

Син волі

Василь Шевчук

Хто б міг подумати, яка ворожка могла йому вгадати цю невеселу подорож!.. Два тижні тому він був ще вільним соколом, а нині їде Санкт-Петербургом, містом своєї молодості, під пильним наглядом двох охоронців, ніби якийсь варнак... До Гатчини він ще тримався, легко прогонив сум, недобрі передчуття і навіть здатний був кепкувати з похмурих церберів, що прагли якнайшвидше привезти й здати його, Шевченка, у Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії. Коли ж збагнув, що скоро кінець шляху, щось напливло на нього, мов синьо-чорна хмара, притисло, душу вгорнуло в кригу. А як долинув з неба над болотистим полем високий голос жайворонка, на очі самі набігли сльози. Натягнув на лоб капелюх, аби ніхто не бачив його таким, розслабленим, і потім довго й тяжко долав ту хвилю розпачу...

— Ну, слава богу, приїхали! — зітхнув, коли спинилися біля воріт, яких у всій Росії боялися не менше, ніж страшної брами пекла.

Жандарм зиркнув на нього і посміхнувся.

— Возславиш ім'я господнє, як звідси вийдеш... — мовив багатозначно.

— А може, я невинний?

— Перед престолом усяк у чомусь та завинив.

— І ви?

— Ми — перст вказуючий, — сказав жандарм.

— І ми ж — кулак караючий, — стрибнув на землю офіцер, — Гей, хто там є? — постукав у куту браму.

Тарас устав, поглянув на Літній сад, який, увесь просвічуючись, тремтів весняним дрожем за Рубіконом, сиріч Фонтанкою, на Ланцюговий ажурний міст і на Михайлівський величний замок...

Повіз сіпнувся й рушив у двір розбійницького вертепу, як називали цей дім в оточенні Карла Брюллова.

— Кого привіз на цей раз? — спитав жандарм, що відчиняв ворота.

— Та... солов'я... — махнув рукою офіцер. — Співав усю дорогу.

— Хохол, напевне?

— Точно.

— У нас таких чимало зараз кукає. Та все пани, студенти!.. — зміряв цікавим зором новоприбулого.

— Попов приймає?

— Знамо. Малороси — його парафія.

З уїдлигим залізним скрипом зішлися стулки брами, і Петербург відплив кудись у невість. Душа Тарасова була ще там, на волі, на розбагнючених весною вулицях, біля Неви, на набережній, де Академія, в якій пізнав він щастя відчути себе людиною, а не рабом, в якій піднісся до осяйних вершин мистецтва, а тіло, сам він, власне, його жива

натура, невідворотно вписувалися у цей жахливий закут, юдоль печалі й знищення людського в людях.

Сидів, не знаючи, що має діяти, і відчував, як кожна найменша часточка його ества кричить, волає, рветься на світ, на вільну волю, якою він не навітався за дев'ять років. Деся з глибини душі, а може, й тіла повіяло старим, забутим холодом його кріпаччини, як повіває з яру серед весни останнім чорним льодом...

— Ось він,— кивнув на нього офіцер чиновнику в партикулярнім одязі, який прийшов прийняти бранця.

— Папери з ним?

Жандарм зіскочив з воза, зняв чемодан з печатями.

— Чудово,— потер чиновник руки.

— Добридень вам,— сказав Тарас, здивований його невічливістю. Приїхала у двір людина, а він...

Чиновник глянув на офіцера, який лише стелав плечима, зиркнув краєчком ока на двох жандармів, що саме вийшли з флігеля, і, гасячи в очах веселі бісики, вклонився гречно "гостеві":

---Ласкаво просимо, ваше високоблагородіє! Давно на вас чекаємо. Світлиця вже приготована...

Тарас стрибнув на землю.

— Сміятися з чужого горя...

— Pardon, mon cher ,— вклонився знову.— Вибачте! Я геть забув, що маю діло з художником і сочинителем поем та віршів... Сидоров! — гукнув жандарма, який стояв на варті біля дверей у флігель.— Візьми його й замкни у вільнім номері!

Синьомундирий Сидоров підскочив чортом, узяв рушницю напереваги, так ніби звідси можна було втекти посеред дня, при всій чесній компанії жандармів та чиновника, і мовив хмуро, з притиском:

— Вперед!

Спрямовуючи багнетом, погнав його в одні, у другі двері й сердито хряпнув третіми за спиною в арештанта. Лунко два рази клацнув ключ у замку, хтось щось сказав до когось у коридорі, і стало тихо.

Тарас оглянувся в своїй новій оселі. Вузенке ліжко, столик, один стілець... І тут помітив ґрати, які прийняв спочатку за звичайнісіньку, хіба що трохи густішу, раму. Вони найдужче вдарили йому по серцю. Ґрати — різновид клітки, символ неволі, горя, краху людських надій!.. А ще — ганьба. Колись, було, в Кирилівці в'язниць боялись дужче від ран та смерті... Звірі й ті у неволі гинуть, а тут жива людина, подоба божо!.. Господи, і той — твоя подоба, що збиткувався, грався із ним, як кіт із мишею, в дворі цього вертепу? І Сидоров, який загнав багнетом його, мов татя, у клітку-камеру? І Юзефович київський, що удавав із себе людину чесну й віддану своїй землі, народові, а в мить тяжку, жертовну відрікся, зрадив друзів?..

Сів на убоге ложе, щоб припинити, втишити в ногах бридке тремтіння. Так ніби він не їхав сюди із Києва, а йшов чи біг... Не здатись тільки б, витримати!.. Пусте. Він

просто стомлений. Весь шлях не був ні хвилики на самоті. Дванадцять днів дороги, жартів, співу і... боротьби з самим собою, з страхом, що, як змія, вповзав у душу!.. Він навіть їх, своїх похмурих стражів, примусив з ним співати улюблених його пісень.

Ой Морозе, Морозенку,

Ти славний козаче!

За тобою. Морозенку,

Вся Україна плаче!..

І сміх, і гріх! Виводили — аж ліс дзвенів, аж хурман втирав сльозу...

Десь зрошує слізьми дорогу,— сюди ж, у стольний Санкт-Петербург,— Миколина нещасна мати, яку він бачив у Броварах... Його везли, мов на пожежу, і день, і ніч, лиш коней перепрягали, а їй ще довго їхати... Оце тобі, Миколо, шановний пане Костомаров, і мудрий цар, якому ти хотів віддати під тверду руку союз слов'ян, об'єднання братів-народів!.. Він хоче сам узяти, загарбати. А ти йому: будь ласка, прийміть від нас, од братчиків!.. Сліпці! Не персні з образом святих Кирила та Мефодія, не папірці статутні, а сокири, та вила, та гострі коси!.. Вішальникові, катюзі кращих синів Росії хотів читати проповіді про благочестя, рівність і всеслов'янську єдність!.. Дитина еси, Миколо, хоч і професор...

Почулись кроки, брязкіт,— напевно, зброї,— різка, прихрипла мова. І знову все затихло...

Невдовзі грюкнули залізом двері, хтось увійшов чи вийшов з такої ж, мабуть, камери...

Тут уже чимало братчиків. Він достеменно не знав, хто саме, крім Костомарова та двох студентів: Андрузького й Посяди... Може, й Гулак сидить — він був десь тут, у Петербурзі... Чи то Куліш та Білозерський встигли перевезтися через кордон, чи їх також схопили?..

Із вулиці ледь долинає стукіт швидких коліс... Хтось засміявся голосно... Там ще живуть, а тут... Що тут на них чекає? Тяжкі, brutальні допити з метою знівечити, втоптати в твань високі їхні помисли і їхні душі, виповнені любові й болю за свій народ, за люд, що стогне, мучиться під тягарем кріпаччини? А потім... Потім буде не те, що бог дасть,— що цар звелить!

Не згледівся, як почало темніти. Помітив це, коли заклацав ключ у замку і в ледь прочинені окуті двері його спитали басом:

— Вечерять будете?

Хотів відмовитись, та схаменувся вчасно. Тому, хто прагне витримати і не зламатися, треба не тільки сили духу, а й сили тіла!

— Буду.

— Як маєте за що, то можу принести вам з трактиру. Бо на харчах казенних...

— Спасибі. Ось карбованець,— підвівся з ліжка і підійшов до щілини. Поклав монету в простягнуту лапату руку, пождав, допоки двері знову відгородили його від світу, й рвонув тісного коміра. Кинув на ліжко шарф, що заяснів у сутінках кривавим тихим полум'ям і нагадав чомусь йому гусара, що на поромі перед арештом хотів

зіпхнуть у воду чемодан... Не допустив, злякавшись, що там навіки кануть його найкращі вірші, його рукописи, які зібрав, на лихо, по всіх знайомих. Тепер жандарми мають що почитати!

...Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступав; обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога...

Є вірші, є... І є за що вчепитися, заслати його в Сибір!.. Можливо, треба було... Ні, він не зміг! Це ж діти його... Щоб батько та рятувався смертю своїх дітей!.. Ти певен, що тут не вб'ють, не знищать?.. Надія є: їм треба документальні свідчення його крамольності, його вини. Вони тут тихо скнітимуть, — як не потрублять миші, — аж доти, поки не вдарить дзвін свободи... А вдарить?.. Вдарить! Чим більше зло, тим вік його коротший... Довгенько щось Росія терпить... Коли найкращі люди ідуть на смерть, на каторгу в ім'я святої волі, вона — близька, вона, як кажуть, не за горами! Рилєєв, Пестель... То все — було!.. І зараз є... Ти говориш про тих, що нині звозять сюди жандарми?.. Не тільки. Є і в Пітері... Тс-с!.. Я мовчу. У мене не розживуться синьомундирі!..

Закладав ключ, поволі, немов самі собою, одчинилися рипливі двері, і в порозі виріс Сидоров із тацею в міцних руках. Пройшов до столу, вправно поставив тацю з посудом і зняв серветку.

— Ось, пане, їжте, — мовив. І осміхнувся у вуса. Потому старанно з кишені виловив дрібні монети й подав ув'язненому. — А це на завтра буде.

— Залиш собі.

— Спасибі, — сказав нетвердо якимось, не по-тутешньому.

— Не з України часом? — спитав Тарас.

— Сидоренко... — всміхнувся гірко.

— Служиш уже давно?

— Дванадцять років...

— Сидоров! — гукнули десь у коридорі. — Дивись мені, собачий сину!

Солдат стелував плечима, мов вибачаючись перед Тарасом, і швидко вийшов.

— Тут я! — озвався також різко, замкнувши двері.

— Ні, ти таки доходишся!

— Приносив їсти панові, вашблагородіє.

— Ха! Панові... Це, Сидоров, такий же пан, як ти, дурна твоя макітра.

— Так точно, ваше благородіє! — вигукнув солдат зраділо.

Як збирав порожній посуд, не поспішав, усе придивлявся нишком чи щось хотів спитати, та не насмілювався

— Ви й справді, пане, будете з людей простих? — озвався-таки півшепотом. — Бо в нас тут все пани й пани...

— Художник я, чоловіче,— сказав Тарас.

— Виходить, пан...

— Та як дивитися. Я з кріпаків, і рідні мої в неволі.

— Втекли від пана?!

— Викупили. Знайшлися добрі люди.

— Бредня. Немає таких людей...

— Є, друже, є!

— У бідних чортма за що, а панство...

— Ну, Сидоров! — почулось нагло із коридора. Солдат зіп'явся навшпиньки і тихо вийшов.

— Слухаюсь, вашблагородіє!

Двері замкнули знову. Десь у дворі, а може, то й на вулиці, гойднулося й лишилось світло, і на його ясному тлі вирізьблювалися, мов на гравюрі, холодні чорні ґрати... Ніколи і не подумав би, що ці залізні рамці так можуть діяти, впливати на душу!.. Здавалося б, шматки металу, пруття, аж ні, так ніби воно лежить, те пруття, отут, на грудях!.. Певно, в його душі озвався первісний страх людини, що прагла мати всюди шлях до швидкої втечі й остерігалася всіляких пасток... Власне, і Товариство їхнє було не чимсь, а пасткою. Відкрите, всім доступне, з промовами та писаниною! Приходь, намотуй собі на вус і — так і так, мов, пане губернатор... Воно й не диво, що хтось доніс... Тепер усе пропало! Стільки труда покладено, роздмухано вогню в серцях; із іскорок, що ледве-ледве тліли...

--- Виходь! — почулось.

Глянув і здивувався: в камері стояв жандармський унтер, а Сидоров йому присвічував. Задумався і не почув, як відчинили двері. Треба надалі бути пильним...

Коли Тарас підвівся, похмурий унтер вихопив із чорних піхов шаблю і вмить зробив чверть оберту, мов даючи йому дорогу.

Сидоров пішов попереду, Тарас слідом, за спиною у себе чуючи холодний подих унтера. А може, шаблі?..

На вечір похолоднішало. З невидимих весняних хмар спадав сніжок, метеликами в'ючись довкола ліхтаря...

Двором і вулицею ішли вже тільки вдвох з унтером, який його спрямовував короткими "вперед", "ліворуч!"

— Не скажете, куди йдемо? — спитав хтозна для чого. Людині в його становищі...

— Мовчати! — гаркнув унтер, наче від тиші нині залежить їхнє життя.

Повз вартового, — виструнченого, як на параді, — ввійшли в якісь високі двері, крутими сходами зійшли на другий поверх, ледь-ледь освітлений і через те якийсь тривожний і таємничий. Унтер постукав в одні з кількох, що видні були, дверей і ввів Шевченка до кабінету, де за столом сидів чиновник, який приймав його сьогодні від двох киян.

— Тарас Григорович! — підвівся він, мов стрів старого приятеля.— Іди собі, голубчику,— звелів недбало унтерові.---Прощу, прощу сідати! — узяв за лікоть "гостя" і

м'яко підвів до крісла. Сам сів навпроти.— Вибачте за мій невдалий недавній жарт...— приклав до серця руку.— Тут, серед цих жандармів, важко не огрубіти... Ще раз прошу пробачення! Я ж не представився. Попов Михайло, Максимів син. Прошу любити й жалувати!

— Тарас Шевченко...

— Знаю. Як виявляється, у нас із вами є спільні, так би мовити, знайомі...

— Цікаво... Хто ж це?

— Зайцев. Іван Кіндратович. Художник теж і друг Ширяева, в якого ви... Не буду! — підніс покірно руки, помітивши, що гість нахмурих брови. — Кому приємно згадувати свою біду... Ви потім вчилися у Академії мистецтв?

— Так.

— Дещо бачив із ваших творів — гарно! З вас міг би вийти великий майстер. Жаль!.. Ви не думайте, що як жандарм, то й... Ви, напевно, знаєте Віссаріона Белінського? Так я колись, іще в гімназії, навчав його. Блискучий був гімназист! З апломбом був, щоправда, з претензіями на геніальність... Та хто не мріє в молодості перевернути гори й розкрити людям очі на абсолютну істину!.. Це правда, що вас з кріпацтва викупила августійша імператорська родина?

— Художник Карл Брюллов намалював портрет Жуковського для імператорської родини, і за ті гроші мені купили волю.

— Я уявляю, — зітхнув Попов,— які були ви раді, які щасливі!.. Коли б у вас на грудях, де носять хрест, побачив зараз портрет його величності, не здивувався б...

— Тоді мені потрібно було б зробити з себе цілий іконостас, — сказав Тарас не без лукавства.— Сошенко, Венеціанов, Жуковський, Віельгорський, Брюллов, Мокрицький — всі брали участь у викупі.

— Чудово, що ви про те не забуваєте, — примружив очі слідчий. — Це так природно... Дивно лише, що ви, як кажуть, пустились берега в своїх поезіях... Вас, мабуть, хтось підштовхував, навчав, виводив нишком-тишком на цю страшну дорогу? Немислимо, аби людина, викуплена його величністю, була така невдячна, сама додумалася висловлюватися в такому тоні про імператора й імператрицю!..

— Тут ви вгадали, — зітхнув Тарас.

— Хто ж він такий? — напружився, мов гончий пес, пан слідчий.— Я ж бачу, ви людина порядна й щира... Прізвище?!

— Недоля.

— Так... — схопив перо, підсунув аркуш. — Ім'я, по батькові? Де проживає?

— Імен, на жаль, багато...

— Назвіть усі.

— Пригнічення, несправедливість, обман, знущання, злидні, визискування, брехня, підступність, здиство, хабарництво... І батьком всього цього вважається межи людьми їх імператорська величність...

— Досить! — кинув перо Попов. Помовчав, важко дихаючи, знов усміхнувся приязно. — Ви жартівник, мій дорогий Тарасе Григоровичу... От тільки місце вибрали

не підходяще...

— Жартувала баба з колесом...

— Ви ще й догадливий! Жаль, жаль... Такий талант змарнується... А все ж ви, батечку, ну як би це сказати м'якше, не зовсім мудрі. Коли вже вскочили, то вибирайтесь, кайтесь, шукайте хоч би шпарки, в яку пролізти можна! А може, ви ще не збагнули, куди попали і по якому ділу?

— Куди — збагнув, а от за що — не знаю.

— І не догадуєтеся, що вам загрожує?

— Якщо вини не знаєш, то як же можна визначити за неї кару?

— Мудро... Одна лише поправочка: ви добре знаєте свою вину. Не гірш од нас. А нам усе відомо!

— Тоді навіщо допит, уся оця комедія? — відкинувся Тарас на спинку крісла. І дурню ясно, що цей колишній вчитель ще тільки хоче взнати...

— Це ще не допит. Це тільки дружня бесіда, — сказав Попов крізь зуби, мов натякаючи, що ягідки попереду. — Я що, я голуб лагідний... А от коли потрапите у кабінет Леонтія Васильовича... Знайоме вам таке ім'я?

— Ні.

— Ви не чули про Дубельта, начальника всього цього хазяйства?

— А граф Орлов?

— Орлов — шеф корпусу жандармів і наш, звичайно. Проте ви діло матимете із генералом Дубельтом. А це така людина, — скажу відверто, бо ви мені подобається, — що ліпше з нею не зустрічатися...

— Та я й не прагнув зустрічі, — знизав Тарас плечима.

— Хто зна, хто зна... Діяльність ваша у Малоросії, чи, як ви кажете, на Україні, доводить нам красномовно, що навпаки, що ви так гаряче хотіли нас побачити, погомоніти з нами і попросити у нас притулку на довгі роки!

— Бог свідок, я...

— Не треба таких високих свідків, — підніс правицю слідчий. — Оскільки ви і з богом не дуже панькаєтеся, то ми не маємо підстав вважати "божі" свідчення за щирі правду.

— Ви хочете мені накинути ще й богохульство?

— Думаю, що буде досить цілком земного. Згодні?

— Негарно, добрий паночку, загонити мене на лід, — сказав Тарас. — Я ж посковзнутись можу, упасти й нехотя собі зламати шию. Вам буде жаль...

— Їй-богу, гарно сказано! — всміхнувся слідчий. — Справді, я не хотів би, щоб ви зламали шию. Не твердитиму, що поділяю погляди Віссаріона... Проте у Пушкіна схвилювано й правдиво мовлено:

И за учителей своих

Заздравный кубок подымает...

— Якби ми зараз сиділи з вами десь у трактирі чи на балу, я з радістю підніс би повний келех за вчителя свого Брюллова, — сказав Тарас.

— Тільки від вас залежить, чи зможете ви це зробити найближчим часом. Треба зізнатись щиро, назвати нам людей, які спонукували вас до писання крамольних віршів. А ще — покаятись і попросити прощення у государя.

— Я ж вам сказав...

— Нічого ви не сказали,— спинив Попов.— Ви ж бачили, що я нічого не записав. Слова, слова... Потрібне діло, друже мій... Очолював слов'янське ваше братство пан Костомаров? Чи ви?

— Я не належав ні до якого братства і через те не можу нічого вам повідомити.

— Припустимо... — всміхнувся криво слідчий. — Я вам повірив би, коли б не пан Андрузький, який, — і, мабуть, небезпідставно, — твердить, що ви були душею братства святих Кирила і Мефодія, його натхненником і, так би мовити, вождем духовним...

— Видно, ви налякали його до смерті і він сказав те, що хотіли від нього чути.

— Та ні, зізнався щиро і добровільно, за що і буде винагороджений.

— Іуду теж нагородили, та він чомусь повісився...

— Чи не вважаєте себе месією? — спитав з лукавим усміхом.

— Ні. Я поет, художник.

— Е-е, не кажіть!.. Із ваших віршів видно, що ви берете вище. Признайтеся. Я не скажу Леонтієві Васильовичу. Цікаво просто. Все-таки я ж був колись учителем... Eхegi monumentum aere perennius, як мовить нам Горацій. "Я знак безсмертя собі воздвиг..." Ви не вивчали латинську мову? Вибачте, я геть забув, що ви були... Як мовиться, із грязі в князі...

Як умру, то поховайте

Мене на могилі,

Серед степу широкого,

На, Вкраїні милій...

— Я був тоді смертельно хворий...

— Хіба здоровому спаде на думку писати такі рядки!

Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте.

— У вас чудова пам'ять і вимова цілком пристойна. Ви часом не з України?

— Ні. Просто часто мені доводиться займатись вашим братом. А як було б прекрасно, тихо, мирно, коли б ви раз і назавжди повикидали з голів химери і примирилися із тим, що є, що буде...

— Того, що буде, ніхто не знає...

— Знаю. Імперія, як і тепер!

— Вам легко жити: вірите! А іншим, бач, відмовляєте в потребі віри, в праві на власну душу.

— Вірте і ви в царя, в імперію, і в душах ваших буде мир та любов!

— У рабських душах?!

Запала довга тиша. Попов гортав рукопис його "Трьох літ".

— Хоч це вам здається дивним, — мовив нарешті глухо, — я розумію вашу палку неприязнь до кріпосництва... Коли б ви паном вирости і мали душ, скажімо, двісті, то заспівали б іншої... Моя вам дружня рада: не зачіпайте цієї теми, принаймні тут, де в кожного є кріпаки, що теж не дуже втішені своїм становищем. Он в генерала нашого два роки тому теж збунтувалися його селяни... Тепер він чортом дише на всіх підбурювачів. Так що шануйтеся...

— Дякую. А чим я маю вам заплатити за цю пораду?

— Колючий ви, — всміхнувся слідчий. — Я з чистим серцем, а ви б'єте простягнену вам у біді достойну, дружню руку...

— А може, в ній безчестя?

— Безчестя в бунті, а не в розкаянні. Розкаяння і допомога слідству...

— Напевно, ви вважаєте, що я не маю честі, й тому пропонуєте мені таку бридоту?

— У кожного свої обов'язки перед Росією і государем...

— Ви ж не кріпак, самі такі обрали.

— Обставини бувають дужчі від нас самих... А потім, чом ви, борючись з самодержавством, не припускаєте, що хтось глибоко вірить у досконалість такої влади і відданий не тільки тілом, але й душею?

— Хто вам сказав, що я борюся з самодержавством?

— Вірші. Найкращі свідки — вписані сюди поезії, — поклав на зошит руку. — Не кимось, — прошу відзначити, — а власною-таки рукою. Те, що сказав студент Андрузький чи ще там хтось, є змога і заперечити, довести, що все брехня та наговір, за щось там чорна помста, а тут, як кажуть, супроти факту не попреш. Бо що написано пером...

— Того не виволочеш волом.

— У нас не так говориться. Та це дарма, важлива суть... Скажіть, а де ваш перстень? — спитав, уп'явшись поглядом у праву руку, яку Тарас поклав на стіл.

— Перстень?.. — протяг, шукаючи найкращу відповідь. Пильнуй, пильнуй, Тарасе! Ця підколодна гадина кусає враз. — Я ж не панич, — всміхнувся, — щоб начіпляти перснів. Подумать можна, що ви мені колись давно подарували перстень... А може, й це чийсь наговір?

— Ви не носили цього святого знака?

— Не розумію...

Попов замовк, задумався. Гортав недбало зошит.

— Хотілось вам допомогти, — сказав нарешті тихо. — Порятувати вас од Сибіру й каторги... На щастя, братство ваше накрили ми ще в зародку, з малим гріхом. Колеги ваші, мабуть, відбудуться лиш переляком та, може, висилкою... А з вами діло гірше. Поет, який дерзнув супроти їх величності, — це вже бунтар, злочинець, і не якийсь — державний! — підніс покритий прозорим пухом палець із довгим гострим нігтем.

"Мов хижий кіготь... — зринула тривожна думка. — Вп'ється — не оддереш..."

— Я не дерзав... — промовив. — Все те саме писалося. Найде, як хмара, вдарить

розлогим громом, блисне і — ллється, ллється, ллється!..

— Ви хочете мені сказати, — всміхнувся хитро слідчий, — що ви лише записували, яко Мойсей, нечутний для інших голос божий?

Тарас кивнув. Напружився, чекаючи нових питань, в яких напевно ж буде й нова підступна пастка.

— Отже, ви щиро віруючий і навіть більше — речник самого господа? Припустимо. Це все чудово, складно й могло б вам трохи допомогти... Коли б не два моменти. Один: для речника потрібна віра беззастережна, а ви в своєму "Exegi monumentum" замахуєтесь і на Всевишнього. Пригадуєте?

Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.

А другий момент — ще тяжчий для вас, оскільки він не приватний, а філософський чи богословський. Із ваших слів про "божий глас" виходить, що й вседержитель осуджує самодержавство і государя імператора, свого ж таки помазаника. Погодьтеся, це вже, батечку, скоріше схоже на маячню!.. — Примружив білясті очі, смачно пошкрібся в баках і позіхнув. — То, може, будемо самі писати вірші й відповідати за них самі? Чи ви наполягаєте, що автором "Закону божого" були не ви, а теж господь?

— Я не писав такого вірша.

— Лише записували?

— Ні. Я не маю твору з такою назвою. Чи, може, ви приписати хочете мені евангеліє?

— Тарасе Григоровичу!.. — докірливо розвів руками слідчий. — Ми теж не ликом шиті... Якщо не ви, то хто? Гулак, Куліш чи Костомаров?

— Ви про таке питаєте, чого не знаю, — стримано сказав Тарас, хоча в душі вже закипала злість.

— Все ясно — ви бажаєте погомоніти із генералом Дубельтом... — сказав Попов не скоро. — Ну, що ж, як мовиться, я умиваю руки. Стосовно вас моє сумління чисте. Я щиро прагнув виручити вас із біди...

— Спасибі, — зітхнув Тарас полегшено. — Вже якось воно та буде. Як бог не видасть, кажуть, свиня не з'їсть...

— Язик — ваш ворог, — кивнув похмуро слідчий. — Унтер! — гукнув підводячись. В порозі виріс унтер.

— Я тут, ваше благородіє!

— У камеру! — зиркнув спідлоба на Шевченка. — Та накажи, щоб пильнували добре! Бо не дай бог...

--- Дозвольте йти? — заждавши, спитав жандарм.

Лише махнув рукою.

— Добраніч вам! — сказав Тарас, виходячи.

— Що? А-а... Ходи здоровий,— буркнув.

У камері було волого й холодно. Стояв важкий, аж млосний морок. Тільки серед підлоги ледь-ледь відсвічувалося вікно у ґратах, вище і вужче справжнього... Життя й мистецтво... Дійсність і відображення його у творах... Звідки вони дізналися про "Закон божий", чи "Книги буття українського народу"? З чуток, доносу? Чи мають тут примірник?... Казав же їм: не треба документів! Витворили на власну голову та ще й, мабуть, розмножили... Розумні ж наче, професори та вчителі... Цей теж учитель ніби... Благопристойний хранитель трону й самодержавства!.. Котра уже година? За північ, певно... Чи то вже знають в Академії про злу його пригоду? Брюллов поміг би, може. Великий Карл велику має силу!..

Ліг на холодне ліжко, не роздягаючись. Такий був день, а не втомився. Мабуть, через напруження... Видать, що правду каже цей езуїт: не вирватися йому із їхніх залізних рук!.. Повимічали, бачив, у рукописній книжці місця, в яких правдиво мовиться про них — катів народу. Іч, закрутило в носі! Покайся, мовить, викажи своїх братів по мислі — і будеш, може, прощений!.. Вони по вуха в злочинах, а каятись велять йому. Вони вділили дещицю, щоб викупити його з кріпацтва, — а хто ж його туди загнав, ще ненародженим зробив рабом?.. Сама цнота, ображена його правдивим словом!.. Їх не цікавить правда, чужа душа,— турбуються лише про власну шкуру. В крові, в сльозах купаються і розпинають кожного, хто їм про це розкаже, ба навіть тільки ледь натякне!.. Здавалося б, почуй, збagni, одумайся, — ні, затуляють вуха й велять заткнути рота, замкнуть вуста безстрашні, що мовлять слово правди. Щоранку ревно моляться Ісусові, що постраждав за істину, а потім з легким серцем йдуть розпинать, як Ірод, своїх ісусів!.. Господи, якщо ти бачиш, чому мовчиш, не вдариш правдивим громом .в скверну?.. А може, ти, всеблагий, із ними радишся в ділах земних, бо стільки горя послав на люд простий, беззахисний і незлобивий?!

Хтось гомонить у коридорі... Міняють, певно, вартових... Пильнуйте, каже, добре... Гадає, що я тікатиму, що десь довкола бродять з ножами за халявами мої завзяті спільники... Гай-гай! Ніхто й не пікнув, шаснули одразу врозтіч, палять десь там книжки й рукописи... Ледь не два тижні їхали. Двох-трьох тих "спільників" було б достатньо, аби нехай не визволити, то хоч папери взяти!.. Чого йому не говорили і ким лише не називали, а як дійшло до діла, а як спіткала його біда — і вусом не повели, zostавили його одного віч-на-віч із сонмом царських завзятих слуг і стражів самодержавства... Спокійно спи, мій враже в личині друга, визволити нема кому! Ми всі одні, самотні, позбавлені священних прав на дружбу і товариство, на ту велику єдність, що звуть народом. У полі один не воїн, кажуть. І не людина! Люди не можуть жити кожен сам по собі, тремтячи й остерігаючись усіх і вся. Це дикий, тваринний стан, який на руку тільки тим, хто при владі... Що там вони створили, братчики, якусь подобу єдності, ідею, дух, що тільки мав набрати форми, а їх луп, луп по головах — та в

каземат, та під тортури страхом! І знову: ти врятуєшся, коли утопиш іншого... Продай, тремти, лижи, канюч, принижуйся!..

Схопився з ліжка. Рвучко ступив на тінь од рами й ґрат і відсахнувся. Ґрати!.. На душах наших ґрати... І ті стократ страшніші цих, віконних!..

Постояв трохи в мороці, як у воді, й, відчувши холод, тихо пройшов між ліжком та злою тінню до стільця. Зняв і повісив на нього верхній одяг, намацав ковдру й сторожко, мов у незнану річку, заліз під неї. Ось він, в'язничний затишок, пристанище тривожних дум і скорбних снів! У казематі навряд чи можуть снитися чарівні сни... Хто знає... Людська душа — вмістилище таких скарбів!.. Хто міг сказати тоді, наприклад, як він сидів, нещасний, під кабінетом пана і ждав наказів, що він, отой засмиканий і шмаганий "неоднократно" хлопець, колись поетом стане і що його прийматимуть у всіх маєтках панських на Україні?..

Зітхнув, зручніше вмошуючись. Тут не поніжишся, на цім спартанським ложі!.. Згадав, як довго й трудно збирався він на Україну. Хтось, певно, думав, що він одвик і збайдужів, а він боявся, серце своє притримував, щоб там йому, зболілому за рідним, милим краєм, не розірватись з горя. А ще йому здавалося,— хоч соромно тепер признатися й собі самому, — що воля його лише для Петербурга, що там, де він сходив тернисті шляхи кріпаччини, вона розтане, "яко віск розтає перед лицем вогню", і він впаде в неволю, мов звір у яму, викопану й накриту хмизом на потаємній його стежині до водопою...

Сон не приходив. В місті, як у селі, озвався півень, інший його підтримав... Перші? А може, другі?..

Спочатку він послав гінців: "Кобзар" — свій трудний первісток — і "Гайдамаків"... Тільки тоді наважився ступити й сам на рідну землю, глянути в глибокі, журні очі своїх людей, з якими вкупі виріс і від яких пішов у світ. З чужої волі, спійманий в степу, бездомний, але не вільний...

Були там, правда, й інші — неситі панські очі. Він цих боявсь найбільше, як вирушав із Петербурга... Точніше, він остерігався панства — свого ж таки, "рідненького", — яке чомусь до нього стало липнути та родичатися, коли пішов по Україні його "Кобзар"... А може, то йому послала доля таке важке й химерне випробування?..

Почулася чиясь хода, різкі команди.

— Усе гаразд? Спокійно?

— Так точно, ваше благородіє!

— На місці всі "голубчики"?

— А де ж їм, бідним, дітися...

— Ну, Сидоров! Ще раз таке почую, заробиш карцер!

— Слухаюсь!

Поволі стихли кроки. Тінь од вікна погойдувалася, неначе пружна хвиля... Далеко десь полинув дзвін курантів... А може, те йому лише здалося...

Не спалося. А ніч була як море...

...Сповна відчув, що вдома він, на Україні, як з-за Дніпра побачив на горах Київ. Про цю святу, щасливу мить він мріяв довгі роки, вона йому ввижалася у вогкі, холодні ночі в Санкт-Петербурзі, коли найдужче праглося тепла землі, високого, ясного неба і сплеску крутобоких дніпрових хвиль...

— Заждіть, заждіть! — гукнув нестямно кучерові, стрибнув на землю, ніби зустрів тут батька рідного, й побіг до річки. Хвиля, хтозна-чому і де здіймаючись, з глухим, журливим шумом накочувалася на вкритий піною та черепашками піщаний берег, спинялася на мить якусь, зітхала й відходила кудись униз, в глибини, щоб дати місце іншій. Вода була прозора, ледь-ледь жовтава, з блискітками, що вдалині зливалися в суцільне сяйво-марєво, в якому плив вітрильник і тихо слались чайки...

Присів, набрав води у пригорщ і хлюпнув собі в лице. Заплющивши від щастя очі, слухав, як дихає старий Дніпро, як скочуються щоками сльози, змішані з його солодким плином...

— Ви, пане, що, давно води не бачили? — спитав похмуро хурман, коли Тарас невдовзі сів на візок.

— Ви тільки гляньте, дядьку, яка краса! — розвів руками, ніби були то в нього крила.— Дніпро! Дніпро!!

— Вода, та й годі,— буркнув.

— Козацький батько!..

Хурман спідлоба глянув на подорожнього, всміхнувся у вуса й мовив смиренным голосом:

— Батьком тепер у нас Микола, російський цар...

— Та ви й самі чи рід ваш, певно, з вільних людей.

— Згадала баба, як була дівкою,— сказав нескоро хурман і хльоснув коней віжками. В'їжджали саме на наплавний дніпровський міст.

По той бік, вже біля гори, їх зупинила варта. Унтер спитав гранично коротко:

— Хто і куди?

— Учень Санкт-Петербурзької Академії мистецтв Шевченко Тарас Григорович,— дістав Тарас папери.— А їду в Київ. Поки що...

Суворий страж махнув рукою. Коні взяли завзято з місця: збагнули, мабуть, близькість спочинку й торби з сіном або вівсом.

Тарас притих. Вдивлявся в горби обабіч, вкриті чагарником та дерезою, в хатки, притулені на латочках під кручею, на бастіони й вежі, що вимальовувалися на тлі ясного неба, й не міг собі простити того дурного "поки що...", яке сказав він унтеру. П'ять літ уже на волі, а й досі десь на дні душі лежить тремтливий страх перед усяким, що має силу й владу тебе як стій образити. Ну що йому до того, куди ти потім вирушиш?.. Самому бридко й сумно...

Фортеця, яку вже вкотре перебудовували, зустріла їх іще одним шлагбаумом, смугастою, в зріст чоловіка, будкою і вартовими. Правда, тут не питали, хто він, стояли так, для форми, бо хтось колись поставив. Ніколи ще, напевно, біля Печерського монастиря не скупчувалося стільки солдатів, му-ровщиків та землекопів. Здавалося,

вже почалась війна і ворог обліг фортецю; ждали немовби тільки приступу...

Хурман спинив натомлених, аж мокрих, коней біля зеленого будинку з вивіскою "Трактир" і запитав:

— Тут зупинятиметеся?

Тарас мовчав вагаючись. Він їхав, власне, в Київ, а тут було щось... .

— Пане! — нетерпеливилось хурманові. — Ви що, спите?

— Ні, думаю.

— А що тут, пане, думати! Трактир пристойний, є номери і де поїсти й випити.

— Чогось мені не хочеться тут поселятися... — зітхнув Тарас. — Немовби їхав, їхав та й опинився знову в Санкт-Петербурзі...

— Є ще трактир. Аж на Подолі, правда...

— Вези туди! Одержиш на могорич.

— Вйо, вйо, соколики! — підбадьорився вусань обіцянкою. — Ви гарно, пане, вдумали. Там тихо й мирно, поряд базар, притика й наша поштова станція...

— Трактир стоїть біля Дніпра?

— Коли висока повінь, то можна з вікон просто ловити рибу й смажити, — розговорився хурман. — А понад ним на кручі, немов на небі, сяє хрестами й банями золотoverхий собор Михайлівського монастиря...

— Я знаю, я вже бував колись давно у Києві, — розхвилювався Тарас, пригадуючи всю ту красу. Небавом він побачить знову диво старого Києва, вбере душею, — вільною від пут неволі! — вічність, що тут витає...

З пагорба йому відкрився раптом високочолий город! Не в первозданній своїй красі, а в ранах, викарбуваних віками, не у могутті й величі, а вже в руїні, в скорбнім напівжитті, де кожен камінь — спогад, та й той напівзабутий... Скільки його плюндровано!...

Віз покотився вниз, і стародавній Київ поволі став ховатися за височенним зеленим пагорбом. Ліворуч, вже в долині, проплив фонтан, з якого брали воду, як із криниці, й віз знову рушив яром, вже до Дніпра. Між віттям старих в'язків та кленів невдовзі зблиснула його гладінь, і там десть, у тому просторі з води та неба вихопився протяжний зойк пароплава. Дітище нових часів гучним залізним криком віщало світові про свій прихід.

— Реве — аж страшно робиться, — кивнув на річку хурман.

— Нового завжди страшно, — сказав Тарас. — І колеса колись боялись люди...

— Цього, що в возі? Ат, не смішіть! — нахмурився, гадаючи, що то його беруть на кпини.

— Вже наші діти думатимуть, що парова машина така ж звичайна, як кінь чи віл.

— Димить, смердить, гуркоче, — скривився хурман.

--- Мабуть, така натура в неї. Зате ж і сила!..

Виїхали на вільний простір. Зліва дорога йшла до Братського монастиря та контракткових торгів, праворуч, зовсім близько, плескалася у берег річка, далі, аж ген по той бік, зелено прослався острів, знову синів Дніпро затокою, за нею стінкою стояв

старий високий ліс...

— Приїхали! — зіскочив хурман з воза, зняв чемодан і мовчки поніс у дім під вивіскою.

Тарасові не залишилось нічого іншого, як взяти свій старий портфель і рушити услід поважним паном. Його зустрів господар і, ледь вклонившись, мовив:

— Ласкаво прошу! Панові найкращий номер?

— З вікном на річку маєте?

— Аякже. Все для пана!

Тарас дістав полтиник, тицьнув у руку хурманові, ще мовчки м'явся поруч.

— Спасибі.

— Вам спасибі, що довели!

Невдовзі вже стояв у номері й вдивлявся в далеч річки крізь невеликі, проте прозорі й чисті шибки вікна... Звершилося! Він на землі українській, в самому Києві, ось зовсім поряд із нескоримим старим Дніпром!.. Що ж серце не засміється в грудях, не затріпоче пташкою, а причаїлось, ніби його приклали каменем?.. Щоб не заїхав був до Качанівки, не надивився на ту наругу панську... Не пригадав... Не глянув у безнадію... Ой Дніпре наш, Дніпре, широкий та дужий!.. Де все воно поділося? І вільний дух, і помисли про рідний край, і мужність, з якою кожен ішов на смерть, немов на свято, тільки б вона була за волю... Дивно: заснув народ, мільйони впали у летаргічний духовний сон... Навіки? Чи до пори?.. Хто у прийдешнє гляне, коли забуто, у сні поволі втоплено й близьке, й давноминуле!.. Позбав народ минулого, і він спокійно змиритися з своїм гірким сучасним, а над майбутнім і не замислиться... Жахлива, чорна істина, яка холодить у жилах кров!..

Зітхнувши, взявся до чемодана. В нього так мало днів, а Київ такий великий і мальовничий!

Небавом вийшов на божий світ, — на дивний світ для художника! — і роззирнувся. Всюди була краса, усе довкруг просилося в його альбом, в його за всім цим до болю спраглу душу. Спершу, напевно, треба пройтись, оглянуть, вибрати, а вже тоді... На Гору, в старе, прадавнє місто, звідки все почалося! Крута гора... А як-то було на неї дертися з мечем в руці, під градом стріл? Напевно, тут не дерлися, а лізли там на стіни, де тільки вал та рів під ним. Він десь читав, що город взято було Батиєм від тих воріт, що на Печерськ, в долину Хрещатий яр...

Чим вище він піднімався по кручі, тим більше дух захоплювало від перспективи, що відкривалася на Задніпров'я та на Поділ. Десятки верст, величних і неповторних, прослалися чарівним світом, казкою, в яку нелегко ввірувати. На проміжній терасі недавно був розбитий парк. Найширша його алея вела до міста, повз монастир. Вже, власне, з города, з гори побачив вулицю і шлях, яким недавно їхав, фонтан, новий будинок на три високих поверхи, що піднімався важко по той бік яру-вулиці. Праворуч, зовсім близько, білів костюл... На Київській горі-легенді, горі-великомучениці ксьондзи й пани поставили свою божницю, капище кривавих світських згубців та езуїтів!

Звернув праворуч. У далечі йому відкрився собор Михайлівський, золотoverхий.

Чомусь сплигло далеке місто Вільно, церква святої Анни і Ядзя, чарівна юна Гусиковська, що молиться за те, щоб в скорім часі прийшла "кохана вольность"... Може, вона йому найбільш подобалася своїм великим уболінням за долю Польщі, може, любив її за пристрасну її готовність офірувати усе, що мала, навіть саме життя, на благо краю рідного, свого народу...

Біля собору, на моріжку, побачив сплячу жінку із немовлям. Обвітрені, ледь-ледь прикриті латаним убогим одягом... Його сердешна Катря!.. А мо', прочанка? Тисячами вони бредуть до Києва благати в бога долі!.. Так ніби він живе десь тут, на цих сумних руїнах... Ні, бог цей край, цей город давно забув!..

Тихенько сів на лавку, дістав альбом та олівець і швидко накидав контур сплячих. Двором проходив розкішний піп, і він попав у начерк, бо тій нещасній треба через цього вгодованого слугу господнього звертатися по допомогу до вседержителя. Жаль праці, жаль молитви із скорбних уст!..

Відчув: хтось дихає йому в потилицю. Оглянувся і вгледів пильний погляд, який одразу ж, спійманий на підгляданні, засяяв тихо усмішкою.

— Пробачте, пане... — знітився той чоловік. — Я, знаєте, також художник трохи... Ви так схопили з ходу й дали такий суспільний тон!..

— Шевченко, — подав Тарас правицю.

— Тарас Григорович?

— О! Ви знаєте мене?

— Мій дорогий, та хто ж не знає вас на Вкраїні!

— От бачите... Примусили мене...

— Їй-богу, батьку, слава про вас пішла, як хвиля по синім морі! Знаєте, я ваш "Кобзар" напам'ять вивчив і "Гайдамаків".

Гомоніла Україна,

Довго гомоніла,

Довго, довго кров степами

Текла-червоніла

/ день і ніч гвалт, гармати;

Земля стогне, гнеться;

Сумно, страшно, а згадаєш

Серце усміхнеться...

О, я забув назватися! Учитель малювання у Києво-Подільському повітовому дворянському училищі Олекса Фролович Сенчило-Стефановський.

--- Звучить поважно, наче "його величність государ імператор всія Русі..." — всміхнувся Тарас.

Сенчило розвів руками:

— Звичка... Посада, титул більше важать, аніж сама людина, її ім'я...

— Та хай воно все западеться! — гукнув Тарас. — Сідай, Олексо, та розкажи, як тут живете-маєте.

— Ат... Що розказувати, — присів Сенчило поруч. — Тихенько спали, поки ти не

збудив, не вмив нам очі... Нині ж і в нас уже щось робиться... Є слава молодь... Перший — Куліш Панько. Кебетний та заповзятий! Треба вас познайомити.

— З простих чи пан?

— Та... з кармазинників. Проте душевний хлопець, до рідного всього аж труситься. Записує пісні, казки, повір'я... А ще — малює. Пробує...

— А ти з яких? — спитав похмуро.

— Батьку, я з богомазів... — скрушно зітхнув Сенчило. — Ще й самоук, здавав лише екзамени на вчителя із малювання, спочатку тут, а потім і в Академії...

— В Санкт-Петербурзі?

— А де ж іще...

— Давно?

— Сім років тому.

— А-а, я тоді ще був... Бодай не згадувати! Був кріпаком, підмайстром у Ширяєва...

— Зазнав біди?

— На трьох би, брате, вистачило!

Примовкли. Кожен перебирав не кращі дні свого дитинства, молодості.

— Бач, тихий ангел пролетів, — сказав Тарас, щоб збити печальну хвилю спогадів. — Дивись, уже прокинулася прочанка та чи покритка, — вказав очима на моріжок. Дістав мерщій карбованця. — Піди віддай, — тицьнув Сенчилу в руку. — Бо я не можу, плакатиму...

Пішли поволі містом. Тарас вдивлявся у вулиці — знайомі й ніби раніше ним не бачені — й чув на собі цікавий погляд друга, з яким вони одразу зійшлися серцем. Власне, це був він сам, такий, яким він мріяв стати колись, іще в Кирилівці, в своїх "малярських" мандрах. Нівроку, гарно вдягнений, не-захарчований... У порівнянні з ним він, Шевченко, в своїм плащі (чи балахоні!) та картузі з простої біло-сірої парусини здавався, мабуть, учнем на побігеньках...

— А що, Олексю, взяв би мене до себе помічником? Розтерти фарбу, збігати кудись по щось...

— Збиткуєшся, Тарасе, з мене, бідного? — спитав Сенчило вражено. — Не всім же бути...

— Вибач! — узяв Тарас його за лікоть. — Це я згадав, як прагнув малим потрапити до богомазів і вивчитися у них малярству.

— Маєш тепер навчителя? — простив Сенчило.

— Маю. Найкращого на всій Русі. Сам Карл Брюллов!

— Ні, ти таки щасливий! Тільки не подумай, що я погано заздрю!.. Може, колись Брюллов пишатиметься, що був твоїм учителем...

— Ну й жартівник! Береш мене на кпини? — аж зупинився. — Таки образився на мій невдалий жарт...

— Їй-богу, ні, Тарасе! — приклав до серця руку. — Брюллов великий майстер. Проте таких Росія мала й матиме... Ти ж, як поет, — єдиний, один у нашій країні, може, навіть — на цілий світ... Твій голос — голос божий, знамення, поклик волі!..

— Братику, — спинив Тарас ту похвалу, злякавшись її, мов присуду, — не гарячкуй, не квапся робити з мене ідола! Я з плоті й крові... Мучуся, шукаю, йду навропаки...

— Тарасе, ми зневірилися, упали духом. Людям потрібен світоч, зірка, що всіх веде до спільної мети... Ти, батьку, нам возсіяв!..

— Не думав, що хрест мій такий тяжкий... — сказав Тарас схвильовано.

— По спині й хрест, — зиркнув Сенчило пильно, мов визначаючи фізичну міць Шевченка. — Он пан Куліш щупленький, а не боїться, ба навіть прагне взяти на себе цю важучу ношу... Вибач, я мушу йти. Щось прихворіла мати, і зараз прийде лікар... Я тут живу, в отому домі. Неподалік живе й Панько, он вікна його помешкання, біля тополі... Де ти спинився? Ввечері я забіжу й, коли не проти, стрінемося із мислячою, хоч молодію, громадкою твоїх палких прихильників. Вони щасливі будуть...

— Я оселився в тому трактирі, що коло станції, біля Дніпра.

— Чудово! Ще раз вибач,— розвів руками.— Треба було б запрошувати тебе до хати...

— Вітай же матір, брате, й не потерпай. Ще матимеш таку нагоду.

— Хочеш до нас у Київ? — а подивом спитав Сенчило. — Ми тут взялися цвіллю...

Тарас на мить замислився, бо й сам іще не прикидав свого життя на рік чи два. Згадавши Санкт-Петербург, промовив тихо:

— Там чужина... Є, правда, люди душевні, чесні, мудрі... А скільки, брате, панства! Собачники та горлохвати, кріпосники, лакузи царські, наволоч у позолочених мундирах!..

— Гадаєш, тут нема таких?

— Я знаю... їх розвелось, як сміття, як сарани!.. Все ж тут народ мій, моя земля. Хочу пізнати люд свій і рідний край, віддати їм всього себе — до крихти, до краплі крові!.. Слізьми ніхто ще муру не розколов. Тож досить сліз! Час діяти, шукать рятунку! Тисячі, мільйони в рабстві скніють, кладуть життя на панські статки та забаганки!..

— Батьку, тихіше!... — знітився Олекса, скося зиркаючи навколо. — Ще хтось почує...

— Добре, — сказав Тарас, віддихуючись. Як здумає чи заведе про злу неволю мову, серцю у грудях тісно. — Біжи до матері, а я ще трохи тут походжу, мо', щось змалюю...

— Ввечері чекай на мене!

— Буду в своєму номері.

Лишившись сам, Тарас зайшов у двір Софійського собору, вишукуючи собі місцини для змалювання. Все тут було достойне пензля чи олівця, проте він мусив вибрати одне, найліпше, бо мав часу так мало, а Київ такий багатий на краєвиди й старовину! Десь тут колись, при Ярославі Мудрому, писались книги, вчилися боярські діти... А діти смердів, воїнів, простих киян?.. За панством хіба протовпишся!..

Сів під старою липою, дістав альбом та олівець. Хотів, не мудрствуючи лукаво, зобразити фасад собору, браму з дзвіницею, що височить над нею. Зробив штрих, другий, третій і зупинився... Що він там за один, отой Панько, чого насправді прагне? Просвітлення свого народу, волі? Чи слави власної? Ой ці пани та паничі!.. Он вивели

полк на Сенатську площу, вишикували плече в плече... А їх з рушниць, з гармат — беззахисних!.. Гадали, цар злякається? Смішні... Та він zalив би кров'ю весь Петербург, усю Росію!.. Треба піти поглянути, погомоніти з цим Кулішем. І паничі порою бувають путні. Навіть у Петербурзі стрічав таких. Завзяті, добре виховані й освічені, що дай бог кожному. Запалюються, немов суха солома. Й так само швидко гаснуть. Хто не зазнав на власній шкурі панщини, хто не робив під нагаєм, надовго того не стане, влізе в якусь шпарину, перетремтить; ще й буде потім каятися і що є сили впевнювати словами й ділом, що вірогіднішого нема в усій державі...

Сховав малярське причандалля, підвівся й рушив до Куліша.

Застав Панька за малюванням. Кімната вся була завішана людськими постатями, накресленими вугіллям і тушувальним олівцем, а на мольберті стояло майже чисте полотно з накиданим легкими контурами обличчям.

— Ану ж вгадайте, хто завітав? — спитав Тарас, відчувши себе в своїй стихії.

Куліш оглянувся, ледь осміхнувся, — ніби зробив велику ласку, — і відказав:

— Шевченко.

— Він, їй же богу! — вигукнув Тарас, зраділий, що стрів і тут товариша по ремеслу, або покликанню. Подав Панькові руку. Той, ніби якось нехотя, простяг свою. Рука була міцна, кістлява. — То як же ви впізнали мене, добродію?

— Олекса був і розповів.

— А-а...

— Ви гадали, що бог мені благовістив появу вашу в Києві? — підколупнув, усе ще мило так усміхаючись.

— Та ні... Пробачте... — зніжковів.

— Сідайте, прошу!

— Дякую.

Сів на стілець, що був один лиш вільний од книжок, паперів, полотен.

— Читав, читав я ваш "Кобзар", — сказав Куліш, вважаючи, що саме це найбільш цікавить гостя. — І "Гайдамаків"... Добре! Жаль тільки, є недогляди... А втім, їх можна виправити. Ми ж люди, так би мовити, свої. І справу спільну робимо...

— То, може б, ми були на "ти"? — спитав Тарас. — Щоб легше вести мову і почувати себе вільніше.

Куліш не зміг одразу відповісти. Зробивсь серйозним, очі ще погарнішали. Нарешті мовив стримано:

— Нехай і так. Хоча в народі нашому...

— А в запорожців?

— Добре, — всміхнувся знову. — Звідки у тебе стільки всіляких знань з історії та етнографії? Здається, ти не вчився в університеті...

— Я ж виріс на Звенигородщині, в селі Кирилівці, вважай, в самій історії. Мій дід Іван брав участь у Коліївщині... А ще — книжки. Знайшлися щирі люди і в Петербурзі, зглянулися на сироту, порадили, що прочитать, довірили свої скарби... Та й в Академії навчають теж не тільки малюванню... О! Що це ти малюєш? Автопортрет?

— Та-а, пробую... Чомусь ніяк не вловлюється...

Тарас умить примружився, зиркнув на контур і на модель.

— А дай-но, Паньку, пензля!

Куліш подав, не знаючи, як повестись.

— Ти хочеш... — почав було.

— Сідай сюди, — підвівся Тарас рішуче. — Отак, отак... Посунься трохи... Дивись на мене... Славно!

Схопив палітру, змішав коричневу та чорну фарби й швидко поклав мазок.

— Надовго?

— Що?

— Прикував мене?

— А-а... Можеш триматись вільно і розмовляти.

— Що ж вийде?

— Образ. Я ж Куліша малюю, а не його парсуну. Мені побачить треба, який ти є. Твої думки, природу, уподобання...

— Отак, при першій зустрічі? — скривився в посмішці, — Не забагато?

— Хтозна...

— А як же з пудом солі?

— Ат! — відмахнувся Тарас, працюючи. — Як кажуть, видно пана і по халявах. Та я вже й знаю дещо про Куліша...

— Що? — насторожився.

— Не потерпай, хороше.

— Коли ж ти встиг узнати?

— Мені той самий янгол благовістив.

— Сенчило? — нахмурився Куліш. — Поганець!.. Щоб так, уперше стрівши...

— Він знає мене давно.

— Ви з ним раніше здибувалися? — спитав чомусь ревниво.

— Читав "Кобзар".

— І-і, братику! Поет і вірші суть не одне й те ж саме.

— Я — суть мої поезії і навпаки, — промовив твердо, не залишаючи тим самим місця сумніву.

Куліш збагнув це й змовчав. Побоюючись за свій портрет, набрав значної пози й весь час тримався неї, так ніби прагнув змусити митця побачити себе таким.

— Не дмися так, — сказав Тарас. — Ти ж поки що не ментор, не вождь, не батько кошовий...

— Ти й це в мені побачив? — спитав Куліш, здивований, — То, може, ти віщун, кудесник? — захихотів непевно якимось.

— Паньку, при малюванні модель завжди стає у позу своїх найвищих духовних злетів і заповітних, таємних мрій. Художник мусить вибрати лише суттєві риси, глибинний смисл, натуру й відкинути все показне, уявне...

— Ти хочеш цим сказати, що я не здатний...

— Що ти! — змахнув Тарас руками, в яких були палітра й пензель.— Колись мені один дячок-художник сказав, уважно вивчивши мої долоні, що я не маю здібностей ані до чого, навіть до шевства й бондарства. То як же можу гадати я, той, що поправ ногами велике те пророцтво?! Ще не стомився?

— Дякую. Мені не зле... Дозволь хоч краєм ока глянути...

— Ні. Ще не час. Бо потім тобі ввижатиметься пів-Куліша, — всміхнувся. І спохмурнів. — Ти знаєш, я боявся їхати на Україну... Боявся, що, крім плачу, нічого тут не почую...

— Всі ви в тім Петербурзі!.. — буркнув на те Куліш, немов Тарас образив чимось його самого чи рідний край.

— А стрів тебе, Олексу — й душа моя всміхнулася! Правий, мабуть, Гребінка, а з ним Григорій Сковорода, що сплячий — це ще не мертвий...

— Ти бачив Євгена Павловича, ви знаєтеся? — аж весь подався Куліш до нього.

— Вже років сім, напевно. І їхали вдвох з Петербурга аж до самого Ніжина.

Куліш примовк, нахмурився. Його щось гризло, мучило, й Тарас прийшов на поміч:

— Ну, як тут, брате, є ще порох в порохівницях?

— Збираємо собі потроху... А звідкіля ти знаєш Сковороду?

— Я списував колись, малим, його пісні, — зітхнув Тарас, згадавши себе у полі біля овець. — Пишу, співаю, плачу... Минуло стільки років, а все не можу згадувати того без сліз...

— Видать, багато перестраждав?

— Бодай не згадувати!.. Мені вже двадцять дев'ять... А ще п'ять років тому був кріпаком! — поклав мазок, та так, що пензель переламався. — Пробач... Ти знаєш пісню про Сагайдачного?

— Тоді підтягуй! — Поправив на полотні ледь припухлі, мов у дитини, губи й змахнув рукою, ніби дячок чи регент перед церковним хором:

Ой на горі да женці жнуть

А попід горою,

Яром-долиною

Козаки йдуть!..

Куліш йому підспівував, проте несміло, ніби не знав ні слів, ані мелодії. А може, просто не мав до співу хисту.

— Та в тебе ж голос янгольський! — гукнув, коли вони дістались до Сагайдачного. — І треба ж: усе одній людині!.. Ні, тут господь розщедрився...

— Мабуть, з похмілля був, — сказав Тарас суворо. — Забувся волю дати.

— І все-таки тобі роптати на нього гріх. Вже й волю маєш.

— Маю. Коли б не добрі люди, то мав би я від бога дулю з маком!

— Свят, свят... — Куліш перехрестився. — Ти з глузду з'їхав, брате! А може, бог так випробовував тебе, вдивлявся, чи ти достойний його щедрот?

— Моїх братів, моїх сестер, мільйони душ, уярмлених лукавим панством, теж випробовують на небесі? В ім'я чого? Блаженства, може, райського? Аби потрапити по

смерті в рай, потрібно тут життя прожити в пеклі?!

— Ти перебільшуєш свої й чужі страждання, — сказав Куліш. — Пани ж не звірі, люди... Ну, є погані, грубі, — підвищив голос, бачачи, що ці слова елейні дратують гостя, — та в більшості своїй порядні й чесні, навіть патріотичні... Візьми того ж Тарновського... Чи Скоропадського...

— А знаєш ти, — скипів Тарас, — з кого завів собі гарем Тарновський? З небог!

— Брехня! Щоб пан Григорій, любитель муз, відомий на всю Росію меценат!.. Тобі на нього наговорили злі язики, а ти й повірив. Гріх, брате, гріх!..

— Я щойно із Качанівки. Та й в Петербурзі бачив мерзенні наслідки його родинних "благодіянь"...

Куліш не знав, що мовити. Його це також вразило. Сидів, схиливши голову, й кусав нервово губи.

— Дивись сюди! — звелів Тарас, Примружився. — Бракує чогось очам... Сум'яття в них... Гординя... І щось таке...

— А йди ти під три чорти! — образився нараз Куліш, підвівся і відійшов аж до вікна. — Малюєш, то й малюй портрет...

— Ну, добре, — сказав Тарас примирливо. — Лице, вважай, готове... Решту сам доведеш до толку. Кебету маєш і маєш хист... На перший, раз достатньо. Еге? Ввірвався, наговорив аж сто мішків тієї вовни... Вибач! Мені вже час. Ось пензель, ось палітра. Ось мій портфель... А по цій мові будьте здорові!

— Де зупинився? — спитав Куліш, не озирнувшись.

— В трактирі біля поштової станції.

— Надовго?

— Ні, на кілька днів. Додому вже подать рукою. А я не був там аж чотирнадцять літ!..

— Пробач і ти, — оглянувся-таки Куліш. — Гадаю, ми ще стрінемося... Як там не є, а мусимо триматись разом. Діло ж у нас одне!

— Сенчило прийде до мене ввечері. Приходь і ти.

--- Спасибі... Може б, ти підписав малюнок?

Тарас узяв тоненький пензлик, вмочив у першу-ліпшу — червону — фарбу і розписався на полотні.

--- Тепер мені всі заздритимуть! — сказав Куліш, поглянувши на свій портрет. — Освітлений твоїм сіянням, і я, гляди, уславлюся... Принаймні тут, у Києві...

— Недовідомі путі господні, як говорив колись мій вчитель-дяк, коли не мав чим похмелитися, та не втрачав надії. Ще, може, ти колись боятимешся цього портрета, підпису і відречешся тричі, допоки півень прокукурікає!

— Я ж не Петро, і ти — Тарас, а не Ісус, — сказав, неначе вдарив.

— Поети теж, як і путі господні, недовідомі... — протяг Тарас, жартуючи. І раптом сам збагнув, що мовлено цілком серйозно. Хто знає, що напишеться сьогодні, завтра чи через рік... Майбутнє його не буде сонячним, бо все в пільмі довкола, бо сльози його пекучі не змиють зла й неволі на цій землі...

— Ти слухаєш мене чи ні? — спитав Куліш.

— Я думаю... Про долю нашу... Паньку, ти познайом мене з людьми хорошими. Мені казав Олекса, що є такі.

— Зустрінешся, побачиш сам.

— Ну й добре! Тепер бувай. Пройдуся трохи містом та подивлюсь... Я стільки марив у Петербурзі цим днем, цим щастям!

Надів картуз, узяв портфель і вийшов на помережану вже довгими густими тінями парку червневу вулицю.

Вони зішлися, як неофіти, за дві доби до виїзду Тараса з Києва. Правда, не в катакомбах, а на зеленім лузі під Межигір'ям.

Тарас приплив вітрильником, який добув Сенчило і сам же вів, не сидючи, а стоячи біля стерна. Його лице, постава, рухи — все, все змінилося, відколи сіли в човен і підняли вітрило. Так наче щось, а може, хтось прокинувся в його душі, розправив груди, плечі. Свистів у снасті вітер, вились довкола чайки, похлюпувала густа вода, і ясне сонце зблискувало на синіх хвилях...

Мовчали, ніби слово могло порушити цю благодать, гармонію їх і Дніпра... Невже й вони, славетні їхні діди та прадіди, пливли отак, вчаровані красою вод, і неба, і берегів?.. Що в їхніх душах діялося, які думки снували у їхніх буйних головах під час морських походів?.. Достеменно вони з Олексою уже того не знали, не розуміли. Хіба що так, душею, чимось отим у серці, в кожній найменшій фібрі тіла, що робить нас спорідненими з людьми давно померлими і ненародженими... Он він стоїть, Сенчило, і в ньому грає, бурхає відвага тих забутих старих часів! Спитай, куди він править, і, мабуть, скаже, що на Скутару або Стамбул, де змагають його брати та сестри в тяжкій неволі... Він сам торік, як плив Балтійським морем у Швецію (і не доплив через хворобу), відчув себе на Чорнім морі, у байдаку, межі січовим славним товариством, що линуло на поклик-плач:

О милий боже України,

Не дай пропасти на чужині,

В неволі вольним козакам!

І сором тут, і сором там —

Вставать з чужої домовини,

На суд твій праведний прийти,

В залізі руки принести

І перед всіми у кайданах

Стать козакові...

Вітер дзвенить вітрилом, жене круті зелені хвилі лозами і пінить воду за байдаком!..

— О господи! — Олекса сів на зчорнілу лаву й всміхнувся тихо, ніяково. — Я не терплю вітрил опущених і голих щогл... — озвався враз, немов вони вели розмову, а не мовчали.

— А я — човнів прикутих, на ланцюгу, — сказав Тарас. — Довкіл води!..

Пручаються, ланцюг весь час посмикують, а попливти не можуть...

— Он Вишгород! — вказав Сенчило на правий берег, що був од них по ліву руку.

Хатки, руїни, церква... А був же город, згадуваний не раз в літописах, ще починаючи від Ольги й Ігоря!.. Та й Межигір'я, кажуть, уже не те, спалив його Потьомкін, щоб догодити своїй любасці... І пам'ять нищать! Мабуть, вона страшна для самодержців... Бо воскрешає, будить заснулий дух, б'є в дзвони, кличе у храм свого народу, де вберігається серед святинь безсмертна його душа!..

Ще здалеку з Дніпра побачили хрести та бані Межигірського монастиря.

Тарас устав, відчувши, як хвилювання йому стискає груди. Цей монастир був особливий. Сюди приходили на схилі літ ті запорожці, які вціліли в кривавих битвах, звідси на Січ привозили попів, дияконів, які могли орудувати шаблею так само вправно, як і хрестом. Козацький дух тут жив найдовше в душах під довгим чорним одягом...

Куліш зустрів їх біля притики. Притримав човен, поки вони вгамовували вітрило.

— А інші ж де? — спитав Олекса.

— Будуть. Спочатку ми оглянемо старе гніздо орлине, щось замалюємо, а потім час настане для каші й чарки. Хлопці вже постараються, щоб пригостити батька, — так звуть вони тебе, Тарасе, — за добрим давнім звичаєм! Ну, як пливлося?

— Гарно!.. — гукнув Олекса. — Вітер у спину дув, старався, неначе знав, для кого.

— Ви, братики, хваліть, та міру знайте, — сказав Тарас похмуро.

— Теж правда, — підтримав його Куліш. — Гіркого також треба. Щоб не завадило, бува, солодке.

— Хіба йому ще мало всипали по тих журналах! — мовив Олекса. — Справжнє не перехвалиш.

— Хто зна, хто зна... — озвався Куліш непевно. — Воно якби підсипати... Та тільки не з того боку...

— Паньку! — спанхнув Олекса. — Хочеш, щоб ми ще раз втлумачили, що це тобі не по губах салата?

Куліш притих, насумнівся.

Тарас не став втручатися. Нехай собі! Він гість. Сьогодні тут, а завтра... Поет зробив свою роботу, як написав. Все інше — то вже не його турбота. Одне збагнув за дні, прожиті на Україні: його думки знаходять щирий відгук, тривожать, будять, збурюють. А це — найбільше щастя! Страшне, коли волаєш до порожнечі! Що може бути гіршого від голосу, що вопіє в пустелі!..

Ступав двором монастиря, і кожен крок відлунював йому в душі. Послухати б — хоч краєм вуха — козацькі думи, спогади, які роїлися в смиренних сивих головах... Щоб хтось тоді додумався та позаписував хоч основне, почуте од цих ченців, ото була б історія!..

— Тут був колись послушником сам Залізняк, — долинули слова Панька.

— Максим?

— Еге ж. Так люди кажуть... Ти знаєш, я добився дозволу від губернатора на огляд усіх архівів Київщини.

— Чудово! Ти ж розпитуй старих людей про Коліївщину. Бо все загине, вивітриться з людської пам'яті...

— Це тут похований Семен Палій? — озвався Олекса пошепки.

— Так, — кинув нехотя Куліш. Ще гнівався за ті слова, що мовлені були Сенчилом біля притики.

— А чули, як Семен Палій прощався з братчиками-січовиками, коли надумав піти в ченці? — спитав Тарас. — Не чули? Мені повідав один старий, якого я пригостив чарчиною в трактирі... Прибув Палій з ватагою січовиків у достославний Київ і на торговиці, що на Подолі, скупили всю горілку, мед та вина й гульнули так, що весь Поділ три дні був п'яний. Потім ватага та у супроводі хмільних киян посунула до Межигір'я, а попереду знай витанцьовував старий козак, прощаючись із вольним білим світом...

— Йому було що спокутувати в монастирі, — сказав Куліш похмуро. І спохватився: — Хлопці, як хочемо щось змалювати, то час до діла братися! Вже сонце ген на заході.

Порадившись, всі троє вийшли за ворота, щоб видно було церкви, стіну, будинки за огорожею, і заходилися біля паперу.

Десь за годину Куліш закрив альбом, дістав хустинку, витер на лобі піт і підійшов до дерева, біля якого сидів Тарас.

— Ну як? — спитав. — Виходить?

— Це ж не картина, а лиш етюд, — озвався. — Що, вже пора?

— Не чуєш, як пахне з луку кашею?

— Їй-богу, пахне! — Вкинув альбом у пащу свого портфеля, услід жбурнув олівчика.

— Сенчило теж намалювався? Чи трудиться в поті чола?

— Спить, аки праведник. Лише півцеркви й намалював.

— Олексо! — гукнув Тарас. — А бог же бачить, сидячи на небесі!

— Я спав во славу господа... Немов димком десь потягло?... — всотав повітря носом.

— То пригоряє каша, — сказав Тарас.

— Чого ж ми тут стоїмо?! Ходімо швидше, може, ще порятуємо!

Під вербами посеред луку, вже аж червоного від повені липкої смілки й призахідного низького сонця, ледь-ледь диміло вогнище, а біля нього поралися п'ять юнаків. Коли вони помітили тих, що підходили, всі повставали й зняли брилі та картузи.

— Оце і є мала громада ваша? — спитав Тарас у Куліша й Сенчила.

— Найліпші, цвіт, — сказав Куліш.

— Твої палкі прихильники, — додав Олекса.

— Тарасе, ти ж шануйся, — шепнув Куліш, — Для них ти світоч істини, вважай, пророк...

— А чарку можна випити? — розвеселився чомусь Тарас. На нього іноді таке знаходить. Коли врочисто надто, йому сміятись хочеться і жартувати. Видно, душа його противиться умовностям, яких все більше входить у міжлюдські взаємини.

— Одну хіба, для апетиту.

— Скажуть: це не козак!

— Козак, по-твоєму, повинен пити цебром?

— Не знаю... Треба буде про це спитати у Кухаренка.

— Це ж хто такий?

--- Кебетний, славний чолов'яга із чорноморців.

Куліш нічого на те не мовив: підходили до кашоварів. Прокашлявшись, почав було:

— Панове! Це вам усім відомий...

— Облиш, Панько, — спинив Тарас. — Не на балу ж ми... — З усмішкою ступив у гурт притихлих молодиків. — Здорові будьте, хлопці! Чого це ви так посмутніли? Мо', не вдалася каша?

— Та ні... вдалася, — зважився один із них на відповідь. І зашарівся.

— Це Білозерський Василь, — втрутився-таки Куліш. — Тобою снить...

Тарас подав хлопчині руку й відчув його легенький, скромний потиск.

— Тулуб.

— Маркович.

— Пильчиков.

— Навроцький...

— Каша сьогодні — просто чудо! — гукнув Олекса, вже скуштувавши страви.

— Тоді чого ж ми баримося? — підтримав його Тарас, зрадівши нагоді визволитися з-під зачарованих очей "громади".

Як посідали довкруг казана, поставленого на камінці, Куліш узяв чималу гранчасту пляшку, налив горілки в чарку й подав її з малим поклоном гостеві.

— Здорові будьмо! — коротко сказав Тарас і випив. --- Ух же й міцна!..

— Закушуйте, — подав Василь шмат сала.

Коли пройшла по колу стара срібляна чарка й ложки зашкрябали в дно казанка, вжили неквапно ще по одній, і всім схотілось висловитися. Усім, крім гостя. Він спохмурнів, заглибився в свої думки. Як вип'є, людська біда пече йому ще дужче, і те, що робить для краю рідного і для свого народу, тоді йому здається таким малим, мізерним. Слова втрачають свій віщий смисл, він прагне діла й гаряче картає інших, друзів, за бездіяльність.

— Батьку, мо', прочитали б нам щось нове? — несміливо спитав Василь.

— З нового маю лиш "Гамалію", — сказав Тарас. — Гадалось надрукувати, та... — лиш махнув рукою. Оглянув луг, притихлий у вечоровім мороці, багровий відблиск сонця десь на Дніпрі, що, ніби кров козацька, палав і гас поволі, ковтнув судомно терпкий клубок, що підступив йому до горла, і мовив, наче заголосив:

Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі

Із нашої України!

Чи там раду радять, як на турка стати, —

Не чуємо на чужині.

Ой повій, повій, вітре, через море

Та з Великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!..

Читав, а друзі його нові сиділи, поопускавши голови. Гіркою була біда невольників, що виглядали з моря козацьких чайок, сумно дзвеніли їхні залізні пута, та й цим сердешним хлопцям було нелегко. Воля у них якась химерна — тільки для живота, та ще для ніг. Їж, пий, що хочеш, іди, куди бажаєш, а мислити чи говорити зась...

Гамалія по Скутарі —
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу розбиває,
Кайдани ламає!..—

рвонув Тарас, як струни, голос, і хлопці враз стрепенулися, мов теж були в тій битві й рубали люто ворога...

Коли сміливці визволили своїх братів з неволі і вихопилися з Босфору в море, де тільки хвилі й вітер, та ще розлога пісня, мала громада київська сиділа довго мовчки. Цей твір був чимось більшим, ніж розповідь про вдалий напад запорожців на бусурман, у ньому щось приховано було таке, що кров холодить, душу шматує давнім, пригаслим болем...

— Батьку, це як молитва! — першим озвався Олекса.

— Як дзвін на сполох! — скочив на рівні ноги Білозерський. Хотів іще щось мовити, та не знаходив потрібних слів і тільки дихав важко і м'яв бриля.

— О господи! — гукнув Тулуб. — Невже ніколи більше не буде воля сяяти? Козак в ярмі, козак на панськім полі оре та сіє панові!

— Скрізь чужаки, обсіли, мов сарана, і соки п'ють... — сказав Куліш.

— А наші пани одказуються? — спитав Тарас крізь зуби. — Свої пани ще гірші! Брат поневолив брата, козак такого ж козака і, щоб не втратити цих привілеїв, патинки лиже кожному, хто дав йому те право!..

— Тарасе, це не основне, — спинив Куліш його гарячу мову. — Нам треба дружно стати, плече в плече, щоб визволитися...

— З ким? Із Тарновським?! — спанхнув Тарас. — Чи, може, з паном Галаганом, в якого ціле військо закутих — рідних, козацьких! — душ?

— В тобі кричить недоля твоя колишня, — сказав Куліш. — Згадайте, як там у Котляревського? "Де общее добро в упадку, забудь отца, забудь і матку, лети повинність ісправлять!"

— Я полечу хоч зараз, я тут увесь. А панство наше кине свої маєтки? А сам ти, Паньку, скажеш своїм братам-невольникам, що ти віднині вже їм не пан?

— Ну, я скажу... — озвався Куліш спроквола, — а що це дасть? Це ж крапля в морі.

— З краплі й дощ починається. Сьогодні — ти, він — завтра, — вказав рукою на Білозерського, що відійшов за вогнище. — А далі — інші...

— "Далі" твого не буде, — сказав Куліш. — За звільнення своїх селян карають. А я не можу дражнить собак, я маю внести нову снагу в заснулий дух козацтва!

— Не муч себе, — махнув Тарас рукою. — Трудящий люд сам визволиться. Терпіння лусне — й ріками поллється панська кривця!

— Так не кричіть, ще хтось почує, — прошепотів Навроцький. Він весь тремтів. Від холоду чи від страху?

Вогонь пригас, жар брався сірим попелом.

— Пора і в Київ. Поки-то доберемося... — сказав Олекса сонно.

— Ваш човен тут? — спитав Куліш у когось із юнаків.

— В затоці.

— Їдьте перші. А я — з Тарасом та Олексієм.

— Добраніч!

— З богом!..

Мовчки брели травною. Небо ряхтіло зорями, й на тому тлі темніли, неначе підняті до бога руки, хрести козацького монастиря... А трохи далі, десь за притикою, біля води, горіло кілька вогнищ...

— Хтось пізно кашу варить, — сказав Олекса.

— Мабуть, якісь бурлаки...

— То плотарі, — вточнив Куліш. — Сплавляють ліс на низ Дніпра...

— Ходімо до плотарів! Побудемо межі людьми, мо', щось розкажуть, пісню якусь запишемо! — ожив Тарас, немовби й не він допіру думав про ліжко в номері свого трактиру.

— Пізно, — мовив Куліш. — А втім, якщо громада...

— Ви йдіть, а я посплю в човні, на парусі, — рішуче сказав Олекса. Стенувся, ніби його морозило, й пішов у бік притики, де ледве мріла щогла.

— Я, може, Паньку, марив такою ніччю в Санкт-Петербурзі... — сказав Тарас. — Під рідним небом, з рідними мені людьми, під звуки пісні!.. Чуєш, вони співають!..

— Добре, — погодився Куліш. — Ходімо.

Вони пішли поволі на світло вогнищ. Пісня росла, манила, кликала, як журний голос матері...

— От хрест святий, співають про гайдамаків!.. — шепнув Тарас, прискорюючи ходу...

...Благословенна будь дорога у рідний край. Де б не бродили ми на цій землі великій, чим не втішали б цікавий зір, оцей маленький куточок світу не полишає і вічно вабить, наче ясна зоря.

Візок котився споро, і з кожним обертом його коліс коротшою ставала відстань, що розділяла його, Тараса, і ті місця, де виріс і де не був відтоді, як сиротою-підлітком його взяли до двору й одвезли панові в далеке місто Вільно. Душа його роздвоювалася. Ще раз у раз у ній зринали Київ і та чудова ніч на Дніпрі під Межигір'ям, де прилучився знову до потаємних глибин народу, та вже вповзав терпкий, холодний острах і нетерпіння скоріше в'їхати в своє село, обняти рідних. Мучив його найдужче одяг, що міг постати перепорою між ним та бідними його братами й сестрами. Допоки-то вони заглянуть до нього в душу, впевняться, що він такий же, як і колись!..

Ті плотарі тямущі люди. Зовні, можливо, навіть вони убогіші, забитіші від кріпаків Качанівки, а як довірилися йому, розкрили серце, — всуціль онуки гайдамаків!.. Куліш жахнувся. Добре, що хоч мовчав. Коли пливли до Києва, дав волю гніву. Ти не шкодуєш для них життя, обурювався, а при нагоді вони підпалять тобі маєток!.. Правда. Хіба свій пан солодший? Чи не живе так само з гіркого поту їхнього?.. А як співають! Ніби сама земля їх деревлянська дзвенить устами їхніми!..

О, щось мугиче хурман. Мотив сумний, розлогий, мов чистий степ...

— А що це ви співаєте? — спитав у нього.

Дядько одразу стих, зіщулився.

— Ет, щось верзеться, пане...

— Який я пан! — обурився. — Я теж мужик.

— Еге, еге... — погоджувався, але дивився спідлоба, хитро, наче на дивака.

Коли його так само стрінуть рідні!.. Люди такі затуркані, підбиті страхом. Кожен, хто в сурдугі, для них уже — тривога і небезпека. Одяг — це теж ознака стану, межа, яка роз'єднує на два світи. Світ свитки і світ жупана чи сурдуга!.. Він з'явиться в своїм селі зі світу, який ворожий його братам, односельчанам... По одягу — він пан Шевченко. Смішно... Хто ж ти єси, Тарасе? Вже не кріпак. Проте й не пан. Син волі!.. Як іскорка, вона яскріє під сірим шаром попелу... Допоки є, не згасла ота поменшена стократ зоря, — живе й надія... Колись хтось має прийти, роздмухати святий вогонь і, високо його піднісши, вказати шлях до визволення всім поневоленим!..

Віз стукотить, погойдується, немовби човен, у хвилях жита. Панського... Довкіл усе тут панське, усе чуже. Хіба що сонця й неба ще не загарбали, не роздали панам та підпанкам за псячу службу!..

Вже впізнає урочища, місця, з якими зв'язані його дитячі мандри, його сирітська доля. Сумні, тяжкі ті спомини, а все ж од них повіяло чарівним чимось, ніжним, як пахощі весняних, перших квітів... Країна його дитинства, нещасна його земля!..

Не спостеріг, як слюзи стали скочуватися йому по щоках. Хурман побачив те й одвів від нього очі. Похльоскуючи старим куценьким батіжком, знов замуликав пісню:

Ой не пугай, пугаченьку,

В зеленому байраченьку!..

Тарас підтримав пісню, тоді повів, і хурман не відхилив, як перше, його плеча, не заховався в свою селянську мушлю, у свій тепер єдиний, останній, може, захисток.

Ой як мені не пугати,

Що все гори та байраки:

Ніде мені гнізда звити

І діточок розплодити!..

Співаючи отак дуєтом, під'їхали до крайніх хат Кирилівки. Тарас притих, немовби ввійшов у двері храму, й поволі зняв солом'яного бриля.

— Ви звідси родом, пане? — спитав, теж тихо, хурман.

— Моє село...

— Гм-м... Енгельгардта ніби...

— Мої хати, мої сади, моя калина в лузі... І сонце, й небо, й жайворонки!.. Я виріс тут, і батько мій, і дід, і прадід...

— Всі ми десь виростили, — мовив, зітхнувши, хурман. — Тільки нема у нас свого нічого...

— Все наше, все! — розкинув руки, ніби хотів обняти безкрай степ. — Було і буде наше!

— Химерний пан, — стеновав плечима хурман. — Куди вам треба?

— Знаєш ставок і греблю?

— Знаю.

— Отам живе мій старший брат Микита.

— Грушівський? Ви, напевно, Тарас Шевченко! — вигукнув. — Це ваш "Кобзар" і "Гайдамаки"? Господи, а я й не втямив, кого везу!.. Вернусь додому, в Лисянку, так не повірять!..

Тарас не знав, як бути і що казати хурманові, який аж саяв, радий, що віз його, поета.

— Спасибі вам на добрім слові, дядьку... — таки озвався вдячністю. І не гадав, що тут, у темних панських селах, почуті його думки-поезії. — Ви вчилися десь?

— В дяка навчався зиму... А ваш "Кобзар" напам'ять знав весь наш куток, старе й мале!.. Ні, не повірять, скажуть, що перебрав чи з глузду з'їхав... Он, он обійстя ваше! — вказав зненацька пужалном, як проминули дякову хату-школу.

Схвильований, Тарас не зміг розгледіти в буянні вишень, яблунь свою стару оселю. В очах усе зливалося, пливло в туман... Здається, двір Коваленка?.. Якось писав йому Микита, що від родини їхньої лишилось тільки двоє: Павло й Оксана, сироти... Тут мало хто встигає догодувати своїх дітей, побачити малих онуків...'

— Тпр-ру! Є живий хто? Стрічайте гостя! — крикнув, натягши віжки, хурман.

Тарас дивився на почорнілий, похилий тин, на хату, що дужче вгрузла в землю, на яблуню біля причілка й ковтав судомно сльози. Ось те гніздо, з якого він так гірко рушив у невідомий жорстокий світ і до якого нині вже прилетів, окрилений своїм талантом, музами!..

Ніхто не вийшов з хати. Лише руденький песик задзявкотів, ховаючись — задком, задком — у дрова. Видать, йому, сердезі, перепадало від злих "гостей"...

Тим часом хурман зняв чемодан, поклав портфель на нього.

Тарас дістав з кишені гроші.

— Батьку, не обижайте, — мовив, зніжковівши, хурман, хоч був напевно за віком старший. — Мені найбільша плата, що з вами їхав, співав, чув мову вашу. А не повірять дома, як розкажу!.. — всміхнувся.

Тарас не став його вмовляти. Подав сердечно руку, потис міцні брунатні пальці хурмана.

— Спасибі вам!

— Пишіть іще.

— Писатиму...

— Жаль, не повірять! — ще раз зітхнув візниця. Вйокнув на припітнілих коней, стрибнув на віз. — Прощайте! Мій прадід був у гайдамаках... Вйо, вйо!

Візок закрила курява. Й коли вона осіла, вулиця була порожня, лиш дереза погойдувалася на крутосхилі.

Село неначе вимерло. Ніде нікого. Мабуть, усі на полі панському. Пора гаряча, літня, час полоття, косіння трав...

Заніс у двір своє добро й хотів зайти до хати. Та передумав. Спершу піде в садок, до матері. Пригадував окремі риси її лиця, а повністю не міг ніяк побачити. Чомусь воно розходилося, мов акварельна фарба на недостатньо якісному папері. Це ж він не зможе навіть намалювати її портрет з уяви!.. Батька також забув...

Погладив кору яблуні — ласкаву, теплу, бережно, самими пучками пригнув тоненьку гілку, обліплена ще зовсім юним плодом, і притулив до скроні. Яблучка були пухнасті й ніжні, немов малі курчатка...

Стежка вилася вниз, блискуча, ніби покрита лаком або поливою. Обабіч пнулось зело, звисали стебла, листя... То подорожник, а то пирій, а ген спориш, і тут же поряд лапатий мак.

Могила була в барвінку. Мати його любила вельми, й, коли вона померла, дочка найстарша, Катря, пересадила його сюди з-під тину...

--- Добридень, мамо... — мовив беззвучно, серцем тільки. — Ось я й прийшов... Пробачте, що я забув обличчя... Я, мамо, вільний, вільний!.. Як запорожець, мамо, чи в небі сокіл!.. Можна, я сяду тут, скраєчку? Як ви померли, рідко я ласку бачив... Люди такі жорстокі, мамо... Жорстокий світ!.. Минуло стільки років, як вас не стало, а що довкіл змінилося? Невольа та ж і та ж біда... Я вирвався, а інші ваші діти й онуки ваші, мамо, в тому ж ярмі!.. Я жив по правді й житиму... Не задля себе, мамо, а задля них, моїх братів знедолених по всій Україні. Воля серед неволі — біда також, бо знаєш, що втрачають люди, у чому їх окрадено... Так, мамо, це нелегко і небезпечно... Мабуть, мій хрест такий. Хтось мусить... Ще допоки у наших душах жевріють останні зблиски пам'яті, мене почують, вийдуть мені назустріч. Бо потім буде пізно...

Прогув важкий, рахманний джміль і сів на квітку.

Так закортіло його погладити, що простягнув до нього руку, не боячись, що вжалить. Джміль забринів погрозово, проповз по краю квітки, злетів і щез у зелі... Здавалося, Тарас зустрів у ньому друга свого дитинства, щось невід'ємне, вічне на цій землі... А може, то джмелиним рідним голосом озвалася до нього материна душа?..

Звів очі на буйний сад, леваду й струмок, що біг за нею між верб, кущів калини, на той, високий, берег, що затуляв від нього степ, і поплигло, озвалося його дитинство, яке давно минуло в цьому раю, з якого цар з панами зробили пекло. Вже вечоріє, а ще не чути в селі людського голосу, ще всі, всі всі — старе й мале — на панщині... Німе село, німі раби!.. Щоб міг один нікчема, пан Енгельгардт, прожити вік у розкошах, живуть у злиднях тисячі!.. Заради волі тисяч мільйони ходять, брязкаючи кайданами, одягненими на їхні душі!.. Господи, і ти взираєш мовчки на цю ганьбу, ти миришся з оцим гріхом смертельним твоїх створінь, обранців долі-шлюхи?.. Пробачте, мамо,

вирвалося погане слово...

Заторохтів далеко десь, за цариною, віз... Левада, верби, берег взялись рожевим тоном... Долинув чийсь високий голос... Десь заіржало тонко мале лоша, й до нього глухо, стримано озвалась мати...

— Тату, там хтось сидить над стежкою!.. — почувся шепіт зляканої дитини.

— Хто? — одізвався байдужий бас.

— Не знаю. Здається, пан...

Тарас підвівся. Знявши дірявий бриль, до нього йшов Микита. Щоб десь зустрів, а не в городі, то не впізнав би: панщина зробила з нього діда. У тридцять два!

— Добридень, пане... — тихо промовив брат, спинившись за кілька кроків.

Тарас ледь стримався, щоб не заплакати.

— Не впізнаєш? — спитав як міг бадьоріше.

— Ні, пане...

— Братику, це ж я, Тарас!

Микита з подиву впустив бриля, нахмурився, і раптом сльози, мов сік із клена, закапотіли йому з очей.

Тарас підбіг, обняв Микиту.

Довго стояли мовчки, нишком втирали сльози, зиркали один на одного, немовби ще не вірили, що доля їх звела до купи на цій батьківській стежці, біля могили матері.

— Мамо, там тато плачуть з паном, — долинув той же дитячий голос і вивів їх із стану заціпеніння.

— Їй-богу, пан! — гукнув Микита вражено.

— Прошу тебе, — торкнувся братової руки. — Не називай таким поганим словом... Я зараз скину все це й вдягнусь у людський одяг. У тебе є?..

— Та знайдеться... Ходив би й так, хай бачать, що в люди вибився.

— Люди, Микито, тут. А там!.. — махнув рукою.

— Тобі видніше... Був би хоч написав, коли приїдеш.

— Думалося, поїду вчитися аж до самого Рима, — зітхнув Тарас. — Не вийшло.

— Бог з ним, з тим Римом. Добре, що не забув свого села та роду! Ходімо в хату, братику, та повечереємо, чим бог послав, — ступив Микита вбік, аби звільнити стежку.

— Ото Надійка, певно? — спитав Тарас, помітивши за рогом хати дівчинку.

— Вона, вона. Надійко, а йди сюди! Не бійся, це дядько твій.

Тарас обняв дівчатко й поцілував.

— А Сава ж де?

— Ще в полі, біля овець.

Із хати вийшла худенька жвава жінка.

— Моя стара, — сказав Микита.

— Здрастуйте, — вклонилась гречно гостеві.

В її ході, у голосі було щось ніби материне. А може, так йому здалося, що поралася вона, де й мати, і вже була змарніла.

Обняв невістку, чмокнув у висхлу, темну щоку.

— Так ось яка ти...

Жінка скривилась гірко й, плачучи, пішла до хати.

— Хвора вона, нездужає робити справно панщини, — сказав Микита.

Тарас промовчав. Серце йому взялося холодом, немов туди вповзла змія. На панщині померла мати у сорок літ, а батько — в сорок чотири...

Микита взяв чемодан з портфелем і запросив до хати гостя. Надя шмигнула слідом.

Хата була такою ж, як і колись. Нічого тут не змінилося. Ті ж стіл і лави, полик, над ним високо жердка для одягу, в кутку старенька скриня... Ті ж образи, у маминих ще рушниках... І піч та сама, з ямкою на передпіччі, де ставлять горщики, аби зручніше взяти їх рогачем... Хіба що стала нижча його хатина: вгрузла чи виріс він...

— Надійко, біжи до Йосипа, скажи, що дядько Тарас приїхав! — звелів Микита доньці.

— А де Марійка?

— В Зеленій зараз, у Катерини, — дістав Микита пляшку. — На тому тижні були у нас Красицькі й забрали трохи погостювати.

— Не зобиджаєте?

--- Та що ти, брате!..

Тарас дістав гостинці. Коли вручав тернову хустку братовій, згадалась знову мати, пов'язана такою ж хусткою у день приїзду батькового з чумачки...

Першими прибігли діти. Поріг розквіт барвінковими очима.

— Це все Яринині? — сплеснув Тарас руками. — Наш маляр п'є, а діла не забуває... Оце Устина, старшенька? А це, Лаврентій, певно? Найменший, звісно, Логвин? — Давав гостинці, гладив їх по голівках, і щось таке в душі його творилося, чому не міг сам дати назви. Може, то закричали тужно його сини, які могли вже бути серед живих і на яких ще не було й надії...

— А Йосип що ж?

— Побачиш. Мотря вже споважніла, — сказав Микита весело. — На осінь ждуть.

— Дід ще живий?

— Живий, живий. Діждусь Тараса, каже, та й умиратиму. До діда завтра сходиш, бо досі спить, лягає разом з курми.

До хати вбігла сестра Ярина, кинулася, було, до гостя і зупинилася на півдорозі, злякана його незвичним панським виглядом.

— Я, сестро, я... — сказав Тарас крізь сльози й ступив до неї.

--- Господи, а я ж подумала, що хтось прийшов з Вільшаної! — сміялася на грудях в нього. — Аж це Тарас...

— Признала? — гладив її волосся, мов повернулося до них дитинство. — А твій же де?

— Боїться зайти до хати, ірод. Ти так його пужнув листом, що...

— Кинув, може, пити?

— Ні, п'є, — зітхнула, — а битись остерігається.

— Гукни ж його.

— Надійко, поклич-но дядька Федора, — сказав Микита. — Можна б уже й до столу.

Йосип ввійшов бочком, несміливо. Без слів обняв Тараса, втер мовчки сльози кулаком, як і давно, маленьким. Йому прийшлося найтяжче, коли померла мати.

Його дружина тільки всміхнулась приязно...

Влетів до хати Сава, Микитин син. За ним ступив із острахом Яринин маляр...

— Прошу до столу, гості дорогі! Чим бог послав...— гукнув Микита повагом, коли Тарас роздав гостинці родичам.

Просиділи до других півнів. Діти давно вже спали покотом, і як розходилися, сестра взяла з собою лише найменшого. Вкутала його в дарунок (жінкам усім привіз хустки), поцілувала сонне кирпичне личко. Мати!..

— Я проведу вас,— звівся й собі Тарас.

— Відпочивав би ліпше, — сказав Микита.

— Хочу на нашу ніч поглянути.

— Ніч скрізь однакова.

— Е-е, не кажи!.. Тут ночі — диво дивне, молитва, пісня...

Справді, надворі ніч стояла, як зачарована. На небі зір без ліку, і майже повний місяць, а на землі — в садках біліють хати, блищать ставок під місяцем...

— Жаль, солов'їв не чути!..

— Переспівали, — тихо озвався Йосип. Інші пішли вперед.

— А де Оксана? — спитав Тарас по хвилі.

— Яка?

— Сусідка наша, дочка Степана Коваленка...

— В Пединівці. Четвертий рік, як вийшла заміж. Карпо Сорока. Може, ти й знав його. Побіля хати старезний дуб...

— Забулося...

— Діток у неї двоє. І чоловік нівроку.

— Слухай, а де мій друг Гнат Бондаренко?

— В Кирилівці. Вже другий рік за титаря.

— А дяк Богорський?

— Згадував тебе не раз. Нап'ється і ну себе жаліти. Я, каже, їм, антихристам, "аз, буки, веді", а він мене — різками, як школяра!..

— Дійшло-таки, запам'ятав, старий бурсак! Підстрибує?

— Кудись подався ще в тридцять шостому й пропав... Ось ми і вдома. Зайдеш?

— Йди спи, — обняв за плечі братика. — Он Мотря жде... А де ж Ярина? Й не попрощалися...

— Той Федір у неї — добра штучка.

— Бідаха...

— Ну, добраніч!

Затихли кроки, рипнули сінешні двері, й стало — немов у вусі. Іноді зітхне в хліві худобина, озветься писком пташка, стривожена легким поривом вітру, що налетить зі степу... Рай, тихий рай!.. Навіщо шукать, бламати іншого, як маєш цей, не вимолений, а

справжній, рідний, даний тобі дідами й прадідами?.. Тут жити б, славити щедроти божі гімнами, коли б не пекло панщини, не зло неволі, рабства!.. Чим же ми завинили перед тобою, господи, за що караєш тяжко людей своїх?..

Побрів поволі вулицею, пригадуючи чия де хата, й село виповнювалося перед його уявним зором постатями кирилівчан. Він бачив між них себе, малого, бездомного й завжди напівголодного, з одним просвітком — милою її красою. Оксана, друг його дитинства... Аж потім вже, підрісши, він зрозумів те щастя, що випало йому, сердезі, у цім раю, у цьому пеклі. Очі її світили, як дві зорі, на петербурзькому сумному небі, кликали його думки, його отерплу душу з убогого горища маляра в оці степи, під це високе небо, в цей дивний світ, у давню козацьку волю!.. Може, вона і є та сама, його єдина, суджена, його щаслива нещасна доля?.. Вільно і Петербург осяювалися для нього іноді дівочим щирим усміхом, та сяйво те згасало не розгорівшись. Вічною була лише її зоря, Оксанина...Минувши крайню хату, подався в степ. Стежки були ті самі і слалися йому самі під ноги, так ніби він нікуди й не виїздив. Брів світом, виповненим хлібами, небом, зорями й великим ясним місяцем, і дух його возносився в якісь чарівні сфери, у ті високі мислі та почуття, де завжди, коли таке траплялося, і сам він чувся часткою землі, природи, людства, і міг піднести інших своїм простим, схвильованим, з душі добутиим словом. Вони, слова ті, бралися хтозна-звідкіль, ладналися в рядки, лилися, мов з джерела жива вода, й спинялися також самі собою... Нині він просто йшов і зносився на крилах пісні, створеної колись давно таким же, як він, співцем, загубленим навіки в часі й просторі, але живим, оскільки жило його творіння, його душа...

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірняя!

Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя!

Той, що створив цю пісню, мов побував у нього в самій душі!.. А може, він, Тарас, народжений з цієї пісні?..

Рада б зірка вийти — чорна хмара наступає;

Рада б дівка вийти, так матуся її не пускає.

Яка краса, яка висока, чиста, ясна поезія! А ті, естети випещені, копилять губу, кривляться, не визнають того, що живить душу мільйонам, втримує її на рівні буття людського і в чорній ночі рабства!..

Ой зіронька зійшла, усе поле й освітила,

А дівчина вийшла, козаченька та й звеселила...

Співав і слухав серцем чуже палке кохання, виповнювався його жагою, вірністю і чимось, ще не збагненим, тим, що дало їй вічність.

Сіяли в небі зорі, й когось хтось десь, напевно, ізвеселяв, як і тоді, коли творилось диво самої пісні...

Вмовк, як побачив у світлі місяця крилате віття дуба й за ним біленькі стіни... Пединівка!.. Карпова хата... Як він сюди потрапив? Вийшов з села у степ, під зоряне безкрає рідне небо, а ноги вкупі з піснею, бач, привели до тої, яка його збудила, як будить теплий вітер замерзлу річку. Може, вона й не відає, що натворила в його душі,

яку зняла в ній бурю, що й досі ще не вщухла... Вже чотирнадцять років, як він її не бачив, не грівся в сійбі її очей, а не забув, не зміг забути. Може, знайшов би іншу, взяв би її за жінку й мав би тепер своє пристанище, як інші люди, на цій землі, так ця любов дитяча, великі карі очі його Оксани всюди йому являлись, змушували в останню мить (було й таке!) тікати в свою самотність, їй вже давно за двадцять, а він її ще й досі бачить юною, вона живе у ньому без жодних змін, над нею не владний час... Сьогодні, тут, якщо діждеться ранку, той давній образ може навіки щезнути чи перейти в реальний, теперішній. Яка ж то нині його чорнява юнача мрія, його зоря?.. Він і жадав, і водночас боявся цієї зустрічі, цього великого перевороту в своїй душі, боявся пустки. Стільки довкола рушиться, а жити треба, треба на щось сподіватися, іти до чогось, прагнути і наближати нові часи...

Сів під кущем калини, який ховав його самого й не заважав дивитися на сонний двір. Чи то ж відчує його Оксана-ласочка, його любов єдина, що він тут, поруч, що серце б'ється голосно як і колись?.. Ні, мабуть. Діти, клопоти... Вона , живе. Він — тільки прагне жити людським життям...'

Світало. Місяць поблід і став хилитися до виднокола. На сході зір поменшало. Війнув вітрець...

Оглянувся, чи можна звідси вибратися, аби ніхто не вгледів. Був би він у простому одязі...

Вже добре бачив на тлі стіни і вікна, й двері...

Вдарив, немов куранти, півень. Його підтримав інший. Селом пішла могутня хвиля півнячої симфонії — провісник дня.

Ще можна було покинути свою таємну схованку, — що нагадала йому пристанище дитячих літ, — зійти в яр, лишивши в душі ту дівчину, якої вже, напевно, ніхто, крім нього, не пам'ятав. Він навіть звівся, струшуючи з гілок росу, та ноги мов приросли. Хто знає, коли він ще приїде в своє село, наважиться прийти сюди... Хоч глянути, краєчком ока!.. Стільки до цього йшов — і зараз втекти отак, злякавшись правди?..

Деся закрипіли двері чи журавель... Почувся плач дитини... Тарас увесь напружився: йому здалося, що то в Карповій хаті, що то маля Оксанине озвалося до нього плачем. Може, йому нездужається... Таке мале, а вже страждає, бідне...

Двері враз провалилися у темні сіни, і на порозі виріс Карпо Сорока. Хоч знав його колись давно, тепер не міг впізнати. Карпо потягся смачно й пішов у хлів. Невдовзі вигнав у двір корову, припнув її налигачем біля воріт, ще раз оглянув небо, — чи не збирається, бува, на дощ, — і повагом пішов до хати.

Тарас і дихать перестав. Хоч він давно жив по містах, знав достеменно, що зараз має вийти з дійницею в руці Оксана. Тут кожен крок розписано давно й навіки. З досвітку і до темна. Лиш народившись, людина входить у круговерть життя-борні, життя-страждання... Ось вона! Худа, висока, чорна, немов циганка... І тільки очі, очі її, Оксанині, мов дві зорі!.. Чув, як спадають сльози його лицем, як серце рветься в грудях, що стали враз тісними... Пройшла двором, спинилася біля корови і, мовби щось відчувши, дивилась довго й сумно в той бік, де він ховався. Зітхнула врешті й сіла доїть

корову. Вуркали тугі цівки, туманом плив довкола дух молока...

Таку красу, таку людину висушили, не давши їй розквітнути, ввійти у силу!.. Бачив із нею поряд такого ж віку паній, і серце бралось кров'ю... Навіщо він сюди приїхав, що сподівався вгледіти?! Неволя все руйнує, нищить, нівечить!.. Мій світе ясний, зоре моя пригасла на панським полі! Чим же я розплачуся з ними за цей розбій, за цю страшну наругу!.. Тягло метнутися до неї в двір, поцілувати руки, які колись втішали його в сирітським горі, а потім довго снилися на чужині, та він не смів. Вона — дружина, мати, й тепер належить іншому, а він — бурлака, вільний, але не вольний діяти на зло комусь.

Пішов назад, у поле, й ще довго чув веселий вуркіт цівок, дух молока. І роси були на смак солоні аж до Кирилівки...

Дід упізнав Тараса. Правда, йому сказали, що він приїхав, підготували старечі очі до споглядання не знаного в роду Шевченків "пана". Старий аж був ображений, що внук прийшов до нього у шароварах і вишитій простій сорочці.

— Гм, гм... — поплямкав ротом, як обнялися і почоломкалися за християнським звичаєм. — А Йосип мені казав, що ти незгірше вдягнений од панича... Видать, збрехнув...

— Ні, діду, правда,— сів поруч з ним на призьбу й поклав портфель з малярським причандаллям: хотілося намалювати діда, поки ще топче ряст.

--- Нехай би люди бачили. Та й економ...

Коли б це був не дід Іван, сказав би йому!..

— Ще здужаєте? — спитав натомість. — Чого це ви посеред літа в кобеняку?

— Хіба тепер, Тарасе, літо... Колись було! В одній сорочці ходиш од снігу аж до снігу.

Жаль, очі в діда уже пригасли, вицвіли. І вид якийсь напівзастиглий...

— А може, ви постаріли? — обняв кістляві плечі. — Це ж котрий вам?

— Та вже до сотні наближається, — озвався старий вдоволено. — Нікого нема в селі старішого.

— Я хочу вас намалювати, діду, — сказав Тарас, побоюючись, що дід ще може і не погодитись.

— Малюй. Хай буде тобі та людям пам'ять. Велике прожив життя!..

— А ваші ж де, на панщині? — спитав Тарас, не бачачи в дворі, крім діда, й душі живої.

— Гонять до сходу сонця. З дітьми. Щось десь не так, одразу б'ють, жінок вагітних, і тих не милують.

— А ви мені про панський одяг мовите... — сказав Тарас похмуро. — Щоб люди мене сахалися?

--- Не всякий пан...

— Усі вони — катюги!

Дід озирнувся, крекнув у сиві вуса й промовив майже пошепки:

— Такі слова, онучку, пахнуть каторгою...

— А тут хіба не каторга?

Старий нічого не відказав. Сидів похмурий, думний... Якраз такий, як треба для малювання.

Тарас дістав швиденько альбом і перший, який до рук потрапив, олівець. Так, так, дідуню... Переверніть у пам'яті своє життя і покладіть на шальки добро та зло... Побачите, що переважить...

— Може, воно і так... — озвався, немовби сам до себе. — Все ж каторга удома легша, межи людей, на нашій-таки землі...

— На нашій — не своїй землі! — спанхнув Тарас. І схаменувся. Навіщо він сперечається, тривожить душу дідову!.. Чим далі, тим болючіша йому ганьба-неволя свого народу, він ледве-ледве стримується, щоб не волати до серця й мозку кожного, з ким починає мову про цю кричущу несправедливість, про цей людський (чи божий!) смертельний гріх. Допоки ж, браття, будемо терпіти зло!..

— Малюєш? Жаль, що я погано бачу... — сказав старий. — Про коліїв ти написав геть-чисто, як все було. Здавалося, не залишилося від них і сліду... Аж ні, не вмерла слава!..

— Спасибі вам... — розхвилювався Тарас од слів старого. — Коли б не ви, не ваші розповіді про Коліївщину!..

— Я багатьом, Тарасе, розповідав, а ти один почув душею, серцем... Батько твій, умираючи, сказав слова пророчі, що з тебе станеться великий чоловік.

— Або ледащо, також велике, — додав Тарас, зніжковівши від дідової хвали.

--- Ледащо тим прикметне, що байдуже йому до всього, крім живота, — не приставав старий на жарт. — Ти ж плачеш о всім народі, молишся за весь народ...

Тарас притих. Так коротко і так високо ніхто ще досі не оцінив його поезій. Ось вона, прекрасна мить, заради якої варто пройти усе, що він пройшов, і витримати, що б не послала доля йому в майбутньому!..

--- Таки Тарас?! — почулось нагло поряд.

Звів очі й вгледів кремезного, міцного дядька, який ішов до нього, розкинувши широко руки.

— Не впізнаєш? — осяяв вуса усмішкою. — Гнат Бондаренко!

— Хіба тебе впізнаєш — розрісся, ніби столітній дуб! — зрадів Тарас товаришеві.

Вітаючись, вони вдивлялись з подивом один у одного і засміялися нарешті разом.

— Ну й Гонта!

— Ну й Залізняк!

Знов обнялись і ще раз поцілувалися.

--- Ти й досі ще гайдамачиш? — спитав друзяка Гнат.

— А ти забув дитячі наші ігри?

— То як дивитися... — насумнівся. — Сам добре знаєш, як кріпакам козакувати...

Запала тиша. В'яла весела радість зустрічі.

— Ви побалакайте, а я піду полежу, — устав старий і сторожко, мов був скляний, пішов до хати.

— Ну, як ти? — сів на призьбу Гнат.

— Малюю ось...

— Похожий. А пам'ятаєш, як ти мені кобилу Кошицеву намалював? А школи нашої не позабув?

— Гірка була наука. Мені ще й досі сняться різки дякові...

— Те що, — озвався різко Гнат. — От нагаї на панській стайні!..

— Мене також не поминула ця благодать, — сів поруч. — Лише п'ять літ, як я на волі.

— Щасливий.

— Ні! Довкола стільки горя, наруги, зла, що серце сходить кров'ю. Я вирвався. А ти, Микита, Йосип? А вся Кирилівка, увесь народ наш бідний? Як можу я дивитися на цю ганьбу й радіти, що сам тепер на волі!..

— Ні, ти радій, Тарасе. Хай вороги не тішаться, що ми й на це не здатні.

— Коли б мені сказали: вернися сам у кріпаки — й за те народ твій звільнимо, я з радістю одяг би знов кайдани!

— Тарасе, ти згориш, як свічка, що надто ясно світить, — промовив скрушно Бондаренко.

— Не можу, брате, блимати. В душі таке щось діється, вирує так!..

— Ти плачеш?

— Глянь довкола, прислухайся... Село неначе вимерло!.. Як у хліві, з якого вранці вивели волів до плуга... А ми ж бо козаки, ми ж люди, ми всі — народ, що потрясав Стамбул, Варшаву, кров'ю писав свою історію, свої права та вольності! Де все це нині, хто ми?! Раби німі, худоба, яку пани мордують...

— Тихіше!.. Ще хтось почує та донесе до панських вух... — злякався Гнат.

Тарас махнув рукою.

— Згадай, куди загнали Залізняка...

— А Гонту, брате, четвертували.

— Я нині — титар...

— Читав мою поему про Коліївщину?

— Аякже!

— Титар був закатований.

— Хоч круть, хоч верть... — розвів руками Гнат. — Немає нам, Тарасе, куди подітися!

— Я знаю шлях, та ще мости на ньому не всі помощені... — сказав Тарас неголосно.

Гнат тільки глянув і не спитав нічого.

Сиділи довго мовчки; кожен шеретував почуте нині й сказане.

--- Недавно в нас, у Павлівці, убили пана, — перший озвався Гнат. — Шмагав людей, безчестив сільських дівчат, а потім бив вагітних...

— І що?

— Розправилися, мов з гайдамаками. Суд був. Пішли на каторгу...

— А що ж на те кирилівчани? Їм не пече?

— За сповідними розписами у нас сімнадцять покриток. І кожен другий битий...

— А ти дивуєшся моїм сльозам!.. — скочив Тарас на ноги. — Він хоче їм читати тихі проповіді та просвіщати їх підлі панські душі!.. Дурний еси!..

— Про кого ти?

— Про Куліша. Завівся в мене такий ласкавий приятель... Під корінь всіх — чужих, своїх! Щоб потім комусь іще не закортіло на шию людям сісти!..

І знов між них постала тиша. Гнат озирався нишком, чи хтось не чув, не бачив. Тарас ходив нервово тісним двором, гамуючи налите гнівом серце.

— Їдь швидше звідси, — озвався Гнат, підводячись. — Не муч себе. І нам нічим не допоможеш, і сам ускочиш в якусь біду...

— Мої брати тут, сестри! — скипів Тарас.

— Збери, як можеш, гроші та й викупи свою рідню.

— Ми вирвемо усіх людей з неволі!

— Ти ж сам сказав, що треба ще мости робити на тій дорозі. Як мовиться, синиця в жмені ліпша од журавля, що в небі... Їдь, Залізняче, з миром і, як допоможе тобі господь, добийся волі хоча б своїм!

— Це ж прірву грошей треба, — сказав Тарас похмуро.

— Чи ріки крові... Ввечері приходь до мене. Зійдемося усім школярським братством.

— Брат во різках Богорського!

— А що? І досі, як згадаю, всю спину мені пече.

— Зате зробився титарем.

— А ти поетом.

— Господи, а я то думав, звідки вони беруться, вірші!

— Все, все з вишневих різок, братику, — обняв Тараса Бондаренко.

Провівши Гната до воріт, Тарас зайшов у хату. Дід спав на полику, не роздягнувшись. З покутя світив очима Саваоф... Заплутавшись у павутинні, дзижчала тоскно муха...

Тихенько вийшов з хати. Поклав альбом та олівець у свій бувалий у не одних бувальцях старий портфель... А може, і справді збирати гроші не на поїздку до вимріяного роками Рима, а на братів?.. Паскудно як звучить звичайне слово, коли його ужити в паскуднім ділі! Гроші на брата... Мовби це на коня, корову!.. Людьми торгують нелюди!.. Почому брат? А що ви просите за цю сестру?.. Як скинете хоч п'ять карбованців, то я візьму... Єдиний шлях добути гроші — портрети панські! Взяти в одних панів, дістати панзлем із гаманців, набитих туго, й віддати в інший гаман. Мета така висока, що задля неї можна й залізти в твань, в якій живе і борсається вельможне панство!.. Він малюватиме одну за одною надуті, ситі пики й лупитиме з них, скільки зможе. Гроші в них все одно украдені, чужі, кріпацькі, зібрані із поту й сліз. Проп'ють їх, десь змарнують на чужині, а так — підуть на волю. Чудово!.. Нині можна й полишити своє село, братів, сестер й поїхати, як домовлялися, в оте Убіжище, де жде Гребінка. Він обіцяв представити його панам-сусідам, які зберуться скоро на пишний бал із приводу чи іменин, чи ювілею якогось дуки. Їхати!.. І не казати своїй рідні ні слова, щоб їх отак не мордувало тяжке ждання, як мордувало колись його. Добуде й

скаже. Воля дорожча Рима!..

Хто ж це іде селом, так гупаючи? Для череди ще ніби рано... Може, ввійшли в село гусари?.. Брязь, брязь рушницями...

— Кругом!

Гуп, гуп... А-а, вартових міняють! Жандармам теж не спиться. Недремне око його величності государя!.. Добре, що не всевидяще... Півцарства вже було б на каторзі! По всій імперії клянуть царя, міністрів, тупу чиновну братію. Все прогнило, погязло в брехні, моральній ницості та в хабарах!.. А кажуть, все благоденствує... Кріпак радіє своїй неволі, солдат безглуздій муштрі, усі малі народи — високій царській милості, що внеможливила духовний їхній розвиток, звела до стану бидла, яке ще їсть, працює, множить, але душі не має уже давно!..

...Гребінка його зустрів, мов брата. Ніщо тут, власне, і не нагадувало про панський двір. Все просто, щиро, по-старосвітськи. Не дім, а добра хата, не флігель для приїжджих, а звичайнісінька собі хатина, розписана, немов яйце на великдень. І господиня, стара вдова, турбується не про маєтки-статки, а лиш про те, щоб усі були наїдені по саме годі. Правда, є дворових душ п'ять чи шість. Та що це за дворові! Рідня чи добрі приятелі... Євген прослав рядно в саду, під грушею, лежить у синіх шароварах та вишиванці... Рай на землі! Утечище од всіх скорбот, що ними світ переповнився. Рай серед пекла... Праведник, який не творить зла й заплющує смиренно очі на муки ближніх... Праведник?..

— Лягай, Тарасе, та відпочинь з дороги, — посунувся на край ряднини. — Завтра у нас похід у Мойсівку, де буде справжній шарварок. Такого ти не бачив і в Петербурзі!.. Обідати нас погука паньматка...

Тарас сів поряд. Раптом йому одкрився духовний світ Гребінки, якого він раніше ніяк не міг збагнути. Вони давно знайомі, Євген зробив для нього багато справді доброго, не раз підтримував, намовив Мартоса на видання тепер уже відомого всій Україні "Кобзаря", і, попри все це, друзями вони не стали. Мабуть, причина в цьому хуторі, в Убіжищі, якого навіть у Петербурзі не покидав Євген ніколи, прагнучи прожити життя без зайвих бур, без ризику. Він добрий, чуйний, лагідний, залюблений у степ, садок та хату на березі крутому Оржиці... Малорос, сказати можна, хрестоматійний, такий, якими нас хотіли б бачити і друзі, й недруги... А де ж оті, засмаглі, дужі, з шаблею в міцній руці, з розмаяним на вітрі чубом? Де лицарі, що йшли на смерть, на муки за рідний край, за волю, за те, щоб плем'я наше не стерлося з лиця землі, щоб слово не оніміло в німих устах нащадків? Хіба їх кров не обізветься у жилах правнуків, не збурить їхні душі бажанням люто вирватися із панських пут, з кайданів?..

— Ти спиш? — спитав.

— Дрімаю... — сказав господар. І запитав: — А що?

— Ти сам дрімаєш і присипляєш інших.

— Лягай і спи...

— Спасибі. Колись із нас сміятимуться, що ми проспали свій рідний край!.. Вже й так нас звуть тетерваками й мають скрізь за ніщо...

— Я ж говорив: не їдь, Тарасе, на Україну, — сказав Євген не скоро. — Ти ж не послухався...

— Боятись глянути у вічі правді?

— Правду не всяк витримує...

— То що ж мені, сховатися у нору?

— Ще ваш Григорій Сковорода вважав безпечнішим гніздо мостити в травці, а не вгорі, де кібчики чигають хижим оком...

— А як на мене, то ліпше смерть у кігтях кібця, ніж під копитом вола чи хряка!

— Ліпше прожити життя і вмерти своєю смертю.

— Прожити? Чи, може, прожити?

Гребінка не відповів. Дрімив собі, і жодна рисочка не ворухнулася на його лиці. Нараз ледь-ледь здригнувся і насторожився.

— Обідать час! — промовив і спритно встав.

— Не кликали ж...

— Борщем запахло. Отже, пора творить молитву і приступати.

Не встигли вийти з саду, як справді стріли покликача.

— О! — підніс врочисто палець і усміхнувся господар гостеві...

...У Мойсівку вони приїхали після сніданку. Євгена Павловича вітали вельми радо. Чутка, що він прибув, пішла палацом, і гості висипали з усіх кімнат та зали, щоб глянути на вславленого письменника.

Тарас тримався осторонь. Розцілувавшись з якимсь панком, Гребінка взяв його за плечі і підштовхнув легенько у бік Тараса.

— Знайомтеся! Це Олександр Афанасьєв-Чужбинський. А це... Тарас Шевченко.

--- Кобзар?! — засяяв Афанасьєв.

Тарас обняв його: він перший із земляків прислав йому із України відгук на першу книжку. Віршем!

— Спасибі вам, Олександр... То був для мене голос землі моєї, серця, що усміхнулося мені навстріч.

— Прошу до мене, хлопці! — узяв нових гостей під руки Олександр. — Умійтеся з дороги, струсите з одежі пил. Я маю тут хоч невеличку, проте окрему "комнату", сиріч свою світличку.

Палац Волховської, на диво, був якийсь легкий, прозорий ніби. Може, його таким робили великі, світлі вікна, а може, те, що в ній жили бездумно, пускаючи на вітер тисячі та й сам маєток, бо господиня не вболівала, що і кому залишить після себе. У неї, власне, була одна турбота — розтринькати своє майно, і з цим веселим заміром вона справлялась легко, незважаючи на свій уже похилий вік.

Причепурившись, Гребінка тут же спустився вниз.

— Як прочитав, Тарасе, я твій "Кобзар", щось сталося таке, таке зі мною!.. — розхвилювався Чужбинський. — Сиджу, не бачу світу, і серце ледь не вискочить мені з грудей... "Ось він, прийшов, явився!.. — снується думка. — Господи, невже таки ти зглянувся на Україну!.."

— Спасибі... я... — не знав Тарас, що мовити. Не сподівався, їдучи сюди, почути такі слова.

— Всі тут немов прокинулись від "Кобзаря"!..

— Дозвольте? — з'явилася в порозі усмішка ледь не до вух, а слідом вповзло пузце.— Тут, кажуть, Тарас Григорович?

Тарас підвівся.

— Закревський, Віктор. Прошу не плутати мене з Платоном, моїм єдиноутробним братиком, що зневажає мене за те єдино, що я не вдався в нього, — обняв Тараса, ніби вони давно знайомі. — То ось який він, Тарас Шевченко! — відсторонився, щоб роздивитися. — В такій звичайній чарці таке вино!!

— Софія вам доводиться...

— Моя сестра, — махнув рукою Віктор.

— Читав її роман і повість. Гарно!

— Як сходить сонце, зорі одразу бліднуть...

— Можна? — ввійшов новий відвідувач.

— Пан Лукашевич, — представив його Закревський, і, як здалось Тарасові, не без іронії.— Відомий вам етнограф. Між іншим, теж Платон, як і мій брат...

--- Платон Якимович, — вклонився гречно.

Тарас також вклонився.

— Поручкайся, старий самітнику, зі славним нашим гостем! — гукнув Закревський.

— Здрастуйте,— подав, скривившись, руку пан Лукашевич. Й спитав байдливо в Закревського: — Ти вже залився зранку?

— Не висох ще після вчорашнього, — всміхнувся той. — Mon cher Капніст! — розкрив обійми, вгледівши нового гостя. — Ось він, кобзар Тарас Шевченко!

— Вітаю вас у ріднім краї, — мило всміхнувся Капніст.— Щасливий, що маю честь...

— Олексю, без церемоній, — спинив його Закревський. — Ми ж козаки, брати свободи й рівності! Облобизай Тараса, а ти — його... Отак... Амінь!

— Ти вже того, занадто!.. — насумрився пан Лукашевич, аж вид йому почервонів. — Кричиш, шумиш...

— Я знаю, чого ти трешся-мнешся, — примружив очі Віктор. — Тобі, Платоне, муляє...

— Панове! — вчасно прийшов Гребінка.— В залі жде господиня, що хоче теж побачити і привітати поета нашого в своєму домі.

Тарасові дали дорогу, і він у супроводі своїх прихильників пішов до зали. На всім шляху його вітали радо окремі гості, а біля входу, де стовпилося з півсотні гарно вбраних чоловіків, жінок, дівчат, зустріли оплесками, якимись вигуками, що їх не зміг почути виразно від хвилювання. Невже його поезія, його думки, його криваві сльози знайшли такий палкий, сердечний відгук у цих людей, панів, яких картає він за муки свого народу, вважай, у кожному слові своїх книжок?..

— Тетяно Густавівно, дозвольте вам представити Тараса Григоровича Шевченка, поета і художника, — долинув до нього голос Євгена Павловича, й Тарас побачив перед

собою стару, всю білу пані, що приязно йому всміхалася і подавала руку. Взяв обережно, ледь-ледь потиснув і відпустив. Годилося б поцілувати, але не зміг примусити себе.

— Ви так люб'язні, що завітали до нас на свято ангела мого покійного... Ви, мабуть, десь купили неподалік маєток? На скільки душ?

— Я ледве сам з душею вирвався від Енгельгардта! — сказав Тарас так голосно, що всі довкола стихли.

— Чудовий у вас, паничу, батечко! — сплеснула білими руками пані. — Пан Енгельгардт...

— І ворогові не побажаєш, — буркнув Тарас. І раптом йому здалося, що настає вечір.

Гребінка, як добрий дух, прийшов на поміч.

— Пані, я заберу од вас Тараса Григоровича, бо тут іще є дами, які горять бажанням з ним познайомитись... Вже вибачай її, стару, — шепнув Тарасові, як відійшли. — Їй цього року стукнуло вісімдесят.

— Ого! — простив Тарас. — Нівроку собі бабуса... А мати моя померла в сорок...

— Коли кому написано... Ви, пані Ганно, все розквітаєте! — перепинив струнку чорнявку із чорними, аж ніби синіми, очима.

Такої вроди Тарас не бачив навіть у Петербурзі. Умить забуто прикрість із господинею, сумні думки. Вся зала втонула в сонці...

— Знаєте, ми "Катерину" вашу читали не менше ста разів, — сказала, ніби завуркотіла струмком весняним.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько...

— Ви так читаєте, що я свій вірш не впізнаю! — спромігся на комплімент Тарас. — Яка вимова, дикція!..

— На Полтавщині у нас не те, що за Дніпром, — сказав Гребінка. — Слухай, мотай на вус. Тут мова, брат, не займана, без будь-якого домішку.

— Платоне, а йди сюди! — покликала красуня пана, що йшов поважно залюю. — Мій чоловік.

— Закревський.

— Ми чули, ви художник, — всміхнулась мило Ганна. — То, може б, ви намалювали з нас двох портрети? Ми живемо тут недалеко...

— Знаю. Сьогодні мимо їхали з Євгеном Павловичем.

— Як жаль, що нас там не було!

— Тарас Григорович! — пішов на нього, немов ведмідь, Тарновський. — От добре, синку, що я тебе побачив. Є діло. Треба зняти копію з портрета князя Репніна.

— А де портрет?

— В Яготині. Капніст тобі туди покаже шлях. Я чув, що й ти, Олексю, бажаєш мати

копію з того портрета?

— Правда.

— Тоді, вважай, домовилися...

Тарновський вийняв хустку і смачно, з шумом висякав свого великого важкого носа. І, не поглянувши на товариство, пішов собі.

— Кажуть, у нього Глінка писав "Руслана і Людмилу", — озвалась Ганна.

— Істинно, — сказав Тарас. — Сам Глінка мені про це розповідав.

— Щасливий! Ви знайомі з генієм...

— А чули, які романи він написав на вірші Віктора Забіли? — спитав Капніст.

— Я чув, я знаю, — встряв і собі Чужбинський.

Гуде вітер вельми в полі,

Реве, ліс ламає...

Тарас скривився і підхопив:

Плаче козак молоденький,

Долю проклинає...

— Ще, ще, Тарасе Григоровичу! — аж подалась до нього Ганна. — Голос у вас!..

— Я ліпше вам заспіваю іншої, — не став Тарас маніжитись. — Підпомагайте!

— Новий романс столичний? — засяяли її великі й гарні, до щему в серці, очі.

— Ні. Це "романс" тутешній. Таких столиці не написати... — сказав Тарас. Притих, знайшов тональність і заспівав — широко, вільно, ніби посеред степу, їдучи на мажі з сіллю:

Ой у полі криниченька,

З неї вода протікає.

Ой там чумак сірі воли пасе

Та з криниці напуває!..

Бачив, що панство враз причаїлося, здерев'яніло. Зала була заповнена німими постатями, немов скульптурами... Зробивши паузу, він перейшов на повну силу голосу:

Воли ревуть, води не п'ють, —

Бо в Крим доріженьку чують.

Ой бог знає та бог відає,

Де чумаченьки ночують...

Співав і ніби бачив себе в степу, на возі, під всіяним зірками небом. Неквапно ідуть воли, риплять колеса, линути ключем на південь гуси чи журавлі... Похитується широка спина батькова у вицвілій старій сорочці, а сам він, батько, ніби весняний птах, дзвенить журбою-піснею...

Насипали над чумаком

Та високу могилу,

Ой посадили та в головоньках

Та червону калину...

Коли замовк, у залі якусь хвилину-другу стояла мертва тиша. А потім — ніби постріл:

— Обідать подано. Прошу до столу, гості дорогі! — промовив син Волховської.

І раптом зала вибухнула шаленим шквалом оплесків. Хтось щось кричав, хтось навпростець протовплювався до того місця, де ще у чарах пісні стояв Тарас...

Закревська також стямилася і привселюдно оповила руками шию співака й поцілувала його в наповнені сльозами очі.

— Та ви ж, як бог, співаєте!.. — промовила також крізь сльози. І розвела руками: — В простій селянській хаті вродилося таке незнане диво!..

— Дай же і я чоломкну тебе, Тарасе-братику, — поліз, сопучи, пан Лукашевич. — Багато я чув чудових співів, а щоб такий!..

--- Прошу, прошу до столу! Обідать час, панове!

Тлум став поволі меншати, переміщатися до інших, менших зал...

...Удвох з Капністом він їхав, нетерпеливлячись, до Лукашевича у Березань. Щоправда, пан Олекса не любляв чомусь Платона Якимовича і супроводжував Тараса тільки до яготинського маєтку князя Репніна, де сам тоді він тимчасово жив.

— І справді в нього є стільки книг? — спитав Тарас, не вірячи, що в цій глухій далечині, в якогось пана-хуторянина ховаються такі скарби.

— Не знаю, люди кажуть... Він вихваляється, де тільки може.

— А був на Січі?

— Їздив. І за кордон, в Червону Русь та Чехію. Щось там придбав з рукописів...

Лице Капніста при цьому стало якесь лихе, потворне. Дивний він чоловік: від настрою враз перемінюється, мов додають до нього різних контрастних фарб.

— Ви знаєте, коли казати щиро, я вражений тутешнім панством, — мовив Тарас задумливо. — Як їхав із-за Дніпра, готовий був... Ет, що недобре згадувати!.. В нас там здебільшого пихата шляхта. Кривці з нас попили!..

— Кров п'ють усюди... Ї питимуть, допоки ми не станемо, як інші люди, вільними від злої сили самодержавства...

— А правда, що ви були з святими лицарями свободи у грудні двадцять п'ятого?

Капніст поправив віжки, нокнув на конячину.

— Хто був — загув, — озвався. — Волконський, князь, що жінка за ним в Сибір поїхала, то ж рідний брат Репніна.

— Не розумію.

— Є давній звичай. Коли славетний рід переводиться через відсутність чоловіків, комусь із рідних по материнській лінії передають і титул, і всі права та прізвище... От ми вже майже й дома!..

— Це Яготин?

— Ото палати княжі... На дощ збирається?

— Щось дуже схоже... Гарно!.. Палац, парк, річка, хмари...

— А Репніни і досі ще листуються з опальним родичем, — не міг Капніст спинитися. Видать, йому з думок не йшла ця тема. — Старого князя, власне, позбавили усіх постів, "замкнули" тут, а він не хилить голову... Не жарт, колишній віце-король Саксонії, губернатор Малоросії, член Державної ради!.. Цар побоявся, щоб він не став на Україні

гетьманом... Княгиня ж — внучка Розумовського...

— Дружина князя Репніна?

Капніст кивнув. І раптом зробився майже красенем, підсвічений якимось внутрішнім, незримим сяйвом.

— А правнучка Кирила-гетьмана, княжна Варвара, що за душа!

Невдовзі в'їхали в розкішний парк, у глибині якого білів палац. Одразу стало душно. У верхів'ї навіть не ворухилось листя, хоча велика, аж чорно-синя хмара закрила вже півнеба.

— Но, но! — захльоскав віжками Капніст. — Не вистачало, щоб ми намокли за чверть версти від дому.

Кінь припустив. Колеса зашурхотіли м'яко по вкоченій жовтавій ріні, й тому здавалося, що дощ уже почався.

В'їжджали в двір, під флігель, де жив Капніст, немов за ними гналися розбійники або вовки.

— Ху-у!.. — засміявся, оддавши віжки конюхові, Капніст. — Проскочили... Не знаєш, де княгиня? — спитав слугу, що вибіг їм назустріч.

— Їхні сіятельства ось тільки що пішли гулять по саду.

— Спитати треба дозволу, — сказав Капніст Тарасові. — Картини ті у вітальні. Підемо в сад?

— Ходімо... — здвигнув Тарас плечима.

Княгиню з донькою вони знайшли на луці, коли вже чорна хмара, немов кошлата овеча шапка, накрила весь Яготин.

— Вертайтесь,— підбіг Капніст.— От-от гроза почнеться! Стара княгиня глянула з-під капелюшка на темне небо, скривилася, мов дитинча, в якого хочуть забрати іграшку, й промовила м'яким, та владним голосом:

— Ще обійдемо хоч раз лужок, устигнемо.

Тарас вклонився мовчки, бо Олексій Васильович забув його представити. Відповіла лише княжна — висока, ставна дівчина уже в літах: напевно, їй було за тридцять...

Тим часом лунко ударив грім, де взявся дужий вітер, і дощ линув немов з відра.

Капніст схопив за руку стару княгиню і кинувся із нею в сад. Княжна побігла слідом.

Тарас лишився. Може, що не покликали його пани, а може, що не хотілося йому страхатися святої зливи перед жінками. Вимокне — то й що? Надворі літо, дощик хоч і рясний, та теплий...

Іди, іди, дощику!

Зварю тобі борщику

У новому горщику,

Тобі каша, а нам борщ,

Щоб рясніший ішов дощ!—

згадав дитячу приспівку. Дощ — благодать, дощ — хліб і мед, дощ...

— Ради бога, вибачте! — підбіг Капніст. — Я думав... Я геть забув вас познайомити і

запросити!..

— Пусте,— сказав Тарас, потішений тим, що Капніст не впав нітрохи в його очак.

— Чому ви тут лишилися?

— Не знаю...— мовив щиро.— Чудовий дощ!

— Ви мокрий весь.

— А ви сухий?

— До ниточки!

Йшли, сміючись, байдужі до зливи й грому. А на балконі, мов на хмарині ангел, на них чекала княжна Варвара. Порожевіла, збурена грозою, бігом.

— Швидше! — махнула їм рукою, немов крилом.

— Го-го-го-го! — розкрилив руки й собі Капніст. — Прекрасний дощ, божественний!..

До Березані приїхав пізно ввечері. Платон Якимович іще не спав. Удвох з якоюсь пишною, ще молодою жіночкою пили наливку в залі, або світлиці, й розкішні вуса його стовбурчились, як у кота.

Тарас ввійшов, не дочекавшись, поки слуга запросить, і привітався, мабуть, занадто голосно, бо пан Платон розлив наливку з чарки. Нахмурившись, уже збирався гаркнути на пізнього такого гостя, але впізнав Шевченка й розплився в щедрій усмішці.

— Тарас Григорович! Оце презент! А я, по правді кажучи, й не сподівався.

— Знали, чим заманити, — книгами... — обняв Тарас господаря, що встав і вийшов йому назустріч.— Не бачу щось... Напевно, у кабінеті?..

— Терезіє, — гукнув Платон до жіночки, — подай-но ще карафу! Та й закусити, що бог послав.

Терезія звелась немовби аж невдоволено, хитнула звабно стегнами й понесла свою красу з світлиці, мов повну чару.

— Дружина?

— Як сказати... — всміхнувся, ніби муркнув, Платон Якимович.

— Аж проситься на полотно. Натура!

— То намалюй! — спіймав його на слові. — Я заплачу, що скажеш. Краса, вона недовговічна... А так було б колись на що поглянути і що згадати...

— Як пустиш покриткою?

— Ну що ти, що ти! Вона шляхтянка, вільна. Та й розпечатана не мною грішним...

— Жаль?

— Все, все в руках господніх, братику!.. — зітхнув грайливо, вгледівши в дверях Терезію, що спритно несла тацю з карафою і тарілками. — Терезіє, це пан Тарас, художник із Петербурга.

Вона осяяла таким зеленим поглядом, що проникав до дна душі, ледь-ледь присіла, як роблять панночки, що вчилися в інституті, й промовила нарозспів, ніби і не нашому:

— Тер-резія.

— Тарас Григорович тебе змалює.

— Справді? — зраділа жінка. — Мене ніхто ніколи не малював!

— Не дивно. В цій Тматорокані... Поїхали б у Петербург...

— Ну що ти, що ти, братику! — сполошився Платон Якимович. — Хіба їй тут погано? Терезіє, запрошуй гостя!

Іч, налякався! Де він таку доп'яв? Щастить, щастить Платонам! Самі уже підтоптані, а бач, яких красунечок собі взяли... Закревська — просто диво!..

— Прошу, Тарасе, спробуй моєї власної, — підсунув повну чарку Платон Якимович. Тарас узяв і випив мовчки.

— Оце таки по-нашому! — потер господар руки. — Бери, що є, закушуй.

— Спасибі. Я вечеряв в Яготині з Капністом. У вас був дощ сьогодні? А там такий вперіщив!.. То де ж твої, Якимовичу, книжки, пісні, літописи?

— На все свій час, — пригладив господар вуса. — Завтра настане їхня черга... Такі діла робити треба, братику, при яснім сонці...

— Тоді дозволь мені піти спочити. Наїздився за цілий день...

— Це можна. Федоре!

Влетів слуга й завмер, мов камінь, біля порога.

— Федоре, — звелів уже ласкавіше, — влаштуй ось пана на ніч. Гукни Параску, треба ж постіль послати гостеві...

Терезія грайливо пирхнула. Цей ритуал, напевно, тут відбувався не вперше.

— Не клич нікого, Федоре, — сказав Тарас, як вийшли в сіни чи коридор. — Сам постелю. А хто така Параска?

— Покоївка, — озвався тихо Федір. — Була торік при панові, тепер же...

Федір не доказав. Завів його в кімнату з міцним широким ліжком, добув вогню і запалив воскову свічку.

— Мо', щось бажаєте?

— Ні. Тільки сну.

— Добраніч вам.

— Спасибі. Пан довго спить?

— Вилежується...

Слуга пішов. Роздягшись, Тарас пірнув під прохолодну ковдру, дмухнув на свічку. В темряві переглядав минулий день. Вже ледь не місяць кружляє він Лівобережжям, знайомиться з тутешнім панством (здебільшого з старшин колишніх!) і не збагне його ества. Там, за Дніпром, це — шляхта, недобитки козацьких шабель, панство, що відродилось і розрослося під скіпетром царів російських. Там — вороги, одверті, навіть чесні в своїй ворожості його народів. А тут — і віра, і кров одна... Колись же їхні діди і прадіди, напевно, десь пліч-о-пліч ішли на смерть за волю, за рідний край, а нині одні — пани, а другі — в них у рабстві. Діди лежать, можливо, в одній могилі, вбиті одним і тим же недругом, а внуки — за стіл не сядуть разом, не знайдуть мови спільної, бо — вороги... Щоправда, вже щось бродить, багато хто із цих панів соромиться свого становища, яке їх змушує визискувати братів по роду-племені, шукають навіть виходу — хто в "мочемордії", хто у збиранні та виданні народних старих пісень (як

Лукашевич!), хто у журбі за тим, що вже минуло і поросло травною... Може, коли б їм дати поштовх, підняти їх і вивести на спільний шлях до волі, заговорила б козацька кров?.. Яка ж вона: та, що лилася в битвах, чи та, що в наших жилах?.. А може, то не мак червоно горить, куди не глянеш, по всім степу, а наша кров, пролита впродовж століть!.. Розвихрено летять полями коні, гарячим саявом зблискують козацькі шаблі... Віктор, Платон Закревські... Поряд Платон Якимович на вороному, з шаблею... Тарновський мчить, і кінь під ним аж світиться від дорогої збруї... А далі, ген по той бік поля, суне, як хмара, лава вершників... І вся чомусь назустріч першій лаві!.. Він мчить між них, — теж з шаблею і на коні, — гукаючи, щоб повернули, що тут свої... Не слухають. Земля двигтить, здіймається до неба чорна курява... У ній, мов тіні, лица його братів Микити, Йосипа, Варфоломія... З ними слуга Платонів Федір, Гнат Бондаренко, ще хтось з кирилівчан, із яготинців!..

Прокинувшись, не міг прийти до тями. Лежав, облитий липким, холодним потом, і важко дихав. Правиця й досі ще відчувала руків'я шаблі, в горлі стояв луною крик-Двері тихенько рипнули, і в щілині з'явилися злякані й цікаві очі Лукашевича.

— Ти вже не спиш?

— Заходь, заходь.

— Мені сказали, що ти кричиш.

— Приснилася якась химерія.

— Бо слався сам... Параска так прослала б, що спав би, мов убитий.

— Параска — моя сестра.

— Того не може бути! — гукнув Платон Якимович. — Я не купляв нікого у Енгельгардта... Вона тутешня із діда-прадіда.

— І все ж — сестра, — сказав Тарас уперто. Платон задумався, пошкріб міцну потилицю.

— А-а! — посміхнувся. — Втямив. Це фігурально мовлячи... Прекрасно! Може, навіть і благородно. Та, вибачай, безглуздо... Бог сотворив Парасок на радість нам, мужчинам.

— Бог сотворив — людину.

— В двох іпостасях.

— Рівних. Бо внеможливив життя одної, котроїсь, без іпостасі другої. В письмі святому сказано, що жінку створено було пізніше, отже, як майстер вже мав досвід і міг творити краще і досконаліше. Ти тільки глянь на себе і на Терезію...

— Тьху! — спалахнув Платон Якимович.

— Не вболівай. Чоловіки також потрібні, корисні... — не пощадив його Тарас. — Терезія ж — то материнське лоно. А що є в світі вищого, як мати? Мати!..

— Виходить, я повинен їй мити ноги?

— Мудрий ти чоловік, Якимовичу. Як в око вистрелив! Мити і юшку пити.

— Ти жартівник, — всміхнувся. — Вставай мерщій, вмивайся, бо снідання уже готове.

— А кажуть, ти довго спиш.

— Хто каже? Федір, може? — нахмурився Платон Якимович.

— Ні. Чув у Мойсівці, — уникнув правди, щоб не послати нею слугу на стайню.

— У Мойсівці всього почуєш... Тільки не всьому треба вірити... Приходь мерщій. Поснідаємо — й за харч духовний.

Духовний харч і справді був неабиякий! Найперше Тарас припав до Львівського літопису, і повстання Трясила, яке його давно цікавило і хвилювало, заграло зовсім іншими, новими гранями. Тут недалеко, під Переяславом, велась війна за визволення всього народу з ярма духовного і політичного, тут пролунав, можливо, перший дзвін того походу, в який повів Богдан Хмельницький свої полки супроти Речі Посполитої. Кров пролилась немарне, вона відлупилася за два десятки літ у переможних битвах, у визволенні землі української від злої волі шляхти і короля!.. У визволенні... Де ж ділася ота здобута такою кров'ю воля?.. Коли б не ці рукописи, не жалюгідна кількість книжок, що чудом вирвалися із забуття, ми вже послули б ходячи. Щоправда, є ще думи, пісні, казки, легенди... Проте вони підтримують і живлять душу; розум жадає правди чистої, імен та фактів, прагне знайти причини явищ, добути з них суспільний досвід, визначити своє духовне ставлення до днів давно минулих і все ж близьких. Історія — коріння древа нації, його зв'язок живлющий із джерелом, що б'є з землі...

— Ну як? — ввійшов Платон Якимович до кабінету.

— Це суцільний скарб!

— Як будеш їхати до Петербурга, візьмеш, даси в цензуру. Десь видрукуємо — нехай читають люди...

— Він був уже друкований в Москві, чотири роки тому.

— У мене ще є дещо, прилучимо й так подамо в цензуру, — сказав Платон Якимович багатозначно. — Такі книжки, Тарасе, в нас мають бути у кожній хаті.

— Це золоті слова, Платоне! Коли б пани розщедрилися на те велике діло...

— Не всі пани такі, як я, твій скромний друг, — зітхнув Платон Якимович. — Я вчився, брате, з Гоголем у Ніжинській гімназії вищих наук, навчався потім у Рішельєвському ліцеї аж у Одесі, збирав пісні та думи...

— Хочеш, я поцілую тебе за це?

— Ну що ти!.. Труждаюся задля свого народу, для України.

— Ти, кажуть, був на Запорожжі, на Хортиці? Там є хоч щось? Я хочу теж поїхати, хоч краєм ока глянути.

— Поїдь. Далека, правда, й тяжка дорога...

— На Січ ми всі повинні їздити, як мусульмани в Мекку! Там серце наше, одвічний дух народу й волі!..

— Налізло всіляких зайд! — обурився нараз Платон Якимович.

— Зло у самому рабстві, — махнув Тарас рукою, неначе шаблею. — Чужі, свої!..

— Е-е, не кажи! З своїми легше.

— Правда... — всміхнувся на те Тарас. Своїх давно б упорали! Коли б не братство панське, не спільна їхня сила, народ хіба носив би своє ярмо!.. О! Може, в тому істина, що й люд увесь поневолений повинен, мусить дружно, плече в плече, повстати й

гуртом зламати панство?.. В книжках, які він читав про Січ та Запорозжя, є свідчення того, що Січ приймала всіх голяків і приглядалась пильно до тих, хто прагнув зверхності над січовими братчиками та хуторів, хоча оті "добродії" були й своїми...

— Ось намалюю портрет Терезії, — сказав Тарас рішуче, — й гайну на Січ! Коли-то ще я матиму таку можливість...

— Оженишся або підеш на службу — і поминай як звали! Вже, певно, є на оці якась чорнявка?

— Козак спочатку їде на Запорозжя, а вже потому жениться. Отак і я... Платоне, завтра ж... ні, краще зараз же почну портрет Терезії!

...Вітер, низовий, дужий, пружний, котив за ним цупкий курай, що схожий був на голови у малахаях. Хмари повзли вгорі похмурі та щедросльозі, ніби були то плакальниці по запорозькій вольниці, що тут колись гуляла... Тепер гуляв канчук по спинах онуків славних лицарів!.. На Хортиці статечні німці-колоністи копали бульбу й гергали межи собою, ніби зальотні сірі гуси. Коли сказав їм з докором, що тут колись жили та билися із ворогами козаки, вони лише посміювалися...

І Чигирин, гетьманська резиденція в часи Хмельниччини та після неї, зустрів його руїною та запустінням. Ніщо тут, власне, і не нагадувало тієї слави... Тясьмин дрімав, зарослий кугою та осокою, і понад ним літали не шестикрильці соколи та чайки — душі тих, що полягли за волю, а вороння. Чогось воно, зібравшись у чорні зграї, то кружеляло над Чигирином, то враз, немов сполохавшись хтозна-чого, вкривало степ чи гору, де був Богданів замок, своїм сумним покровом... Може, і досі сняться воронам козацькі очі, видовбані тут сто шістдесят п'ять років тому, як турки в лютій битві взяли фортецю, вирізали усе живе довкола...

Хатки, хатки... Густа осіння курява на спориші, на лопухастих пустищах та під тинами, де бабраються ліниво кури, свині та дітлашня... Єврейський говір... Сонний, спідлоба погляд стрічного... Важка, помірна хода волів, порипування старого воза...

Ішов і ледве втримував себе від того, аби не звести руки й не крикнути крізь сльози й гнів до бога, світу цілого про цю страшну трагедію його землі, його народу-мученика!.. За віщо ж ти впродовж століть караєш люд свій, господи? Чи ми не ставили тобі церков, чи не приносили тобі офір, вертаючись із битви з половцями в далекім Полі? Може, ти так на нас розгнівався за те, що ми не стримали нещадних орд Батия, впустивши їх у храми, де ти витав? Тоді дозволь лиш нагадати, господи, що ми стояли мужньо і падали вже тільки мертві, що вороги ввійшли по наших трупах і по мечях... Ми добрі були й довірливі. Занадто, може... І піднялась рука у тебе, господи, за це карати, коли ти сам велів нам бути такими в своїх священних заповідях!..

Спинився біля єдиної в Чигирині, та й то обдертої, кам'яниці, де мали бути "присутственные места" Богданової столиці. Почув би його думки тутешній справник! Ще їдучи до Чигирини, він знав, що той гребе ногами землю і скрізь, де тільки може, вишукує ворожий дух, крамолу. Він десь, напевно, вичитав, що тут колись потужно билось велике серце України, і прагне вислужитися, підслухавши (чи уявивши!) хоча б слабке відлуння того биття. Як там не є, а мусив зайти і взяти дозвіл у пана справника

на огляд "города" та виїзд з нього.

Стрівся з чіпким, суворим поглядом.

— Слухаю вас, пан...

— Шевченко.

— То чим служити можу?

— Ось тут, на подорожній, поставте свій автограф.

— Не зрозумів.

— Ну, дайте дозвіл на прожиття і виїзд.

— Чого приїхав?

— Глянути на Чигирин, дихнуть його повітрям і змалювати дещо.

— Щось ви, панове, внадилися!..

— Тепер вже я "не зрозумів".

— Тут був Куліш...

— А-а, пан Панько! І що ж він?

— Ходив, бродив, розпитував і малював. Не можете ніяк забути! Та зрозумійте, що назавжди докінчено і з Україною, і з вільнодумством!

— Спасибі вам, що пояснили, — приклав Тарас до серця руку. — Тепер ми твердо знатимемо. А то були вагання...

— То-то ж! — закозирився. — Давай бумагу. Шмякну тобі що треба.

Вийшов, ще посміхаючись, на сонну вулицю. І сміх, і гріх! І сльози... Ось хто тепер панує, де панував ти, Хмелю... Ясновельможний посол його величності у чині справника!.. Він може, має право та повноваження будь-що зробити з кожним, хто потрапляє йому на очі, бо він — всевладна рука царя. Цей туполобий страж спокійно може собі дозволити читати проповіді й напоумляти професорів, поетів, художників, бо він себе вважає вищим, бо він отут, у Чигирині, і цар, і бог...

До Суботова вела вузька дорога попід горою. Заросла густо споришем, так ніби тут не їздив ніхто возами. Певно, в селі лишилось мало дворів, що мають коней або волів. Ще трохи — й піде весь край з торбами. Тільки куди ж іти? Де є земля жирніша, і літо лагідніше, й дощі рясніші, й народ охочіший до праці в полі?..

Неквапно, сонно в'ється в долині тихий Тясмин. За ним махають крилами два вітряки й поблискують хрести дівочого монастиря. А на горі, праворуч, темніють убогі залишки гнізда орлів Богданових і біля них чорніє трагічно й моторошно високий хрест.

Богданів хутір зустрів пришельця храмом, що схожий був на саркофаг. Запущеність, похилий хрест на геть облізлій бані навіювали гірку печаль. Ні огорожі, ні деревця, ні будь-якого знаку турбот людських... Воістину гробниця волі й долі!.. Ще й, мов на сміх, цей хутір тепер належав не панові чи кріпакові, а козаку, що чудом якимсь уник кріпаччини, Можливо, аби душа Богданова, що й досі тут витає, не знала, що пороблено з його орлами, як гнуть вони міцні козацькі спini на панськiм полі?..

--- Добридень вам, — почув нараз несміливе.

Ось він, козак Антін Яременко, прямий нащадок гетьмана! Ні, не по крові (якої

вже, напевно, не залишилося ніде і сліду!), а по руїнах хутора. Стоїть худий, спрацьований, у полотняних штанах і латаній старій сорочці...

— Козаче, я тобі не пан, — сказав Тарас, подаючи правицю. — Мене Тарасом кличуть. Тарас Шевченко.

— Невже отой, що "Гайдамаки"? — спитав господар вражено.

— Не хто ж, а він!

— Ні, правда?

— Ось хрест святий! — перехрестився.

Яременко заметушився внутрішньо, зиркнув сюди, туди й нарешті гукнув кудись за поруйноване склепіння льоху:

— Гафіє! Текле! Синку! До нас прийшов кобзар Тарас Шевченко! Несіть хліб-сіль, стрічайте гостя! Батьку, — вклонився вже Тарасові, — прошу до хати!

Антін ураз перемінився: з пониклого зробивсь стрункий, з байдужого став енергійним, гострим на слово й погляд. Козак, справжнісінький тобі козак!

— Я вашу книжку, батьку, позичив і переписав. Пишу і люто плачу. Вмиюся і знов пишу...

Тарасові клубок застряв у горлі. Ніколи він не думав, що ті рядки, які самі мережилися відгомонам його думок, так привітають люди, візьмуть у душу, ніби свої думки...

І справді, його зустріли хлібом на рушнику, ввели в світлицю, як дорогого гостя, і посадили під образами. Господар сів навпроти, поклав на стіл важкі брунатні руки й захоплено дививсь на гостя. Потім примружив гарні-гарні прекарі очі і прочитав по пам'яті:

Сини мої, гайдамаки,!

Світ широкий, воля, —

Ідіть, сини, погуляйте,

Пошукайте долі...

Зітхнув, утер щоку долонею і осміхнувся:

— Пишу і плачу... Думав: неville людина може отак сказати? Питаю у Куліша, а він сміється й мовить: "Та ми з цим паном "богом" пили по чарці-другій під Межигір'ям!"

— Правда. Таки пили... — всміхнувся на те Тарас.

— Гафіє, а куди карафу! — зрадів Антін, — Мо', й з нами, батьку, вип'єте?

— Якщо дасте, то вип'ю, — сказав Тарас. — Бо я ще, правду мовлячи, і не обідав...

— Гафіє, Текле, швидше несіть усе, що маєте! — зрадів Антін такий "людський" розмові. — І правда, що ви кріпак з Кирилівки?

— Був кріпаком, та визволився, — озвався хмуро.

— Вибачте, — збагнув Антін, що зіпсував веселий настрій гостеві. — Я думав, що ви з панів. Не вірилось, що з голяків, таких, як ми... — Налив по чарці. — Будьмо!

Тарас кивнув і випив. Лише тоді побачив, що чарка в його руці старого срібла...

— Викопав її в городі, — сказав Антін, помітивши його увагу.

— Мабуть, іще часів хмельниччини...

— Дарую вам. Прошу вас, не відмовляйтесь! — підніс благально руку. — Мені приємно думатиметься, що ви п'єте з моєї чарки.

— Дякую.

За борщиком та за варениками Тарас ловив якісь аж надто пильні погляди, якими його вивчав господар, неначе був художником, і врешті-решт не витримав:

— Чого ви так придивляєтесь? Я вам когось нагадую?

— Ні, батьку, ні, — зніяковів. — Я думаю, я прикидаю... Коли б нам вас за отамана...

— То що було б? — спитав Тарас, відчувши під серцем холод.

— Не відаю... Та щось було б! За батьком таким, як ви, пішли б усі. Ми вигребли б царя і панство начисто!

— Козаче, то не жарти.

— Я не жартую, — мовив Антін спокійніше, але так само вперто. — Ми почали б, а там — поляки, далі — простий народ московський. Хіба холопство їхнє солодше, батьку, нашого?

— Неволя скрізь однакова. Проте ще треба спершу збудить людей, розбурхати...

— А ви пишть! Правдиве ваше слово гучніше дзвонів, дужче од ста гармат! Я знаю це по собі. Я ніби став стосилим. Читаю, гніваюся і наливаюсь міццю, скидаю пута з серця, підношусь духом!..

— Антоне, де ви вчилися? — спитав Тарас, здивований його словами.

— В дячка. А що?

— Говорите, немов поет.

— До "Гайдамаків" ваших я знай мовчав, душа моя дрімала, як віл у спеку.

— Будемо будить людей, знімать з очей полуду, з душі — байдужість, відчай. А там саме покаже...

— Будити і запасатись зброєю!

— Тихіше...

— Ех, злетіти б на вороного та вихопити із піхов шаблю! — блиснув козак очима. — Хоч перед смертю глянути б... — пригас, пригас. І заспівав, на подив, словами із "Гайдамаків":

Літа орел, літа сивий

Попід небесами;

Ґуля Максим, гуля батько

Степами-лісами.

Ой літає орел сизий,

А за ним, орлята;

Ґуля Максим, гуля батько,

А за ним хлоп'ята...

— Хто склав до слів цих музику? — здивовано спитав Тарас.

— Не знаю, — знизав Антін плечима. — Її співав під кобзу старий кобзар, коли ножі святили.

— Ти ж там не був.

— Хто знає... Дід, може, був... Чи прадід...

Запорожці ті хлоп'ята,

Сини його, діти.

Поміркує, загадає,

Чи бити, чи пити...

На другий день він виїхав з Чигирина, і всю дорогу, аж до Кирилівки, де мав хрестити дитину у брата Йосипа, в його душі лунала та дивна пісня, створена хто знає ким.

Нема в його ні оселі,

Ні саду, ні ставу...

Степ і море; скрізь битий шлях,

Скрізь золото, слава...

...Тривожні й щемні слова Антонові про кошового спливали на думку знову, як він побачив княжну Варвару Репніну. Власне це вже була не перша зустріч, коли вважати за першу ту, під час грози. Княжна і правнучка, хоча й не обраного народом, гетьмана! Нехай і з волі царської, та все ж носив таке звання її химерний прадід. Козацький син, граф, президент Академії наук і гетьман. Бідняк і власник тисяч кріпацьких душ. Брат фаворита імператриці...

Його привів до неї Варварин брат Василь, який зустрів художника і влаштував у флігелі. У вітальні були також княгиня, князь, дві дівчини, одна з яких одразу впала в око.

Спочатку його представили княгині й князеві, а потім уже княжні Варварі.

— Моя сестра, — сказав Василь.

— Шевченко.

— А ми знайомі з .вами, — всміхнулася княжна Варвара, й лице її враз засвітилось ніжністю. — Ви пам'ятаєте оту раптову зливу?

— Ще б пак! — всміхнувся Тарас також. — Я вимок геть. А через мене й Капніст!..

Цей спільний спогад прибрав одразу всі перепони, що розділяють людей, які допіру лиш познайомилися. А може, в тому зрушенні було й щось інше, дужче. Нова людина часто несе в собі дух перемін, прийдешню нашу долю.

— А це Глафіра й Таня, — знайомив далі Василь Миколайович. — Глафіра теж малює...

Ось чим вона сподобалася одразу! А може, й тим, що молода і гарна... Поруч з княжною Варварою вона здавалась підлітком.

— Ви малюватимете портрет папа? — спитала княжна Варвара.

— Ні. Тільки копії з портрета Горнунга.

— Ви бачили його?

— У вересні, як ви були у Седневі, я заїздив навмисне, щоб, подивитися.

— Жаль... Де були ви потім? Мабуть, у тих Закревських?..

— Їздив на Запорожжя, у Чигирин, додому, в своє село Кирилівку...

--- Як ваші рідні? Усі живі, здорові?

Тарас нахмурився, і те княжна помітила.

— Пробачте. Певно, я завдала вам болю?

— Батьки давно померли... Брати і сестри тягнуть своє ярмо кріпацьке...

В очах княжни з'явилися сльози.

— Треба їх якось викупити, — сказала згодом твердо.

— Для цього я і беруся за всі замовлення. За рік чи два добуду таким ось робом гроші і визволю.

— Тарасе, ви свята людина! — запальне вигукнула княжна. І спохватилася: — Дозвольте вас так називати...

— Дякую.

— За що?

— За ваше добре слово.

Вона помовчала якусь часину, видно, на щось одважуючись, і запитала:

— Взялися б ви намалювати портрет папа і двох маленьких діток Базіля?

— Я ж вам сказав.

— Домовилися!

Хоча довкіл снували інші гості та домочадці, в них утворився якийсь осібний, лише для двох призначений духовний світ. Слова, які тут вимовлялися, були прості, звичайні, проте вони лунали для них обох по-іншому, бо в них була якась своя тональність, свій колорит. Лице княжни Варвари взялось легким рум'янцем, великі карі очі осяяло душевне чисте світло, змінились жести, рухи... Співзвучність душ! Княжни й сільського хлопця, ще й кріпака?.. Ти ж вільний, поет, художник!.. Душу не переробиш. Вона така ж, та сама, що і колись. П'ять вільних років — то тільки шоста частка мого життя... Зате яка!.. Це правда. За них прожито більше, ніж за усі кріпацькі... Тепер тебе приймають як рівного в такій сім'ї!.. Приймають, бо я артист... Не тільки. Ти став борцем за волю, за свій народ, твої пісні доходять до найглухіших сердець по всій Україні!..

Він помічає раптом у найвіддаленішому кутку вітальні Глафірині уважні, гарні очі, й душа його вже опускається на грішну землю.

— Кого чи що ви там побачили? — спитала нараз княжна стурбовано.

— Прекрасний твір, — всміхнувся.

— У нас картин чимало, — зраділа чомусь княжна. — Ви ж оглядали деякі, як заїздили...

— Є твори, в які вдивлятись можна усе життя.

— Це правда. В Женеві я...

— Григоровичу, вам не набридло це тет-а-тет? — підплив Базіль. — Моя сестра — філософ. І взагалі, як для слабкої статі, вона розумна надто.

— Розум не може бути вадою, — сказав Тарас.

— От бачиш, злий Базілю! — торжествувала княжна Варвара. — Ти кажеш так, бо любиш жінок вродливих, але дурненьких...

— Краса — це розум жінки!

— Краса від бога, братику, а розум можна і вдосконалювати, — не залишилася в

боргу княжна Варвара.

— Навіщо, Варю? — спитав Базіль і взяв під руку гостя. — Ходімо ліпше вип'ємо чогось міцного!..

— Нікуди він не піде, Базілю! — сказала владно, хоча і зовсім тихо княжна Варвара, й Базіль одразу знітився. — Йди сам, коли бажаєш. А він — поет, володар душ!.. Ви ж не п'єте, Тарасе?

— Т-а... як коли... — зам'явся.

— Вливати вино в уста, якими говорить бог, — блюзнірство. Ви згодні з цим?

— Звичайно. От тільки... де ви бачили такі вуста?

— Кажу про вас, Тарасе.

— Ну, я піду, — озвався Базіль, задкуючи. — Мої вуста ще, слава богу, лише мої!

— Пробачте, що я так грубо... — мовила княжна Варвара. — У нас пішла тут мода на вільнодумців, що п'ють на знак протесту, чи мочеморд. (Бридке яке придумали собі наймення!) Закревський Віктор у них тепер отаманом... Не піддавайтеся хоч ви на цю оману!

--- Я постараюся, — вклонився чемно.

Очі з кутка молили, кликали. Княжна також помітила те притягання.

— Глафіру ми взяли в сім'ю маленькою, — сказала раптом сухо. — Я їй була за матір, бо рідна вмерла ще при пологах. А за три місяці помер і їхній батько.

— Тяжка сирітська доля... Сам сиротою виріс. Згадаю — страшно робиться... Хто йде, скубне, як той бур'ян, що при дорозі...

— Бідний...

— В селі в нас мало хто дожива до старості. Тяжка робота, злидні...

--- Яка ганьба — це рабство! — промовила княжна Варвара палко. — Коли б я мала владу, я знаю, що зробила б!..

Вона була цієї миті така прекрасно-гнівна, така піднесена в своїм пориві творить добро, що у Тараса пробіг мороз по спині. Ось жінка — друг, натхненниця, чийсь добрий ангел! Досі він не стрічав такої і, правду кажучи, не сподівався колись зустріти.

— Мені Капніст розповідав, що ви та гетьман Розумовський... — тихо почав Тарас.

— У прадіда мого у шафі лежав батіг, з яким він пас худобу в Лемешах, — сказала княжна Варвара просто. — І я пишаюсь тим батоном не менше, аніж гербами князів Волконських та Репніних.

— Ви дивна жінка!

— Дивна... Бо ви не знаєте, що декабрист Волконський — мій рідний дядько, що батько мій давно в опалі, ще й під ганебним слідством, що ми усі тут, власне, як на засланні... Ваш друг Капніст, між іншим, сидів також у Петропавловській...

— Як декабрист?

— Принаймні у тій же справі. Й звільнений був у відставку...

— Все філософствуєте? — прийшов з буфетної Варварин брат, причмокуючи губами. — А дами там ображені, що ти, сестрице, заволоділа гостем і не даєш можливості нікому з ним поговорити.

— Про що? — примружила княжна Варвара очі. — Цікавлять вас, Тарасе, нові паризькі моди й плітки місцевих паній? — спитала різко, з викликом. І схаменулася: — Пробачте ще раз...

— Варет, сьогодні ти помилилася. Вони бажають, аби Тарас Григорович їм прочитав поему про Катерину.

— Дива, та й годі, — мовила на те княжна Варвара. — Тарасе, ви розворушили й таку застиглу силу, як маєткове панство! Ідіть, ідіть читайте. Я теж послухаю.

Тарас пройшов на інший край вітальні й, коли Базіль оголосив, хто й що читатиме, почав гранично просто, мов ведучи розмову на добрій, дружній бесіді:

Катерино, серце моє!

Лишенько з тобою!

Де ти в світі подінешся

З малим сиротою?

Хто питає, привітає

Без милого в світі?

Батько, мати — чужі люде,

Тяжко а ними жити!..

Передихнув, понизив трохи голос, бо й сам чомусь розхвилювався:

Вичуняла Катерина,

Одсуне кватирку,

Поглядає на вулицю,

Колише дитинку...

Читав, і серце бралось мукою, тією, що п'ять років тому примусила його полишити чарівні пензлі, фарби і взяти до рук перо. Вже не було вітальні, укоханих в добрі жінок, а тільки ліс, та поле, та в ньому бідна покритка із немовлям...

Реве, стогне хуртовина,

Котить, верне полем...

За що вони страждають, ошукані в своїй довірі чи просто взяті силою? Святе, найвище в жінці осквернено лукавим панством, кинуто на глум під ноги людям! Щастя стає трагедією, любов бідною... Мало їм поневолити труди і дні людини, ще треба вбити душу, не полишити у ній нічого божого, того, що нас тримає на висоті людського духу і не дає нам стати бидлом, яке лиш знає плуга та жмут трави!..

Як дочитав і повернувся душею в затишок вітальні князя Репніна, побачив — жіноцтво плакало. Невже і в них ще є в серцях щось схоже на співчуття до скривджених своїх сестер з народу, невже й вони ще здатні проїнятися горем ближнього, коли той ближній тільки простий кріпак!..

Перший озвався князь Миколай Григорович:

— Прекрасно, дивно!.. Тільки, на жаль, втрачається художня сила... Я, що прожив так довго на Україні, і то не все уловлюю... Коли б ця річ була написана доступною для всіх нас мовою, воістину їй не було б ціни!

--- Так, так, — підтримала його княгиня, онука графа-гетьмана, що зберігав у шафі

батіг свого дитинства. — Все зрозуміло начебто, а глибина поезії лишається поза душею...

— Можливо, ця поезія для інших душ... — підкинув слівце І Базіль. Підвівся і поспішив туди, де звик шукати найвищий смисл свого буття, — в буфетну.

— Інші — всі неписьменні, — не поступилася стара княгиня.

— Поезія без читача — це той же голос, що вопіє в пустелі, — промовив князь.

— "Кобзар", папа, читають всюди, — втрутилася княжна Варвара.

— І переписують, щоб мати власний, — підтримала її Глафіра.

— Де? Тут, — підвівся князь. — А вся Росія-матінка що-небудь відає про ці чудові вірші? Тож-то й воно! Що толку з того, що ми поплачемо з біди людської? Треба будить Росію, всій розкривати очі на те, що рабство — анахронізм!.. Пробачте, я вже піду... Спасибі за гарний вечір!

Княгиня теж устала.

— Варваро, донечко, ти проведеш мене до спальні? — мовила, коли княжна збиралася заволодіти гостем.

Варвара згасла, ніби згадала враз, що їй уже за тридцять і що давно одквітла її дівоча днина.

— Я мушу йти, — озвалася журно. — Подумайте над тим, що мовив тут князь Репнін. Він не завжди був таким анахоретом... Знає людей і світ.

— Спасибі. Я подумаю.

— Ми мало так знайомі, проте я вже упевнена, що бог вам дав не тільки значний талант, а й розум такої ж сили.

--- Дякую за добре слово. Розум — це рідний брат таланту...

Уже в своєму флігелі (він ще не жив ніколи в таких розкішних апартаментах!) Тарас зітхнув полегшено. Ліг на м'яке широке ліжко, заслане тонким, з мережкою по всьому краю, простирадлом, і стомлено заплющив очі... Чудна княжна Варвара!.. Мудра і через те нещасна, мабуть... Кого вона в цім вавілоні мойсівському (бо ж там збираються усі достойніші пани-сусіди) могла зустріти собі до пари? Одні собачники та мочеморди!.. Є, правда, двоє-троє із офіцерів, скажімо, Яків де Бальмен, та й ті весь час у війську та у походах... Яків йому сподобався чи не найбільше. Граф, офіцер, а щира душа!.. Не сподівався зустріти тут таких панів, такий прийом. Скажи комусь, що в домі князя його приймають, мов брата рідного, то не повірять... Яка дочка!.. Яка Глафіра!.. А Ганна, Ганна, що чарувала всіх на балу у Мойсівці!.. У неї диво-очі, якісь аж чорно-сині! І вся вона... Він намалює її портрет, він скаже їй... Хай подумки... Заснути б швидше, може, вона присниться... Бідна княжна Варвара... Щось є у ній... Розумні й до болю чесні очі...

Тихо поплив у них, як в озеро...

...Вперше він зрозумів, що не байдужий княжні Варварі, коли вона приревнувала його прилюдно до вихованки. І це злякало. Не тим, що так боявся дівочих чар, а тим, що знову щемно згадав Суботів і козака Яременка, який хотів хоч перед смертю гульнути з шаблею на вороному. Здавалося, сама всесильна доля (а може, біль

України!) ведуть його до того, щоб він з'єднав людей в однім палкім пориві до визволення з-під чорних сил кріпаччини й самодержавства!.. Дивно, що навіть князь з презирством мовить про поневолення селян панами... А Лукашевич, Капніст, Закревський... Віктор. Платон помовчує і, кажуть, сам на стайні б'є кріпаків. Платон навряд чи стане за долю краю рідного... А втім, натхнений Ганною... Далась тобі та Ганна!.. Жінки в ділах історії відіграють активну роль... Гадаєш, правнучка Кирила-гетьмана підніме панство?.. Мабуть, вона сама собою і не спроможеться, а той, хто з нею, ніби духовне віно, візьме права... Ой, не сміши! Яке було гетьманство, такі й права!.. І все-таки для тих, хто звик дивитися цареві в рот і визнавав права й закони лише з його благословення, Кирило — справжній гетьман...

Жбурнув сердито пензель. І лізе ж до голови таке дурне!.. Чому — дурне? Коли ти їй до серця, вона — тобі... Мені до серця Ганна, чужа дружина. Стрів би її п'ять років тому, коли була ще дівчиною!.. Вона пішла б, гадаєш, за кріпака?.. Проклятий світ, прокляті люди! А ця піде за вільного, але простого, бідного?.. Ну... твій талант... Що мій талант?.. Багатство... Він мій лише наполовину!.. А чий же ще?.. Народу, краю рідного! Я їй такий до серця, а як підніметься зі дна душі моєї усе, що там зібралося, як потече сторіками по Україні, вона мене жажнеться, мов юродивого! Я їм читав. написане уже давно, а те, що вирвалося у Березані, як повернувся з мандрів на Запорожжя та Чигиринщину, не прочитаю, навіть не покажу. Це не для них. Для інших душ, як мовив княжич. Платону навіть не прочитав... То буде потім... Потім? А зараз осліп кинутися, мов у жертвне вогнище?.. Коли для краю рідного, усяка жертва виправдана й свята по суті! Може, це ще й приємна жертва... Стати — хай тимчасово — власником кріпацьких душ?.. Ти можеш їх не взяти... Вона візьме! Для неї це хоча й огидний, та все ж природний суспільний стан... А як же її слова?.. Слова й діла не завжди одне і те ж. Поговорити можна. А щоб звільнити, знищити несправедливість — замало слів, потрібне чесне діло!..

Узяв тоненький пензель, змішав дві фарби й легко торкнувся копії, яку, вважаєш, закінчував. Князь мов дививсь на нього і водночас — крізь нього, неначе він був духом, а не людиною із плоті й крові. Це нервувало, муляло. Коли б не знав живого або хоча б не вірив його словам, сказав би зараз без етикету цьому вельможі... Брат декабриста, нині опальний князь... У них свої рахунки з самодержавством... І це вже щось. Для доброго, святого діла нема дрібниць, все має піти на користь справі!..

— Пане, пани вас кличуть на вечоровий чай, — несміливо сказала дівчина, яку недавно взяли з села в покоївки.

— Я вже казав тобі, кирпата, що я не пан! — обурився Тарас укотре. — Художник я, але не пан. Такий, як ти. Збагнула?

— Так не буває, щоб пан та був людиною. Чи те, чи те... — всміхнулася лукаво дівчина

Ця філософська думка, що визріла десь у глибинах його народу, попала прямо в серце. Або ти пан, або людина. Третього не може бути...

— То ви прийдете чи вам сюди принести?

— Прийду, прийду. Лише помию руки.

Дівчина нечутно зникла, а він стояв і вдумувався в страшні слова, промовлені йому дитинними її устами. Можливо, вона вклала у них простіший, звичайний зміст і йшлося в них про пана та кріпака; для нього ж вони лунали мов одкровення. Як же йому, сердезі, жити між двох світів, як поєднати, злити ці два світи для себе і для борні!..

Варварі нетерпеливилося, й вона прислала знову покликача.

Вже за столом, за чаєм, Базіль йому й собі знай підливав міцного рому, й тому невдовзі вони удвох із княжичем дійшли такого стану, коли їх, зрілих уже людей, враз потягло на витівки, як хлопчаків. Княжна хотіла угамувати, проте Базіль відтрутив її з рішучістю, достойною якогось ліпшого застосування:

— Варет, будь ласка, не заважай! У нас з Тарасом чудовий настрій, і ти не псуй його своїми проповідями!

Княжна як стій насумрилася. Дивилася у чашку з чаєм, і це чомусь Тарасові здалось смішним, ба навіть вартим кари. Він підморгнув до молодого князя і помінявся із ним місцями, аби сидіти біля Глафіри. Дівчина йому всміхнулася мило й сказала зовсім тихо, щоб не почув ніхто, крім нього:

— Варвара буде гніватися...

— Заради вас я згоден на будь-які тортури!

— Я — третій зайвий, — сказала сумно дівчина.

— Вас це гнітить?

— Можливо... Гляньте, гляньте, Варвара зблідла... — прошепотіла Глафіра злякано.

— А може, я тут зайвий? — спитав Тарас.

— Ще ні, — зробилась ураз серйозною. — А втім...

— Гадаєте, княжна Варвара...

— Схоже. І це вже крутить у носі князеві й старій княгині...

— Ви так висловлюєтесь, неначе пишете байки чи ще якусь сатиру.

— Я ж родичка, хоча й далека, Миколи Гоголя.

— Та ну?!

— Тихіше! На нас і так вже дивляться...

Опісля чаю Тарас із княжичем затіяли гру в сліпу бабу, і в салоні знявся такий гармидер, якого тут, напевно, ще не було з часів Кирила Розумовського, що збудував палац і все довкола нього. Княгиня й князь уже пішли в свої покої, і не було кому спинити чи втихомирити підвипилих санкт-петербурзьких жартівників. Варвари вони обоє дружно не помічали, й та навіть мусила сама ходити салоном з зав'язаними очима й ловити спритну молодь. Глафіра їй піддалась навмисне, і це княжну обурило. Вона зняла шовкову хустку, тицьнула її Глафірі, пішла в куток і сіла в глибоке крісло. Можливо, іншим разом це вплинуло б на запальних гравців, а зараз ніхто на те і не звернув уваги. Глафіра так старанно виконувала свою комічну роль, що весь салон перетворився скоро в якесь погромище...

Першою прийшла до тям мадемуазель Рекордон, гувернантка малих княжат. Вона

нараз спинилася, оглянулася із явним жахом і запитала:

--- А нас за етот шалость не будут трошки висеч?

Гра припинилася. Базиль зібрався був засміятися, та передумав і став знімати пояс і заголяти свою гладку широку спину.

— Я першим іду на стайню, — мовив, удаючи і страх, і виклик долі.

Жарт не підтримали. Глафіра знайшла очима княжну Варвару й теж заховалася в глибоке крісло. Учитель Штрандман метнувся наводити в салоні лад, так ніби й справді всім їм загрожувало шмагання на княжій стайні.

І тут Тарас, щоб розігнати гнітючий настрій, озвався знову весело:

— Сідайте всі, панове, я покажу сільське весілля в лицах!

Підбадьоріла публіка сяк-так вмостилася, і, напустивши на себе виду старого батюшки, Тарас почав "виставу":

— А підійдіть-но ближче, новопре... тьху!.. суть новобрачні й станьте по праву руч, бо я по божій милості кривий на ліве око й не відчуваю оним живу плоть... Чому одразу четверо?

— Нас двоє, батюшко,— зашебетав Тарас жіночим голосом. І знову басом:

— Зрю, зрю, но тожко не ворухіться і не множайтесь!..

— Господи, то як же їм без діток!.. — заголосив Тарас бабусею.

Всі засміялись...

Раптом княжна звелась на ноги і гнівно мовила:

— Тарасе, як ви можете! Поет-пророк, якому доля випала благовістити своїм братам по вірі й по народові, ви тут блазнюєте, жбурнувши свій святий вінець під ноги! Молюсь за вас, а ви, Тарасе...

У повній тиші, вражений її словами, Тарас підбіг до неї, схопив бліду, тремтячу руку й поцілував.

Княжна спанула. Очі її взяли туманом.

— Ну як... Ну як ви можете!.. — прошепотіла й ледь-ледь погладила його пониклу голову...

У дивному сум'ятті духу прийшов Тарас до флігеля, сів у п'їтмі на круглий м'який диван, який білів при місяці, що заглядав в одне вікно й ледь-ледь присвічував йому замісто свічки... Яка людина, жінка! Яка духовна сила й готовність жертвувати заради інших, бути для них зорею ясною в тяжкі хвилини!.. Така не дасть ні збочити, ні занепасти духом. Біблійна жінка!.. Гетьман був іграшковий, а правнучка, на подив, справжня, пишна своїм духовним світом... Як же вона сказала? "Жбурнувши свій святий вінець під ноги!" У нього, правду кажучи, мороз поповз по спині при цих словах... Ніколи він не замислювався, яким повинен бути, він просто був таким, яким удався... Може, вона і має рацію, можливо, й справді він мусить бути речником високих істин, прапором, завжди й у всьому цільним і непогрішним? Витівками чи недотепним жартом руйнується його пресвітлий образ, лице співця-пророка, що вимальовується з його поезій. Коли читав недавно свою "Слепую", вони усі розчулені були до сліз, хвалили його російську мову й російський вірш, і раптом він — лицедій, зображує

сільську комічну сценку!.. Княжні було від чого забути такт і вчитати йому, немов хлопчиськові!.. Звичайно, має рацію. Проте чи зможе він утриматися в її прекрасних рамцях, весь час недремно стежити за тим, щоб бути в образі, який вона вважає для нього справжнім, істинним? Нудна це, мабуть, штука поет-пророк! Ні випити, ні закусити, ні мовити людське, звичайне слово, поупадати за молодницею, яка тебе хвилює і збуджує в тобі земну, — і зовсім не поетичну, — пристрасть... Їй що! Намислила його таким і хоче, щоб він з живого й грішного перетворився на світлий символ віри, на пам'ятник собі самому. Невже його поезії окреслюють його таким? Ні! Мабуть, ні... А втім, хто прагне зрушити зневірений народ до волі, той має стати світочем, який горить, не гаснучи, і по якому звіряють шлях до істини!..

Устав, пройшовся по кабінету, вже вирізняючи усі предмети. А чи підуть за ним таким, Варвариним, козак Антін Яременко, Гнат Бондаренко, оті чудові хлопці, що пригощали його вночі під Межигір'ям? Хтозна, хтозна... Далась тобі та клята думка, висловлена в Суботіві!.. Коли б деінде, може, уже й забув би, а там, де тінь Богданова, його душа, витає і квилить досі чайкою (совою вие!), вона здалась пророчою, велінням тих, хто вмер колись за волю, за Україну. Не може ж так тривати вічно. Повинен же хтось прийти, вдихнути в груди людям вогонь борні й пожертви, зібрати всіх в одну могутню силу, вдарити і розірвати пута!.. Гадаєш, ти достойний такої честі?.. Інші вважають так. Яременко не перше мовив слово, він лиш надав цій думці козацького смислу. Ще в Петербурзі висловлювалися такі думки, і тут, у нас на Україні, я чув не раз. Я ніби збудив надію. Старші мене тут кличуть батьком, як то колись отаманів...

Ввійшов до спальні, рвучко ліг не роздягшись... Ідоли ж завжди в одному одязі!.. Всміхнувся. Ця Варвара-великомучениця (в дівках сімнадцять років!) вжене його в якусь біду... Побачимо! Коли є шанс зробити щось для волі, чому б... Облиш! Глафіра тобі ж сказала ясно, що князь з княгинею вже насторожі... Донечка у них така, що не стриножиш, — вирветься... Вона тебе обплутає, що не посмієш і вгору глянути... Бридня. За мною, братику, стоять полки козацькі, що сплять давно в могилах, кріпацький люд з обох сторін Славутича, вся чорноморська вольниця! Я знаю, бачу, вірю, що лиш поклич — підніметься увесь народ!.. Ти ліпше добре виспись... Хай буде те, що буде!.. Це відступ?.. Ні. Для рішень час не настав. Є тільки дух, ідея. Мов задум твору. Потім прийде натхнення, думка набуде форми й виллється живим, гарячим словом, що, мов місток, проляже до інших душ...

...Як не тримався образу, в який його убгала княжна Варвара, та при одній okazji (весілля, славні люди!) не згледівся, як випив зайву чарку, й святий вінець пророка схитнувся у нього на голові, а може, навіть й упав під ноги. Достеменно про те не міг сказати, бо погуляли добре і він збагнув своє падіння аж у Зеленій Рудці, в маєтку панів Закревських. Вродлива пані Ганна йому принесла чималий ківш розсолу. Напився в смак і запитав:

— Я часом не у раю?

— Який же ви, Тарасе, непам'яткий... — всміхнулась Ганна сонечком. Щось підняла з підлоги, сховала нишком кудись за пазуху і так на нього по тому глянула, що дух

йому перехопило...

Тепер ходив похмурий і насторожений, чекаючи на "день суботній", коли княжна (чутки біжать, розходяться, як у степу пожежа) його почне шмагати різкими притч та алегорій. І дочекався. Між аркушів його "Слепой", яку княжна для нього переписала, знайшов її послання.

"Немногим даны в удел лира и свирель, но имеющие сердце любят вслушиваться в бряцание певцов восторженных или жалобно вопиющих, и в ответ на их золото есть и у них для обладателей высокого таинственная молитва и искренние желания, и они (имеющие сердца), чающие в будущем прекрасного, воскликнут: бедная Оксана Люди тебя погубили, и твой поэт забывает тебя!"

На другім боці аркушика містивсь не менш прозорий натяк, який його розчулив. Вона так прагне, бідна, порятувати грішника, уберегти для людства його талант, перебираючи на себе трудну роль ангела, що осіняє його святими крилами.

"...Грех и соблазн стараются пошатнуть сосуд, и чистая, золотая струя на самом краю готова выкатиться из него и быть поглощенной грязью разврата... Горячая слеза упадет из очей ангела на сердце поэта — она его прожгла и обновила: он не погиб — нет!.."

Читав і каявся за зайвину, що випив був на весіллі (за Ганну — ні!), за те шаленство, яке вони чинили з його високомочемордієм Закревським Віктором, і серце пік йому великий сором перед княжною. Свята душа! Уболіває за нього так, неначе рідна мати або дружина... Чим він припав до серця цій мудрій чистій дівчині, чим сколихнув її давно вже приспане бажання кимось опікуватися, когось любити ніжно, комусь віддати трепетно усю себе? Незайманість і непотрібність — важкий тягар, який носить тяжко і найсильнішим духом!..

Не смів піти і глянути княжні Варварі в очі. Хотілось чимось виправдатись, очистити душу й стати хоча б на час таким, яким він має бути в її очах. Тим паче був і привід: уже давно тривожив його новий сюжет чи тема, душа виповнювалася тим почуттям, тим настроєм, з якого завжди й раптом народжувалися його поеми. Правда, таких поем, якою мала бути зароджена в його душі недавно, ще не писав. Хотів у ній з'єднати почуте все і пережите в Яготині, своє життя і мученицький жертвний подвиг лицарів святої волі, які пішли за неї на шибеницю або в Сибір, не каючись і не схиливши голови перед всесильним деспотом, що сів на трон, пройшовши по їхніх долях. Хотів створити пісню, гімн їхній мужності й самопожертві, бо тільки так, безстрашно, не озираючись і не жалкуючи за тим, що вже полишено й до чого вже немає нам вороття, добути можна істину, перемогти ворожу силу, вирвати із неї долю свого народу. Горів минулим, давнім, а линув думкою в прийдешнє, де не буде неволі, зла і розбрату. Ловив у фактах, вчинках могутню волю інших, тих, що звершили визначене для них історією, а сам еднався серцем з тим поколінням мислячих і не бажаючих і далі жити в рабстві, коли єдино, на що потрібен розум, — щоб славословити тиранство й гніт, бездарність і нетерпимість тих, хто при владі й силі. Він розумів, що змусило піти на ризик змови й на відчайдушний, приречений ще на початку крок на

Сенатську площу. То був не бунт, а відчай людей, які не бачили для себе змоги ждати й збирати сили. Іноді йому самому хочеться, — до болю в грудях, — вийти на свій майдан і крикнути тиранам в очі правду!..

Дістав папір, вмочив перо в чорнило й пірнув у твір, як завжди, усім єством, забувши про все на світі. Писалось легко й важко: рядки лягали швидко, немов самі собою, проте невдовзі виступив на лобі піт і стало чути серце. Що не кажіть, а вірші, доступні всім, давались значно важче, аніж свої, що спурхували, мов солов'ї, і сповнювали солодким щемом душу. Тут він писав, нехай — творив, а там, на ріднім терені, рядки лились, виспівувалися, немов чекали в серці на мить свого народження.

Воістину чотири дні трудився в поті чола і все заради того, щоб зрозуміли його до титли й коми не тільки рідні люди, а й ці пани... Чому вони, проживши стільки років на Україні, не вивчили, не осягнули мови її народу? Бездарність? Ні. Тут знають аж кілька мов, і по-французькому всі розмовляють краще, ніж по-російському Зневага? Мабуть, гірше, бо зневажати можна те, що існує, що визнаєш.. Вони вважають, власне, що це й не мова, а діалект, "наречие", яке того не варте, щоб витрачати на нього час. О господи!.

Жбурнув перо (стемніло!) й не став світити свічки. Сьогодні мусив піти в так званий великий дім, бо вже його розпитують, чи не розгнівався він на княжну Варвару за те її послання.

Він припізнівся трохи й застав лише княжну, Глафіру, Таню та Рекордон.

— Добри вечір! — вклонився всім одразу. — Хтось десь сказав, що хтось на когось сердиться. Не вірте! Все то вигадки.

Княжна Варвара почервоніла, а далі зблідла і підійшла до нього, тримаючи в руках червоний вовняний шарф.

— Це вам, — промовила, ховаючи від нього очі. — Мені здалось, Тарасе, що ви на мене гніваєтеся... Чотири дні!..

— Спасибі!.. Я захопився одним цікавим ділом...

— Щось пишете? — насторожилася чомусь княжна. Напевно, вона боялася вже не лише за поведінку свого поета, а й за майбутні його писання. Вийде із послухання чи, приклонивши голову, піде по стежці праведній, що люба їй?

— Розледачів, розніжився, — сказав Тарас сердито. — Тепер тягну, немов у плуг запрягся!..

Ввійшов лакей і тихо прибрав зі столу. За ним пішла, не попрощавшись, і гувернантка. Зостались тільки Тарас, княжна Варвара та сестри Псьол.

Запала тиша. Тарасові вона здавалась схожою на передгроззя і нервувала. Він сів у крісло біля Глафіри й Тані, що розглядали якийсь альбом, і запитав:

— Казав Капніст, що дід ваш був на Запорозжі кантаржієм. Це правда?

— Так, — сказала Таня. Глафіра наче і не почула. Вона була напружена і насторожена, хоч удавала, що геть спокійна.

— А чули ви, що хто привів би на Січ таємно жінку (бо явно заборонялося), тому присуджувалася негайна смерть? — спитав Тарас. — Щоправда, був і такий химерний

звичай. Якщо засудженого до страти погоджувалася собі узяти за чоловіка котрась з дівчат, які жили в зимівниках, його прощали. Мабуть, січовики вважали одруження страшнішим смерті, і тут вони, звичайно, мали рацію...

— Як говорити такі дурниці, — не витримала княжна Варвара, — сиділи б краще й далі в самотині.

І знову стало тихо. Шумів надворі вітер, і хльоскав дощ по вікнах.

— О, тихий ангел пролетів... — мовив Тарас невдовзі.

— Ви вмієте ще й розмовляти з ангелами? — озвалася княжна Варвара. — То розкажіть і нам, про що вони говорять.

Тарас схопився з місця, побіг у той куток вітальні, де на тендітнім столику завжди було чорнило, папір та пера, сів і почав писати. Відтоді, як увійшов і глянув на бідолашну княжну Варвару, в душі зажеврили рядки присвяти — відповіді на всю її турботу та вболівання.

На пам'ять 9 ноября 1843 года.

Княжне Варваре Николаевне Репниной.

Душе с прекрасным назначеньем

Должно любить, терпеть, страдать;

И дар господний, вдохновенье,

Должно слезами поливать.

Для вас понятно это слово!..

Для вас я радостно сложил

Свои житейские оковы,

Священнодействовал я снова

И слезы в звуки перелил.

Ваш добрый ангел осенил

Меня бессмертными крылами

И тихоструйными речами

Мечты о рае пробудил.

Поклав перо, взяв аркуш і, підійшовши, подав княжні Варварі.

— Прийміть оцю присвяту, а твір я вам вручу пізніше.

Княжна взяла, хвилюючись, неначе брала не аркушик, а немовля, що тільки-но прийшло у світ, і прочитала. Щоби її поблідли, губи тремтливо стиснулися, немов вона збирала всю силу волі, щоб не вчинити чогось такого, що недозволено в їхньому колі, й стала читати вірш удруге.

— Дайте мені ваше чоло, — сказала вона нарешті й поцілувала поета чистим поцілунком, в якому була, проте, й прихована від інших пристрасть...

Поема була закінчена в селі Андріївці, поїхати куди умовив його Базіль, і прочитати її Тарас зміг тільки аж у кінці листопада, як повернувся до Яготина. В Андріївці ж одверто вперше йому зробили натяк на те, що віл повинен знатися з волом, а кінь з конем. Базіль кривився тяжко, плювався, лаяв усе на світі, проте сказав: "На біса тобі, Тарасе, моя сестра!.. Знайди собі гарненьку та молоденьку, женись..." "Я не збираюся

займатись цим найближчі роки", — утішив його Тарас, хоч сам не був упевнений в своїх словах.

Коли вони приїхали й попали якраз на чай чи на легку вечерю, де всі були, окрім княгині, що занедужала, Тарас уперше виконав свою тяжку обіцянку, якої, власне, прямо і не давав: не підійшов і не подав руки княжні Варварі, хоча вона схопилася на рівні ноги, як тільки він з'явився в дверях вітальні. Вклонився всім і сів за стіл на вільне місце між Базілем і Танею. Варвара вмить зів'яла, нахмурилася і не звела на нього погляду, аж доки чай скінчився і старші вийшли. Правда, Капніст, що саме в них гостював, лишився.

На Базіля найшла весела хвиля (посилена недавно в шинку), і він, хоч як це муляло сестрі Варварі, знов заходивсь варнякати та жартувати. І цього разу всі камінці, хоч непомітно, кидали в її город. Почав з молитви, яку вона дала Тарасові перед від'їздом з Яготина.

Хтось вжив за бесідою це милозвучне слово, і князь Базіль не пропустив нагоди:

— Бідний Тарас Григорович,— зітхнув печально.— Іншим дають у путь-дорогу ковбаси, хліб та шинку, йому ж — молитву... Спинимось, було, обідати; я наминаю, аж тріск іде, а він, сердешний, вийме напахчений духами аркушик, підніме очі горі й проказує свою молитву... А може, ти, Тарасе, лише дивився в аркушик, а сам молився: "Господи! Пошли мені смачне стегно свиняче й кільце кров'янки, бо я охляну, господи, й не зможу денно й нічно читати цю молитву"?

— Не слухайте його, панове, то він усе вигадує,— сказав Тарас, не гніваючись, бо сам любив дотепний жарт, — Молився я єдино, щоб він не з'їв усіх припасів за одним присідом уже на першій станції.

— Е ні! — схопився княжич з місця. — Читав молитву чи не читав? — спрямував довгий палець, мов пістолет, у груди.

— То й що?

— Ось бачите! — зрадів Базіль. — Молитвою Тарас три дні перебивався, а на четвертий — не витримав і согрішив со чаркою, со ковбасою і со шинкаркою...

— Стривай! А де взялась шинкарка?

— ...І со борщем, який з усмішкою нам подала шинкарка! — вточнив Базіль.

Варвара, яка сиділа поміж Капністом і Рекордон, зіскочила, немов дівчисько, на диван, пройшла за спиною свого сусіда й побігла геть.

— Василю, ти переборщив, — сказав Тарас докірливо.

— Вона також не знає міри...

— Це все ж, Базілю, не виправдання, — мовив Капніст. — Є речі, з яких не слід сміятися...

— Мене вони поставили в чортзна-яке становище, і я ж повинен панькатися! — скипів завжди веселий княжич.

Тарас відчув, що йдеться про ту розмову, яку з ним мав Базіль в Андріївці, й душа його взялася болем. Не так за себе, як за княжну Варвару. Хотів негайно, зараз же зробити щось для неї, підбадьорити її і втішити. Тяжкі часи для неї ще попереду.

Видно, це квіточки, а ягідки ще не дозріли...

— Чого, Григоровичу, похнюпив голову? — спитав Базіль.

— Я думаю.

— Про що? Їй-богу, я не хотів, так вийшло...

— Давай покличемо твою сестру. Ти вибачишся. Я ж прочитаю свою нову поему.

Гаразд?

— Мене звільни од вибачення і від поеми! — сказав Базіль. — Тим паче я ще не був у мами.

— То ти ж пришли Варвару!

— Скажу дружині. Швидше її послухається.

— Мені пора, — підвівся й собі Капніст, коли Базіль, кивнувши всім, пішов з вітальні.

— Прошу, побудьте трохи, — спинив Тарас. — Я прочитаю зараз нову поему.

— О! Тут написану? — засяяли в Капніста очі.

— Тут і в Андріївці.

--- Це та, присвячена княжні Варварі?

Тарас кивнув. Дістав з кишені зошит і стрівся раптом з поглядом притихлої давно Глафіри. Ступив до неї.

— Побудьте й ви. Сьогодні вам читатиму...

— Нам чи княжні Варварі? — спитала гостро дівчина.

--- І вам. Поема їй присвячена, але написана вона для всіх.

Ввійшла княжна Варвара і мовчки сіла біля Капніста. Той щось спитав. Вона похмуро відповіла.

Тарас наблизився до канделябра, де щойно лакей поставив високі свіжі свічі. І враз щось щемно й холодно йому стиснуло серце, як це було щоразу, коли виносив на суд людський своє нове творіння. Передихнув, кивнув чомусь Глафірі й почав тремтливим від хвилювання голосом:

Двенадцать приборов на круглом столе,

Двенадцать бокалов высоких стоят;

И час уж проходит,

Никто не приходит;

Должно быть, друзьями

Забыты они.

Они не забыты,— в урочную пору,

Обет исполняя, друзья собрались,

И вечную память пропели собором,

Отправили тризну — и все разошлись.

Двенадцать их было; все молоды были,

Прекрасны и сильны; в прошедшем году

Наилучшего друга они схоронили...

Як прочитав усю поему, згорнув рукопис і підійшов нетвердим кроком до княжни.

Вона тихенько плакала...

— Прекрасно, сильно! — ступив Капніст навпереріз. — Проте не все. В окремих місцях розтягнуто, і є рядки, подібні до вже колись написаного...

Тарас обминув одного з живих героїв твору і зупинився перед Варварою.

— Це вам, — промовив глухо. — Ще до цього рукопису належить мій автопортрет, який вручу вам завтра.

І вийшов геть, не вислухавши її подяки.

...Зайшла зима. Холодна, сніжна, вітряна. Тарас мав більше часу для малювання, яке добряче був занехав за "Тризною" і справами, що в них усе було непевне та ефемерне, як уві сні. Годинами сидів з палітрою і проганяв думки про те, що вийде з "Варваріади", як сам назвав взаємини свої з княжною. Тепер він більше їздив, вивчав усюди настрої простих людей і панства, бо, як сказав би колись у Римі старий Катон, й наш Карфаген повинен бути зруйнований... Княжна Варвара не полишила його у спокої, як він її. Подарувала власне оповідання-сповідь, що звалось "Дівчинка", і тим його на кілька днів розхвилювала знову. Бідна, нещасна жінка, що вже стоїть на тій трагічній грані, коли всуціль попереду самотина, а за тобою — пустка. Пропадає сила, зайва душа на світі... Страшно!..

Прощання їхнє, власне, вже почалося у ті години, коли вони відтворювали на полотні чужих дітей. Він малював, вона, як мати, бавила базіленят. Вдивляючись у їхні милі личка, в шовкові кучері, в невинно-хитрі очі, в яких було, здавалося, щось від княжни Варвари, Тарас ледь-ледь вгамовував у грудях сум, що дужче й дужче його поймав, спливаючи терпким клубком до горла. Боявся щось промовити чи попросити прибрати ліпшу позу, аби себе не виказати і, може, навіть не розридатись. Власне, він не кохав княжни Варвари... Це щось було святіше і значно вище того кохання, що викликала у нього в серці Ганна і що могла б, напевно, викликати Глафіра. Бідна княжна Варвара... Він чув її тужливу щиру душу, він міг би поряд жити на будь-яких умовах, не виключаючи й любовний статус, бо не була байдужою йому як жінка...

— Васю, сиди рівніше. Варю, тримай отак голівку, — рахубилася з дітьми княжна. Потому поцілувала хлопчика, поправила на грудях бант у дівчинки... Вся — доброта, вся — ласка!..

Тарасові заслало слізьми очі.

Щоб не помітила того княжна і діти, поклав палітру, пензель і швидко вийшов...

За кілька днів прощався зі ще одним красивим сном.

Надворі знялась така хурделиця, що він одразу ж після сніданку заліз у ліжко знову й переглядав журнали, які, хоча й з запізненням, одержували в Яготині. То тут, то там стрічалися знайомі прізвища, і він неначе бачив їх в іпостасі — в трактирі десь, у театрі чи на залитих північним сяйвом нічних мостах, які так любить у Петербурзі вся артистична братія... Пливли думки. Поволі й сам впливав із круговерті, яка його тримала тут, мов на припоні... Гребінка вже давненько у Петербурзі... Брюллов сидить з палітрою в одній руці й застиглим пензлем в другій перед своєю замученою уже давно "Облогою" і думає про свій невдалий — тепер уже колишній — шлюб... З ним

надломився великий Карл... А може, творчим людям найкраще жити, як бог пошле, бурлаками, щоб воля їхня не знала пут сімейних? Як ризикуєш, то тільки сам. Удача, слава самі знайдуть, з ким поділитись радістю, а горе, сум чи злий талан осилиш сам. Зламаєшся — теж з легким серцем, знаючи, що не завдав нікому болю...

Вітер свистів та вив за вікнами, й Тарас не зразу почув несміливий, примерзлий стук у двері. Як одчинив, до хати ввалилось щось велике, заліплене так щедро снігом, що годі було вгадати, хто це.

— Добридень вам, — озвалося густим, охриплим голосом, який Тарас уже десь чув.

Він зняв кожух із подорожнього, струсив. Тим часом гість стягнув заляканими руками шапку.

— Федір?! — впізнав Тарас слугу Платона Лукашевича, — Яким ти вітром?

— Панським, — скривився той, зриваючи бурульки з вусів. — Прямо із Березані...

— На конях їхав?

--- Пішки...

---- Всі тридцять верст?!

--- Я р-рано в-вийшов... — раптом почав тремтіти Федір.

Тарас побіг в їдальню, налив горілки в келих (добре, що був учора Фішер з своїм запасом!) і влив, — у гостя рука не слухалася, — прибульцю в рот. Той хекнув, весь стенився, немов витрушуючи з грудей мороз, й лише тоді поліз за пазуху й дістав якусь цидулку.

— Вам пан прислав...

Тарас схопив той папірець і прочитав, злякавшись, що там таке нагальне діло, в якому кожна мить на вагу життя чи смерті. "Брате! — писав Платон. — Як зможеш, прибудь до мене. Маю листа зі Львова від Головацького. А ще — вино токайське, яке мені привезли вчора з Києва. Платон".

— Це все? — спитав похмуро Федора.

— Нічого більше не давали Платон Якимович...

— Скотина твій Платон Якимович! — скипів Тарас. — Скидай скоріше чоботи й лягай у ліжко! — крикнув. — Погнать людину за тридцять верст чортзна-чого... Скотина!.. Чого стоїш? Негайно знімай свою взувачку і — в тепле ліжко!..

— Треба назад іти... — озвався сумно Федір. — Наказано сьогодні ж бути вдома...

— В степу замерзнеш!

— Мушу. А то приб'є. Вже краще...

— Я не пущу!

— Спасибі... Ліпше я вже піду. Назад дорога довша.

Федір став одягатися.

Тарас пішов до кабінету, вмочив перо і написав, роздрипуючи чорнило: "Як можеш ти, козацький син, через якусь дурницю чинить таку жорстокість?! В мороз, в завію послати людину пішки за тридцять верст! Оце любов до ближнього? Оце козацька воля, якої ти бажаєш для України? Катюги всі ви, змії, що ссете кров з грудей свого народу! Ноги моєї не буде більше у Березані!"

Згорнув, тицьнув у руку Федорові.

— На. Віддаси своєму панові, — сказав похмуро. — З богом!.. Стривай! Ти їв сьогодні?

— В корчмі, недавно... Може, не віддавати панові цей папірець? — спитав тривожно.

— Треба, — сказав Тарас. — Ми надто вже терплячі до цих свиней годованих, їх треба всіх!.. — махнув рукою.

— Добре... Здорові будьте, батьку!

Пішов у сніг, в хурделицю. А чи дійде?..

Метався по кабінету, й думки також металися, пекли нестерпно душу. Хотів піти до князя, щоб попросити коней до Березані, і не пішов: одного поля ягоди! Словами добрі, лагідні, а як до діла... Смішно! Свої пани, не шляхта!.. Розвісив губи, радий, що всі до нього приязні, приймають, ніби рідного, ще й називають братом!.. Ось він, твій "брат" Платон в натурі, без машкари. Собачник, собача кров!..

На другий день ополудні той самий Федір знову прийшов до нього за тридцять верст і мовчки подав шматок одірваного сак-так паперу. Цидула ця була коротка й така відверта, що далі нікуди: "У мене таких олуків, як той, що привіз тебе до мене, триста!"

— Ти знаєш, що написано на цім папері? — спитав Тарас у Федора.

— Мені того пан не казав.

— Що він вродзоний шляхтич, а я кріпак недавній і що таких, як брат мій, який привіз мене у жовтні до Березані, у нього триста душ.

— Дозвольте мені піти,— сказав похмуро Федір.

— Не змерз?

— Ні. Пан помазав оцтом біля хвоста...

— Бив?!

— Лиш погладив. Якихось два десятки всипав, і то не сам!.. — всміхнувся криво Федір.

Від гніву дух перехопило. Безсилий був щось вдіяти, і це найбільше мучило.

— Листа звелів не брати, — долинув хриплий голос.

— То йди... — промовив, стримуючи сльози. — Вибач, тебе підставив під батоги.

--- Йому що є причина, а що нема!..

Як справився з осклілим серцем, Федір уже пішов. Чорніло тільки розталим снігом, де він стояв...

Останній акт "Варваріади" розіграно було на рівні поганих драм. Капніст узяв на себе роль духівника, довіреної особи батька-матері і виконавця вироку, що за всіма ознаками був остаточний й оскарженню не підлягав.

Почав з княжни Варвари, а як добився успіху й скарав її самотністю на все життя, узявся за іншу жертву.

Коляска вже була готова, коли ввійшов до флігеля і запропонував, а може, просто оголосив:

--- Ну що, Тарасе Григоровичу, засиділись ви, мабуть, тут. Поїхали до Ковалівки!

Моя дружина скучила, та й є про що погомоніти нам тет-а-тет...

— З речами чи без речей?

— Навіщо ж так! Нам треба поговорити. Без зайвих вух, не кваплячись...

— Ця прямота вам робить честь.

— Я ж офіцер, Тарасе, а не манірна панночка.

— Там знають?

— Так.

— Поїхали!

Як тільки вихопилися з Яготина, Капніст почав розмову;

— Я можу бути з вами цілком одвертим?

— Дивно... Боюсь, що ви не зможете, — сказав Тарас, дратуючись. Аби чогось не сталось, заметушилися, мов шершні!..

— Ви розумний, Тарасе, добрий, і не хотіли б, аби сімейству, яке вас щиро любить і поважає, зробилось зле?..

— Я не замислив нічого злого для Репніних.

— Буває зло приховане...

--- Ви обіцяли бути цілком одвертим.

Капніст помовчав, глянув краєчком ока на співрозмовника (сиділи поряд) і запитав:

— Ви бачите, в якому стані княжна Варвара?

— В доброму, живому стані.

— Ви не шануєте її нітрохи?

— Люблю, як може брат любити свою сестру.

--- Облиште ці химери! Княжна також мені про це співала. Ми ж не малі й не з'їхали ще, слава богу, з розуму, аби повірити в безглузду байку. Братство таке, як правило, веде до шлюбу...

— Це не природно?

Капніст промовчав. Потім сказав із притиском:

— Варвара роду княжого...

— А я — кріпак! — скипів Тарас. — Із цього й треба було почати.

— Ви не кріпак — художник, — мовив Капніст спокійно. — І все ж княжні Варварі...

— Потрібен князь?

— Принаймні...

— Даремно ви так сполошилися! Із неї вийшла б гарна, розумна, добра жінка, та вся біда у тому, що серед ваших княжичів та усіляких інших панів-псарів немає їй до пари жодного.

— Вважаєте, що тільки ви... — всміхнувся Капніст.

— Ні, не вважаю! Мені її безмірно жаль, та я нічим не можу допомогти... Я з кріпаків, з народу, і місце моє між бідних, простих людей. Варварі ж зась. Для вас народ закритий, як і для нього жорстока ваша каста. У нас дороги різні, й вони зійтися можуть лише в бою — лице в лице, у лавах, повних зненависті!..

Капніст нічого не відповів.

— Даремно її козацький прадід беріг батіг у шафі. Хто паном став, напився з народу поту й крові, тому нема шляху назад, між ним і нами прірва.

— В тобі кричить образа, — сказав Капніст, вдоволений, що так успішно (і швидко!) виконав свою нелегку місію.

— Ні, гнів, — сказав Тарас. — Ви стямитеся, та буде пізно!

— Згоден, що нас колись приріжуть свої ж селяни, — мовив на те Капніст. — А поки що прошу вас більше не повертатись у Яготин.

— Тепер все ясно. Дякую. Одне питання тільки. Це воля князя чи і княжни Варвари?

— Й княжни Варвари.

— Бідна... — зітхнув Тарас. — Не допомгла, сердешній, і прадідівська реліквія...

Щоб не було пересудів серед домашніх, йому іще "дозволили" вернутися на кілька днів, скінчити портрет онуків князя і копії з його портрета.

Назовсім поїхав він з Яготина на другім тижні уже нового року.

Княжна Варвара кинулася йому на шию і, плачучи, перехрестила йому чоло.

Тарас хотів щось мовити їй на прощання, але не зміг. Ховаючи налиті слізьми очі, метнувся геть з кімнати.

Баскі булані вже нетерпляче місили білий, дитинно чистий січневий сніг, що під копитами ставав брудним, аж чорним...

Вже почало світати, а він лежав одягнений на ліжку в камері й переживав іще раз сумне прощання в Яготині. Найбільше йому тепер боліло, що за усім тамтешнім побитом і жениханням, — коли так можна висловитися про їхні складні взаємини, — він призабув важливіше — неволю рідних йому людей. Звичайно, брав замовлення і малював портрети, проте не в повну силу. Може, той задум був ще з самого свого початку більше, ніж легковажний і нездійснений, але ж він був і спробувати його здійснити — святий обов'язок!.. Його п'янила воля, нове становище межи людьми, — чи пак, панами, — і він пустився берега... Страшно тепер подумати, що з ним було б, якби узяв княжну Варвару. Появ жону, як мовилося в старі часи... Від того він не став би князем, та увійшов би в її родину, в кола, в яких він був лиш гостем. "Це хто такий?" — питали б люди, — чи пак, пани, — й відповідали б пошепки: "А-а, муж княжни Варвари..." — "Чого це він такий похмурий?" — "Вірші уже йому не пишуться..."

Всміхнувся. Добре тепер тобі вигадувати, як там було б!.. Так добре, що далі просто нікуди. Лежиш собі, відпочиваєш. Одне погано тільки, що на замку й за ґратами і що твоє прийдешнє в чужих руках... Усе в руках господніх!.. Голос княжни Варвари? Мабуть, вона за ним печалиться, шукає, як би вирвати його з жандармських лабетів... Це щастя, що він один як палець, що не страждають нині його дружина, діти!..

Фонтанкою промчав якийсь спізнілий (а може, ранній надто) екіпаж, і знову стало тихо. Як добре, що є в людини пам'ять, що все прожите нами належить нам і що до нього короткі руки навіть синьомундирих!.. Ось тут його мордують (лише морально поки що), а він всю ніч гуляє по рідній своїй землі, мов той козак-нетяга, й ніхто йому того не може заборонити. Йому кують кайдани, а він ширяє соколом над запорозьким

безкраїм степом і видивляє крізь чорну млу кріпаччини святую волю, чує пісні свого народу ще тих часів, коли його не змусили зійти з коня, віддати гостру шаблю і похилити голову... Допоки в нас є пам'ять і є душа, ми вільні навіть у казематах, а без душі, без пам'яті — раби й на вольній волі!..

Деся дзигарі пробили п'ять. Почулася різка команда, кроки. Хтось перевірів замок дверей, пристукнув, мов кінь копитом, чоботом, і кроки — інші, сонні — прогупотіли тихнучи...

Заснути б!.. Він заплющив намучені безсонням очі, й сон огорнув його туманним мревом, як немовля...

Прокинувся від обережних поштовхів.

— Як ви мене злякали! — зітхнув солдат полегшено. — Я вже було подумав... Вставати час.

— Не спалося мені всю ніч, земляче...

— З незвички всім не спиться. Та це мине. Людина звика до всього. Спершу, було, в казармі я теж не спав — все думав, думав... А довелося якось ставати в стрій з шпіцрутенюм — я навідріз! Усипали й мені з півсотні — допомогло...

— Ну, Сидоров! Опять болтаєш? — почулось десь у коридорі.

Солдат швиденько вийшов і причинив важкі окуті двері.

Було вже зовсім видно. На вулицях усе густішав гуркіт та цокання об брук підків. Санкт-Петербург — простий, трудящий — ставав до праці. Панський ще міцно спав... Коли ж за нього візьмуться його нові мучителі? Деся серед дня, напевно. А може, їх примусить нагальність справи і значення, яке, з усього видно, їй надають, приїхати сюди ще зранку... Жаль, не звільнив свою рідню!.. Для того, — аби добути гроші, — він розпочав, як повернувся до Петербурга, свою офортну серію про Україну. Тепер вона приречена, як і багато дечого в його житті!.. Не мав ілюзій щодо своєї долі, бо тут було недремне "око государево", а він посмів у віршах сказати щирю правду й про августійших катів народу. Спочатку мав би викупити братів, сестер, а потім уже до діла братися... А втім, у цьому теж є небезпека відступу: свої, приватні справи, коли на них зважати, так нас засмоктують, що на велике діло не залишають уже сили. Вони ж нам служать часто і виправданням байдужості чи небажання офірувати в ім'я народу, волі та справедливості. Своя сорочка до тіла ближча — істина, чи постулат, що робить народ безсилим, кволим і непридатним до громадянських рішучих дій...

— Ви й досі ще не встали? — приніс Сидоренко з трактиру тацю з їжею.

— Журюсь, що дечого не доробив, — сказав Тарас. — Коли б знаття...

— То ж недаремно кажуть, що від суми та від тюрми...

— Тоді про це не думалося...

День проминув у марному чеканні виклику до кабінету слідчого. Уже надходив вечір, коли цей друг сердечний і рідний батько заблудлих душ з'явився сам. В партикулярнім одязі, з привітним, милим усміхом.

— Ну, як ви тут? — спитав з порога, ніби прийшов у гості.

— Кукаємо, — сказав Тарас.

— Це що... — оглянув Попов похмуру камеру, неначе був уперше. — У Петропавловській — ото, скажу вам, камери! Каміння, вогкість, а на додачу — ще й пацюки... Зайдеш по службі іноді на п'ять хвилин — п'ять днів потому моторошно... Не дай вам бог!..

— Сідайте, — вказав Тарас на ліжко.

— Спасибі. Я вже якимось... — всміхнувся Попов, — Хоч тут не камери, а номери, як у готелі, сидіти в них не з медом! — пожартував. І все ж присів на край вузького ліжка. — Сідайте й ви.

— Я й так сиджу, — підтримав жарт.

— Печально...

— Радуватись нема підстав.

— Ви знаєте, я всю добу продумав, шукаючи для вас якогось виходу... Не поспішайте мене спростовувати! — підніс рішуче руку. — Гадаєте, мені приємно, коли такі таланти, такі уми Росії марнуються, йдуть у Сибір, на каторгу або в солдати? Я патріот... Не смійтеся! Так, патріот. І гірко мені дивитися, як із дурного розуму... Пардон! Через свою наївність і недосвідченість такі чудові люди занапащають собі життя.

— Дивно мені це слухати, — сказав Тарас.

— Не сподівались, що й тут є чесні, порядні люди?

— Та ні... По правді кажучи, не сподівався, що ви мене вважатимете за простачка, якого можна пошити в дурні баєчкою.

— Не вірите, — промовив сумно. — А я ж до вас зі щирим серцем... Як здумаю про вашу зустріч з Дубельтом або Орловим, мені стає не по собі. Ото жандарми істинні! Ми, вся молодша чиновна братія, їх боїмося, ніби самі у чомусь винні, самі дерзнули в помислах... Бр-р!..

— І чого ж ви хочете? — спитав Тарас.

— Вам слід признатися, — сказав Попов схвильовано. — Покаятись і попросити милості у государя...

— У чому маю каятись?

— В своїх злочинних намірах.

— А признаватися?

— Все розказать одверто, назвати співучасників, розкрити всі нюанси злочину...

— І що за те?

— Гадаю, що государ зважатиме на каяття і на всіляку поміч у розкритті...

— А тридцять срібників?

— Не розумію.

— Будуть, питаю, тридцять срібників? Іуда їх одержав, а чим би я поступавсь Іуді Іскаріотському, якби пристав на вашу раду!

— Отже, вам є із чим таїтися?

— Нема.

— Дозвольте тоді спитати, за що давати срібники?

— За принцип зради. Чи за готовність зрадити. Ви думаєте, що, поламавши в людині гідність, зробите її вірнішою престолу і батьківщині? І дерево з гнилим нутром не дерево, а порохня, ні на що вже не годна й недовговічна.

— Коли вже ви так полюбляєте художні образи, я теж скажу: й здоровому, міцному дереву порою слід зігнутися, щоб не зламала буря. Шквал пролетів — розпрямилося і знов живе і зеленіє...

— А як з душею, совістю? — спитав Тарас.

— У дерева нема душі, — зірвався з тону слідчий.

— А в мене є. І в кожного, кого ви нині прагнете зігнути вітром влади, погроз, обіцянок. Нічого ми такого не наробили, щоб нас ламати, нівечити, плювати нам у душі.

— Ви посягнули на лад, у нас існуючий.

— Коли і чим? Я вже сказав, що ні про яке там Товариство...

— А хто писав оці рядки?

За богами — панства, панства

В сребрі та златі'

Мов кабани годовані,—

Пикаті, пузаті!..

Аж потіють та товпляться,

Щоб то ближче стати

Коло самих: може, вдарять

Або дулю дати

Благоволять; хоч маленьку,

Хоч півдулі, аби тільки

Під самую пику ..

--- Не правда, може, скажете? — спитав Тарас похмуро, бо що тут може він заперечити.

Попов знизав плечима:

— Я при дворі, тим паче при виходах їх імператорської величності, не був ні разу...

— І я не був. Хіба що у Петергофі...

— От бачите. А написав, облив багном щонайдостойніших людей імперії!

— Такими їх уявляють люди по їх ділах.

— Хто? Імена! — подався Попов до нього, на мить забувши, що він прийшов як добрий друг.

— Візьміть ревізькі книги усіх маєтків панських і прочитайте, — сказав Тарас. — Як мовиться, несть їм числа!

— А ти, Шевченко, штучка!.. — скривився на те Попов. — Виходить, правду каже твій землячок Андрузький, що ти у цьому ділі був голова. Ну, може, і не голова... А що душа, то це мені вже ясно!

— Як видно, він сказав вам те, що ви хотіли від нього чути.

— Найбільше кажуть власні твої поезії, — всміхнувся хитро слідчий. — А це ж,

звичайно, лиш невеличка частка того, що робиш, думаєш...

— Що я роблю, всім видно. Ну а що думаю, то вже, пробачте, власна моя парафія, і вам до неї зовсім немає діла.

— Нам є до всього діло. Ми — око й вухо государево.

— Звучить, нівроку, гарно. А пахне зле. Послухали б, що про вертеп ваш кажуть у Петербурзі!

— Боятся, отже, — гмикнув самовдоволено. — Й сидять тихенько, мирно. І тільки ви, панове, з дурного розуму затіяли свою возню з слов'янством...

— Принаймні я нічого не затівав, — сказав Тарас, не уловивши, куди він гне.

— Я знаю, ти, Шевченко, дививсь на це як на дитячу забавку... — примружив слідчий очі. — Ти прагнув значно більшого, того, про що твої наївні слов'янофіли не сміли навіть мріяти!...

— У вас тому є докази? — спитав Тарас спокійно, хоча під серце вповз холодок. Як стали їм відомі найпотаємніші його думки?

— Коли б були, ми трусонули б так ті губернії, що тільки пух!.. — розкрився лише на мить і знову вліз в овечу шкуру слідчий: — Це жарт, звичайно. Вибачте. Як патріотів, вам тяжко слухати такі погрози. Все розумію. І співчуваю навіть... Я вже піду, — підвівся. — А ви собі подумайте. По правді мовлячи, у вас нема ніяких шансів на порятунок. Окрім одного. Того, що я пропоную. Похилу голову меч не січе!

Не попрощавшись, вийшов.

Тарас сидів у сутінках і намагався визначити, що знають тут про нього й по що Попов приходив. Не мав і краплі сумніву в його зміїній суті. Бажав лише дізнатися, чого йому потрібно, яка мета кінцева його відвідин. Щось він уже пронюхав про той ледь-ледь розгорнутий великий замір визволення з-під панства чи тільки вчув, помітив його страшну самодержавству тінь?.. Згадав лише Андрузького, який не знав більше, ніж інші братчики... Добре, що на гарячих диспутах про товариство, його мету й можливості він не сказав нічого про те, над чим три роки трудився сам і люди, які збирали силу без балачок, мовчазно, зате напевно знаючи, на що ідуть, за що готові вмерти!.. Єдине, за що вхопитись можуть цареві пси, — це Кухаренко, точніше, їхнє листування, в якому, правда, нема нічого "предосудительного". Ну й слово вигадала тупа чиновна братія! Язик зламати можна. За півверсти смердить мундиром і канцелярією... Ач, закрутило в носі їм від поеми "Сон"! Образилися за "царствующий благополучно дом" і за придворну зграю — "щонайдостойніших людей імперії". Яка імперія, такі й достойники, що підпирають її устої!.. Ніяких шансів, каже, на порятунок... Окрім одного — зради!.. Йому тепер не страшно, бо він здійснив найголовнішу частку свого призначення: мов Прометей, дав Україні живий вогонь неспокою, самоповаги, гідності й жаги до волі. Правда, лише жаги. А міг би дати й волю. Ще б рік, два, три!.. Тривалий, глибокий сон знесилив його народ, занурив у безнадію... Каже, що трусонули б так ті губернії, що тільки пух!.. Це ж може хтось збудити народ навмисне й кинути катом під ноги... Він розпочав розбурхувати, за кроком крок, поволі, не горячкуючи, а тут візьмуть і зроблять кровопускання...

Господи, якщо ти ще на небесі й якщо тобі не затягло полудою недремні очі, не допусти!.. Що той Сибір, що каторга, якими тут погрожував йому жандарм! Його заслати можна, скарать на горло навіть — то все пусте; поезії його вже вилетіли у білий світ, між люди. Тільки б не вмер народ і воля жила б у нього в серці, хоч ледве тліла б малою іскрою під попелом згорілих душ!..

Схопився і заходив тісною камерою, мов щось його погнало. Думки на мить примовкли, а потім тихо вишикувалися в стрункі рядки поезії і полилися, збурюючи тривожно серце:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі...

Дістав з кишені згорнутий в маленький зшиток аркуш, шмат олівця і сів мерщій, щоб записати... Темно! Вогню нема. І свічки... Хай буде так! Звикати треба в пам'яті тримати все, що зрине в це врем'я люте його життя...

/ не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: "Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись".
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...

Ковтнув невольні сльози, що підступили йому до горла, й мовив уже у голос, з болем, неначе був на людях, серед людей:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

Заплющив очі і сів, знеможений стрімким душевним спалахом, на арештантське ложе. Всмівнувся. Він прикутий а муза його ширяє вільно!.. Завзяті царські цербери, ну що ви знати можете про серце співця людей!.. Похилу голову меч не січе... А гордй — меч не страшний!

Сон навалився хмарою. Солодкий сон...

І знову його збудив Сидоренко.

— Ну ви й спите! — всміхнувся. — Одразу видно, що без гріха.

Тарас не став спростовувати його хоча і мудру, та хибну думку. Праведники спокійно можуть спати перед судом царя небесного. Царі ж земні найдужче бояться правди й праведників.

— Вчорашній гість нагнав на мене такого сну, — промовив устаючи.

— У нас його тут звуть іще спокусником, — сказав солдат неголосно. — Всім стеле вельми м'яко, а спати — як прийдеться... У душу влазить, лащить... Прошу в проходку!

— Сидоров, давай сюди! Ну, Сидоров!..

— Чого це він завжди кричить? — спитав Тарас.

— Хто, унтер? Така у нього служба. По крику й честь. Цей хоч не лізе битися. А був до нього унтер — не дай вам бог!..

— Чому — мені? — стривожився.

— Від нас частенько таких, як ви, передають покутувати до військ, які стоять за Каспієм чи на Кавказі...

— Сидоров!!

— Прошу в проходку! — виструнчився Сидоренко.

Ця новина лягла на душу каменем. Він знав з дитинства, що краще вмерти, ніж піти в солдати. До тих, що він уже прожив, додати строк у чверть століття, і вийде... Боже праведний! Усе життя!..

Сяк-так поснідав чаєм та куснем хліба (решту віддав Сидоренку), ліг на мишасту ковдру й дивився в сіре небо, якого ледь виднілася вузька — над дахом! — смужечка. Ото і все, що має нині з безміру небес і степу, з волі!.. На чому й де спіткнувся? Як дав себе загнати в пастку?.. Мабуть, ті зібрання, де більше дискутували, ніж робили діла, тепер вилазять боком... Це ж так спокусливо остерегти від змовників його величність, престол і всю імперію!.. Щаблі, які долати мав би десятки літ, опустяться тобі до ніг. Будь ласка! Ти знаменитий, чиновний, можний, знаний самим царем!.. Імперії міцні людьми, які живуть чеканням зради ближніх. Тому вони й зникають урешті-решт, руйнуються, бо хробаки-донощики підточують колись тверду основу, знекровлюють найперше мозок нації або держави. Ледь-ледь озвалася суспільна совість Києва, замислилася над тим, як ліпше побудувати життя народу й краю, а зрада вже насторожила вуха, а хробаки імперії заворушились, виповзли на ще здорове тіло — і почалася мерзенна їхня трапеза!..

Солдатська зла недоля страшніша, ніж кріпакова. Солдат завжди під наглядом, завжди в гурті нещасних, таких, як він. Той, хто додумався до цього зла пекельного, не був людиною, ба навіть звіром, бо звір не стане мучити так тяжко й довго жертву!.. Може, сказати все, жбурнути їм у пику те, що на думці в нього, і заробити почесну смерть? Забігали б, як пацюки у повінь!.. Їм ці слов'янські братчики тоді здалися б дітьми, а їхні вчинки — грою!.. Спокійно... Може, з ним теж уміло граються... Солдат, здається, щирий. Тут не театр. Актор і то не зможе зіграти так правдиво. Попов он грає

добренького, та пальці знати... А як старається! Згадав, безбровий, Пушкіна! "И за учителей своих заздравный кубок поднимали..." Нічого собі навчитель юності! Такий навчить... Про вовка, бач, помовка, а він і в хату!

— Як тут? — долинув голос із коридора.

— Порядок повний, ваше благородіє!

— Та не кричи так, братику!.. Подумають, що горимо. Або що хтось утік із камери...

— На місці всі, вашбродіє!

— Ну й голосок...

— Стараємося!

Заклацав ключ у дверях.

Тарас підвівсь на ліжку і, сидячи, чекав на гостя.

— Ну ти, Шевченко, й завдав роботи нашим перекладачам! — ввійшов поважно слідчий. — Потіють, бідні, трудяться, а прочитаєш, вибач, — беліберда. За що тебе так розхвалила критика? А землячки на тебе просто моляться! Вбий, не збагну... А може, ти кудесник або чаклун?

— Був би я чаклуном!.. — зітхнув Тарас.

— Майнув би звідси в Київ, на Лису гору?

— Таж не сидів би...

— Чим же тобі погано з нами? — примружив білі вії. — Гуляєш, їсти щодня дають...

— У гостях добре, мовиться, а вдома краще!

— А де ж твоя домівка? В Кирилівці ти вже чужий, відрізана, як кажуть, скибка... У Репніних... — поглянув гостро, з посмішкою. — Схопив, здається, облизня... Ну ти й нахаба, братику! Із грязі — просто в князі!..

— Княжну Варвару ви б залишили в спокої, — сказав Тарас, підводячись.

— Бо що? — наїжився.

— Орлову може це не сподобатися. Вони, здається, родичі...

Попов прикишк, зіщулився.

— Спасибі за попередження, — озвався нарешті тихо. — Я це сприйму як відгук серця вашого на все, що прагну зробити вам...

— Ви й тут нещирі.

— Ясно, що ви мені не вірите... Хоч прикро, я не ображаюся... На вашім місці, певно, і я не йняв би віри... З якої речі, справді, жандарму-слідчому та вболівати за тих, які надумали підняти руку...

— Нічого ми не надумали, — сказав Тарас.

Пробачте... Про це мовчати треба. Я розумію.

Тарас згорнувся в камінь. Щось десь пронюхав певне чи так, старі доноси про Репніна? Варвара йому розказувала про ці чутки, про те, як радо пани-вкраїнці з Лівобережжя зустріли князя, коли вертався на Україну...

— Вам не здається, що гра свічок не варта? — спитав тим часом слідчий.

— У карти я не граю.

— Чого ж це ви? Такий азартний...

— Ні на що. Та й не навчився змалку. Це ганж на грані злочину, та що поробиш...
Винен!

— Ви жартівник, — всміхнувся слідчий. — Хочете сховати ліс за підліском?

— Не зрозумів... — удав Тарас наївного.

— Старий фортель злочинців — признатися в якійсь дрібниці, аби уникнути кари за більший злочин.

— Більший ще треба мати.

— Бунт, повстання, по-вашому, лише якась невинна забавка?

— Не можу мати думки про те, чого не знаю, чого в житті не бачив. На Україні всюди було спокійно.

— Я не сказав би... Слухайте! — подався до нього слідчий. — Коли повстала Польща, ви, як мені згадалося, були у Вільні?

— У Вільні був Енгельгардт. А я при ньому служкою. Та й ми втекли швиденько до Петербурга.

— А хто це — ми?

— Ми з Енгельгардтом. Правда, він сам поїхав, мене ж послав етапом, мов каторжанина...

— О, виявляється, ви вже знайомі з оцим нелегким способом мандрівки в край віддалений! — гукнув Попов. — І, попри це, дерзнули... Тут треба мати мужність і силу волі. Браво!

— Я не дерзав, мені звеліли і повели, — звернув Тарас зі стежки, яку йому прослав Попов.

— Хто? — стрепенувся слідчий.

— Таж Енгельгардт.

— Того не може бути! Щоб Енгельгардт брав участь в крамольній змові?..

— У змові? — посмикував Тарас за нитки цього вертепу.

— Гадаєш, нам не ясно, що ваше всеслов'янське братство лише більш-менш пристойна ширма?..

— До чого тут слов'янське братство?

— Я так і знав! — зрадів Попов. — Гулак та інша братія — самі собою, а ви окремо, глибше?

— Еге. Ми з паном Енгельгардтом...

— Де він живе?

— За рогом, тут, на Моховій, дім Щербакова. Пан Енгельгардт, Павло Васильович.

— Полковник гвардії його величності? Хіба він теж із ваших, із малоросів тобто?

— Пшепрашам, трохи поляк, а трохи німець...

— Чорт знає що! — утерся слідчий хусткою, що вже була геть мокра. — І він у вас був, кажеш, за головного?

— Людина — кремінь. Спробуй десь не послухатися — на стайню зразу ж!

— Тобі, напевно, теж перепало?

— Вишмагали за паршивеньку свічку. Я малював...

— Щось я тебе, Шевченко, не зрозумію... — сказав Попов, помовчавши. — То брав полковник участь у вашім ділі?

— В якому ділі?

Хтось за дверима пирхнув.

Попов підвівся, мовчки оглянув ще раз бранця, що незворушно стежив за ним преясним поглядом, і видихнув із явним розчаруванням:

— А я приніс запитання, які збирається тобі поставити наш генерал... Тепер не дам! Побудеш в його руках, одразу порозумнішаєш. Він умовлять не любить... Ти ще згадаєш, братику, моє блага бажання допомогти, та буде пізно!..

Вийшов, щосили грюкнувши зозла дверима. Тонко задеренчало скло у вікні за ґратами, і стало тихо-тихо. Невдовзі клацнув двічі ключ у замку.

Не каюся, що поводив за носа цю білоброву бестію. Бач, уявив, поганець, що має діло з тетерваком, якого легко можна накрити сільцем підступності!.. А що, як хтось повірить цьому "друзяці" й щиро розкриє душу?.. Добре, що він нікого з братчиків не посвятив у той насправжній повстанський план, який у серці виплекав і вже почав потроху здійснювати на Україні... У ньому теж братерство. Не всеслов'янська — бідацька єдність усіх слов'ян... Щоб років три-чотири побув іще на волі, здригнувся б трон, завирувала б уся імперія!.. Так по-дурному вскочили. Тепер усі затаяться, позалізають нишком поглибше в нори. А жаль... Була надія!.. Республіки братів-народів... Славно!..

— Даремно ви, Тарасе, взяли на кпини слідчого, — ввійшов Сидоренко з обідом із трактиру. — Хто прагне в рай, і чортові повинен свічку ставити... Тепер він буде мститися за те, що ви його пошили в дурні.

— Як бог не видасть, свиня не з'їсть, — махнув Тарас рукою. — Склади мені компанію. Самому сумно їсти.

— Не велено, — зітхнув солдат. — Спасибі... З усього видно, скоро вас поведуть до Дубельта, — сказав тихенько. — Там ви вже не дражніться...

— Дякую. Ти як сюди попав, земляче? Пан здав за щось чи витяг номер?

— Ат, із дурного розуму. Найшло — і вліз у це лайно... Біжу, бо унтер!..

— Сидоров!

— Я тут! Обід приносив.

— Ну, Сидоров, наплачешся на гауптвахті!

— Велено ж приносить їм обідати...

— Дурак! Базікать з ними не дозволяється! Утямив?

— Слухаюсь, вашблагородіє! — гукнув чимдуж Сидоренко і чітко вийшов у коридор. Ще й підморгнув Тарасові.

За ним конвой прислали на третій день. Кремезних два жандарми ввалилися, немов ведмеді, в двері й одразу вихопили із піхов шаблі.

— Пішов! — звелів один і перший рушив з —камери. За ним — Тарас. А другий гримів слідом підковами, як добрий огир.

Був теплий день. Весною пахло навіть у цім дворі, де все нове, весняне

пригнічувалося ще в брості. Десь, на Фонтанці, мабуть, заклично кахкали розбурхані квітневим вітром крижні... Блакить і простір!.. Воля!..

— Пішов! Пішов! — паняє, немов худобину, конвойний вістряв шаблі.

— Послухай, ти, обережніше, — сказав Тарас. — Не знаєш, хто я, що я, а вже поводишся, мов з каторжанином. А може, я ні в чому не звинив?

— Дивак. В Росії всі винуваті в чомусь!

— Окрім царя і нас, жандармів, — з усмішкою додав його напарник. — Давай, давай!

Вони ввійшли у більший корпус, спустилися два марші вниз, а потім стільки ж пройшли одразу вгору і коридором вийшли до розмальованих, парадних, мабуть, сходів. Дивно, що він цього нічого не пам'ятає, хоча вже був тут у день приїзду...

Ступав по білих сходинках і роздивлявся химерних левів з крилами на золотавих поручнях, пастушок поряд з вівцями на мармурових стовпчиках. А потім звів на стелю очі й пірнув у вік минулий, де ще могли вживатися і пастораль, і диба, і безпросвітний несмак кріпосника...

Нараз себе й жандармів побачив у величезнім дзеркалі. Зарослий весь, неначе старий варнак із лісу... Пан генерал злякається...

Годинник-ваза, який стояв над дзеркалом, пробив четверту годину дня.

— Давай-давай! — штовхнули в бік. — Роззявився...

— А може, він ніколи себе не бачив у дзеркалі? — хихикнув другий.

— Зараз йому розпишуть пику! Назад ітиме, то не впізнає.

Жандарм постукав у позолочені високі двері, прислухався... і відчинив.

— Дозвольте ввести, вашблагородіє!

— Введіть, — сказав похмуро Дубельт, спідлоба змірявши заарештованого. — Самі побудьте там, за дверима.

У кабінеті, крім генерала, було ще двоє: Попов і незнайомець, так само в партикулярнім одязі. В каміні горів огонь. На столику стояла пляшка й прозорі зграбні чарочки...

— Що, випить хочеться? — вловив Тарасів погляд пан генерал.

— Ні, — відповів спокійно, як наповчав його земляк Сидоренко.

— Ти, кажуть, дружиш з Бахусом?

— П'ю, як і всі, не більше.

— А вірші пишеш п'яний чи при тверезім розумі?

— Певно сказати не зважуся...

--- Пакость таку писати можна лише в гарячці, — бридко скривився Дубельт, ткнувши рукою в грубий зошит.

Тарас промовчав.

— Ось вона, мужицька вдячність! — підніс повчально палець пан генерал. — Воля таким шкідлива! Викупили, знайшлись добренькі... Хто із кріпацтва викупив? Який болван?

— Тут, ваше превосходительство... — хотів Попов сказати щось. Та генерал його

спинив.

— Ну? — запитав Шевченка, пронизуючи його суворим поглядом.

— Сказати можна, сам імператор... — протяг Тарас, любуючись очима Дубельта, що враз полізли рогом. — Великий Карл намалював портрет Жуковського для імператорської родини, і за ці гроші я викуплений у Енгельгардта.

— Який ще Карл? — отямилось превосходительство.

— Брюллов.

— А-а, це від нього втекла дружина, знаю! Таки болван, — поглянув багатозначно на двох своїх помічників. Ті усміхнулись трепетно. — А чом це ти, художник, не малював, а кинувся писати вірші? Щоб сіять смуту і невдоволення?

— Ні. Я з дитинства любив поезію і малювання. Почав писати ще кріпаком...

— Навіщо, в ім'я чого?

— Вони самі писалися, — знизав Тарас плечима. — Їх підхопили, видали й просили ще писати...

— Хто?

— Земляки, вкраїнці.

— Продовжуйте, — кивнув Попову Дубельт і пересів у крісло біля каміна.

Попов прокашлявся, заглянув скося в якийсь папір і запитав:

— Є свідчення, що ви були активним членом Товариства святих Кирила та Мефодія. Хто заснував це Товариство? Хто написав його статут?

— Я тільки тут почув про це, і свідчення, коли вони насправді є, брехливі.

— Святий, святий!.. — озвався Дубельт. — Вперше він, бачте, чує... А хто кричав найдужче на зібраннях і закликав до винищення усіх панів?!

--- Не знаю. Бо я не був присутній.

Попов заждав, чи ще щось скаже Дубельт, і запитав так само різко, як генерал:

— Де ви збиралися дістати зброю, коли і за яких обставин застосувати?

Запала тиша. Чути було лише рипіння пера.

— Я вже сказав, що не причетний до будь-якого Товариства. І через те не можу на це питання відповісти, — промовив Тарас спокійно, хоча й стривожився. У Товаристві, власне, не ставилося питання збройних виступів... То, може, хтось потрапив до рук жандармів з інших, тих, що слов'янську єдність і спільну волю прагли здобути в битвах, кров'ю?

— Ми володієм свідченням, що саме ви спонукали всіх до активних, рішучих дій і що людей лояльних і щиро відданих престолу та імператорові ви називали не раз падлюками. Це правда?

— Ні.

— Все бреше! — схопився з крісла Дубельт і знову сів. — Ну, ти в мене дограєшся! — додав крізь зуби. Рвучко налив | у чарку, випив. Потому плюнув люто в огонь каміна.

— Більшість із ваших віршів — пасквілі на лад, на уряд. Може, ви їх навмисне писали так, такими, щоб розповсюджувати ідеї вашого таємного Товариства і готувати збройне повстання? — спитав Попов.

— Писав, та й годі, — мовив на те Тарас. — А про якесь повстання я вперше чую...

Як ви дійшли до того, що написали бридкі, злочинні вірші супроти священної особи государя імператора та августійшого його сімейства, забувши в них своїх високих благодійників?

Тарас замислився, не поспішав давати відповідь. Тут треба, мабуть, сказати правду, оскільки він не скаже більше, як вже сказав у віршах. Правда ця проти них, за нього. Не пасквілі він написав, а те, що чув, що бачив скрізь на власні очі!

— Бувши ще в Петербурзі, я всюди чув невдоволення та гнівний осуд государя та уряду. Повернувшись на Україну, почув ще більше й гірше між молодими людьми й статечними; я побачив нестерпну бідність і неймовірне, просто-таки жахливе пригнічення селян панами, посесорами та економами-шляхтичами, й все це робилося й робиться іменем государя та уряду. Неправда, зло, неволя, гніт, безправ'я!.. Від цього можна не те що віршем висловити своє обурення, а навіть з глузду з'їхати. Якби ви тільки глянули на це життя, на ці страждання!..

— Досить! — схопився Дубельт на рівні ноги. — Чи ти і нас бажаєш понавертати до Товариства святих Кирила й Мефодія? А ще казав, що не ганьбив ніколи уряду та государя. Якщо вже й тут, при нас усіх, не стримався і розпустив дурний язик, то що вже мовити про зібрання у Києві!.. Негайно, все, що знаєш! — затупотів ногами. — Бо я звелю застосувать тортури! Мої хлоп'ята зроблять за півгодини з тебе торбу із переламаними кістками!.. Ну?!

— Крім того, що вже сказав, нічого я не знаю, — мовив Тарас спокійно. І тим ще більше підлив в огонь олії.

— Недолюд, виродок! — пустився зовсім берега пан генерал. — Згною в тюрмі, на каторзі! Геть, геть з моїх очей, бо я приб'ю тебе на місці, зараз же!.. Конвой! Конвой! — заверещав, неначе його хтось пік чи різав. — Забрать його!

Влетіли два молодці з оголеними шаблями, взяли під пахви й вивели.

— Пустіть! Якого біса!.. — повів Тарас плечима уже на сходах побіля дзеркала, й вони прибрали руки. Поправивши мундир, один пішов попереду, а другий, кинувши своє "давай!", ступив назад.

— А ти, брат, штучка!.. — мовив, коли спустились сходами в напівпідвал, і, як здалось Тарасові, захихотів.

У камеру його ввели, як у могилу. Морок тут був густий, застояний. Вікно і навіть грати на тлі його зливалися в суцільну темну пляму...

Не чув, коли пішов конвой, коли замкнули двері (йому щоразу серце проймалось тихим болем) і як приліг на ліжку. Лежав, дивився в темінь і намагався визначити, чим повернулася до нього доля — спиною чи осяйним своїм лицем. По тому, як було смеркотно в камері, в його душі, напевно, міг зробити сумний для себе висновок... Тоді поглянув на діло так, немовби в ньому йшлося про когось іншого, а не про нього. Переглядав з цікавістю виставу "Допит у генерала" і не знаходив похибок у поведінці й відповідях героя драми. Може, було б прикинутися таким, яким його вважає пан генерал?.. Хто знає, чи допомогло б, а сам би потім бридився не день, не два. Для

Дубельта він хлоп і бидло й досі, дарма що вже поет, художник, що вільний дев'ять років... Минуло дев'ять років, як він на волі! Сьогодні двадцять перше, а завтра двадцять друге — день визволення, день найщасливіший в його житті!.. Аж дев'ять років!.. Тільки якихось дев'ять років... А тридцять три прожито!.. Вже тридцять три... З них двадцять чотири роки — в п'ятмі неволі! Ні, трохи більше. Від п'ятого числа, коли його взяли жандарми на перевозі через Дніпро, він, власне, втратив волю. Надовго?.. Може, на все життя!.. Якщо пошлють солдатом десь на Кавказ чи на Урал, за Каспій, назад йому не повернутися... Украви іроди сімнадцять днів! Не повних дев'ять років...

Йому так жаль зробилось отих украдених у нього днів, що сльози виповнили розплющені широко очі й поволі стали скочуватися по скронях...

Не витирав, не намагався угамувати. Тут їх ніхто не бачитиме, а може, стане легше...

Коли приніс Сидоренко вечірній чай, удав, що спить.

— Ну й чоловік! — не добудившись, зітхнув солдат. — Після такого допиту спить, як дитя...

Це звеселило трохи. Пожалкував за чаєм навіть. Та не покликав, не попросив принести знову: мабуть, усе вже випито, і землякові було б незручно...

На вулиці або в дворі тим часом спалахнуло світло, й камера ледь проясніла. Грати лягли на двері й стелю побіля них, мов перекрили дужче йому дорогу звідси. Гай-гай! Недарма кажуть, що до в'язниці широкий шлях, а з неї — тільки стежечка... Погрожував йому тортурами... Кортить катюзі вишмагати, як кріпака, не може він змиритися, що хтось позбувся неволі, що став також людиною, та ще й не просто там міщанином, ремісником, а як-не-як художником, ще й вихованцем уславленої на всю Росію Академії! О, їм усе дозволено! І вишмагають, і покалічать, і ти ніде, ні в кого не знайдеш правди, захисту, бо там, де йдеться про імператора або імперію, закон втрачає силу і діє тільки примха та дикий страх тирана, що десь глибоко в серці невольно носить сумнів у правоті й законності своєї влади. Сумнів — це звір, який постійно жадає жертви, крові. У грудні двадцять п'ятого він випив повну чашу, цей царський звір, ця сутність царя Миколи Першого. Відтоді страх стоїть за тронем тінню, мов кат з мечем. Котилися ж із плахи імператорські голови!..

Коли б йому заснути й справді. Ранок мудріший вечора. Хоч, правду кажучи, навряд чи він щось вигидає, щоб вирватися з цього сільця. Тут звикли не виявляти істину для блага тих, хто мав недолю сюди потрапити, а навпаки, доводити вину будь-що, бо в тому їхня служба, бо цар повинен знати, що Третій відділ пильно стоїть між ним і підданими, що тільки в них, жандармах, його безпека й спокій...

Заплющив очі. Тихо почав наспівувати далеку журну пісню, що хтозна-як потрапила до нього в душу. Певно, її співала мати біля колиски Йосипа... А мо', сестра... Попри неволю й злидні, в селі у них співали й знали пісень без ліку... Навіть серед двірні у Вільні жили ті милі співи. І в Петербурзі. Тільки зберуться двоє-троє кирилівчан і впевняться, що пан не вдома, зразу ж озветься з серця пісня. То був немовби голос землі, з якої вирвали їх повелінням пана й упхнули в цю собачу будку

біля палат, де мешкає вельможний їхній власник... Що сталося б з убогим тим козачком Тарасом, якби не пісня рідна, не земляки!..

Пробило десь дванадцяту, а сон не йшов. Натомість пливли думки, летіли, неначе дикі гуси в осінньому сумному небі... Боже, це ж він уже, напевно, не проведе їх поглядом на вольній волі, вільний, як і вони!..

І знову сльози стисли йому судомно горло. Проте здолав їх, змусив йому скоритись. Мовчки співав собі ту пісню, що присипляла братика, а сон не йшов, бродив усе десь манівцями міста... Як він бродив у першу свою весну в Санкт-Петербурзі... Скільки сплило води за ці роки, як все довкіл змінилося!... Й найбільше він...

Не спалося, а ніч — як сива туга... Немов туман, що з моря вповзає в місто веснами...

...Уперше вийшов з двору аж навесні, коли водою взявся і задзвенів струмками столичний сніг. Стояв туман, в якому ледве вгадувалося низьке квітневе сонце. Баскі змокрілі коні вихоплювалися за кілька кроків, хлюпали на нього талим снігом і пропадали знову. Сани навпереміш з каретами... Тулився до вогких стін, покритих слизькою пліснявою (гав не лови, бо це тобі не Вільно, а Петербург!), і прагнув щось розгледіти, побачити незнане місто не тільки першим планом, а й з перспективою, як на картині. Старий Рустем навчив його цій мудрості. Щоправда, він показував на полотні, накреслюючи умілим, звичним рухом деталі плану і перспективи... Туман також був сірий, як полотно...

— Побережись! — гукнув з туману кучер. Протупотіли мимо швидкі копита, зблиснула карета золотом, і щезло все... Натомість вималювався ажурний міст, підвішений на ланцюгах над річкою або каналом. Складалось дивне враження: міст вів кудись у невість, спирався тільки ближнім своїм кінцем на берег... Карети, люди канули десь там, зникали... Звідти, із небуття, з'являлись інші, мчали, летіли, йшли...

— Побережись!..

Став збоку, сперся на огорожу річки й глянув, притримавши рукою шапку, вниз. Вода була важка, холодно-сіра, крига — з побляклим снігом, чорна...

Промчали кілька синьомундирних вершників, і міст зітхнув натужно, застугонів. Напевне, йому також нелегко щодня витримувати такий тягар...

За річкою з туману вималювався високий шпиль, якісь крилаті постаті людей чи птахів... Сонце ледь-ледь підсвічувало, й вони пливли, здавалося, довкіл шпиля у небі, немов живі...

Із острахом ступив на міст; той ледь тремтів, погойдувався від двох карет, що мчали одна за одною. Йому казав хтось із дворових, що цим мостом і вулицями, які за ним, дійти невдовзі можна до набережної ріки Неви й палацу, в якому ніби живе сам цар. У Вільні, коли народ піднявся на боротьбу, він чув не раз і навіть читав на аркушиках, які вночі розклеювали на стінах, що імператор — тиран, пригноблювач, кат і душитель волі. А тут на нього моляться, збігаються з усіх-усюд, коли почують, що проїздить... Він, правда, сам не бачив, а тільки чув від інших, від тих, що вже виходили із двору в місто... Вийшли б стрічать царя в Кирилівці? Напевно, так. Виходять же до перелазів, стоять і

довго дивляться, коли в село в'їжджає барвистий полк гусарів... Ба, навіть зирили, мов на якеєсь диво, на гурт свиней, яких чомусь переганяли з Моринців аж у Вільшану!.. А тут — сам цар!..

Коли зійшов на тверду землю, відчув себе певніше. Обабіч, — ще в тумані, який поволі рідшав, — підходили аж до дороги ряди дерев, і зринула в душі тривога, що він прямує не в той, що треба, бік і вже виходить з міста... Тоді чому ж околиця така багатолюдна? Що тут робити панству?.. У Вільні йому доводилося бувають на вуличках, де тулиться нужденний люд; карети там не стрінеш. А тут — одна за одною!..

Зітхнув полегшено, коли побачив знову широку, справжню вулицю, де кожен дім немов змагався з іншими в красі, багатстві, пишності. За всі сімнадцять років свого життя він ще не бачив вкупі такої сили розкоші, таких палаців, вишикуваних один побіля одного, й такої кількості карет, панів. Здавалося, що тут весь час триває всепанський бал...

Спинився, щоб перевести подих. Відчув приємне тепло в ногах і глянув лагідно на ще нові шкапові чоботи. Коли вели їх з Вільна, розлізлися його старі, намучився, заледве ніг не відморозив, зате тепер блаженствує. Як не крутилися і пан, і Прехтель, його дворецький, а мусили нові купити: соромно, щоб козачок був схожий на жебрака. Добрячі чоботи! Вважай, це перші в його житті, які йому дісталися не після когось. Завжди чиєсь доношував. Бо сирота!..

Чомусь спливла на пам'ять дорога в Київ, власне, аж у далеке Вільно, з валкою для молодого пана, що там служив. Як ночували .вперше побіля Лисянки, до них прибився сліпий кобзар, що був не раз у Кирилівці й Тараса міг впізнати по голосу. Дізнавшись, куди й для чого його везуть, старий мовчав довгенько, а потім мовив журно:

— Не маю що подарувати тобі на згадку, то подарую думу про сокола і соколя.

Торкнувся струн, уп'явся незрячим поглядом у вечорову далеч і заспівав:

У неділю барзе рано-пораненьку

Налетіли соколи з чужої далекої сторони,

Да сіли-упали у лісі на преудобному дереві, на орисі,

Да звили собі гніздо шарлатнеє,

Знесли яйце жемчужнеє

Да, і сплодили собі дитя —

Бездольнеє, безроднеє соколя.

Як полетів ясен сокіл у чистеє поле

Живності доставати;

Ой да живності не достав,

А соколя своє, бездольне, безродне дитя, утеряв...

— Ти що, заснув? — заторсав його двірник, тримаючи в руці лопату, немов рушницю.

— Ні, дядечку... Згадав село...

— Ти звідки?

— Аж з України, з Київщини.

— А я, браток, орловський...
— Далеко тут до Неви?
— Йди прямо. А там візьмеш праворуч, де буде міст.
— Спасибі.
— Ходи здоров! Чий будеш?
— Я Енгельгардтів.
— А-а, чув. Недавно в'їхали в дім Щербакова...

Брів по розкислій вулиці й намарно силувався згадати далі думу про сокола і сокола. Пригадував, що сокола забрали якісь стрільці, що завдали в неволю аж у далекий Царгород і що туди дістався сокіл і визволив своє дитя...

Коли зійшов на зграбний міст і глянув униз на лід, почув зненацька голос того, хто дав йому в дорогу цю журну думу-пісню:

А сокіл налітав, та на крила взяв,
Та на високу-високу гору підношав:
"Ей, сокола моє, бездольне, безродне!
Лучче ми будем по полю літати
Та собі живності доставати,
Аніж у тяжкій неволі
У панів проживати.
Ей, то ж то у панів єсть що пити і їсти,
Та тільки не волен світ по світу походити..."

Нева йому відкрилася спочатку дальнім берегом, фортецею на тому боці й шпилем, який впивався в небо посеред неї. Туман порідшав чи тут його прогнав солоний вітер, що дув од моря видолинком, покритим льодом, зламаним, напевно, тим же низовиком. Вода була висока і неспокійна, ніби відчула силу скинути важку, набридлу кригу; то тут, то там чорніли страшні вимоїни чи ополонки й чомусь якраз на втоптаних людьми стежках. Здавалося, що люди йшли по кризі, тоді пірнали й знову, щасливо й легко виринувши, продовжували свою дорогу льодом...

Оглянувся і вгледів ряд палаців, які тяглися шнуром уздовж Неви. І цього туманного квітневого дня вони були веселі, світлі й ніби аж безтурботні... Набережною повз них летіли вершники, карети, сани... Люди сиділи в них гладкі, поважні, випечені, а діти — схожі на херувимів... Були й прості, що їхали в звичайних санях або брели, як він, дивуючись всьому довкола...

З того потоку вихопив двох паничів, що йшли поволі вздовж парапету набережної і розмовляли про те, якими фарбами слід малювати річку, закуту в лід, щоб передати фактуру й тон...

— Пробачте, — ступив до них. — Чи не могли б ви мені вказати, де Академія?
— Ой! — звів крилаті брови один із них. — Тебе Михайлом кличуть?
— Ні, я Тарас.

— А я уже подумав, що Ломоносов ще раз прийшов творить науку в Санкт-Петербург!..

— Їх тут аж дві, — сказав серйозно другий. — Яка тебе цікавить?

— Ну-у, та, де вчать художників...

— Ого! — сказав насмішкуватий. — То може, це Брюллов приїхав з Рима?

Його товариш глянув на нього гостро і показав рукою кудись за річку:

— Бачиш, там, унизу, будинок з портиком?.. Ні, краще ти йди набережною, аж поки вгледити пам'ятник — із міді вершник, — минеш його й навпроти, через Неву, побачиш дім...

— Мокрицький, ти послав би ліпше його в Сенат...

— Побережи, Елькане, свою дотепність для когось іншого, — відрізав той.

— Спасибі. Я вже знайду! — побіг Тарас по набережній.

Минав палаци, ніби прості селянські хати, й весь час позиркував на другий берег річки, бо він таки розгледів великий дім з низьким округлим дахом і скромним білим портиком. А ще шукав очима хоча б якого-небудь туди моста... О, знову шпиль!.. Дивись, човни будують чи кораблі!.. Це, певно, Адміралтейство. Він чув уже про нього... Два місяці живе в столиці, а вперше зміг побачити її дива...

Тріщала глухо, кришачись, на річці крига. Проте чомусь не пахло весняним соком, котиками, як то було у Вільні або в Кирилівці... Він так любив цю пору, цей благодатний, щасливий час пробудження всього навколо. Скресання річки, теплий вільготний вітер завжди в душі народжували якісь нові надії... Торік весна йому послала Ядзю, блакитнооку, веселу дівчину, що закохалася у нього враз, з одного, власне, погляду. Він теж спочатку кинувся у той щемливий, солодкий вир, а потім згадав село, Оксану... Очі її побачив поряд з лицем Ядвіги... А ще згадав при тому, що він кріпак, невольник!..

Як затулило Адміралтейство йому Неву, зробилось страшно: раптом та Академія на тому боці щезне, "яко щезає дим". Чомусь цей дивний вислів прилип до нього ще з тих часів, як жив з дяком Богорським, у школярах...

Зрадів, коли побачив вершника, за ним Неву й ще далі — той будинок, який його цікавив. Стояв він зовсім близько біля Неви, й вона була тут вужча, ніж там, де він її побачив. Проте моста ніде не видно, мовби до того берега тим, що жили на цьому, було байдуже... Як же туди дістатися? Як подолати відстань, що нині вже була мізерна у порівнянні з тими світами-землями, які пройшов до неї на безнадійних своїх шляхах?..

Спустився вниз, де з кам'яної сходинки якийсь бідаха підсакою, позв'язуваною в кількох місцях, намарне прагнув спіймать рибину в чорній, немов смола, вузькій воді. Ступив на лід, де чітко виднілась стежка через Неву, попробував — нівроку ще, міцненький. Лякали чорні ями удалині, та їх не так багато. Порою лід здригався, мов від удару, річкою котився гул, та Академія була все ближче, ближче... Бачив широкі двері, портик і три ряди великих, світлих вікон. За ними ніби вгадувалися якісь рухливі постаті...

— Куди тебе чорти несуть! — схопили його за плечі червоні, мокрі руки. — Нева вже скресла, булькнеш в якусь промоїну і тільки!..

— Я на той бік, до Академії... — сказав Тарас, і сам тепер злякавшись.

— Приспічило? Нема терпцю пождати, як лід зійде в затоку і наведуть міст на човнах?

— Я так хотів поглянути!..

— Туди нема тепер дороги, хлопче. З Невою кепські жарти. Так що паняй назад і жди моста, соколику...

Йшли далі мовчки, ніби сказали все, що треба було обом сказати. Вже біля берега той чоловік підняв свою підсаку і прикипів очима до ополонки.

З набережної Тарас поглянув знову на Академію, на широченну й немов лускату річку, яка здригалась, пружилася, неначе люта, страшна потвора... Так довго йшов... Так довго!..

...Мистецтво прийшло саме на Мохову, в дім Щербакова. Тарас його побачив уже тоді, коли наводився останній блиск — робилися поправки там, де вказував пан Енгельгардт. Художник — високий, гарний, впевнений — торкався велично пензлем десь полотна чи дерева, й вони тепліли; наче аж оживали. Пан, що приїхав з дачі і приймав роботу, тужився, аби знайти побільше вад у розписах, і майстер ждав терпляче тих вказівок, проте робив поправки так, як вважав за краще сам, і це найбільш сподобалося Тарасові.

— Та-ак, кабінет... — промовив із присвистом пан Енгельгардт, заходячи поперед майстра в святая святих. — Все витримано в одному стилі?

— Не сумнівайтесь, витримано. Як малював, сам відчував себе японцем і навіть чай пив, сидячи на килимку, із порцелянових японських чашечок.

— Так, так... — всміхнувся пан. — Так, кажеш, японський чай, з японських чашечок... А подавав хто?

— Учень, — знизав плечима майстер.

— А я подумав — гейша... — примружив ласо очі.

— Ну, це вже ви запрошуватимете до себе гейш.

— Тихіше!.. Там дружина, — кивнув на двері.

— Вибачте.

— І статуетки справжні?

— Аякже, всі до одної.

— Дивись мені, Василю, щоб без обману! Знаєш, які у мене бувають люди!..

— Знаю, Павле Васильовичу, — чомусь прив'яв художник.

--- Я довіряв тобі в усьому. Ми ж як-не-як сусіди...

Художник щось непевне гмикнув.

— Мій брат Андрій і пані твоя Анна Григорівна...

— Прошу вас, Павле Васильовичу, — приклав до серця руку майстер, — дивіться далі. В мене сьогодні можуть перехопити значний контракт.

— Не любиш, як нагадують тобі минуле... — промовив з посмішкою пан Енгельгардт. — Приємного, звичайно, мало... І все ж даремно ти так, голубчику! За добрим паном людям живеться значно краще, як на голодній волі...

— Приїхали? — шепнув Іван Ничипоренко, легенько стисши лікоть свого друга

Тараса.

— Як бачиш... Хто це?

— Маляр, або художник, Василь Ширяев.

— Важний...

— Гаразд! — сказав нарешті жадане слово пан Енгельгардт. — Зажди, ласкав будь, Прехтеля й скажи, щоб він розрахувався.

— А може б, ви...

— Не бійся, він не викручуватиметься, — всміхнувся пан. — Хіба що буде прагнути щось увірвати й собі на куш.

— І де ви його взяли такого!

— А що?.. Шляхтич вродзоний. З дрібних, збіднілих, правда...

— Не позаздриш тим кріпакам, над ким він має владу.

— До речі, ось один із них, — кивнув Павло Васильович у бік Тараса. — Малює теж.

— А ходить у козачках?

— Набрид мені проханнями віддати його в науку.

Тарас спіймав цікавий погляд майстра й перетворився увесь на слух. "Візьміть, візьміть!" — благав-молився подумки.

— Він справді здібний?

— Вчився у Вільні трохи...

— Гм, гм... — вагався майстер, кусаючи нервово нижню губу.

— Ось він зробив, — подав Іван малюнок, який устиг принести.

Ширяев довго мовчки його вивчав, тоді всміхнувся хитро:

— Знайшли дурного... Думаєте, що як нема диплома від Академії, то я повірю, ніби це малював лакей ваш!..

Пан Енгельгардт засяяв від задоволення.

— Не тільки мій козачок, голубчику, а й учень славного на всю Литву Рустема...

— Професора університету?

— А то ж якого!.. Може, візьмеш його в свою артіль?

Ширяев зміряв поглядом припишклого й уже напівживого від нетерпіння хлопця і запитав:

— Підеш до мене учнем?

Тарас не зміг сказати й слова. Лише стояв і слухав, як сльози скочуються йому по щоках.

— Піде, піде! — втрутився мерщій Іван.

— Контракт складете з Прехтелем. Завтра я підпишу, — сказав уже похмуро пан Енгельгардт Ширяєву.

...Він біг, летів у ту гірку свою науку, як пташка, випущена на волю з клітки. Знав, розумів, що це лише удвічі більша клітка, що він, крім пана, матиме ще й майстра-вчителя, та все ж радів — бо вчитиметься. І малюватиме! Не крадькома, не криючись з шматком паперу та олівцем, а вільно, без будь-якого страху за ці свої художества попасти знов на стайню для екзекуції. Ба навіть муситиме робити це найліпше на світі

діло, бо на чотири роки він — учень майстра, знаного, напевно, всій столиці! Тепер він теж художник. Сам зароблятиме собі на хліб, ще й панові на рукавички чи ще на щось, про що всі знають, окрім самої панії... Та біс із ним! Віднині він не сидітиме, мов той божок японський, під кабінетом і не вслухатиметься у сонну тишу: раптом гукнуть подати люльку чи ще якусь дурничку, що взяти можна, навіть не встаючи з дивана... Тільки було б чому навчатися, а він уже не пошкодує сили, перейме все до крихти!..

Ішов весняним містом, немов селом. За рік так вивчив Санкт-Петербург, що чувся тепер у ньому, ніби тут народивсь і виріс. Жаль, що в містах не личить іти й співати. А то б гукнув на весь проспект Літейний свою велику радість! Чомусь прийшла на пам'ять і поривалася на петербурзьку вулицю колись почута в Києві весела пісня про чумака. Не мав де дітись з нею і заспівав. Хай подумки, хай сам для себе, але так дзвінко і так завзято, аж перехожі на нього зиркали.

Що в Києві на риночку

Та п'є чумака горілочку.

Пропив воли, пропив вози,

Пропив ярма, ще й занози —

Все чумацькеє добро!..

А ось і храм Володимира... Той перший дім на Загородньому проспекті — Управа ремісників. А трохи далі, за три будинки, живе Василь Григорович Ширяев... Віднині там, панове, житиме й Тарас Григорович Шевченко! Він стане кращим учнем, підмайстром, майстром!.. Тільки було б чому навчатися... Квартирні стіни — це ще не полотно... Рустем навчив його не тільки класти мазки й штрихи, а й розуміти глибинну суть мистецтва як мови образів, як вираження людського духу... Ага, ось дім Крестовського, тут десь живе Ширяев. Звичайно, він у бельетажі, де вікна всі високі й світлі, більші ледве не вдвоє од тих, які на інших поверхах. Художнику потрібне світло. Як фарби й пензлі... Це теж Рустемове. Від нього він перейняв науку світлотіні...

— Чого роззявив рота? — спитав двірник, наблизившись. — Чи приміряєшся, кудюю легше влізти?

— Ні, не вгадали, дядьку, — сказав Тарас усміхнено. — Для чого влазити тому, хто може ввійти спокійно в двері? Художник Василь Григорович Ширяев живе в якій квартирі?

— Маляр Василь Ширяев? — перепитав чомусь двірник. — Ти ж ким йому доводишся? — прискалив ліве око, мов приціляючись.

— Я буду учнем. Вчитимусь теж на художника.

— А-а... — повернувся до нього спиною двірник.

— То де живе Ширяев?

— Он там, — вказав мітлою на другий поверх. — Ото його балкон і вікна...

— Дякую.

З трудом знайшов потрібні двері й, передихнувши, постукав так несміливо, як, певно, стукають новоприбулі душі в міцні ворота раю. Ніхто йому не відчинив, і він постукав дужче. Прислухався... У глибині квартири почулись кроки, кашель. Нарешті

двері рипнули і попливли у коридор.

— Заходьте, в нас не замкнено, — долинув із напівмороку хлопчачий голос.

— Здрастуйте, — ступив Тарас через поріг.

— Новий, напевно, учень? — спитав той самий голос.

— Еге.

— Федот Ткаченко.

— Ні, я Тарас Шевченко.

— То я — Федот Ткаченко! — гукнув хлопчина весело й закашлявся. — Прихворів я... — сказав невдовзі сумно. — Тому й наставили мене лакеєм.

— А так ти хто?

— Теж учень.

Це не сподобалося Тарасові. Йдучи сюди, був певен, що з тим марудним ділом для нього все покінчено...

Тим часом вони ввійшли до передпокою, де стало добре видно, й Тарас розгледів хлопця. Худий, високий, ніби аж перегнутий біля плечей, він схожий був на молодого бусла. Подібність цю підсилював і довгий ніс з горбинкою. І тільки очі були такі глибокі й такі якісь дорослі, що важко було у них дивитися.

— Оце і всі твої пожитки? — спитав Федот, теж роздивляючись нового учня. — Скупенький, братику, у тебе пан.

--- Для себе він не скупий.

Федот зітхнув, немов старий.

— Де житиму? — оглянувся Тарас довкола.

— Покої учнів вище, аж на горищі, — не без лукавства сказав Федот. — Ти звик до панських, мабуть?

— Горіли б вони вогнем!..

— Можеш пройтись поглянути, яка колись у тебе буде хата, — сказав Федот. — Як станеш майстром, викупишся, тоді й собі наймеш таку.

— А й справді, — пристав Тарас на пропозицію. — Веди, показуй!

Хлопець сховав за кашель посмішку і відчинив найближчі двері.

— Це кабінет. Василь Григорович тут спочивають, творять і поучають учнів, як треба слухатися своїх майстрів-учителів...

Тарас не міг очей одвести від шафи, геть заставленої книгами. Картини, й ті не схвилювали так, як оця книжкова розкіш.

— Ти що? — спитав Федот стурбовано.

— І все те він читає?!

— Як має час. Або коли не має чого робити.

— Він справді був кріпаком?

Федот кивнув. Замислився.

Стояли вдвох і думали, яке то щастя випало на долю майстра їхнього, і душі їм поймала тяжка жура. Неволья всім нелегка, а для талантів вона удвічі важча.

— Ти звідки родом? — тихо спитав Тарас.

- Із Груні, що на Полтавщині.
- А я з Кирилівки, це поблизу Звенигородки.
- Далеко ж ми зустрілися!..

Не відповів. Згадалась знову дума про соколя, і стало жаль до болю, що пам'ятає з неї лише уривки...

— Тепер підемо, глянеш, яка у нас вітальня, — долинув, мов із-за стіни, Федотів голос.

— Досить... Ходімо ліпше в своє гніздо під дахом, — сказав Тарас.

...Увечері за ним прибіг, засапавшись, Федот Ткаченко.

— Слухай!.. У кабінеті в пана... Тьху!.. В майстра, в майстра... Читають вірші вголос...

Тарас схопився з ліжка.

— Чиї?

— Здається, Пушкіна. Читає Іван Кіндратович, земляк і друг Ширяєва.

Коли вони спустилися, Тарас хотів шмигнути до кабінету (двері були відчинені), але Федот його притримав у передпокої.

— Туди не можна. Хазяїн буде гніватися.

У кабінеті сиділо троє чоловіків і господиня, виряджена, як справжня пані. Власне, і всі вони по одягу були пани. Василь Григорович мав навіть вигляд аристократа. Може, у порівнянні з іншими, що виглядали простакуватими, ба просто сірими, і в модних фраках.

— Ні, він чудесний, дивний! — манірно мовила, подаючи до чаю печиво, пані Ширяєва. — Й такий незвичний — чорний і кучерявий...

Білявий гість — мов вигорілий на сонці — тихенько пирснув і заходився мішати чай у чашечці. Його рука була важка й незграбна.

Василь Григорович спідлоба глянув на благовірну, що сіла поруч нього і поправляла сукню.

— Ви пам'ятаєте, три роки тому в "Северной пчеле" був надрукований маленький віршик Пушкіна "Портрет"? — спитав лукаво третій з чоловіків, одягнений з претензією, але й недбало трохи, як одягаються художники-академісти. — Так, кажуть, він присвячений мадам Закревській...

— Закревській Груні? — перепитав Ширяєв. — Що міністерша?

— Це ще не все, — всміхнувся (певно, Іван Кіндратович!), — "Наперсник" теж про неї...

Твоих признаний, жалоб нежных

Ловлю я жадно каждый крик...

— Це чортзна-що, — скривився кремезний гість. — Ну переспав, ну спокусився дамочкою... Навіщо ж про це писати й друкувати!

— Е, не кажіть! — пішла на захист автора мадам Ширяєва. — Розумні люди кажуть, що вся поезія від цього йде...

— Подай-но краще рому, — сказав Василь Григорович. — Коня кують...

— Був мужиком і ним лишився! — кинула йому сердито жінка. Проте пішла й принесла пляшку.

— "Гаврилиаду" теж, кажуть, Пушкін написав... — бридливо мовив гість-пуританин.

— Ми з Василем Григоровичем... — хотіла щось повідати пані Ширяєва, та чоловік її спинив, звернувшись до земляка: — Іване, ти прочитав би краще нам із "Полтави"! Те, пам'ятаєш, місце, де гетьман ходить садом...

Іван Кіндратович підвівся, взяв із шафи тоненьку книжку, послинив палець, перегорнув.

— Я теж люблю, в захопленні від цих рядків, — сказав, сяйнувши зором. — Яка краса, гармонія!..

Тиха украинская ночь.

Прозрачно небо.

Звезды блещут.

Своей дремоты превозмочь

Не хочет воздух

Чуть трепещут

Сребристых тополей листы.

Но мрачны странные мечты

В душе Мазепы: звезды ночи,

Как обвинительные очи,

За ним насмешливо глядят.

И тополи, стеснившись в ряд,

Качая тихо головою,

Как судьи, шепчут меж собою,

И летней, теплой ночи тьма

Душна, как черная тюрьма...

Тарас заплющив очі, вслухаючись у дивну музику рядків поеми про батьківщину, й поволі голос перетворився у жеботіння в яру струмка, що витікав із джерела... Над ним постали верби — русалками, що чешуть коси, вдивляючись у дзеркало нічного ставу... Вздовж берега пішли рядком тополі — мов парубки на інший куток села... А в небі сяяв круглим млиновим колом місяць і мерехтіли зорі — як спілі вишні... Тихо зітхає віл, натовлений за день в ярмі... Десь цівкає спросоння пташка... Садком проходить вітер — падає в траву достигле яблуко... По стежці ледве чутно скрадається кудись їжак... Далеко, десь у степу, ірже заклично й сумно козацький кінь — не вірить, що спить його господар холодним сном... Дзвінкий дівочий голос з якимось світлим сумом виводить нитку пісні:

Ой на горі огонь горить,

А в долині козак лежить...

— Пушкін, панове, геній! — ввірвався в те видіння Іван Кіндратович.

— Геній і патріот, — сказав невдовзі твердо кремезний гість, — Коли французькі балакуни хотіли підтримать бунт поляків, він дав їм гарну відсіч...

Тарас згадав, як вирувало Вільно, як люди прагли визволення і вірили, що час настав, що осінь та для Польщі стане весною волі... Ядзя йому розказувала...

— Це теж, між іншим, Пушкін, — сказав Іван Кіндратович, підніс натхненно голову і ніби викарбував на повній тиші кабінету:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремление.
Несчастью верная сестра,
Надежда в мрачном подземелье
Разбудит бодрость и веселье,
Придет желанная пора:
Любовь и дружество до вас
Дойдут сквозь мрачные затворы,
Как в ваши каторжные норы
Доходит мой свободный глас.
Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут — и свобода
Вас примет радостно у входа,
И братья меч вам отдадут.

— То й що? — стеновав плечима кремезний гість.

— Виходить, різні Пушкіни...

— Пушкін один і той же, теми й проблеми різні. Та — во ганьбу державі, а ця — во славу...

— Дзусь звідси! — гаркнув Василь Григорович, помітивши у дверях учнів.— Понаставляли вуха...

...Тиждень удвох з Федотом терли та м'яли фарби. Врешті гукнули їх до майстра й дали роботу іншу: пофарбувати паркан особняка на Мойці.

— Поглянув би старий Рустем!.. — зітхнув Тарас, коли вони взялись до діла.

— Хто це?

— Професор Віленського університету, який мені давав уроки.

— Ого! І довго ти у нього вчився?

— Мало... Як збунтувалось Вільно, мій пан покинув службу при губернаторові й утік сюди.

— Там страшно було?

— Нітрохи. Навіть весело!.. Так ніби лід тріщить на річці, колеться й рушає, зносячи усяке сміття...

— Розбили їх?

— Розбили...

Довгенько квецяли щітками мовчки. Потім Федот оглянувся, чи хтось не ходить близько, й промовив пошепки:

— Той вірш, який читав недавно Іван Кіндратович, — про декабристів, що піднялися проти царя Миколи тут, на Сенатській площі...

— Давно?

— Сім років тому. П'ятьох із них повісили, а інших — всіх у Сибір, на каторгу... Тс-с! Хтось іде...

Фарбуючи чавунне пруття огорожі, Тарас ніяк не міг збагнути причину, яка спонукує царів, панів боротися з людьми, що прагнуть кращого, й не так для себе, як для свого народу...

— Може, хоч на стовпах намалювати якісь пейзажі або портрети... — мовив Федот, шуруючи угору-вниз, угору-вниз великою, важкою щіткою. — Я другий рік навчаюсь цій мудрагелії і не просунувсь далі ні на йоту... Бісів "парканний" клас!

— Вже другий рік? — перепитав, здивований і водночас уражений. — Таж майстер наш, як мовиться, також "із гязі..."

— Схоже, що він помщається за все погане, чого зазнав, як був таким, як нині ми з тобою, — глибокомудро сказав Федот.

— Це ж підло!

— А я хіба кажу, що ні? — всміхнувся журно хлопець. Приплющив ліве око, змахнув-торкнувся пензлем до сірої площини каменю — і вже на ній, схиливши лукаво голову, з'явився песик. Поряд, мов виріс, пан...

Тарас ступив до нефарбованого стовпа й так само вправно намалював козу та дівчинку.

Федот оббіг його і спритно накреслив голову коня в гнuzдечці...

— Попсуєте паркан, то матимете, — промовив пан, що зупинився біля Тарасової "картини". — Це чортзна-що!..

Злякавшись, хлопці кинулися мерщій замазувати свої творіння.

Пан зачекав, так ніби жив у цьому домі, й пішов, насвистуючи якусь легку мелодійку.

Надвечір, як закінчилась фарба, Тарас віддав Федотові своє відро і щітку, а сам побрів по місту.

— Ти ж не загулюйся! — гукнув йому товариш. — Бува, що майстер перевіряє!

— Прийду, коли стемніє!

— Так нині ж білі ночі!..

Тарас розвів руками: мовляв, у тім немає його вини, що в Петербурзі все день та день.

Як завжди, вийшов найперш на набережну Неви. Цей вільний простір серед тісного міста його приваблював, бо чимось подібний був до степу. Можливо, обширом і свіжим вітром, що гнав рікою хвилі... Вітер гойдає тирсу, котить по ній вали за обрій... А може, тим, що тут так само легко дихалося, як і в степу...

В чистім полі тирса шумить,

Катран зеленіє,

В чистім, полі своя воля,

Що й серце німіє...

Під теплим синім небом аж на верху могили сидить кобзар... Весь білий... І тільки кобза чорна, немов труна...

Прогнав далеке марево, оглянув річку, виповнену вітрильниками, що причаїлися на якорях і тихо ждали ночі, коли розводять наплавний міст й дають їм вільно вийти в широке море... Море... Ось що йому найбільш нагадує безкрай степ!.. І щогли — немов тополі...

Пішов неквапно набережною. Праворуч хлюпала в камінний берег стара Нева. Ліворуч — біло-синьо пишалися стрімкі палаци. Між ними й ним текли потоки екіпажів, карет, барвистих вершників та пішоходів, і той живий, розкішний плин обходив його, мов явора, що хтозна-як посіявся і виріс тут... Ні, він собі здавався не явором, а молоденьким дубом, що вкоренився... Де там! Дубком, якого вирвали з його землі й гвалтовно пересадили на це каміння!..

Я ж думала, що дуб зелененький,

А то стояв козак молоденький...

Де взявся тут Оксанин голос? У шарварок міської вулиці долинув він — з Кирилівки чи, може, з серця?

— Ти вмієш плести вінки?

— Я так давно не плів їх...

— Бідненький мій...

— Не треба мене жаліти, бо плакатиму...

— Ти вже великий, плакати тобі не личить.

— Плачу за Україною... І за кущем калини, що на вгороді...

— Посторонись!!

Війнуло вітром, тупотом. Замало не зачепивши, промчав розкішний виїзд. За ним, немов за вихром, лишилась смуга пустки, яка поволі зменшувалася, точніше сказати, залюднювалася.

Сенатська площа стріла його вечірнім сутінком. Призахідне червонувате сонце ледь діставало вершника, й над ним світився мідний, багровий відблиск — ніби сочилась кров... Чого вони, ті декабристи, повстали тут?.. За що вони повстали? І хто вони?..

Пройшов довкіл, оглянув коня та вершника і прочитав слова, наковані на постаменті: "Петру Первому Екатерина Вторая Лета 1782"... Це той Петро, що вимостив кістями людськими ці болота, а Катерина — імператриця, що завдала в кріпачину всю Україну... Коли б не це, він був би вільний!.. Козак Тарас Шевченко!..

Пішов на міст через Неву. Човни ледь-ледь погойдувало, і міст зігхав, порипував, мов був живий. По ньому теж лилися навстріч потоки карет, людей. Вода внизу була густа, аж чорна...

Оглянувся і вгледів вершника, що мчав за ним, піднісши праву руку, так мов велів йому вернутись чи зупинитися!.. По скелі лунко гупали важкі копита...

Здолавши страх, що підмивав його побігти хитким мостом, Тарас постояв трохи,

вслухаючись у дзюркотіння води межі човнами, й поволі рушив далі. Не озирався, правда. Натомість пильним поглядом вивчав ряди вітрильників, які чекали ночі. Вишукував між них подібні до запорозьких чайок, чи байдаків, що борознили бурхливе Чорне море. Дивно, їх у житті не бачив, тих байдаків, а от шукав між цих заморських суден і не знаходив...

Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой там сидить ясен сокіл-білозірець,
Низенько голову склонив
Та жалібно квилить-проквiliaє...

Як тільки вийшов на твердь Васильєвського острова, узяв ліворуч, до Академії. Підходив тихо, сторожко, благоговійно якось, немов цей храм мистецтва міг побачити його й прогнати. Дивився трепетно на скромний портик, на де-не-де освітлені великі вікна... Не смів зайти до храму. Вдивлявся тільки пильно в тих, хто виходив звідти... Вони собі сміялися і розмовляли, жестикулюючи, прощались, тисли руки, а потім ще й гукали один до одного про казна-що!..

Пройшов ще далі, вибрав більш-менш безлюдне місце й присів на сірий камінь, що мав лягти в нову гранітну пристань. Поки там майстер кинеться його розшукувати, він зможе тут пораювати на волі, відчути себе творцем, художником...

Заходила червнева біла ніч. Сонце уже лягло, занурилося в холодні хвилі моря, а навкруги було так само видно, як і при ньому. Правда, не стало тіней і перспектива зменшилася наполовину... Нишкли межі колон, немов когось злякалися, дві білі статуї, що прикрашають портик... Одне за одним гасли близькі й такі далекі академічні високі вікна... Холод скрадавсь од моря набережною... Густий північний холод...

Відчув, що змерз, що тягне з вікна за ґратами нічна квітнева вільгість. Намацав на бильці ліжка ковдру й укритися нею. Може, отак, укритись, засне скоріше... Котра ж тепер година?.. Ат, все одно! Його години лічить жандармський корпус, породження страху володарів перед своїм народом... О!.. Знову десь озвався півень. Другий його підтримав... Які ж це вже?.. Не треті. Мабуть, перші... Там, на горищі, місяць світив якраз у мале віконечко і тінь од рами падала теж на стіну й підлогу, як тут од ґрат... Щоправда, та тінь йому здавалася хрестом... Відтоді, як залишився в тій комірчині сам, без Федота...

...Він тільки відав та, може, бог, що діялося в його душі, як друг його й товариш по комірчині Федот Ткаченко одержав вільну!.. Та ще й не сам, з братами, що теж були художниками... Ні, він страждав не від надмірних заздрощів, не через те, що гірко йому було дивитися на радість друга. Щиро радів за нього, плакав разом із ним, обнявшись... Коли ж лишився в оселі сам, весь жах його становища найшов на нього, ніби буремна ніч. Раб, раб, раб, раб!.. Йому минуло двадцять, а він не те що волі — й надії визволитися, хоча б колись, не має!.. Сидів у темряві, як у журбі, й журба його була неначе темрява. Місяць, що зазирає ізвечора в його віконце, пішов собі по небу далі, й тепер нічого не осявало сумну оселю... Міг би добути вогню і запалити свічку, але не

мав: господар не дозволяв світити, щоб не було пожежі. Та й, правду кажучи, йому в пільмі сьогодні було немовби легше. Спостерігати себе в біді, в розпуці — це ніби грати в театрі роль... Театр, живопис, музика, література — все, все для інших, а не для нього!.. Чим же він завинив перед тобою, господи, що душу дав, а волю лишив у скриньці панській, за сімома печатями?!

Ліг на своє убоге учнівське ліжко, пірнув лицем у злежану масну подушку, проте думки від того не вгомонилися, не задрімали, стомлені недавнім шалом. Стали хіба ще важчі, ніби замерзле груддя. Вергав одну за одною, а їх усе не меншало, вони лише переміщались, змішувалися... Та й що він міг удіяти в своїй тяжкій недолі, чим сам собі допомогти? Просити в пана волі, так він не дасть, для нього талант, мистецтво — тільки пусті слова... Щоправда, коли зробив його портрет (сидів, сердешний, і позував!), він зрозумів, що з нього можна мати для себе зиск: став вимагати, щоб малював його утриманок, яких було... Ат, що лічити чужих коханок!.. Може, піти і — з мосту в воду?.. Без боротьби, без спроби використати усе, що можна в його становищі, для долі й волі?..

Перевернувся, ліг горілиць. Довкола стояла така пільма, що очі не розрізняли нічого в ній... Йому на мить здалося, що він уже в могилі. І не злякався нітрохи. Навіть відчув якусь полегкість...

Схопився, сів. Не штука піти з життя... Звичайно, йому знайдеться місце в раю, бо тут страждає тяжко... Чому ж тоді, аби потрапити в ті райські кущі, ніхто з людей багатих не прагне вистраждатись на цій землі?.. А раптом вони щось відають таке, чого не кажуть бідним?.. Можливо, бог шепнув їм, що рай на цьому світі і пекло — тут!.. Он майстер не ходить сам до церкви і їх не дуже силує... Щось тут не так... Олжа злилася з правдою... Де правда, де?! Яка ж у тому правда, що Енгельгардт живе собі по-райському, а він, Тарас, і тисячі таких, як він, існують лише для того, щоб слугувати панові, трудитися на нього в поті, оберігати його добра й множити щоденно їх?.. Де тут високий, небеский смисл?.. Сама неправда, вигадка на власне благо панства!.. Чим Енгельгардт, скажімо, так прислужився богові, що той зробив його володарем кріпацьких душ, і чим вони, нещасні, так завинили тяжко, що бог віддав їх панові на вічні муки?.. Підло й несправедливо!.. І це всеблагий батько, творець всього живого й суцього!..

Ширяєв, не дочекавшись учня, піднявся до нього сам.

--- Чого це ти вилежуєшся? — гукнув з порога. — Сонце уже ген де, а ти... Вставай негайно — і до роботи!

Не відповів. Лежав увесь схололий, мов кам'яний.

Ширяєв тихо гмикнув і підійшов. Торкнув плече рукою, в якій уже був острах, і попросив, зрадівши, видно, що все гаразд:

— Ну ж уставай... Вже всі давно поснідали й до праці стали... Хлопче, не випробовуй мого терпіння! — зірвався знову на звичний тон. — Гадаєш, як похвалив твою роботу, то можна вже й комизувати? Таких, як ти, у мене!.. Ти ж сам просив узяти тебе в науку?

— Вважаєте, що це наука? Що терти фарби та фарбувати паркани — мистецтво, краща школа для живописця?

— Робитимеш, що я звелю, — сказав суворо майстер. — Моя артіль, між іншим, не Академія... Чи ти бажаєш знову піти до пана у козачки? Або, або!..

— Є третє... з мосту в річку...

— Це, брат, пусте, — озвався тихо майстер.

— А вічно носить ярмо кріпацьке — велика мудрість?!

— Я ж визволився. Ткаченко теж, — присів Ширяев на ліжку, яке недавно займав Федот. — Бач, випурхнув, — оглянув ковдру, наче хотів знайти там тінь Федотову. — Тепер, я чув, готується до Академії...

— Мені вже двадцять років, а що я вмію, знаю?

— Малюй, учись...

— Де ? Як?.. Ви он книжки ховаєте, так ніби я, читаючи, їх погризу!

— Скажу, аби давали тобі книжки... Надумав таке дурне — топитися!.. — пробурмотів. — Ти ж не якась панянка...

— Людина я, художник!! Вже краще б я не мав ніяких здібностей!

— Ти, мабуть, правду говориш, — сказав Ширяев тихо. — Простій душі спокійніше... І все ж талант — від бога...

— А мо', від чорта? Може, він іскру ту підкинув, щоб ми зазнали пекла ще на землі?

— Не знаю, — зітхнув Ширяев. — Може... Ти вже вставай, вмивайся, снідай... Робота, вона не любить ждати! А в вільний час — малюй побільше. Потім знайдем тобі дорогу до Товариства заохочення художників. Я теж його не оминув, Тарасе...

Майстер рішуче встав і вийшов.

Тарас також схопився. Щоб не забув Ширяев, що обіцяв, побіг слідом.

— А можна зараз взяти одну з книжок, що на комоді?

— Еллінами тобі займатись рано, — зітхнув Ширяев, певно, тепер жалкуючи. — Та вже бери...

--- Спасибі! — гукнув Тарас й побіг униз по сходах.

...Мабуть, щоб заспокоїти (чи налякати!), за кілька днів Ширяев покликав учня і показав йому свої роботи й теми, які виконувалися в Академії лиш кілька років тому. Були це "Смерть Лукреції", та "Смерть Віргинії", та "Смерть Сократа", та "Смерть Олега, князя древлянського"...

Слов'яни, греки, римляни!.. Потрібно стільки знати!.. А він, сердешний, вчився лише в дячка... В Рустема, правда, вчився!.. Читати вміє? Вміє. Інші про те все знають не з досвіду, а теж з книжок...

Накинувся на книгозбірню майстра й за кілька місяців відчув, що Рим йому відомий більше, ніж Петербург. В останньому тепер він бачив безліч ознак старого Рима. Колони, портики, особняки, ансамблі цілі... Власне, тут теж раби й патриції, безправ'я люду бідного й безмежне право панства... Неволя — скрізь неволя. Та й можливі, що на Тібрі, що на Неві, — однакові... Лукреція ж — звичайна покритка, збезчещена жорстоким паном... Скільки таких дівчат у Петербурзі, по селах, там, на Україні!..

Тепер йому давали свічі, й щовечора робив ескізи й шукав найліпше композиційне вирішення малюнка про смерть Лукреції...

Була якраз неділя, й одразу після снідання Тарас засів за цю тяжку роботу. Тяжку, бо все осилити мав самотужки, при тому ще й вгадати смаки всіх чи принаймні більшості поважних членів комітету Товариства заохочення художників. Підтримка їхня була для нього нині єдиним шансом вийти на шлях мистецтва й волі.

Не мав ні фарб, ні пензлів і через те робив малюнок тушшю... Сюжет простий: Лукреція, дочка сенатора, згвалтована вельможним царським сином, заколює себе ножом. Все діло в тому, як розмістити постаті, яку сюжетну роль надати кожній. Не забути й одягу. Бо драпіровка, як і виразність тіла, в пошані в класах Академії і в Товаристві. Він чув про це від Зайцева (Іван Кіндратович) та й від самого майстра. А ще — малюнок повинен мати єдиний центр, довкіл якого, мов вулиці довкола площі, збереться все й триматиметься... Напевно, центром треба зробити постать дівчини, що завдала собі смертельної рани... Просто, й так роблять всі... Всі — це не кращий доказ... Кожен художник має душу і власні очі, кожен щось прагне висловити своїм малюнком... Сюжет — це тільки привід до самовираження... Суть не в самій Лукреції, точніше, не тільки в ній... Наруга гірша смерті... Смерть як очищення... А засіб — ніж... Ніж має бути в центрі всього малюнка! Піднятий високо ніж, який хтось, — може, батько, — за мить до цього вихопив із неживого серця... Ніж як трагічний символ свободи вибору між злом неслави й смертю!.. Правда, по селах покритки вдаються часто до ополонки... Зимовий став — теж символ... Скільки їх, тих сільських Лукрецій, іде під лід!.. А скільки їх марнують своє життя попід тинами, жебраючи й покутуючи невольний гріх свій... Інші, яких батьки не вигнали й не довела до відчаю сільська мораль, годують своїх дітей в самотності... Його сестра у третьому недавно стала покриткою від офіцера. Яка ж була струнка, вродлива дівчина!.. Катруся... Він, бувало, дивитись міг годинами на ту красу... Писав йому Микита-брат у Вільно, що Катерину Гриневу перед різдвом накрили... Це нині їй вже двадцять п'ять, а донечці її — чотири... Була б утіха матері... А так!.. Всю ніч тоді не зміг заснути. І не стрічався відтоді з Ядзею, бо чим могли скінчитися ті милі зустрічі!.. Він-бо кріпак... До смерті — раб!.. Не міг же він у рабство заманювати коханням вільну дівчину!.. Колись, як ще жив у Кирилівці, йому завжди здавалося, що то про доньку Гриневу та про Романа Жорнового співають хлопці пісню:

Об у полі криниченька;
В ній холодна водиченька,
Ой там Роман воли пасе;
Катерина воду несе...

Він справді якось бачив їх біля криниці... Господи, яка була то пара!.. Якщо йому на долю випаде десь підучитися, він намалює таку картину... Не намалює, бо сльози застуватимуть йому її... Знівечено той диво-цвіт!.. Катрусю звабив пан-офіцер, Романа геть скалічили на панській стайні...

Сидів над чистим аркушем, і щось таке творилося в його душі, чого і сам не міг

збагнути. Рим, і Лукреція, і царський син-спокусник, і Петербург з будинком, де жив Ширяєв з учнями, розтали ніби, зникли у мреві-далечі, а замість них до комірчини, в якій сидів, до серця, що лунко билося в його тривожних грудях, вривались вихром видива минулих днів, пейзажі його села і люди, що з ними виріс і до яких його тягла невидима, проте незборна сила. Йому хотілось плакати, сміятись з жартів, чутих на колодках в Кирилівці, біля толоки, співать пісень, які ввійшли у плоть і кров, як входять у нас свідомість і мова матері, виспівувати свою журбу за рідним, далеким краєм. Серце його виповнювалося п'янким бажанням зменшити багатOVERсту прірву, що пролягала тепер між ним та рідними йому людьми, між цим брудним горищем і повним вітру степом, де хоч немає волі, так є веселі спомини, казки й пісні про волю. І є, нехай химерна, прибита горем, злиднями й слабка, мов іскра в попелі, та все ж жива надія!.. Сидів, вслухався з подивом у власну душу, ніби чиюсь чужу, не знану досі, й тихо поймався страхом. Потім зринала радість: вловлював у тій терпкій незнаємості врочисте щось, хвилююче, ледь не святе... Не міг сказати певно, що то було, — якесь лиш дивне марево, передчуття чогось нового, віщого...

Отямився, коли побачив аркуш, перо в руці й маленький шкалик з тушшю. Лукреція! Його зоря надії, єдиний шлях до волі та Академії!..

У центрі має стати той чоловік з ножем, піднесеним як символ волі... Праворуч, трохи ближче, вже нежива Лукреція, напівлежить у кріслі. Довкіл рабині, мабуть, її коханий — римлянин з мечем при боці... Далі — до краю вражений якийсь патрицій. Може, нехай ця постать буде батьком?.. Прибіг на крик... Ліворуч, трохи збоку, щоб виділити ножа в руці, ще розмістити двох. Щоб замикали групу композиційне... Так вчив Рустем...

Намітив, ледь-ледь, фігури та інтер'єр, поставив аркуш біля стіни і відійшов, щоб глянути на нього здалеку... Нічого. Може бути... Задрапірує весь задній план, поставить ліжку, чи то пак ложе... Праворуч — грубку з вазою а ля декор, як каже їхній майстер, розтягуючи безбожно "о". Щораз немовби хоче почати пісню. І підмайстри та учні не пропускають таких нагод — затягують котрусь на "ой". Ширяєв злиться, пирхає. А раз притих, заслухався, коли Тарас почав свою улюблену — про зіроньку, що заховалася за чорну хмару... Дивно... Чому в душі у нього весь час лунає пісня?... Чи тільки щось подібне — без слів, сама мелодія... Або слова без музики... Які десь чув... Буває, хтозна-які, що раптом зринають з серця... Дивні якісь слова: на пісню схожі ніби, проте й не з пісні; вірші, проте й не схожі зовсім на ті, що чув від когось або читав...

Геть, геть химери! Треба робити діло. Аркуш стоїть, давно полишений, осиротілий... Старий Рустем сказав би, що спершу треба оволодіти рисунком. "Шість років рисуй, шість місяців малюй і будеш майстром..." Оволодіти можна, от тільки де?.. Коли б йому потрапити до Академії!.. Він там учився б і денно, й нічно!..

Зітхнув, узяв свій начерк і сів до столу. За літо мусить підготувати кілька таких робіт, подать на розгляд до Товариства.

Почав чомусь із постаті, яка з ножем... Згадався дід, його вечірні розповіді про Коліївщину, і комірчина нараз розсунулася до безконечності. Перед очима постав

старезний дубовий ліс, по ньому скрізь гайдамаки... Й вози з ножами, шаблями... Співають півні, батюшка врочисто кропить зброю, благословляючи на бій за волю...

Поклав перо, схопив у руки голову і довго отак сидів на роздоріжжі, слухаючи то крики римлян, вражених безумним вчинком дівчини, то глас старого батюшки, що надихав ватагу Залізняка...

...Як мовиться, немає злого, щоб на добро не вийшло. У Товаристві йому сказали: "Поки що нема підстав. Надалі матимемо вас на увазі. Працюйте більше..." Хотів спитати, коли і де, та не посмів. А навесні знайшов сам вихід. Його фігурним класом став Літній сад, де на алеях білили статуї старих богів. І тут невдовзі сталася знаменна зустріч, що повернула круто його кріпацьку долю.

Липень почався дощами, грозами. Третього дня Тарас прокинувся рано, немов відчув, що буде сьогодні тихо й сонячно, накинув тиковий брудний халат, схопив відро із фарбою й великий стертий пензель. Оглянувся, чи не забув чогось узяти, й побіг униз.

Ще тільки ледь займався рожевим схід. Санкт-Петербург велично спав, натовлений гульнею, працею... Позавчорашнє свято в Петергофі його самого стомило так, що вчора ледь прочувався. Не міг же він признатися, що був на гульбищі замість роботи, й тому старався, трудячись за двох чи трьох. Робота була проста, дешева. Не те, що він виконував раніш на набережній в Сенаті, де працювала артіль Ширяева три роки тому...

Після дощу так легко, гарно дихалося. Схололі за ніч вулиці були ще чисті, вмиті, якісь рахманні... Чимось вони нагадували йому село... Та, власне, і в Літній сад він ходить ранками, аби відчутти красу природи, душу дерев, трави... І малювати! Це основне... У Літньому він забуває іноді, що в Петербурзі, в місті... Заплющить очі й ніби сидить у парку в Будищах... Щоправда, там, у Будищах або Кирилівпі, все пахло дужче, більше було пташок... А як гули джмелі та бджоли!..

Біля Фонтанки стрівся із першим променем. Власне, побачив відблиск у верхніх вікнах замку, що височів по той бік річки, навпроти входу в сад. Вода ледь-ледь туманилася, і міст, яким ішов, здавалося, плив у повітрі... Ніби казковий килим чи корабель...

У Літньому було ще сіро й вогко. Тут ще стояла біла коротка ніч...

На озері дрімали білі лебеді...

Сьогодні він мав змалювати статую, яка зображувала Сатурна, що поїдає свою дитину.

Заглибившись у Літній сад до перехрестя алей великої та поперечної, оглянув кілька богів Еллади й Риму і зупинився перед Сатурном... Освітлення було слабке, всі лінії — якісь розмиті... Та що мав діяти? Вдень тут людей!..

Сів на відро (для цього сам зробив міцну і щільну кришку), дістав папір та олівець. Примружив очі й швидко, одним рішучим рухом накреслив контур плеча й руки, якою бог підтримував маленьку ніжку... Дивно: він поїдав своїх дітей, а люди його за те шанують... Чи шанували... Сатурн був начебто колись царем Італії, при ньому всі жили

щасливо й вільно... При пожирателі своїх дітей?.. Он Ірод побив дітей у Віфліємі, аби знайти Ісуса, й за те його осуджують... Цар Олександр звелів убити царя Павла, свого татуся рідного, й ніхто йому не докоряє!.. А Катерина послала вбивць до чоловіка й зробила їх коханцями... Це не боги, земні царі... А кажуть, богом дані!.. Все ж не боги... А як же римляни могли вклонятись богові, що їв своє потомство? На честь Сатурна зводили величні храми. А перед Новим роком три дні весь Рим гуляв на сатурналіях, і в день останній, третій, раби вважались вільними... Вільний лиш день на рік!.. Цікаво, як то себе відчути вільним?.. Це зла, нелюдська вигадка — лиш день на рік!.. Невольа не має свят чи вихідних, це як безмежна, суцільна ніч!..

Почулись нагло кроки, й Тарас сховав папір за пазуху. Оглянувся — до нього йшов невисокий худий панок.

— Ти що тут робиш, хлопче? — спитав він раптом, ніби десь під Вільшаною.

Тарас знітився:

— Я тут нічого... Я не роблю... Йшов на роботу мимо й зайшов сюди...

Помалювати...

— Справді? — всміхнувся пан. — Дай глянути.

Тарас дістав з-за пазухи папір з малюнком.

— Добре... їй-богу, добре! — сказав, немов зрадивши, коли розглянув начерк. — Ти часто тут малюєш?

— Та... щонеділі... — знітився. — А як працюємо неподалік, то забіжу і в будень...

— Ти вчишся десь на маляра?

— Й на живописця, — сказав Тарас поспішно. — Вчусь у Ширяєва...

— Я знаю його, земляче! Ти звідкіля?

— З Кирилівки.

— З тієї, що біля Вільшани?

— Ви знаєте моє село?

— Земляче, я із Богуслава! І вчуся тут в Академії.

— На живописця?

— Еге. Мене Іваном кличуть. Іван Сошенко. А ти ж хто будеш?

— Тарас... Ой! Я вже мушу бігти! — зиркнув на сонце, що ледь пробилось променем крізь темінь крон.

— Куди це ти так поспішаєш?

— Таж на роботу...

— Слухай, зайти до мене в неділю вранці і принеси з собою свої малюнки.

— А де мені шукати вас?

Сошенко взяв олівець у нього і на малюнку просто щось написав.

— То ти ж прихोдь!

— Спасибі! — гукнув Тарас, вже на бігу ховаючи папір за пазуху. Оглянувся, чи це не сон, не витвір його уяви. Земляк стояв і, мило так всміхаючись, махав йому рукою.

Наступного дня увечері, коли до зустрічі лишалась тільки одна коротка ніч, Тарас збагнув, що вчора він зустрівся, власне, із Академією. Хоч знав кількох людей, що

вчилися у цьому храмі, й стрічався з ними іноді, то все були, за винятком братів Ткаченків, чужі, байдужі до нього люди. А це — земляк, із Богуслава!.. Бач, не пройшов повз нього, сам поцікавився, назвався, дав адресу і запросив додому...

Лежав на ліжку, втомлений, дивився в білу стелю, а бачив сад, скульптури, чув тихий, теплий голос... Іван... Іван Сошенко!.. Сам підійшов, назвався... А як сказав, розглянувши його малюнок: "Добре... їй-богу, добре!.."

Сльози йому заслали очі... Якись спокійні, лоскітні. Раніше плакав з горя чи від образи, а це — від щастя, вдячності... Бач, підійшов!.. Навчається в ній, в Академії, а не погребував убогим учнем маляра!.. Мов старший брат, мов батько... Зайди до мене, каже, і принеси свої малюнки...

Схопився з ліжка й кинувся збирати все, що встиг зробити за час свого учнівства. Були тут ті малюнки, які носив показувати до Товариства заохочення художників, і ті, що ніс за пазухою крізь хуртовини з Вільна, й останні, ті, що виконав у білі ночі в Літньому. Не знав, які з них кращі... Згорнув усі. Такого, як цей земляк, нема чого боятися. Не насміється, глянувши на ці учнівські вправи, а щось порадить, певно, і допоможе. Вчиться ж в Академії!.. Коли б йому на волю та в Академію!.. Так, як брати Ткаченки... Федот заходив якось... Орел!.. Щось воля робить таке з людьми... Висвітлює немовби їх ізсередини...

Щоб не заплакати, став до вікна, де тихо-тихо сяяла липнева ніч. Похмурий дах будинку стримів між ним та небом, немов гора...

Раненько, коли ще дім і вулиця глибоко спали, встав, одягнув єдиний свій коричневий сюртук, який придбав недавно в того ж таки Ширяєва, причепурився і, прихопивши сувій з малюнками, зійшов униз. Той настрій, з яким заснув увечері, вгорнув його ще дужче. Груди немов набухли передчуттям чогось ясного, щасного, а в голові пливли одна за одною думки — як білі хмари в блакиті неба... Просто так підійшов, озвався щирим словом... Добра, мабуть, душа!.. Іван Сошенко... Гарно... "Ти що тут робиш, хлопче?" Це запитання, що налякало тоді його, тепер здавалось музикою... Дивно, він не помітив спершу, що розмовляють з ним рідною мовою!.. Земляк... Маруся Богуславка колись з неволі визволила сімсот, невольників, що тридцять літ були в кайданах... А це Іван... Теж Богуславець... Чи то йому здається, чи справді чув колись і думу про Богуславця, що вирвався з неволі сам і вивів сотні бранців на рідну Січ!.. Поволі все забувається... Пісні, слова, обличчя рідних...

Й спливла молитва з думи про Богуславку... Чи Богуславця?..

Ой визволи, боже, нас всіх бідних невольників

З тяжкої неволі,

З віри бусурменської,

На ясні зорі,

На тихі води,

У край веселий,

У мир хрещений!..

Вже на Болотній, де жив Іван Сошенко, Тарас спинився, бо зрозумів, що надто рано

вибрався до нього в гості. Місто ще всюди спало... Власне, тут вже була околиця чи передмістя. Вулиця вся забудована особнячками, серед яких найвищі — триповерхові. Удалині стояв туман, а в ньому білили, ніби привиди, худі берізки... Мабуть, тут справді десь болото. Болотна вулиця... І як воно, це місто, виросло на болотах? Низина скрізь, річки, затоки. Скільки сюди вгатити треба було людської праці, каменю!.. Сто з гаком років гатять, копають, кріплять, мучаться у дні жахливих повеней... Так ніби в усій імперії нема сухого місця!..

Ось цей будинок... Гарний. Один з найвищих. Найкращий дім на всю Болотну вулицю!.. Біля воріт росте береза... Ніби струнка русява дівчина... Або русалка... Кажуть, у них зелені коси... Там зеленіють, мабуть, бо топляться таки ж дівчата русі або чорняві... Горе жене їх, бідних, із цього світу. Може, вони тому й не люблять живих людей, що не дали дожити віку...

Вийшов двірник з воріт, потягся і насторожено зиркнув на нього.

— Когось шукаєш? — мовив зі сну охриплим голосом.

— Шукаю дім Шумилової, а в ньому учня Академії Івана...

— Пан Сошенко живе он там, — сказав двірник кудись на третій поверх, і не дослухавши. — У ці ось двері входиш і піднімаєшся...

Потягся знову і позіхнув, прикривши дрібним хрестом свій волохатий рот. З похмілля, певно, мучиться.

— Ступай, ступай, — підбадьорив він гостя. — Іван Максимович у нас із ранніх пташок.

Вже на площадці він зупинивсь, картаючи себе за те, що не спитав у двірника квартири. Дверей було аж двоє, і невідомо, які Сошенкові. Хотів в одні постукати, а далі в другі, та не посмів. Стояв і ждав okazji... День розгорявся, люди вже прокидались: чулись десь тихі кроки, гомін... Мабуть, Іван Максимович (здається, так сказав двірник) малює вже чудово... Жаль, не спитав, чи він давно навчається... Це ж треба так узяти і підійти!.. Ні, є ще добрі люди на цій землі!.. Хоч з виду пан, насправді ж...

— Здоров, земляче! — мовив знайомий голос.

Двері були зачинені, й Тарас оглянувся. На самій верхній сходинці стояв Іван Максимович і простягав до нього руку...

Не тямлячи себе від радості, Тарас метнувся до нього, схопив ту братню руку й нагнувся, щоб поцілувати. Рука ляжливо вирвалася, і, щось сердито буркнувши, Іван Максимович пройшов повз нього в двері, які були праворуч.

Тарас заляк. Це ж він подумав, певно, що раб хотів поцілувати пана, що вбогий учень маляра й душею вбогий!.. Боже, яка ганьба!..

Хоч двері були відчинені, рвонув униз, по сходах.

Отямився, як опинивсь на Загородньому проспекті, неподалік будинку, в якому жив. Збіг на своє горище, жбурнув сувій з малюнками і впав лицем у вогку, тверду подушку...

Вони зустрілись знову аж через тиждень. Проте зустрілись!.. Бо що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду. А може, просто обоє прагли зустрічі. Хто знає, що

творилося в душі Сошенка, а для Тараса цей довгий-довгий тиждень був справді страсним тижнем...

Таки в неділю вранці він малював у Літньому одну з численних статуй. Володаря прекрасних муз, зцілителя і сонцелюба чомусь поставили в самотині, в глухому закуті неподалік од каналу. Стояв, розвівши руки, неначе кликав німо своїх чарівних подруг і дивувався, що ті не йдуть на владний поклик Аполлона...

Відра не мав сьогодні й тому присів під деревом на корневищі, що випирало з ґрунту. Освітлення було мізерне, без світлотіней... От би намалювати удень, при сонці!.. Мрія, якій не збутися... Що б він сказав, той добрий Іван Максимович, оглянувши його малюнки?.. Уже три роки тому, коли розписували Сенат, він був не просто учнем, а рисувальником, робив картони й часто їх сам виконував на стінах, стелі та полотні. Та й після того... Все це не те, не те! Йому потрібна школа, професори, освіта!.. Він не якийсь там хлопчик і розуміє, що без науки, без Академії не стати йому художником. Он вже на що Ширяєв, а не дали йому звання художника, хоч подавав свої роботи до Академії...

Прилаштував зручніше картон, папір і видобув з кишені олівця. Коли не має змоги спіймать у небі журавля, нехай же цівкає хоча б синиця в жмені!..

Як і тоді, почув чиїсь неквапні кроки й, напружившись увесь, оглянувся. Це йшов Іван Максимович! До нього йшов... Якась гаряча хвиля захлюпнула його від ніг до голови, й коли б його спитали, чого було в ній більше — страху чи щастя-радості, не відповів би, бо сам того не відав...

Не привітавшись, мовчки Сошенко взяв його за руку й повів ранковим садом. Слухняно йшов, залитий все ще хвилею, і так йому хотілося поцілувати руку, яка його тримала й кудись вела!..

— Гарсоне, дві склянки чаю! — гукнув Іван Максимович, як увійшли до павільйону, — Та бубликів нам кілька штук!.. Сідай, будь ласка, — мовив уже до нього. Підсунув йому стільця, сів сам, всміхнувся приязно. — Гарячий чай із бубликами — моє любиме снідання... Ти любиш чай із бубликами?

— Я все люблю, — сказав Тарас.

— Скупий, видать, хазяїн? — зітхнув Іван Максимович.

— Не тільки мій, — всміхнувся. — Така хазяйська вдача...

Принесли чай та бублики. Сошенко щедрим жестом дістав монету і розплатився. Та все ж Тарас помітив, що з грішми в нього туго, що розлучався Іван із ними, як із близькими родичами.

Чай їх зігрів і зблизив. А може, й те, що пан Іван Максимович був тільки з виду паном. Як там не є, а вийшли із павільйону, мов давні, добрі друзі. І тут Іван Максимович згадав ту прикру зустріч на третім поверсі.

— Чого це ти тоді дав драла? — спитав мов так, між іншим.

Тарас спанхнув. Гаряча хвиля знову його накрила, хлюпнула йому в лице.

— Злякався... Ви розгнівалися... — почав було виправдуватися.

— Я не розгнівався, — тихо сказав Іван Максимович. — Мені лиш стало гірко...

— Мені також...

— Що, пан примушує вас цілувати руку?

— Я краще вмер би! — палко гукнув Тарас. І мовив згодом тихо: — Я вам хотів, як батькові... Усі чужі, байдужі... І раптом — ви!..

Сошенко обняв його правицею, притис до себе міцно і відпустив.

— Піди візьми свої малюнки й приходь до мене! Благо, дорогу ти вже знаєш... — всміхнувся він самими лише очима. — І зви мене Іваном. Як звав би брата. Добре?

Тарас зірвався з місця, ніби відчув на спині крила, й побіг додому. Кроків за сто спинився, підніс високо руку й гукнув, немов у Будищах або в своїй Кирилівці, смакуючи дзвінке ім'я:

— Іване, я зараз же прийду до вас!..

...Натхнений, просто вражений тим дивним днем, прожитим у товаристві вільного (та ще й художника!), Тарас за тиждень знову прийшов трудитися у Літній сад. Хоча Іван Максимович, розглянувши його малюнки і похваливши, порадив більше писати з натури, йому хотілося домалювати свого нічного Аполлона. Розпочалися роботи по розпису Великого театру, й тепер сюди заходив не по дорозі, та й ніколи. Лише неділі вільні...

Чомусь увесь цей тиждень йому стояло перед очима його село, він чув пісні, які співали хлопці на колодках, страшні казки, бувальщини, які вони розказували... Він бачив рідне небо, великий повний місяць і розсип зір... Надворі літа полудень, а він стояв на Невському, йдучи з роботи, й слухав спів солов'їв... Не петербурзьких — рідних, тих, що йому співали колись давно, в дитинстві... В леваді їх тьма-тьмуца!.. Сядеш, було, в ногах у мами (біля хреста чомусь незатишно) і цілий вечір слухаєш і солов'їв, і шерех крил кажанів, і сплеск рибин у ставі, і перемову в глибинах неба чистих великих зір... А раз, в театрі просто, під час роботи, йому прийшов на пам'ять старий Дніпро — весь збурений, мов горобина, жахлива ніч, яким його він бачив, коли возив до Києва Івася, сина Кошиця...

Вода стояла в озері така спокійна й рівна, як чисте скло. Легкий туман завис над нею хмаркою, що вся була прозора... А ген під дальнім берегом білили, мов русалки, величні сонні лебеді...

Бог Аполлон і досі мовчки кликав до себе муз. Бідаха!.. Стояв, простерши руки у безнадію... Може, він зачарований?..

Вдивлявся довго в статую, ходив довкола, вишукуючи ознак життя... Химери!.. Чого ти бродиш, тягнеш? Сідай, малюй!.. Сміється хтось?.. Співає?..

Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!..

Оглянувся — і спів затих. Нема ніде нікого...

Вслухаючись, сів біля дерева, де малював минулого разу, поклав картон, дістав з кишені олівець, якого йому вручив Іван Максимович... Водив його обідати до пані Юргенс, подарував, крім олівців, аж два естампи... Душевний він чоловік!.. Іван Сошенко... Іван Сошенко-Богуславець...

Іван Богуславець теє зачуває,

Словами промовляє:

"Не лайте мене, браття, не проклинайте,

Може, нам, браття, бог милосердний буде помагати,---

Чи не будем ми з неволі виступати?.."

Кобзар сидить у тирсі біля могили, і сивий вітер котить повз нього хвилі-гори...

Потер рукою очі, аби прогнати видиво й почать роботу. Скоро скінчиться ніч і люди заповнять сад. У нього тільки , якась година...

Дивився то на Аполлона, то на папір, торкаючи його чудовим олівцем, дарованим найліпшим другом-братом, а думка його вилась над степом, над вербами, що посхиляли віття в дніпровий плин... Де бачив він оці старезні верби? У Києві?.. А може, десь над Россю?.. Кигичуть чайки, плачуть хтозна за ким... Десь кінь ірже, об землю б'є копитом...

Ой конику вороненький,

А де ж мій син молоденький?..

Спіймав себе на тому, що не малює, а слухає старі пісні, які колись посіялися в його душі й аж нині враз проросли... Чув голоси: то батьків ("Гей же, да журба мене скрутила, Да журба мене зсушила, да гей!"), то материн ("Тихо-тихо Дунай воду несе, А ще тихше дівка косу чеше..."), то діда Йвана голос, що дивно так, нарозспів, розказував про те, що діялося колись давно... Вони, далекі ті голоси, були живі чи воскресали в ньому, так ніби він беріг їх багато літ, носив з собою, в серці...

Малюнок був ледь розпочатий. Гірше — пропало те завзяття, з яким ішов у Літній сад, щоб змалювати бога усіх мистецтв, володаря чарівних муз!.. А вже край неба висвітлився, мов сповіщаючи ще сонний світ, що йде ясне світило й розпочинається грядущий день...

Згадалась раптом тиха весняна ніч, край неба, з якого теж осяйно й врочисто вплив місяць... Ні, тільки серпик місяця, що враз пірнув за хмару, а потім знову виринув... Під ним — крислаті верби, які, де взявшись, люто терзає вітер... Хвилі щосили б'ють у берег... Аж серцю тісно в грудях; немов воно удвічі, втричі виросло...

Реве та стогне Дніпр широкий,

Сердитий вітер завива...

Не проспівалися, а якось дивно мовилися слова, сплітаючись у стрій рядків, нечувані якісь слова...

Додолу верби гне високі,

Горами хвилю підійма...

Пішли за тими інші, співзвучні їм, також раніш не чуті слова, рядки. Виходить, словом, ніби фарбою, намалювати можна живу картину... Навіть ще яскравішу, глибшу!..

/ блідий місяць на ту пору

Із хмари, де-де виглядав...

Перевернув скоріше аркуш із Аполлоном і записав те, що сплигло, вродилося в

його душі, набравши плоті слова, поезії чи, може, пісні... Лячно було дихнути, поворухнутися, щоб не прогнати чари, що хтозна-де взялися в цю білу ніч...

Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав...—'

доповнив образ місяця, породженого тим дивним чаром, спомином про рідний край. Ця ніч була, він бачив її... А може, вона йому приснилася, намалювалась пензлем в його уяві?... Буряна, тривожна ніч... І хвилі, й верби, й місяць!.. І півнів спів... Вони ж таки співали?... Ні, то вже потім, потім, коли на світ благословиться в далекім небі... А поки що то тільки скрип якогось старого дерева... Та крик сичів...

Міцніше стис олівця і дописав — чотири уже рядки:

Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів...

Сидів, дивився з подивом на свій нежданий витвір, сяк-так записаний на тому аркуші, що був призначений для бога муз, і відчував — світ навкруги став іншим, перемінився. Власне, перемінився лише він сам, збагнувши, що малювати може не тільки пензлем, фарбами... Брав аркуш з віршем, відстороняв, як те робив з малюнками, і роздивлявся, вчитувався.

Реве та стогне Дніпр широкий...

Якихось два чи три мазки — й картина! Не тільки вималювана, але й уже озвучена... Заплющиш очі — й ніби усе те бачиш, чуєш... Реве, аж стогне... Дужий, широкий Дніпр... А вітер гне додолу верби й котить за валом вал, як тут бува, на морі... Невже це він намалював?... Ні, написав!.. Аж дивно: писати він не любив, листа Микиті-братові й то малював би ліпше, якби було можливо, і раптом — на тобі!..

Ще треті півні не співали...

Це час, коли русалки виходять грітися під їхнім сонцем — місяцем, коли сновиди бродять або причинні...

Поклав на місце аркуш, взяв олівець з картону й застиг, уже побачивши нову картину... В нових тонах... О господи!..

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає...

Отямився, коли почув за спиною чийсь квапливі кроки. Згорнув папір швиденько й сховав його за пазуху.

Це знову був Іван Максимович!

— Ти тут... — сказав засапано. — А я тебе вже шостий день шукаю!.. Куди ти щез?

— Щез... канув... виринав... — протяг Тарас, немовби хотів слова ці випробувати на смак. Засяяв тихо усмішкою і проказав, як дід колись, нарозспів:

Неначе човен в синім морі,

То виринав, то потопав!..

— Захворів? — спитав Іван Максимович.

— Ми почали роботу в Великому театрі, — сказав Тарас бадьоро, устаючи. — Тепер мені не до богів...

— Ну й добре. Пиши з натури більше.

— Пишу, пишу, Іване!.. — обняв Тарас товариша.

Проте свого "малюнка" не показав.

Проїхала нічна карета. Хмільні гвардійці (лише вони могли собі дозволити співати тут посеред ночі!) горланили фривольну пісеньку про нескупу мамзель-актрису та про корнета, що звершив кілька подвигів за білу ніч... І знову стало тихо. Напевно, вже було над ранок, а сон не йшов... Поезія тоді немов прийшла на поміч йому і тим, хто згодом не шкодував часу і сили, аби його, Тараса, умкнути з неволі панської. Поезія ж у тій же мірі збільшила його страждання, коли тривала битва титанів од мистецтва із Енгельгардтом — найбільшою свинею в торжкових туфлях, як висловився про нього Карл Брюллов. Поет повинен бути вільним; хоча б душею, духом!.. Були раби поетами? Навряд... А хто складав невольницькі пісні та думи? Невольники, або раби!.. Ні, козаки ніколи не підкорялись рабству й серцями були завжди на волі! Хто скуштував цей райський плід, не може жити в путах, його душа витатиме нескута, вільна й прагнутиме лише одного — вирвати й нещасне тіло з каторги!..

...Уперше він повірив у те, що може бути звільнений, коли почув, що Карл Брюллов ходив до пана Енгельгардта. Великий Карл кипів великим гнівом. І хоч його дипломатична місія не мала успіху, Тарас зрадив. За нього дбає, прагне його звільнити великий майстер, світоч мистецьких кіл Росії!

Розповідаючи про цей візит, Іван зітхав трагічно. Нарешті він підвівся з хиткого стільчика й сказав:

— Ходімо ще до одного Павловича. Покажеш йому ті вірші, які давав Мокрицькому.

— Гребінка з них сміятиметься, — нахмурився Тарас, згадавши, як Євген Павлович на кпини брав недавно чиїсь пристойні вірші.

— Нехай собі, — махнув Іван рукою. — Брюллов і то не посміявся... Дивно, — озвався він по хвилі, — якісь школярські вірші на Карла більше вплинули од всіх твоїх малюнків...

Від жовтня місяця Сошенко жив на Васильєвському, в одному домі із земляком, що вже відомий був не лише наливками, смачним домашнім салом, а й "Малоросійськими приказками", як він назвав свої дотепні й мужні байки. Тарас уже їх прочитав і полюбив за них ще дужче цього пирятинського Мамає.

Євген зустрів їх стримано, вже по лицю Івановому, напевно, визначивши, що їх ввела до нього якась недоля.

— Брюллов ні з чим вернувся од Енгельгардта? — спитав іще у передпокої.

Виходить, він посвячений, а виду, бач, не подавав. Жаліють його, не хочуть, щоб він даремно мучився, ждучи святої волі. Знали б вони, ці добрі люди, що він ще змалку мучиться, щодня, щороку прагнучи лише одного — волі!..

— Карл Павлович такий лихий був, що не знаходив собі весь вечір місця, — сказав Сошенко. — Бачиш, а він сміється! — кивнув у бік Тараса.

— Брюллов назвав його свинею в торжкових туфлях, — пирснув.

— Кого? — спитав Гребінка.

— Таж Енгельгардта!

— Чому "в торжкових туфлях"? — здвигнув Євген плечима.

— Й амфібією!..

Євген лише щось буркнув і запросив гостей пройти до кабінету, в чарівне царство книг. Відколи Тарас ухожий до цих багатств, вони весь час стоять у нього перед очима і кожна книжка гукає, кличе, манить його до себе. Щоб не Євген, до смерті, мабуть, не розібрався б в цьому хаосі добутих людством знань.

— Сідайте, прошу.

— Треба робити щось, Євгене Павловичу, — сказав Сошенко твердо. Він хоч плохий та несміливий, а, як потрібно, впертий, цей Богуславець. — Може, сходив би ти?

Гребінку аж пересмикнуло.

— Бачиш... Коли вже він Брюллову вказав на двері...

— А звідкіля ти знаєш? — почудувався Іван словам господаря.

— Я знаю Карла Павловича, — всміхнувся той.

— Вони там добре зрізалися. Брюллов одвик в Італії від наших диво-звичаїв і наших типів. Треба піти тобі, Євгене! — своєї вів Сошенко.

Гребінка зморщив лоба (високого, як у Сократа!), узяв зі столу книжку, поклав назад, пройшовся по кабінету. Щось муляло йому.

— Я ж не художник, хлопці... — озвався він нарешті. — Яке твоє собаче діло, скаже!.. Коли б я з ним та був знайомий ближче...

— А діло, Павловичу, твоє пряме, — не випускав Сошенко з рук. — Ти вірші його читав?

— Вже й Енгельгардт узявся за віршування?!

— Ні. Наш Тарас...

— Ти справді пишеш вірші? — спитав не скоро, змірявши Тараса гострим поглядом.

— Пишу... — підвівся Тарас із крісла, весь спаленівши, ніби його спіймали на недозволеному.

— І можеш їх показати?

— Може, — сказав Іван Максимович. — У нього дещо є при собі. Тарасе, не будь макухою!

Тарас дістав з кишені зошит, в який недавно переписав свою "Причинну", й подав Гребінці.

Той мовчки взяв, прокашлявся, мов боячись розкрити зошит і прочитати чужу ганьбу, ще раз поглянув пильно на настиренних своїх гостей і зважився. Перегорнув обкладинку, почав читати знехотя...

Тарас згорнувся в кріслі, як зайчєня, налякане далеким шумом орлиних крил, й очей не зводив з його лиця. Воно було спочатку якесь пісне, байдуже, а потім брови

різко полізли вгору, впали й застигли так, аж поки з грудей Євгена Павловича не вирвався якийсь непевний, мабуть, невольний звук. Потому лицем пройшла і щезла легка судома й на лобі виступили краплини поту...

— Кажеш, ТИ написав?... — спитав Гребінка глухо, немов чогось злякавшись. — А може, просто переписав?

— Переписав, бо перше було вчитати важко...

— І звідки ж ти переписав? — скривився.

— Та з аркуша, де Аполлон...

— А звідкіля до тебе втрапив той божий аркуш? — з притиском спитав Гребінка, ніби чинив судейський допит.

— Ну як тобі "Причинна"? — втрутився Іван Максимович. — Як для початку...

— Де ви її взяли? — ступив до них Гребінка.

— Він написав, — тицьнув Сошенко пальцем Тараса в руку.

— Справді?! — не міг тому повірити.

— Давно вже... В Літньому саду... Як малював там Аполлона Бельведерського...

Гребінка сів у крісло й перегорнув негрубий зошит. Не стямився, як став читати вголос:

Вона все ходить, з уст ні пари.

Широкий Дніпр не гомонить:

Розбивши вітер чорні хмари,

Ліг біля моря одпочить,

А з неба місяць так і сяє;

І над водою, і над гаєм,

Кругом, як в усі, все мовчить...

— Ти бачив Чорне море? — спитав ураз.

— В чумачку з батьком їздив, як був малий.

— Ти написав одну лиш цю баладу?

— Та ні... Були ще й інші...

— І де ж вони?

— Порвав.

— Чому?

--- Бо вийшли якісь... немовби недомальовані...

Гребінка встав, пройшовся по кабінету, не випускаючи з руки його "Причинної".

— Ось де вони! — ввійшов Мокрицький рвучко. — О! Ти вже, певно, і прочитав? — побачив зошит з віршем. — А я оце прибіг до тебе, щоб розказать, порадувати...

Реве та стогне Дніпр широкий,

Сердитий вітер завива..

Прекрасно! Яка картина!.. І хто? Якийсь підмайстер маляра!.. — пожартував. Примружив раптом очі й приклав до лоба руку. — Ні, я тебе десь бачив... до того, як познайомив нас Іван Максимович...

— І я вас... — тихо сказав Тарас.

— Де і коли?

— Весною тридцять першого... На березі ріки Неви...

— Я сам там був?

— З Ельканом...

--- То це тобі я показав дорогу до Академії?!

Тарас лише всміхнувся.

— Ну-у, показати — не мудре діло... А ти введи! — підкинув Іван Максимович. — Ти ж Аполлон...

— Стараємося! — крутнувся, немов хлопчак, Мокрицький. — Я тільки що зустрів старого Венеціанова і розмовляв...

— Ось хто нас може виручити! — сказав Гребінка весело. — Венеціанов! Для нього це не первина.

— Про що ви? — спитав Мокрицький.

— Вчора мені сказав Карл Павлович, щоб я сходив до Енгельгардта й дізнався... — зам'явся Іван Максимович. — А я подумав: краще комусь статечнішому... Й прийшов сюди...

Гребінка розвів руками, стрівшись із запитальним поглядом нового гостя.

І стало тихо.

— Треба просити, Йване, Венеціанова, — зітхнув Мокрицький. — Треба...

— То я піду, — підвівся Іван Максимович, — Як кажуть, куй залізо, поки воно гаряче...

Тарас сидів, дивився на цих людей, що стали йому мов рідні, й не знав, як дякувати їм за велике їхнє уболівання.

— Спасибі вам... — озвався.

— Поки нема за що, — сказав Мокрицький просто, так ніби йшлося про щось дрібне. Сів на те саме крісло, з якого встав Сошенко, й додав уже серйозно: — Аби була від тебе слава для України...

Тарас промовчав. Де там йому про славу дбати й про Україну, коли ще досить панові кивнути пальцем — і він на стайні чиститиме під кіньми!..

Гребінка знову й знову читав його "Причинну", неначе прагнув вичитати у ній якісь таємні знаки, і це весь час примушувало Тараса бути пильним і ждати тієї миті, коли нарешті скаже той власний присуд віршеві.

— Це неймовірно!.. — мовив. — Щоб перший твір...

— Я прочитав Жуковському... — почав було Мокрицький.

— І що? — спитав Гребінка, не дочекавшись, коли скінчиться пауза.

— Сказав, що це хвилююче і... дуже, дуже талановито... Не задирай, Тарасе, носа!

— У нього він і так весь час задертий, — сказав Гребінка з усміхом.

— Зате у нас з тобою носи дзьобами! — скочив на рівні ноги Аполлон, — Я зголоднів. Євгене, у тебе десь був добрий кусень сала і в пляшці — я пригадую — лишилася ота наливка бісова, що спутує по другій чарці ноги, а ке на стіл!

Коли вони виходили із кабінету, він пригорнув Тараса і мовив просто, тихо, але

схвилювано:

— А ти пиши, Тарасе. Малюй, пиши. Щоб ми гуртом не вирвали тебе у пана? Того не може бути!..

Венеціанов не тільки взявся виконати таку складну і делікатну місію, а за годин дві-три, вертаючись від Енгельгардта з Мохової, сам поспішив принести добру звістку.

— Вітаю вас, панове! — гукнув з порога. — Що ви тут споживаєте?

— Наливку, сало, пундики, — сказав Мокрицький, ловлячи його захований за скельця погляд.

— Налийте й нам півчарочки! — без церемоній до столу сів Венеціанов.

— Ну як? — не витримав Іван Максимович, що теж прийшов сюди чекати доброї чи злої звістки.

Тарас також напружився, бо розумів, що, може, в ці години вирішувалася його подальша доля.

— Чого Брюллов з ним зрізався?.. — сказав, уживши чарку, Венеціанов. — Звичайний пан, поміщик... Щоправда, з гонором. Протримав мене, як личить, у передпокої годину з гаком і лиш потому вже запросив до кабінету. А кабінет — в японським стилі, розкішний і дорогий. Якесь набобство просто!.. Так от. Він слухав, слухав мене уважно і перебив: "Скажіть, панове, прямо, чого від мене хочете ви та Брюллов? Послухайте — він же справжнісінький американський дикун!" Пан Енгельгардт зареготав. Я спершу, правду кажучи, був розгубився, а там прийшов до тями і просто, без дипломатії, все пояснив. "Отак би й зразу, — мовив, — а то заводите про філантропію!.. То вас ціна цікавить? Дві тисячі п'ятсот карбованців. Ви згодні?" Я погодився. І ось я тут!..

— Спасибі вам велике! — устав Іван Максимович. — Я зараз же піду й скажу Брюллову.

— Це вам спасибі, братці, — всміхнувся Венеціанов, — Коли б я ще зустрівся із диваком, що називає великого Карла Брюллова американським дикуном!

Тарас злякався суми. І тільки те, що друзі його не дуже цим зажурилися, підбадьорило трохи і повернуло йому надію. Правда, у цій печальній певності (є панська згода й сума!) була і ще одна гірка краплина: йому ціна дві тисячі п'ятсот карбованців... Йому ціна... Мов хрякові або коневі!.. Його, нащадка волі й сина її степів, купують і продають!.. Дві тисячі п'ятсот карбованців — ось красна тобі ціна, Тарасе... Він, звісно, знав і бачив сам, як продавалися кріпацькі душі, та тільки зараз, нині, як сам попав у цей гешефт, збагнув усю ганебність такого торгу. Душу його живу, наділену великим вмінням мислити, писати вірші та малювати, виводять, мов худобину, і продають!.. Нехай на волю, в інше, нове життя, та продають!..

— Тарасе, ти не радий? — спитав його Мокрицький, що був уже напідпитку. — В такому ділі згода — половина справи. Тепер одне лишилося — добути гроші.

— Радий, — сказав Тарас, підводячись. — Я вже піду. Хазяїн буде гніватися...

— Скажи йому...

— Що вивели мене на торг? — спитав крізь сльози, різко. — А раптом він дасть

більше?

У повній тиші вийшов. Дві тисячі п'ятсот карбованців!.. Це вам не жарт... Нічого собі загнув... Вторгує!.. А за самого ж, певно, ніхто не дав би і половини! Собача кров... Ножа б йому у груди, і по торгах!

Підходив до Академії, в якій, можливо, скоро і він не буде пасинком, а рідним сином. Це допомогло розвіяти недобрий настрій. Скоро!..

...Великий Карл узяв на себе найважчий труд по визволенню його з неволі. Жуковський мав зіграти роль "сидячу", бо саме з нього вирішено було створити портрет для лотереї. Брюллов часу не гаяв, він добре знав, що вартий кожен день чекання для юнака. І раптом усе спинилося, коли портрет уже було закінчено. Спочатку пан зволікав (контракт з Ширяєвим ще не скінчився), а потім сталося таке, чого ніхто не міг усунути або хоча б переінакшити. В сім'ї царя дізналися про той портрет, — Жуковський, певно, комусь сказав чи похвалився, — і забажали мати серед своїх полотен і цей шедевр Брюллова. А може, просто царевич Олександр хотів дістати портрет Жуковського, свого учителя. То не біда, а лихо тільки в тому, що лотерея тепер залежала від імператора, коли він схоче, зможе чи поведить розважитись улюбленою своєю грою. А час збігав... Терпіння також зменшувалось, підупадало...

Брюллов не витримав тортури часом перший. Побачивши в очах Тараса сльози, коли зайшла (укотре!) мова про лотерею, він спаленів і кинув гнівно прямо в лице Жуковському, що позував для ще якихось дрібних поправок:

— Нащо було казати там, при дворі!

— Її високість Марія Миколаївна спитала в мене, над чим працює великий Карл Брюллов, і я сказав, що над моїм портретом... — знизав плечима Василь Андрійович. — Не міг же я збрехати!

— А жаль.

— Що — жаль?

— Що ти такий цнотливий. Якби сказав неправду або хоча б "не знаю", Тарас уже навчався б у Академії!

— Мені самому прикро, — зітхнув Василь Андрійович, — та що поробиш... Служба!

— Як там у Грибоєдова? "Служить бы рад, прислуживаться тошно..."

— Ти знаєш, Карле: я не прислужуюсь, — сказав Жуковський стримано. — А що служу, то, може, в цьому є вищий смисл... Нікому з нас не байдуже, яким колись зійде наслідник на престол...

— Даремний труд — метати бісер перед свиньми!

— Не треба так... — сказав Жуковський з докором. — Всі знають, ти людинолюбний, добрий, і раптом — бісер перед свиньми...

— Людинолюбний — може... Але не царелюбний, мій дорогий.

— Ти довго жив в Італії, одвик од наших звичаїв.

— Бридкі, ганебні звичаї! — не піддавався на вмови Карл Брюллов. — Вони, ці їх величності та їх високості, прагнуть мене зробити своїм придворним пачкуном. Накидали мені замовлень — на півжиття!

— Інший тому радів би...

— Інший, але не я!

— Одне тобі сказати можу, Карле, — промовив якимось сумно Василь Андрійович, — тут не шанують гордих... Пушкін ще, може, жив би й жив би...

— Щоб я дозволив убить мене якійсь нікчемі у котелку чи в ківері?!

Цей патетичний вигук згас у рожевій тиші. Кімната, де творився портрет Жуковського, була суворо витримана в червоному тоні, який вражав усіх, хто вперше сюди заходив. І тло портрета було таке ж, червоне... Примружишся — й здається, ніби заграва стоїть край неба...

І не помітив, коли увійшов Василь Іванович Григорович, що також брав до серця його нещасну долю.

Він привітався мовчки, лише поклоном, минув навшпиньки художника з його "моделлю", прямуючи в куток, з якого стежив Тарас за працею свого кумира.

— Ти теж хороший, пане секретар! — напав Брюллов на нього — Не можеш щось придумати, щоб твій земляк учився?

--- Ось визволимо його...

--- Ти ж знаєш не гірше мене, що вперлися в глуху стіну --- сипів Брюллов. — До чого двір торкнеться, усе мертвіє!..

— Карле, прошу тебе... — скривився Василь Андрійович. — Ти ж тут не сам...

— Хай слухає! Принаймні буде знати, що цар не бог!

— Ти, Карле Павловичу, даремно тратиш порох, — сказав Василь Іванович. — Забув, що він із України?

--- То й що?

--- У нас не вірять в земних богів.

--- Ніхто?

--- Ну-у, може, трохи панства... — сів у глибоке крісло біля Тараса. — А люд простий... Земляче, ти чув хоч раз, допоки жив на Україні, щоб згадували царя або царицю?

--- Чув.

--- Хто й де?

--- Як їхав з Києва й заночував під лісом із чумаками...

--- І що ж вони казали? — спитав Брюллов.

--- Співали пісню.

--- Навіть?! А я вже був повірив!..

--- Не поспішай, — всміхнувся Василь Іванович, так ніби був присутній на тій ночівлі. — У нас пісні є всякі... Тарасе, ти не забув тієї пісні? Можеш нам проспівати або хоча б переказати?

Тарас зиркнув на конференц-секретаря, що в Академії був справжнім богом, і заспівав:

Катерино, вража німко,

Що ти наробила?

Степ широкий, край веселий

Панам роздарила...

— Здаюсь, — розвів Брюллов руками. — Оце молитва!.. Жуковський, слухай, ти прочитай її своєму учневі! — розвеселився великий Карл.

— А як спитають, де я її почув? — скривився Василь Андрійович.

— Я геть забув, що ти правдивий навіть серед розбійників, — сказав Брюллов. І посерйознішав: — Ні, треба щось придумати!.. Може, Михайло Юрійович там підштовхне? Він, кажуть, мастак такого діла. Гофмейстер же!

— Вже пробував, — зітхнув Василь Андрійович. — І Віельгорський, щоб знали ви, панове, там не всесильний...

— Чесній людині скрізь не з медом, — сказав Василь Іванович.

— Панове, ми повинні, ми мусимо!.. — страждав Брюллов.

— Тарасе, чи ти не міг би сказати Сошенку, — озвався по довгій тиші Григорович, — щоб він зайшов до мене?

— Коли?

— Скажімо, сьогодні ввечері...

Тарас збагнув, що їм, цим трьом чудовим людям, щось треба тут обговорити без зайвих вух, і, попрощавшись, вийшов.

Хоча вже був початок квітня, весна ще тільки-тільки входила у скуте льодом місто. Нева, покрита кригою, як і тоді, коли її побачив уперше з набережної Двірцевої, була пустельна й сіра, мов нежива... І сірий камінь набережної, і сірі сфінкси біля води, і сіре хмарне небо, і сірий портик Академії навіювали йому журу. Шість років він бродить тут, довкола цього будинку, вже навіть трохи там малював таємно у класах гіпсових голів та гіпсових фігур, знайомий був з її найкращими професорами, а стати учнем ніяк не міг. На ньому було тавро невольника, а тут навчатись можуть, чи мають право, лиш люди вільних станів... Хто вигадав такий закон, щоб поділити людство на вільних і на рабів? Як можуть миритись з цим мислителі, митці та й просто люди, в яких є серце в грудях? Чому їм тільки муляє, коли в неволі бачать талановитих, здібних, а люд простий, звичайний, що, наче віл, виконує важку роботу панську, їх не цікавить зовсім? Чому в неволі злої такі цупкі й нещадні руки?.. Міг би давно вже бути вільним, так щось стає щоразу на перешкоді. То пан, то цар!.. Всемиловитий, чадолубивий, мудрий!.. Що там йому до мук якогось хлопа!.. Рік, цілий рік триває страшне чекання!.. Сам сатана не вигадав би тортури ще жахливішої!..

Сошенко "впав ще нижче" і жив тепер ледь не в підвалі. Мабуть, тому і він, Тарас, виною, бо користався часто його запрошеннями то на обід, то до театру, який любив нестямно, то на якісь прогулянки, що вимагали грошей. А нещодавно "викупив" його в Ширяєва на цілий місяць!.. Коли ж він вирветься з рук Енгельгардта й стане митцем, людиною, що може теж робити іншим благо!..

Торкнув ногою раму, — та не була защебнута, — й поліз вікном до хати.

— Свят, свят! — перехрестився лячно Іван Максимович. — Це ти, Тарасе? А я було подумав, що лізе чорт!

— Вгадав, Сохо. Я злий, як чорт, я лютий, як сто чортів!

— Що сталося?

— Не можу більше ждати! Піду спалю кубло паскудне панове, його заб'ю, собаку, а сам... а сам... Не знаю, що зроблю з собою! Як жити так, то краще вмерти! Мить — і по всьому, вільний собі козак...

— Життя, як кажуть мудрі, це боротьба, — сказав Іван Максимович.

— Боротись? З ким?

— З тим, хто з тобою бореться, хто став тобі на перешкоді...

— Цар, пан, кріпаччина! Як, чим мені боротись з ними?!

— Принаймні не палінням покоїв панських, не самогубством...

— Ох мав би я хоч поганеньку зброю! — заскреготів зубами.

В кімнаті стало тихо.

— Ти від Брюллова, може?

— Та звідти, звідти... Василь Іванович просив, щоб ти зайшов до нього сьогодні ввечері.

— Напевно, щось про викуп, про лотерею?

— Ні. Там усе ще в кризі, як і Нева... Всеблагий наш імператор не зволять ще згадати про те, що їм схотілося добути портрет наставника свого синочка... Ех, міг би я, так нагадав би!..

— В тебе таки вселився біс, — сказав Сошенко злякано. — Накличеш іще біду... Ти, певно, дуже перетрудився, виснажився. Малюєш стільки!..

— Іване, я вже більше місяця, як і колись, фарбую якісь паркани, стіни!

— Чому?

— Нема роботи іншої... Ти уявляєш, портрет Євгена Павловича, клас Академії з його фігурами, які дали наснагу до малювання сотням таких, як я, і — жовта фарба, щітка й паркан якогось особняка!..

— Недовго вже, недовго... Ти потерпи...

— Душа горить, Іване!

— Малюй, пиши свої українські вірші — це дасть душі полегкість, і не накой, будь ласка, отих дурниць, що лізуть тобі в голову. Прошу тебе, благаю!

— Ходімо десь побродимо...

— Авжеж, авжеж, — заметушився Іван Максимович. — У мене тут задушно трохи... Маю оце замовлення, то не виходжу днями. Прогулянка мені потрібна вкрай!

Тарасові аж стало жаль товариша. І не тому, що він багато трудиться (не первина!), а за постійні прикросі, що завдає йому своїми бідами.

Обняв Соху й поцілував.

— Вже й лащиться! — зітхнув Іван полегшено. — Тарасе, ти — як березень: по сім погод одного дня.

— Ходім на Стрілку, далі від Академії, — сказав Тарас, як вийшли з дому.

— Тягне до Петропавловської?

— Ну й жарту в тебе... Цур їй, тій Петропавловській!

— Сьогодні ти такого наговорив, що я...

— Туди і то нема дороги кріпакові! Для нас — лиш панські канчуки та ще хіба — в солдати.

— Знайшов за чим жаліти.

— Я хочу вмерти вільним!

— Вмирають усі однаково.

— Е, не кажи! Я бачив, я пам'ятаю кріпацьку смерть... Тобі того не зрозуміти, Йване...

Аж біля Біржі стихлилися. Ступали мовчки, дивлячись на той, двірцевий, берег, на Петропавловську, що виступала з води міцними стінами та бастіонами, на Петербурзьку сторону, де височіли гордо численні храми...

— Хоч на болоті, твердо стоїть Петрове дітище, — сказав Іван Максимович.

— Бо на кістках...

— Вже прочитав "Історію русів"?

Тарас нічого не відповів. Цю рукописну книгу він не читав, а пив, як спраглий воду, бо вперше стрівся з розповіддю не про чуже й далеке, а про своє, про рідне, що відшуміло битвами й сплигло у вічність кров'ю дідів і прадідів. Збагнув тоді, читаючи, що для народу, краю або держави знання свого минулого чи не найперша заповідь. Історія — це ніби крила...

— Скоро спливе Невою крига, міст наведуть, і стане гарно, тепло... — шулячись, уголос думав Іван Максимович, що не любив зими та осені. — А вдома в нас, на Україні, вже ряст цвіте, напевно, й дерева вкрились бростю... Течуть дими від спаленого бадилля...

Спинилися неподалік ростральної колони і слухали далекий, ледве чутний голос землі, що їм дала життя і вклала в груди душу...

Тече вода в синє море,

Та не витікає;

Шука козак свою долю,

А долі немає...—

почав Тарас неголосно читати вірш, написаний учора ввечері, коли було на серці так недобре, що хоч бери та вий на місяць.

Пішов козак світ за очі;

Грає синє море,

Грає серце козацькеє,

А думка говорить:

"Куди ти йдеш, не спитавшись?

На кого покинув

Батька, неньку старенькую,

Молоду дівчину?

На чужині не ті люде,—

Тяжко з ними жити!

Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити..."

Бачив, як в очах Іванових повиступали сльози, й від того сам ледь не заплавав.
Нишком ковтнув клубок, що підступив до горла, й закінчив вірш:

Сидить козак на тім боці,—
Грає синє море.
Думав, доля зустрінесться,—
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...

Довго стояли мовчки. Потім взяли за руки, ніби малі бездомні сироти, й пішли поволі до Академії...

...Цей світлий день почався напередодні ввечері, як Аполлон прислав йому записку.
— Четвертий раз приходжу, — сердито буркнув дядько, який приніс.
— Пробачте. Я працював за містом і повернувся тільки що...
— А ноги бий...

— Охоче дав би вам щось на чай, так, присійбо, не маю.

— Навіщо ж вам пани листи шлють, коли в кишені порожньо? — стелав плечима дядько і рушив неквапно вниз. — Заробиш тут... Аякже...

Тарас дістав кресало, добув вогню і запалив недогарок. Свічок йому чомусь не принесли з квартири майстра.

Узяв цидулку бережно і розгорнув... Заплющив очі; раптом у ній про волю йдеться? Він знав, що вже зібрали гроші, — не дочекавшись царських, — що й лотерея мала ось-ось відбутися, проте боявся глянути на цей папір... А раптом!.. Правду кажучи, йому кортіло вельми дізнатись, що в записці... Й коли вже бути до краю щирим, то мусив сам собі признатися, що він найбільше боїться краху. І пан, і цар встругнути можуть яку завгодно штуку з його тяжкою волею!..

Нарешті зважився і прочитав. У ній був тільки натяк на щось значне: "Тарасе! Узавтра будь обов'язково об одинадцятій в квартирі Карла Павловича. Про це просив Жуковський! Твій Аполлон". Світ похитнувся, розплився йому в очах... Невже це те, на що чекав він стільки літ?.. Можливо, він працював на дачі вільний вже день чи два!.. Він — вільний!..

І враз погас. Не треба себе настроювати на рай. А раптом узавтра — знову пекло?..

Від хвилювання не стало зовсім сили. Сів на своє тверде учнівське ліжко (хоч він уже й підмайстер!), стис у долонях голову й заплющив знову очі... Остання ніч неволі... А може? Ні, Ширяєв уже йому сказав би... Щоправда, він не був на дачі, має якусь роботу в місті... Піти спитати?.. Лячно... Та й пізно вже. Напевно, сплять... Дружина саме хвора...

Дмухнув на свічку. Треба мерщій лягти й заснути. Ніч переспить, а там недовго

ждати. Об одинадцятій... Яка ж вона, та воля? Це ж сам собі господар! Нема тобі ні пана, ані хазяїна!.. Хочеш іти — іди, співають — співай, а плакати — плач!.. Можеш куди завгодно їхати й робити що завгодно!.. Його візьмуть, звичайно, до Академії! Він буде там законним учнем, таким, як всі... Одним із кращих буде! Бо довго так чекав на право вчитися у цьому храмі, бо добре знав ціну такому щастю!.. Звичайно, в листі напише рідним, що вже на вічній волі, й вони там будуть раді... І водночас ще глибше, болючіше збагнуть свою неволю!.. Його брати і сестри!.. Та навіть іншим людям, односельчанам, ровесникам, товаришам, його щасливе звільнення від панських пут не принесе полегшення. Сльози йому стікали з сумних очей, як навесні стікає з берези сік. Страждав за люд закований, за рідний край, що став всуціль долиною печалі й сліз...

Прокинувся зі сходом сонця. Вже за вікном раділи дню горобці — ганяли один за одним, цівкали з таким завзяттям, що вже по цьому можна було сказати: до Петербурга прийшла весна. І справді, день був ясний, ласкаво-теплий, тихий. До комірчини вривались пахощі кори, води, якогось зела...

Знайшов записку й перечитав. Сьогодні об одинадцятій!.. На нього ждатимуть такі великі люди, як Карл Брюллов, поет Василь Жуковський!.. Одне вже це на казку більше схоже, аніж на правду. Й ждатимуть заради нього!.. Добре, що є на світі, крім зла, неправди, гніту, й такі чудові люди!.. Йому в останні роки щастить на них: Сошенко, Мокрицький, Вієльгорський, Гребінка, Венеціанов, Брюллов, Жуковський, Григорович... Та все які таланти, які високі душі!..

Вдягнувся, вмився й вийшов. Була ще, може, сьома, та він не міг сидіти й ждати. Мусив іти на вулиці, межи людей, щоб не лишатись віч-на-віч з часом. Не уявляв, як витримає, коли з'ясується, що не по волю кличе його Мокрицький!.. За рік розтануло немало таких надій...

Нева текла широко й вільно. Щоправда, десь від Шліссельбурга пливли шуга й уламки льоду, та це весні не вадило. Вже навели понтонний міст, і знову Нева цвіла вітрилами човнів та більших суден, що ждали ночі, аби пройти угору чи вниз, до моря, де починалося "вікно в Європу"...

Ледве знаходив силу втримувати себе на цьому боці. Згадував, як він сім років тому побіг на лід, бажаючи скоріше глянути на Академію, і як його порятував рибалка... Може, сьогодні він одержить право входити в прекрасний цей будинок як рівний серед рівних!.. Для вільних, мабуть, річка тепліша, лагідніша, і небо вище, й хмари в його блакиті легші?.. Хоч би не розірвалось серце в останню мить неволі!..

Повільно ж як минає час!..

Не згледівся, як опинився аж на Сенатській площі, біля моста через Неву. Щоб згаять час, пройшов довкола пам'ятника... Тут пролилася за волю кров... А чи була б та воля, якби вони перемогли?.. Це він не був би панським уже дванадцять років та ще й чотири місяці!.. Сьогодні ж двадцять п'яте, як і тоді... Дванадцять років волі!.. Росія стала б іншою. Україна теж... Якою ж то вона була б, сердешна його Українонька!.. Їй, певно, теж і небо здалося б вищим, і хмари легшими, й Дніпро теплішим, лагіднішим... Була б щаслива, мабуть... Де воля, там і щастя!..

Міст ледь похитувався. Карет було ще мало, бо панство все гуляє довго ввечері, а вранці довго спить. Спостерігав, хто йде, хто їде повз нього в той чи другий бік, і міг по тому рухові розгледіти Санкт-Петербург без панства; якби воно заснуло і не прокинулося... Були б це, мабуть, перші веселі похорони!..

Дійшов до сфінкса, вибрав затишне місце й сів, щоб бачити лиш краєм ока Академію, що так його сьогодні тягла до себе, вабила. Він поглядав то на Неву, то на знайомі вікна квартири Карла Павловича, куди йому з'явитись треба об одинадцятій... Сьогодні він не міг прийти раніше... Як незворушно тихо спливав час!.. Вже довго так чекає, а не пора. Мокрицький і не подумав, мабуть, коли писав своє послання, як тяжко буде ждати до одинадцятої!.. Сошенко, певно, трудиться. Дістав якусь роботу від Пошехонова й тепер сидить, потіє... Чи буде й він у Карла Павловича? Той, хто знайшов його у цьому Вавілоні, зігрів, у люди вивів. Без нього ця врочиста мить... А раптом це все твої фантазії? А раптом йтиметься лише про щось буденне?.. Ні, ні! Того не може статися! Він стільки ждав, надіявся...

Тепер сидів, зіщулившись, мов під ударом долі, й не смів поглянути на заповітні брюлловські вікна. Боже, невже йому судилося іще й таке, найтяжче випробування!..

Його зустрів слуга Лук'ян.

— Заходь, заходь, Тарасе, — всміхнувся тихо й приязно. — Давно не був...

— Робота... Жуковський тут?

— Приїхав. Удвох із графом Вієльгорським.

Тарасові забило дух: всі з'їхались...

— І пан Мокрицький тутечки... — додав Лук'ян багатозначно, мов прочитавши його думки. — Вони в червоній хаті...

Легенько взяв його за плечі й повів, неначе хворого або малого. Тарас і справді чувся таким слабким, що ноги йому тремтіли.

Коли увійшли в "червону хату", хто був у ній, притихли. Мокрицький і Вієльгорський встали й зиркнули на Василя Андрійовича, який стояв з Брюлловим біля портрета.

— Добридень вам... — сказав Тарас, шукаючи в очах присутніх підтвердження своїх надій.

Йому ніхто і слова не відказав. Натомість Василь Андрійович урочисто ступив до нього, вийняв якийсь папір з кишені й подав йому. У повній, мертвій тиші!..

Тарас узяв і розгорнув. Найпершим побачив герб з орлом в овалі, а потім — крупно своє ім'я: "Тараса Григорьєва сына Шевченка"; над ним були написані слова, яких він ждав так тяжко і так нестерпно довго; "Энгельгардтъ отпустилъ вечно на волю..."

Далі він вже не зміг читати. Крізь сльози ледве бачив веселі лиця друзів, які йому щось мовили. Він розумів те по губах, а слів не чув, оглушений своїм безмірним щастям... Лук'ян подав йому вина, з його бокалом цокнулися чийсь бокали... Він пив вино, що змішувалося з сльозами, а серце в грудях гупало, як на пожежу церковний дзвін, й кричало: "Воля! Во-о-оля!!!"

...Біг по Четвертій лінії, стискаючи її в руці, й не чув землі попід собою. Воля!..

Зустрічні люди кидалися від нього геть, а він гукав їм німо на всю весняну вулицю: "Я вільний, вільний, вільний!.."

Панкові, що був похожий на управителя, який іще не так давно хотів його послать на стайню і відшмагати, він ледве стримався, аби не крикнути у вічі: "Зась!"

Сонцю, що раптом зблиснуло між двох будинків, він усміхнувся радісно і показав затиснуту в руці свою свободу. Він вільний, сонце, вільний!..

У щедрій зливі променів, — та й сам немовби промінь, — підбіг до того дому, де жив Іван Максимович в напівпідвалі, і зупинився, щоб перевести подих. Вікно було відчинене — весна, весна!.. І він, не довго думаючи, шугнув у нього. З тріском упав мольберт, посипалися на землю фарби, пензлі...

— Ти що, здурів, Тарасе? — спинив його Сошенко, що також ледь не впав додолу.

— Воля! Іване, воля, воля!!

В нестямі він душив за шию друга, підстрибував і все кричав, що сталося, що він тепер на волі.

— Де відпускна? — спитав Іван Максимович.

— Ось, ось Вона! — розтис кулак, в якому ніс, мов пташку, своє щасливе звільнення.

Сошенко взяв, уважно всю прочитав, заплакав і стис в обіймах хлопця, що став йому за два минулі роки мов рідний брат.

— Івасю мій!.. Івасю... —ридав Тарас, не в силі більше стримуватись. — Якби не ти!..

— Поплач, поплач... Востаннє... Хай виллються усі кріпацькі сльози...

Відчув, що радість гасне, немовби щось їй стало на перепоні.

— Ще ріки їх проллються, кріпацьких сліз! — промовив жорстко, ніби й не він тут млів од щастя хвилину тому. — Скільки людей в неволі!..

— Добре, що ти вже вирвався.

— Невже це правда?! — радість сплеснула знову крилами. — На волі я, на волі?!

Турнув мольберт ногою, прийняв стілець і рвучко пішов навприсядки довкруг Івана, що й досі ще тримав, мов свічку, згорнутий в сувій папір із волею:

На городі пастернак, пастернак;

Чи, ж я тепер не козак, не козак!..

— Чого кричиш? — просунув жандарм у двері голову. — Приснилась, мабуть, шибениця?

— Такі "приємні" речі, шановний, сняться лише панам, — сказав Тарас, не встаючи.

— А ти не пан?

— Художник я, з відпущених.

— Пан відпустив? — здивовано спитав жандарм.

— Ні, добрі люди викупили.

— І в скільки ж це їм обійшлося?

Тарас сказав. Жандарм лиш свиснув.

— Дорого... — зітхнув невдовзі. — Мав би вже шануватися... Хоч довго був на волі?

— Сьогодні дев'ять років.

— Угу... Ну, спи! Світанок скоро...

Він позіхнув, замкнув неквапно двері. І знову стало тихо.

Так, це уже сьогодні... Минуло дев'ять років, а він не встиг отямитися, напитись волі!.. Дивна у нього доля: вирвався, щоб стати художником, а став поетом, знаним на всю Україну... Покликання! Воно весь час стояло за ним, художником, як злий чи добрий геній, вихоплювало з руки малярський пензель, вкладаючи натомість гусяче перо... Вони з Сошенком, власне, за це почубилися... Ну, не лише за вірші, й за Марусю, коли казати правду... Точніше буде — і за Марусю, і за поезію!..

...Він мов зірвався з прив'язі: хотів усе побачити, усе пізнати, вивчити і... надолужити за згаяні свої літа. Брюллов збагнув ту спрагу, ще й на правах учителя... ні, навіть просто друга, що трохи старший віком, сприяв цьому.

Вони були в театрі, й Карл Павлович підвіз його в своїх презручних санях аж до дверей.

— Чекаю вранці, — мовив, подаючи Тарасу руку.

— Буду.

Тарас зіскочив на мерзлий сніг, махнув рукою кучеру. Полоззя лунко рипнули (бо морозець!) і споро помчали вулицею до Академії.

Насвистуючи легкий мотив із опери, яку вони допіру слухали, Тарас вдихнув повітря, розправив плечі. Добре!.. Минуло лиш півроку, як він став учнем Академії, а як змінилося його життя і як він сам перемінився! На ньому фрак, енотова розкішна шуба, годинник, шаль, ціпочок... Як там у Пушкіна?

Острижен по последней моде;

Как денди лондонский одет —

И наконец увидел свет...

Хоч не про нього сказано, та й він побачив дещо за час, відколи визволився з кріпацтва. Тепер він добре знає (на власні очі бачив, був на відомих усій столиці літературних вечорах!) весь цвіт мистецтва. А скільки він наслухався, ввібрав у душу, в пам'ять!..

— Гуляли десь, Тарасе? — з'явилася в дверях Маруся, небога їхньої хазяйки дому.

— В театрі був.

— Із ким же? — примружила лукаво очі.

— З Карлою.

— Це ж хто така? — надула пухленькі звабні губки.

— Професорка.

— Бридка, напевно, й літня?

— Не молода. Але бридкою її назвати гріх. Красуня навіть...

— Овва! — задерла гордо кирпатий ніс Маруся. І враз заплакала: — То йди, то йди до неї!..

Тарас обняв за плечі дівчину й поцілував.

— Її немає, рибонько. То Карл Брюллов, професор мій, учитель по Академії.

— А ти не брехен, часом? — перекрутила вона на свій, німецький, лад колись

почуте від них з Іваном слово.

— Ось хрест святий! — перехрестився. — А щоб було міцнішим це присягання, я прикладусь до образу, — чоломкнув знову білу пухкеньку щічку.

Маруся все простила й припала теж до нього.

— Тарасе, йди вже спати! — гукнув Іван сердито і розчинив навстіж вікно.

Маруся, тихо пирснувши, втекла додому. А кавалер постояв трохи, охолоняючи (від доторку до цеї рибоньки йому стає щоразу душно), й пішов до хати.

— Це казна-що! — обурювався Іван Максимович біля мольберта. Він працював, сердешний, вдень і вночі.

Тарас роздягся мовчки, шаснув мерщій під вогку, холодну ковдру.

— Носять тебе чорти повсюди... — бурчав Сошенко далі. — То бал, то вечір літературний, а то театр чи просто свято Бахуса!.. А діло ж саме не робиться... Он фарби вже позасихали!.. Скажи, на ласку божу, навіщо тобі те панство, ті пияки, нероби?

— У них — знання, яких мені бракує, вони з дитинства вчилися в гімназіях, університетах...

— На що вони тобі здалися, оті знання! Ти маєш такого вчителя, як Карл Брюллов, то вчися в нього; оволодій своїм майбутнім фахом у повній мірі!..

— Іване, ти не розумієш... — почав Тарас довірливо.

— То вже Іван дурний для тебе? — скипів Сошенко дужче. — Раніше був розумний, а став дурний?

Тарасові до сліз зробилось прикро. Не так від слів, як від самого тону. Він ладен був схопитись з ліжка, кинутися на шию другові й просити в нього вибачення за те, у чому був не винен зовсім, та не посмів, щось стало на перешкоді.

— Ну що це ти вигадуєш? — сказав натомість лагідно. — Для мене ти навіки як батько рідний...

— Батька потрібно слухатися! — не угавав Іван Максимович.

— У чому ж я тебе не слухаюся?

— Закинув геть навчання, гуляєш, пишеш вірші!..

— Хіба це гріх — писати вірші?

— Маєш таку протекцію, такий талант! За кілька років можеш стать академіком. Лише малюй, малюй, малюй!.. А він сидить і пише про Катерину-покритку!..

— Чого ти в'ївся в неї, в ту "Катерину"? Не розумію...

— Стільки часу потратив марно на казна-що!

Помовчали. Заятрилась ще свіжа рана в серці — смерть Котляревського. Коли почув, заплакав і написав сльозами вірш... Невже і він теж казна-що?..

— Не гнівайся, а ось послухай ліпше, що написав я на вічну пам'ять Котляревському...

Праведная душе! прийми мою мову,

Не мудру, та щиру. Прийми, привітай,

Не кинь сиротою, як кинув діброви,

Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоть раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти...

— Тарасе, ти — художник! — жбурнув Сошенко пензля, що поламався в його руці.
— Живописом услав народ, вітчизну...

— "Останнім днем Помпеї"?

— Не розумію... — притих Іван Максимович. — Ти ж був такий захоплений цим полотном!..

— І зараз я в захопленні, — сказав Тарас роздумливо. — Ну, як утну щось отаке... Хто бачитиме його, крім купки художників та меценатів чи просто снобів? Як прислужуся таким мистецтвом людям, що ним зроблю для волі свого народу?..

— А віршами ти зробиш більше?

— Так. Слово має крила, воно летить із уст в уста, його читають, слухають, співають, злившись серцем з його творцем!..

— Ти просто шукаєш щось на виправдання своїй гульні та лінощам, — помовчавши, сказав Іван Максимович. — Гультаї завжди схильні до філософії.

— Ні, намагаюся збагнути сам, що діється в моїй душі...

— Пізнай себе... Не думав, що ти читав Григорія Сковороду!

— Сократ казав те ж саме...

— О! — тільки й зміг промовити затиснутий в куток Сошенко.

— Іване, я вбираю в себе, мов губка воду, мудрість, яка була від нас захована царем, панами, злиднями... І прагну пізнати істину...

— Не там, не там шукаєш, брате! Бали та дружні учти "со возлиянием" не місце для Мінерви!

— Ти помиляєшся. На них я те побачив, чого не міг раніше бачити із передпокою хоромів панських... Знаєш, вони усі приречені... Банкет, Іване, під час чуми!..

— Коли вже хтось приречений, то швидше ми... — зітхнув Іван Максимович. — Напівголодні, в холоді, в таких ось норах, — глянув на темні стіни, — у вічнім страсі за день непевний завтрашній...

— Сохо, ти просто виснажений і нездоровий, — сказав Тарас, сідаючи. — Ми, власне, тільки крихти... За нами — сотні, тисячі, мільйони навіть! А їх — мізерна жменька...

— Й тобі кортить ускочити до тої жменьки?

Обурення спалнуло в ньому, немов суха солома. Та він його утримав і пригасив.

— Я вже тобі тлумачив, чого ходжу на ті бали...

— Не вірю!

— Чому?

— Бо надто вже премудро! Недавно ще був сірий, забитий хлоп — і на тобі: з

Брюлловим він запанібрата, в Струговщикова — свій чоловік, Гребінку зве Євгеном; не Павловичем, як ми усі, а так собі, по-простому!.. Дівчат гарненьких зваблює...

— Сказав би так одразу! — гукнув Тарас. — Маруся — ось причина твоїх філіппік! — зареготав. — А я вже, грішним ділом, було подумав!..

Сошенко почервонів.

— Маруся також, — мовив. — Ти ж відаєш, що я повинен їхати із Петербурга... І я хотів... Давно люблю... А ти прийшов, забрав її...

— Їй-богу, не забирав! Вона сама. Я й так, і так від неї, аж ні — до мене горнеться...

— Сам бачив: ти її сьогодні поцілував!

Тарас не знав, що і казати другові. Таки було.

— То ненароком...

— Брехен! Тьху!..

— Бачиш, бачиш! — схопивсь Тарас за соломинку жарту. — Шукай собі Марусю, та Богуславку, бо онімечишся!

Іван Максимович на те нічого не відповів. Щось роздивлявся довго в своїй картині, хапав палітру, пензля... Нарешті мовив глухо:

— Шукай собі деінде хату... Марусю теж...

— Здурів, їй-бо!

— Ні. Хочу взяти її собі дружиною.

І знову стало тихо. Так ніби їм вже не було про що й порозмовляти мирно, як з братом брат...

...Була то перша його медаль за успіхи в навчанні й праці в рідній вже Академії. Рік промайнув, як світле, добре свято! Тепер він міг сказати, що почувають вільні, не панські люди в біді та радості, бо встиг зазнати того й того. І, попри всі печалі й дрібні невдачі, утвердився на думці тій, що й горе людини вільної солодше щастя кріпака!

Медалі їм вручали на урочистих загальних зборах, що відбувалися в великій залі, в присутності всієї ради Академії, окрім, звичайно, президента, який собі мав вищий, придворний клопіт.

Тарас прийшов раніше, аби відчуть, простежити все те колись омріяне і недоступне дійство, сів у кутку, з якого було всіх видно і де самого не дуже бачили б. Проте його одразу ж знайшов Мокрицький.

— Давно, давно не здибувалися! — подав тонку, неначе в музики, руку і примостився поруч. — В трудах усе?

— Допався.

— Гляди лишень не охватися...

— Шевченки усі міцні! Козацька, брате, кістка...

— Чого це ти насумрився?

— Згадав братів...

— А-а...

— Я на волі, а їм же вік, до смерті...

— Ось вивчишся, збереш потрібну суму та й викупиш і їх на волю!

— Може... А як же інші?

— Інші твої брати?

— Їм також волі хочеться... Собаці он ланцюг огидний, а то ж козацькі душі... Мільйони душ!

— Ти он про що...

— Як здумаю — усе стає немиле!

— Не брав би так того до серця,— сказав небавом Аполлон.— Ми, брате, лиш художники, співці краси...

— А хто ж біду співатиме? Хто возвеличить отих малих рабів німих, яких пани і за людей не мають?..

— Змінився ти, — сказав Мокрицький з подивом. — За рік такий став...

— Бачив, як після холоду, — коли пригріє сонечко й покropить дощ, — усе росте? Аж шелестить! Бо довго ждало, купчило життєву силу...

— Вірші закинув зовсім?

— Вони мені жити не дають, трикляті! І малюють... — махнув рукою.

— Якось зайду, покажеш...

— Лаятимеш, що не займаюся ділом, а казна-чим?

Мокрицький здвигнув плечима:

— Вірші — мистецтво теж.

— Сошенко їх вважає за витребеньки.

— І що ж ви з ним, Тарасе, не поділили? Такі були друзяки. Я дещо чув...

— Ат, просто дурні цапи!

— *Cherchez la femme*...

— Що ти сказав? Це ніби щось по-французькому?

— Шукайте жінку...

Тарас на те не мав чого відповісти. Сошенко не допоміг своїй напасті, вигнавши його з квартири. Маруся знайшла його, Тараса, і на новій...

— Ти чув, він їде в Ніжин.

— Коли?

— Не знаю. Справа вже, кажуть, вирішена...

З бічних дверей тим часом вийшла поважна рада Академії і зайняла свої місця. Почався врочистий акт.

Тарас дивився, слухав, виходив сам до столу одержувати свою медаль зі срібла, та десь пропав той настрій, з яким прийшов на зібрання, щось муляло йому в душі...

— Поглянь, поглянь на Григоровича, — шепнув йому Мокрицький. — Яка достойність царська, і кожне слово виважене, на терезах... Вельможа!

— Бо відчуває силу, — сказав Тарас. — Без нього і президент, і віце-президент одразу б сіли на мілину.

Медаль чомусь була холодна й тьмяна, як і його душевний настрій... Може, це все тому, що пригадав свою рідню, Кирилівку?.. А може, всю обідню знов зіпсував йому Іван Максимович?.. Він чоловік тихенький, проте настирливий та беручкий... Згадав, як

він тебе настирливо виводив, наче Мойсей, з єгипетської неволі? Чи як не дав спокою ані собі, ані Брюллову з усім його синклітом, аж доки визволили вони тебе?.. Як ввів таємно до рисувальних класів і явно — в хату Євгена Павловича Гребінки?..

Аж стало душно. За що ж вони горшки побили? Маруся — лише остання крапля, що переповнила... Ат, що там дівчина і все, що їх відчужувало, у порівнянні з тим, що єднало, зближувало!.. Іван тепер поїде на Україну — нещасний, хворий, скривджений і розчарований в найвищих людських чуттях... Той велій друг, якого, власне, він сотворив, постав на нього!.. Так чи не так, а він гадає, певно, що знає правду... Зрада найближчих друзів — наче глибока рана в грудях... Навіщо тобі здалась, Тарасе, та білолиця німочка? Нехай би брав її собі за жінку Іван Максимович!.. У Ніжині знайде собі чорняву. В стрічках, коралях й вишитій по рукавах сорочці... Там жде якась кирпатенька, з бровою, ніби ластівчине крило!..

— Ти що, не маєш де ночувати? — спитав Мокрицький голосно. — З Михайловим не помирився?

— Та ні...

— Чого ж сидиш? Крім нас, уже нема нікого в залі.

— А й справді!.. — глянув з подивом і рвучко зівся.

На набережній узяв за лікоть друга і попросив:

— Ходімо вдвох... провідаємо Сошенка... А то поїде...

— Добре, видать, почубилися!

— Та як сказати... Діти не можуть бути копіями батьків... І друзі також.

— Хтозна...

— Нема людей, які були б однакові. Близнята й ті лиш зовні схожі.

— Правда...

— Пардон! Прошу пробачення! — заледве не збив їх з ніг високий пан в окулярах.

— Елькан! — зрадів Мокрицький. — Куди біжиш?

— На похорон.

— А звідкіля?

— З весілля.

— Знайомтесь! Це відомий фейлетоніст і театральний критик, а це художник, теж учень Карла Павловича, Тарас Шевченко.

— Мені приємно дуже... — подав Елькан м'яку, спітнілу руку.

— Не впізнаєш? — спитав Мокрицький критика і пригорнув Тараса.

Елькан поглянув пильно, дістав хустинку й витер ретельно скельця окулярів.

— Не мав, як кажуть, честі...

— А пам'ятаєш того хлопчину, що в нас питав дорогу до Академії? Біля Неви, весною... І ти його...

— Жартуєш?

— Їй-богу, він.

— Воістину метаморфози!.. — розвів Елькан руками. — Таки знайшов? — спитав уже в Тараса.

— Вже рік учусь...

— То ти і є той діамант з народу, якого викупили Брюллов з Жуковським у Енгельгардта?!

— Він, Олександрє Львовичу, — сказав поспішно Аполлон, відчувши, що надто вже безцеремонно мовлено.— Прошу любити й жалувати!

— Жаль, жаль, що я вже мушу бігти!.. — зітхнув Елькан. — А втім, небіжчик може і зачекати... Махнемо, братці, до "Капернауму"?

Мокрицький був не проти. Й Тарас не став на перешкоді, дав "відпускну".

— Ви йдіть, — сказав, — а в мене є нагальне діло.

— Справді, у нього дуже-дуже нагальне діло, — спинив Елькана Аполлон, узяв його під руку й повів у райські кущі для тих, хто любить чарку.

— Юначе, ми ще стрінемося! — через плече гукнув Елькан Тарасові. — Au revoir, mon ami!

Сошенко вже складав потроху речі. Не здивувався його приходові, а навпаки, був радий, хоча і виду не подавав.

— Сідай, спочинь,— підсунув йому стілець.

Слухняно сів, дивився на дорогу людину й не міг ніяк повірити, що не приходив сюди, не бачив її три місяці.

— Пробач мені... Я завинив, Іване, перед тобою... — сказав тремтливим голосом, немов чужим.

— Обоє добрі... — буркнув Іван Максимович. І раптом вдався до філософії, чого за ним раніше не помічалось: — Як будемо отак сваритись за казна-що, не знатиме народ наш щастя-долі. А з ним і ми...

— Поїдеш на Україну!.. — зітхнув Тарас.

— Не заздри, — торкнувся його плеча Сошенко. — Не знаєш, яка платня мізерна в тому училищі... Тут злидні, там...

— Садки цвітуть, напевно!.. А ряст, барвінок!.. Боже, як я давно не був у нас удома, на Україні!.. Аж цілих десять років!..

Сошенко теж задумався. Лице його осяялося якимось милим спогадом.

— Можливо, я одужаю на тій красі... — озвався згодом тихо.

— Недаром кажуть, що й "дым отечества нам сладок и приятен".

— Спасибі, що завітав... — утер сльозу Сошенко. І осміхнувся: — Як там іде навчання?

Тарас дістав медаль з кишені й подав йому.

— Вітаю!.. Даремно я тоді на тебе так нападав.

— А може, й ні...

— Я радий твоєму успіхові! — промовив, ніби скинув з плечей тягар, і простягнув медаль господареві.

— Візьми собі на спомин, — сказав Тарас.

— Та що ти, що ти!

— Справді. Коли по совісті — вона твоя!

Іван подумав трохи, тримаючи медаль на витягнутій правиці, тоді всміхнувся радо й поклав її на столик.

— Спасибі. Буду згадувати...

Він підійшов, обняв Тараса й поцілував. Заплакав. Неначе знав напевно, що їхні шляхи розходяться; і не на день чи місяць, а на роки...

...Вже їдучи, Іван гукнув йому останній свій заповіт: "Тримайсь, Тарасе, Штернберга!.." І от він радий був би, та десь той Штернберг бродить по Оренбуржчині, а він живе з Михайловим, точніше, наймає на двох із ним квартиру на Сьомій лінії в будинку пані Аренс.

Сюди й прийшов до нього Євген Гребінка. Сіявся нудний осінній дощик, і гість добряче вимок.

Тарас стягнув шинель із нього і витрусив її в порожньому й від того аж лункому передпокої.

— На більше вже вибачай, Євгене, сушити ніде, — мовив, беручи також важкий з негоди капелюх.

— Я ненадовго, — мерзлякувато повів Євген плечима.

— Проходь туди, там затишніше, — вказав Тарас рукою на їхню власне хату. — Сідай, — подав йому стілець, який уже ледь животів.

— Східний дощ... — потер Гребінка руки. — А де Михайлов?

— Хтозна. Блукає десь.

— Ти чув такого — Мартос, Петро Іванович?

— Ні.

— Він прийде до тебе, щоб змалював його портрет. Заплатить добре — грошки у нього водяться... І ще одне... — обвів кімнату поглядом. — Де ти храниш свої папери з віршами, сиріч рукописи?

— Під ліжком, он в коробці. А що?

— Нічого... Просто так поцікавився...

Лукава, тиха усмішка світилася в його очах.

— То як там наша "Ластівка"? — спитав Тарас.

— Ще в клітці, — махнув Євген рукою і посмутнів. — Панок оцей, — вернувся до попереднього, — не густо має розуму, а гонором його господь не обійшов, і тягнеться він до людей відомих, талановитих... От я собі й подумав... Ну, знаєш, я напевно, уже піду! — підвівся. — Прохання є до тебе: твої папери з віршами нехай лежать і далі у тій коробці... Згода?

— Нехай лежать, — стелював Тарас плечима. — А де ж їм ще лежати!..

— Сошенко пише?

— Ніби у воду канув.

--- Дивно... То на коли призначиш сеанс Петрові Йвановичу? — всміхнувся знову.

--- Мабуть, нехай приходить завтра. О п'ятій вечора.

--- То будь здоров! — подав уже зігріту, ласкаву руку. — Злупиш побільше з нього, — кинув у передпокої, — бо ще образиться.

— Послати треба братові. Просив оце...

— На ловця, як кажуть, і звір біжить.

— Дорога ложка до обіду.

— На цій мові будьте здорові!

Жартуючи, потисли ще раз руки, й Гребінка знову пірнув у мжичку.

Мартос прийшов точніше, ніж пароплав із Ревеля. О п'ятій рівно почувся стук у двері, й дебелий пан, років під тридцять, упхався в хату.

— Здрастуйте!.. — гукнув, чомусь відсапуючись, хоча піднявся лише на другий поверх. — Під небеса забралися...

— До бога ближче, — скромно сказав Тарас.

— Я — Мартос, Петро Іванович. А ви — Тарас Шевченко?.. — скосив на ліжко очі.

— У мене все готове. Сідайте ось тут, — подав стілець, — та й розпочнемо.

— Дякую, — вмостився важко. — Витримає?

— Сидіть лишень спокійно... Лице ліворуч трохи, до світла... Так... Не рухайтесь!..

Узяв картон з папером та олівець, примружився, щоб роздивитись краще лице моделі... Що він весь час косить очима? Не бачив зроду ліжка?.. Намалювати б його отак! Мов виглядає чужих курей у шкоду...

— А що то у вас таке? — спитав Петро Іванович, як тільки сеанс скінчився. — В коробці тій?..

— Під ліжком?

— Так.

— Порою, коли журба на душу ляже, беру й пишу...

— Виходить, то ваші вірші?

— Можна і так назвати...

Мартос зірвався з місця, витяг на світ коробку й взяв перший-ліпший аркушик. Поспішно одяг пенсне і прочитав уголос:

Над річкою, в чистім полі,

Могила чорніє;

Де кров текла козацькая,

Трава зеленіє...

Поліз по другий аркуш.

— Багато у вас такого дива?

— Та трохи є...

Гість сів на ліжко, поруч поставив коробку, виповнену папером, і став читати. Мовчки, забувши, певно, де він й чого прийшов.

— А можна мені додому взяти? — спитав нарешті.

— Що ви! — гукнув Тарас. — Навіщо?

— Я покажу Гребінці. Й коли йому сподобаються, то надрукую.

Вперше йому таке пропонували, й Тарас не знав, як бути. Гребінка взяв у нього — торік ще — кілька віршів для альманаху "Ластівка"...

— То як?

— Не знаю... Виб'ють мене за них панове критики!

— Ми теж не ликом шиті — захистимо! Ви знаєте, напевно, Корсакова? То це мій друг.

Звичайно, він не раз стрічався з Корсаковим на вечорах, в театрах і знав, що той не тільки пише про се, про те, а й служить цензором. Кортіло, правду кажучи, пустить у світ свої творіння словом... Гребінка щось загаявся із альманахом... А те, що в цій коробці, йому здебільшого давно відоме, читане і навіть палко схвалене. Мокрицьким теж. Хоч Аполлон художник — на віршах знається!..

— То як, довірите мені свій скарб, Тарасе?

— Беріть, — нарешті зважився. — Та не згубіть дивіться!

— Побережу, яко зіницю ока! — врочисто мовив Мартос і згріб усі папери.

Коли приїхав вдруге, то попросив, вручаючи Тарасові коробку:

— Ми вдвох з Євгеном Павловичем не можемо навести лад. Будь ласка, все прогляньте, пронумеруйте аркуші, поправте, що бажаєте, і... — усміхнувся, чекаючи, щоб запитав, — і будемо робити книжку!

Тарас стояв, уражений словами про видання, й не чув, що Мартос йому іще розказував... Тепер його поезії побачать світ! Підуть між люди, зможуть заговорити до будь-кого, збудити думку... Леле!..

— Він прочитав та й стогне: "Це щось таке, таке!..", а слів знайти не може... — долинула до нього мова гостя. — Євгену Павловичу забракло слів!.. І я скажу: чудово! Я прочитав про Катрю своїй дружині — плакала. Сидить, Тарасе, й плаче! Тихенько, так, беззвучно. Мов скам'яніла жіночка...

Зробив сеанс коротшим, бо пензель йому тремтів. І тільки Мартос вийшов, сів до роботи. Вперше свідомо сів. Не тільки, аби відбитися чи вилить душу словом, сів, щоб навести у віршах лад... Це ж досі він не читав отак підряд, не вдумувався, чи до ладу, — писав і все. Бувало, правда, тягнувся до цих рядків, журився над їх недолею або читав тихенько якусь поему й плакав; коли ніхто не бачив... Тепер же він осмислював і кожне слово пробував, чи золоте. Місцями сам не вірив, що написав, що це його болі, його журба... Веселого було так мало в його поезії, як і в житті... Порою геть забував про книжку і Петербург, витав у полі, в рідній своїй Кирилівці, бо всі пейзажі списував із краєвидів свого дитинства, з милої його душі України... Послати б їй ці думи, ці щирі сльози сина, що прагне щастя матері й тому страждає тяжко, безсилий щось зробити, допомогти!.. Бо тут, бо тут... Накинуться на нього гречі, кукольники, які, аби подужали, давно під корінь вирубали б всі інші мови. Хтось захистить, звичайно, дасть одкоша тим мракобісам в білих, як сніг, маніжках, та як-то їм, цим віршам бідним, матиметься в такім багні!..

Думи мої, думи мої,

Лихо мені з вами!

Нащо стали на папері

Сумними рядами?..

Схопив перо, знайшов ще чистий аркуш і записав. Одразу ж прийшло

продовження:

Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Міняв свічки. Печалився. Втирав невольні сльози. Й писав, писав, виспівував себе самого, душу свою стражденну, якій усе на цій землі боліло... Вже за вікном давно стояла чорна північна ніч, вже спав давно будинок, місто... Спала десь Україна, зморена в своїй тяжкій недолі... А він писав, висотував з душі слова, й кривавилась на тому місці рана...

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете шире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете ширу правду,
А ще, може, й славу...
Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину...

Гойднувся вогник свічки, з дверей війнуло холодом. Оглянувся і не повірив своїм очам — в порозі стояло щось велике і волохате!.. Щоб не всміхнулося, злякався б, мабуть, добре.

— Година друга ночі, а він сидить! Коли б іще за малюванням! — рывкнула нараз проява.

— Вася! Штернберг! — метнувся Тарас до друга. — Васю, а я тебе чекаю вже цілу осінь!..

Поцілувавши Штернберга, Тарас узявсь знімати з нього кожуха й теплу шапку. Вася, що вже розм'як, зігрітий теплом і зустріччю, враз схаменувся:

— Там же, внизу, візниця й речі мої на санях!

Жартуючи, побігли в двір, принесли все і розсупонили нарешті Васю Штернберга.

— Ну як там, як на Оренбуржчині? — спитав Тарас, що заздрих його поїздці, його новим і, певно, цікавим враженням.

Василь притих одразу і спохмурнів.

— Страшна земля, страшні порядки... — мовив потому, ніби геть проганяючи якісь

недобрі спомини. — Не приведи господь там жити і працювати!..

Він так сказав це болісно, з таким глибоким смутком, що аж Тарасові мороз пішов по спині. Він теж притих, згорнувся, чогось немов жажнувшись...

— Все пишеш? — весело спитав Василь.

— Знайшовся один панок, який береться видати своїм накладом книжку.

— То це ж чудово!

Рвучко ступив до столу, вихопив із купи аркушів той, що лежав нерівно, і прочитав: Перебендя старий, сліпий,—

Хто його не знає!

Він усюди вештається

Та на кобзі грає...

Поклав поволі аркуш і мовчки рушив до чемодана, який стояв біля дверей. Розкрив, порився в ньому й дістав малюнок, виконаний пером і тушшю.

— А ось тобі й фронтиспіс, — подав Тарасові.

То був кобзар, що примостивсь на призьбі й грав щось сумне. Побіля нього стояв маленький поводир, до нього лащилася собака...

— Спасибі! Дуже гарно,

— Зроблю офорт...

— Ти справжній друг!

— А назва є вже?

— Назви ще не придумав, — сказав Тарас, вдивляючись у поле, ледь позначене на дальнім плані. Немов вітряк на обрії?.. — А може, так назвати, як і малюнок? — з'явилась раптом думка.— "Кобзар"...

— Сліпий співець... Наш, український безсмертний бард... Годиться!

— Ти добрий геній, Штернберг! — схопив Тарас в обійми друга...

...Уже весною, в квітні, "Кобзар", як мовиться, побачив світ. Та й сам Тарас за ці чотири місяці встиг побувати на тому світі і народитись знову. Тиф причавив ще в грудні, й щоб не друга Пономарьов, що взяв його в свою квартиру в Академії і доглядав, немов малу дитину, хто зна, чи він дожив би до дня, коли зміг глянути щасливим оком на первородну книжку. Як і гадав, у петербурзьких літературних колах її помітили й заговорили — кожен на свій манір. Ще книжка, вважай, не встигла вийти з друку, а вже пішли рецензії. Захисники імперії накинулися на нього, ніби голодні пси: нема такої мови, нема народу, отже, й не може бути таких поетів! Інші їм заперечували. В салонах теж зчинилася полеміка...

І в цю гарячу пору Євген Гребінка згукнув також громаду на дружню добру бесіду.

Штернберг був саме "хворий" небогою Грицька Тарновського, й Тарас подався на Петербурзьку сторону в Кадетський корпус сам.

Євген зустрів, як брата, обняв і мовив весело:

— Ну й наробив ти шелесту! "Кобзар" твій збурих публіку, розмежував. Послухай, що розкаже тут пан Маркевич!..

Тарас вклонився одразу всім, устигши, проте, вловити цікаві, ледь здивовані чужі й

знайомі погляди.

— Миколо Андрійовичу, нум розкажіть, будь ласка, ще ось Тарасові про ту розмову, що відбулася в Нестора!

Маркевич пригладив чуба, що вже почав сивіти, і посміхнувся у вуса:

— Та що його розказувати... Пан Кукольник ледь не сказився, як прочитав твою, Тарасе, книжку. Кричав — аж піна з рота бризкала — на бідолаху Мартоса й проголосив анафему тобі й твоїй поезії. Вона, — вопив, — шкідлива і небезпечна. Давно, давно заборонити треба так звані "мови" польську й малоросійську!.. А Мартос так злякався, що цілий вечір біла його пропасниця, і він прокляв той день і ту годину, коли прийшов до тебе й надумав це злощасне діло...

— Хай не бере пан Мартос собі багато до голови, — сказав Гребінка. — Думати вона не дуже здатна... Бажав хоч крихту слави, то й має тепер її!.. — всміхнувся. — А діло, браття, зроблено, і книжка — ось вона! — узяв "Кобзар" зі столу. — Ми тут читали вголос, ждучи твого приходу, — сказав уже Тарасові.

— Як же ви довго так ховалися з таким безцінним даром? — спитав Іван Панаєв, що був постійним членом гуртка Гребінки.

— Просто мене вважали досі лише художником, — всміхнувся йому Тарас. — І лаяли, коли писав словами...

— Принаймні я не лаяв! — підніс Гребінка руки.

— Та й не хвалив! — зітхнув Панаєв. — Вічна біда — не бачимо таланту в ближніх, шукаєм десь подалі!

— Я навіть взяв у нього віршів для альманаху "Ластівка". Іще два роки тому, — не міг Євген погодитися.

— І де ж вона, та птаха?

— Сидить, ніяк не вилетить...

— Тож-бо й воно. А тут такий... такий поет!

Тарасові аж стало страшно від цих похвал. Він був і сам упевнений, що може щось зробити корисного для України найбільше як художник. Вже намагався навіть, скомпонувавши аж дві картини: одну про смерть Хмельницького, а другу про дружню учту козаків. І на тобі! Його таємні думи, що виливалися в хвилини болю й розпачу, взяли його на крила й несуть, несуть!..

Чи це йому здалося, чи й справді ген, куди заледве сягає світло, сидить козак?.. Примарилося...

— Росія — це не тільки Булгарін, Кукольник та іже з ними! — сказав Струговщиков, напевно, комусь на щось відповідаючи. — Є й інша, краща, вища...

Й запала тиша.

— Добре було б, Тарасе, щоб ти утнув що-небудь нам історичне, — озвався дуже вчасно вусань Маркевич. Кажуть, він написав "Історію Малоросії" і досі ще весь у її глибинах, неначе сом у донній ямі.

— Знаєте, я вже утнув... — сказав Тарас несміливо. — Ні, ще не втнув, а тільки тну,— всміхнувся.

— Про що? — спитали одразу в кілька голосів.

— Та-а... Коліївщину.

— А можеш щось прочитати?

— Зможу, — озвався хрипко.

Гребінка встав, налив йому вишнівки і знову сів. У хаті було так тихо-тихо, що аж в ушах дзвеніло.

Не випивши, Тарас почав по пам'яті:

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.

Встали, подивились на той Чигирин,

Що ви будували, де ви панували!

Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали

Козацької слави убогих руїн.

Базари., де військо, як море червоне,

Перед бунчуками, бувало, горить,

А ясновельможний, на воронім коні,

Блисне булавою — море закипить...

Читав і ніби бачив той чигиринський козацький празник, коли освячені були ножі. Сам дивувався — пам'ять тримала міцно кожен рядок поеми, слово, хоч написав цей шмат давно й відтоді не перечитував, трудився далі...

Коли дійшов до місця, яке найбільше його самого хвилювало, надпив із чарки, витер уста долонею і мовив, дивлячись на вогник свічки:

"Молітесь, братія, молітесь! —

Так благочинний начина.—

Кругом святого Чигирина

Сторожа стане з того світу,

Не дасть святого розпинать.

А ви Україну ховайте:

Не дайте матері, не дайте

В руках у ката пропадать.

Од Конашевича і досі

Пожар не гасне, люде мруть,

Конають в тюрмах, голі, босі...

Діти нехрещені ростуть,

Козацькі діти; а дівчата!..

Землі козацької краса,

У ляха в'яне, як перш мати,

І непокрита коса

Стидом січеться; карі очі

В неволі гаснуть; розковать

Козак сестру свою не хоче,

Сам не соромиться конать

В ярмі у ляха... горе, горе!
Молітесь, діти! страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана?
Де Острянищина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? нема!
Живого й мертвого спалили.
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзає, —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях гуляє!
Нема Богдана — червонить
І Жовті Води, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: "Тяжко жити!
Я сохну, сохну... де Тарас?
Нема, не чуть... не в батька діти!"
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архістратиґа Михаїла.
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!"
Молились,
Молились щиро козаки...

Коли замовк, у повній, мертвій тиші підвівся хтось у глибині світлиці, й поміж похилених, німих голів до нього вийшов стрункий козак з заплаканими очима, обняв, притис до себе. А потім сліпо відсторонив, знайшов устами руку й поцілував.

— Ну що ти, що ти, Якове?... — підбіг Гребінка.

Якось уже так сталося, що вийшли в місто вони удвох із Яковом. І дивно й лоскітно було душі Тарасовій, так ніби він перелетів зненацька в часи минулі, давні. Побрязкуючи острогами, по праву руч од нього ступав козак!.. Живий, високий, дужий!.. Не міг йому казати "ви" й тому озвався просто, по-панібратськи:

— То говориш, ви нащадки січовиків, які втекли після розгрому Січі за Дунай, а потім аж на Кубань?

— Еге ж. Станиці наші так само звуться, як курені: Щербинівська, скажімо, Канівська, Іркліївська та Пластунівська...

— І як же вам на тій Кубані? Ще воля є?

— Та, маємо... — поправив шапку Яків. Помовчав трохи і доказав: — Б'ємося тільки за чортзна-що, кладемо марно голови!..

— Бунтують ті, черкеси?

— Людьми всім бути хочеться...

— Це правда... Я, мій друже, два роки лиш на волі...

— Був кріпаком?! — стис Кухаренко шаблю.

— Двадцять та ще й чотири роки!..

Зійшли на міст через Малу Неву. Спинилися навпроти місячної дороги.

Якусь часину мовчки дивилися, як мерехтить Нева у сяйві місяця, як почина темнішати на небі шпиль Петропавловської фортеці.

— В якому чині будеш? — спитав Тарас.

— Полковник. Чи курінний по-нашому.

— А козаки шанують тебе?

— Напевно...

Замовкли знов. Пішли мостом, бо стало свіжо: ночі лишилась жменька.

— Зміг би ти стать отаманом? — спитав Тарас. Поглянув скося на Кухаренка й додав, чи то жартуючи, чи то всерйоз: — Приїду колись до вас у Чорноморію, і ти мене зустрінеш вже на коші... Страх хочеться мені побути у кошового в гостях!..

— Ну, коли так, то стану... — всміхнувся скупко Яків...

Щастить же, боже праведний, йому на добрі зустрічі, на щирих, вірних друзів!..

Коли заснув над ранок, в'язниця йому також подарувала приємну зустріч. Наснився Вася Штернберг та Айвазовський. Все, як було насправді, коли вони сідали на пароплав, щоб відпливти до Рима. Й лише одне порушувало веселе те прощання: Тарас вже знав, що друг його назавжди залишиться на тій землі, проте не міг сказати хтозна-чому. Стояв і мовчки плакав...

А Вася радісно махав рукою з палуби і щось гукав, аж поки видно було його...

Хоч мало спав, прокинувся, як тільки клацнув замок у дверях. Знав би, що італійська тверда земля візьме навіки Штернберга, не відпустив би!..

— Вже не спите? — здивовано спитав Сидоренко. — Я ж вам казав, що звикнете...

— Сьогодні в мене свято, — сказав Тарас, підводячись.

— День іменин?

— День виходу на волю...

— Слава богу! — зрадів земляк. — Сьогодні вас випустять?

— Ти, братику, не зрозумів, — зітхнув Тарас. — Я мовлю про те, що сталося аж дев'ять років тому, як викупили мене з кріпацтва.

— А я вже був подумав...

— Й за те спасибі, що порадив!.. А що, як ми з тобою добудем шкалика?..

— У нас цього не можна, — оглянувся солдат на двері. — І не просіть!

— Не можна, то не можна... Не в чарці щастя, правда? Добудь хоч чаю, — вийняв з кишені гроші.

— Миттю! — зрадів Сидоренко, що не потрібно йому порушувати інструкцію. — Вмивайтесь. А я — в трактир!

Не встиг напитись чаю, як ранній гість до хати.

— Добридень вам, добридень!.. — почав з порога весело. — Хліб-сіль!

— Хліб-чай... — озвався хмуро. Йому вже встиг набриднути оцей колишній вчитель.

— Такого дня і пити чай!.. — скривився слідчий. — Сидоров!

— Я тут, вашбродіє! — шмигнув солдат у двері.

— Біжи в трактир й візьми на мій рахунок щось випити і закусити. На дві персони.

— Слухаюсь!

Сидоренка неначе вітром здуло.

— Шевченко, ви учора у генерала були більш-менш, — сказав Попов, сідаючи. — Я потерпав, ждучи, що ви зірветесь на свій лукавий, ехидний тон... О, я забув вас привітати із двадцять другим квітня! Напевно, ви тоді були найщасливіші од всіх людей?

— Був, та загув, — похмуро сказав Тарас.

— Якби ж то знав, де падатимеш... — підтримав його Попов.

— Хто знає, той не падає.

— Цікаво... Правда, злочини творять свідомо, знаючи, що може бути кара... І все ж творять!

— У цьому я... Ви ж знаєте, яка освіта в мене.

— Освіта ніби й справді... А відповіді даєте точні. Такі, неначе їх вам нашіптує якийсь юрист...

— Правдиві, тому і точні.

— Можливо, й так... — примружив слідчий білі, ледь-ледь помітні вії. — Принаймні ми вже віримо, що ви формально не входили до Товариства україно-слов'янського...

— Я ж вам казав!

— Бо ви людина куди серйозніша, ніж ці професори та вчителі...

Тарас відчув, що слідчий йому готує пастку, і насторожився. Бач, друг знайшовся щирий! Впоїти хоче й випитати... Що у тверезого в голові, те в п'яного на язичі... Йому весь час тут тичуть у вічі п'янством, ніби його взяли під тином в обіймах Бахуса! Для них мужик без оковитої — що віз без колеса. Облаяв пана — п'яний, сказав якомусь здирці, хто він такий, — під чаркою, царя згадав недобрим словом...

До камери ввійшов Сидоренко, поставив спритно тацю на столик, внесений його товаришем, і зняв серветку, якою були накриті страви.

— Приступимо? — спитав Попов і глянув так на вартових, що ті за мить ізслизли.

— А як уп'юсь?

— Нічого. Тут і проспитеся з богом... До речі, спершу треба ось підписатися, — дістав папір. — Бо скажете, що був під чарою і знать не знав, що й де підписував.

То був вчорашній допит. Питання й відповіді за номерами, любовно так написані.

— Все точно?

— Так.

— Перо й чорнило!

Миттю влетів солдат, неначе під дверима чекав наказу, з пером в руці.

Тарас узяв, вмочив у чорну пляшечку і написав: "Художник Тарас Шевченко".

— А по трудах, як кажуть, праведних і закусити можна. Прошу! — простер гостинно руку слідчий.

Тарас не став маніритися.

— У чарці й закусі нема гріха, як мовиться в святім письмі.

Попов звів білі брови.

— Там справді є такі слова?

— Важлива суть. А слово... фу — і полетіло!

— Е-е, не кажіть, — налив чарки. — Візьмемо ваші твори... Вони завдати можуть чимало лиха...

— Нехай їм грець! — махнув Тарас рукою і взяв рішуче чарку. — Давайте ліпше вип'ємо.

— За що?

— За волю, звісно!

— Щоб ви її не втратили!..

Вони люб'язно цокнулися.

Як закусили, Попов налив по другій.

— У мене є чудовий тост.

— Валайте! — прикинувся Тарас сп'янілим. — Пардон, мон шер...

Попов лише всміхнувся. Чи бачив гру, чи тішився, що легко впоїть "друга".

— Ви і французьку знаєте?

— Ні. Далі цих трьох слів не рушив.

— Дивно... З такими здібностями!..

— Чого Івась не вивчить, того Іван не знатиме, — зітхнув Тарас. — То де ж ваш тост?

— За двадцять друге квітня!

— Спасибі. Це для мене великий день!..

— За ту родину, яка дала за вашу волю гроші!

Тарас підвівся, виструнчився, мов на параді, й гукнув, як справжній унтер:

— Здоров'я його величності!

Попов також схопився, а потім сів і вп'явся пильним поглядом в лице Тараса.

— Дивний ви чоловік, — сказав, коли новий "служака" випив і сів закушувати. — Щоб жартувати в такому ділі!..

— Жарти я залишив за ворітьми, на вулиці Пантелеймонівській.

— Е-е, не кажіть! — всміхнувся слідчий. — А втім, це тільки вам робить честь. Як правило, у нас тут швидко підупадають духом і тяжко, слізно каються. На що вже ваші братчики, та й ті — не всі, звичайно, — пустились берега. Дивитись бридко...

— Кається, хто має в чому.

— Звісно. Проте, як свідчить досвід, тверді горішки завжди таять найбільші

злочини, їм каяття не вигідне.

— Тут і купці бувають? — спитав Тарас.

— Не вловлюю...

— Крім вигоди, людській душі властиве і дещо інше, вище. Не припускаєте?

— А-а! Припускаю... Хоча, по правді кажучи, не за таких обставин... Як мовиться, тут не до жиру — аби лишитись живу.

— Життя — це не найбільша цінність.

— Цікаво... Що ж є вище або дорожче?

— Сумління чисте, воля і рідний край.

— Ви — патріот?

— Можливо... Це теж крамола?

— У вашому випадку — так.

— Виходить, що й патріот лише тоді достойний шани, коли він вигідний, зручний для влади?

— Ну-у... можна й так сказати.

— А раптом це звичайний шкурник і кар'єрист?

— Байдуже. Аби не ворог внутрішній, не супостат.

Попов налив, підсунув чарку.

— Дякую, — сказав Тарас. — Напився і наївся. Тепер за мною черга. Я ваш боржник.

— Ат, що там, — повів Попов рукою ——— Доп'ємо вже!

— Не можу. І рада б душа у рай...

— Це ви не можете? Ой не смішіть!

— Чого це вам так смішно?

— Бо ваші друзі твердять, що всі свої зловредні вірші ви написали п'яним, не усвідомлюючи того, що діяли.

— Було колись! — зітхнув Тарас, шукаючи тим часом захисту від цього ходу слідчого. — Як привезли мене сюди, зарікся пити більше, як дві чарчини.

— За що така покута?

— Треба ж колись одуматися.

— А може, ви гадали, що їдете до нас у гості? — пожартував.

— Пора б, як мовиться, вже й знати честь, — підтримав той жарт Тарас. — Шість днів побув — і досить.

— Чи тут вам зле?

— Нівроку. Але на волі краще!

— Покайтеся, просіть царя... Чи напишіть, скажімо, оду на честь його величності...

— Не зможу я. Самі ж весь час у вічі тичете мою мужичу мову й незграбність вірша.

— Тінь шибениці або казарми так надихне, що заткнете за пояс усіх вітіїв! Чи тих, як ви назвати зводили, "тупорилих твоїх віршомазів".

— Ви хочете мене безкровне стратити, моїм пером? — спитав Тарас.

— Порятувати, мій дорогий!.. То що, доп'ємо, може? Не пропадуть же зілля.

Взяли чарки і випили.

— То як? — спитав, заївши, слідчий. — Утнемо оду?

— Пишу лиш те, що пишеться, — сказав Тарас похмуро. — Художник я, а не поет.

— Хитруєте, — скривився слідчий. — Певно, ви ще як слід не втямили, куди попали і що вас жде...

— Коли господь не видасть, свиня не з'їсть.

— Хоч ми і щиро віруючі, та в цих ділах керуємося не божим промыслом, а тільки власним розумом та волею государя, — прорік Попов сердито.

— Без бога ні до порога, казав наш дяк Богорський, ідучи до шинку.

— Чи ти, Шевченко, гевал, чи тільки вдаєш такого з себе?

— Знов не вгодив!.. Хіба ви думали, що я мудрець, коли сюди збиралися? Впою, гадали, бевзя і виверну його крамольну душу! Тепер злитесь: не вийшло.

— Хто зна, хто зна... — сказав Попов із посмішкою. — Тепер я твердо знаю: ти небезпечніший, ніж я вважав раніше. І пасквілі твої написані цілком тверезим розумом... Чого тобі так весело?

— Дивлюсь на вас і думаю, що вам би слід не тикати мені, а дякувати щодня таким обідом, як цей, який ми тут спожили...

— За що, дозвольте взнати?

— За те, що ви в зв'язку зі мною ввійдете в літературу, в історію. Як антипод, як темне тло... Та це вже щось, це краще, ніж забуття... Попов Михайло? Літератор? А-а, той, що в Третім відділі висотував Шевченку душу!.. "Щодень божий добрі ребра й серце розбиває..." Чи не про нього сказано?

— Отже, ти — Прометей? — примружив слідчий очі.

— Не знаю. Всі, хто втрапив сюди невольню, щось, певно, мають від Прометея...

Попов сидів насумрений, немовби сич, і ліве око в нього нервово сіпалося. Нарешті він підвівся, хитнувши столик з посудом, і загукав сердито:

— Сидоренко! Тьху!.. Сидоров! — Як вбіг солдат, додав уже спокійніше: — Прибрати все, що зайве!.. І щоб мені і муха не пролетіла між ним і світом! Ясно?

— Так точно, ваше благородіє! Сьогодні ж виб'ємо всіх чисто мух!

— Дубина! Я наказую, щоб в'язень цей не міг ні з ким ні бачитись, ні листуватись!

— Так точно!

Слідчий вийшов. За ним Сидоренко з столом у руках. Хтось зачинив залізом куті двері й мерщій замкнув.

Тарас приліг. Стомив його цей "дружній" диспут. Кожен себе вважає мудрим, прагне пошити в дурні іншого... Прийшов на допит не з батогом, а з шкаликом!.. Опора трону, цербери!.. Не жалкував, що дав Попову змогу побачити його свідомим ворогом царя й престолу. Гідність, самоповага, впевненість у власних силах — зброя, що теж вражає недругів. Власне, він не додав нічого до того, що вже сказано в його "Трьох літах" і що сатрапи царські вже вивчили з усіх боків... Забаглость оди!.. Краще піде на смерть, та чесну, ніж на ганьбу!.. Звичайно, їм потрібна не ще одна осанна премудрому

й чадолюбивому, а зігнутий в поклоні рабському хребет бунтуючого плебея. Для самодержця з присними найідеальніша картина людності — безмежне поле зігнутих покійрно спин... Мерзота!.. Одна людина, — з прихвоснями, — гальмує поступ, стримує духовний ріст, бо хто ж, уткнувшись зором у носики чобіт великого і всемогутнього, побачить небо, обшир землі й людської мудрості, знайде снагу підняти духом вище!.. Похилу голову меч не січе, та обминають музи...

Про нього мов забули по тій тюремній учті. Попов, який довбав так старано свою прикуту жертву, зайнявся, мабуть, іншими, яких було тут досить. А може, просто вигадав нову тортуру: ждати у невідомості не легше, ніж терпіти муки допитів. Були б папір та фарби!.. Ат, що з них толку. Що він тут малював би?.. Великий Карл їм твердив, що без моделі не варто братися й за олівець... Великий Карл... Бідаха. Коли покинула його Емілія, він геть стерявся духом" По місту пішли плітки... Малі, нікчемні люди втішаються бідною славних, вона для них мов ліки від заздрощів і почуття своєї дрібності перед лицем таланту чи геніальності. Є, правда, й інші люди, душею щедрі, виповнені бажанням теж зробити щось, хоч мале, для слави й честі краю або народу. Ця категорія простих людей не заздрісна й готова будь-якої миті себе принести в жертву заради тих, хто може зробити більше й ліпше. Без цих людей світ став би сірим, диким. Вони немов жива вода для тих обранців долі, яким у душу вкладено незгасну іскру божу...

Півмісяця уже сплигло в самотності, між чотирьох казенних сірих стін, коли всміхнулось знову щастя людської дружби і співчуття.

Прокинувся, мов і не спав. Журба, яка його гнітила ввечері, лишилась з ним, у камері. Людині, що звикла щось робити, кудись іти, до чогось прагнуть, діяти, життя без руху, без боротьби — пекельна мука. Мабуть, Попов збагнув цю рису його натури й піддав його такому випробуванню. Надворі вже буяв веселий травень, цвіли садки. З вікна йому не видно було ні цвіту, ні навіть брості, листячка (клейкого й ніжного), а тільки раз чи два на день доносив подих вітру терпкі весняні пахощі. А може, те йому лише здавалося, бо знав, що десь ішла весна, що світ довкіл оновлювався. По синій смужці неба і по теплу, що бурхало в його вікно, він уявляв весняний Санкт-Петербург, Неву, затоку Фінську і ті місця за містом, де побував. Спливали раптом з пам'яті то Петергоф, то острови, де Карл Брюллов з компанією своїх колег та учнів влаштовував чудові дружні учті... Чи знає він, великий Карл, де нині перебуває його Тарас? Чи робить щось, щоб визволити його з вертепу цих розбишак?.. Жуковський теж зумів би допомогти... А втім, вони обоє не з тих, що сміливо кидаються в боротьбу. Політика — не їхня сфера. Дякуй за те, що зроблено для тебе цими велетами, й не вимагай такого, на що вони не зважаться. Ти зачепив царя, царицю, панство, що править їхнім іменем, і вже тобі не вийти звідси в білий весняний світ!..

Встав, одягнувся. Нині він добре спав. Вже звикся. А може, думи змучили. Йому одне лишилося — роздумувати, перебирати в пам'яті своє життя. Іноді приходять тихо вірші. Якись також вторинні, немов із дна засіка, відлуння грому, бурі, що відшуміла. Нишком лежить тепер та буря у кабінеті слідчого чи в генерала Дубельта. А може, й ні,

не стихла, не вгомонилася. Поеми "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим..." пішли по світу в списках. Та й вірші теж. Хіба їх нині визбираєш чи заборониш!.. Він тут сидить, а слово його гуляє межі людьми — сміється, плаче, кличе!..

— Добридень вам...

Задумався і не почув, коли ввійшов Сидоренко. Поставив чай і дивно якось м'явся, позиркуючи на в'язня.

— А що, Мартине, в місті уже весна? — спитав Тарас.

— Давно весна...

Тарас сьорбнув із кварта чай і знову стрівсь очима з цікавим поглядом.

— Ти хочеш щось мене спитати?

— Правда, що ви й поет? — зрадів солдат нагоді.

— Та трохи є...

— "Кобзар" — то ваша книжка?

Тарас кивнув.

— І "Гайдамаки" — ваша?

— Ти звідкіля про це дізнався, Мартине?

— Я вчора був у місті, у земляка... — почав солдат неголосно. — Сказав про вас... А він мене й питає: це той Тарас Шевченко, що написав "Причинну" і "Катерину"?.. Він не знаходив місця, як я сказав, що, мабуть, той... Весь вечір потім читав мені й розказував...

У коридорі почулись кроки.

— Сидоров!

— Це знову унтер, — кивнув Мартин на двері. — Він ніби нюхом чує, що я у вас...

— Де Сидоров? — спитав у когось унтер. — Ну, я йому!..

Мартин шмигнув за двері.

— Я тут! Заносив чай.

— Весь час стовбичиш у нього в камері, — бурчав сердито унтер. — Може, кортить посидіть з ним за кумпанію? То в нас це швидко...

— Дякую. Я краще тут, по цей бік.

— Зметикував! — хихикнув унтер. — Як тут, усе гаразд?

— Спокійно.

— Дивись мені.

— Так точно!..

На жаль, не встиг спитати, хто той земляк Сидоренків, чи має він знайомих серед людей, що вхожі в ті мистецькі кола, в яких і він, Тарас Шевченко, був не чужий. Нехай би друзі знали, де він сидить і що йому загрожує. Зробилось душно. Спробував відчинити вікно — воно було забите. Для в'язнів тут не передбачено весни, повітря, сонця. Дарма що суду ще не було, а ти уже занесений в число злочинців, недругів царя й отечества, в якому більшість — пасинки, а меншість — рідні діти.

Стояв і слухав місто. Пантелеймонівською простукотів колесами легкий візок чи фаетон... Фонтанкою промчала група вершників... Десь різали й кололи дрова...

Цвірінькали в піддашші жваві горобці... А що твориться нині в садках, гаях та по левадах на тій землі далекій, на Україні!.. Як почина крайнеба займатись тихим ссявом, пробуджується без ліку птаства й благовістить появу нового дня. Весь світ дзвенить пташиним співом, сонце купає в росах промені, ласкавий вітер струшує на землю цвіт... Коли-то він побачить оте пресвітле диво?.. І чи побачить?.. Може, йому до смерті марити широким степом, небом над Україною, Дніпром і рідним словом... Знали б тупі жандармські голови, яка для нього кара страшніша смерті!..

Обід приніс Сидоренко. Чомусь пізніше трохи. Як інші вже й забули про цю єдину радість.

Поставив тацю, старанно притис окуті двері й, присівши поруч, ураз спитав:

— Ви хочете втекти на волю? Зважтесь — скажіть мені, і я вам зможу допомогти...

Підвівся рвучко й вийшов.

Гаряча хвиля хлюпнула Тарасу в груди. Потім — ураз холодна... Воля!.. Що це підступна пастка, не допускав. Не знав чому, а вірив цьому солдатові, як сам собі. Мав здатність розпізнавати людей одразу, з ходу... А Лукашевич?.. Згадка про Березань, де проживав "друг щирий", охолодила трохи, та не прибила його надій. Платон — панок, собачник, а це солдат, кріпак недавній... Господи, за кілька днів він буде вже на волі!.. Без "вольної", без будь-яких паперів, що свідчили б його особу?.. Що толку в тих паперах! Його ж тоді шукатимуть по всіх кутках імперії... Звичайно, можна десь пересидіти лиху годину, потім втекти на Дон чи на Кубань, до чорноморців. Там Кухаренко Яків! Той зробить щось, подбає, щоб міг спокійно жити... Спокійно жити... Влізти в якусь нору й сидіти тихо?.. Не малювати, не друкувати своїх книжок, не їздити по Україні, не дбать про те, щоб визволити її народ, не кликати його до волі?.. Тоді для чого жити?.. Сидіти десь у запічку і прислухатися, чи хтось не йде по тебе, — це не життя!!! Та й поки ще добудешся аж на Кубань...

Примусив себе поїсти, бо голова йшла обертом од цих думок. Гнав їх од себе, прагнув про інше щось подумати, але не мав над ними волі... Можна, звичайно, спробувати втекти з цього вертепу. Он Кармалюк тікав не раз... Він мав куди втікати, його чекали друзі по боротьбі. А ти — один. Та й зброя в тебе інша...

Встав, походив по камері, що стала враз тіснішою... Як він втече, тим самим визнає свою вину, погіршить долю інших, бо їх тоді підозрюватимуть у нерозкритих злочинах супроти влади, мучитимуть новими допитами й про всякий випадок замкнуть в якусь хурдигу на довгі роки. Власна його свобода обернеться для друзів злом, неволею. Що їм загрожує? За що вони стояли? Щоб об'єднать усіх слов'ян під скіпетром царя російського. Це головне. А другорядне, гірше, як варіант, — конфедерація держав-республік. І все лише просвітою, поширенням між кріпаками грамотності... Дитяча гра!.. Крім нього, тут усе пани, дворяни. Посварять їх та налякають і випустять або зашлють на кілька літ в якусь забуту богом Тматорокань. Ото і все. Йому ж, з усього видно, не пошкодують кари. Плебей, що звів перо на імператора!..

Як душно тут, як тісно!.. У Літньому цвітуть дерева й трави... А над Невою ранками стоїть туман, і в ньому ніби плавають високі щогли з реями... Від моря віє свіжий,

солоний вітер... Воля!.. Як ждав її, як прагнув колись, іще не знаючи її смаку! А зараз...

Горло йому здушила мука. Стояв поникло біля вікна й крізь грубі чорні ґрати дивився в двір, де не було й травинки, не те що дерева, й не міг ніяк спинитися на тому, що він скаже, коли прийде Сидоренко.

Земляк забіг надвечір. Він був не сам. Хтось другий, залишившись у коридорі, затяг журливу пісню.

— То що? — спитав, присівши поряд. Тарас уже сидів на ліжку, вимучений думками й сумнівами.

— Той теж земляк?

— Калузький.

— А не того?..

— Надійний. Ми вдвох із ним...

— Припустимо... А як же ви?

— Нам все одно, — сказав Мартин спокійно. — Як жити так, то краще вмерти... Виведемо, а там — як бог дасть!..

Жертва була така велика, що він не зміг би її прийняти, якби й одважився на втечу звідси. А ще йому зробилось соромно, що не згадав про це тоді, як сам усе обдумував.

— Не можу я тікати, брате... — мовив глухим, охриплим від хвилювання голосом.

— Чому? За нас не бійтеся, ми теж чкурнемо!

— Багато є причин, Мартине... Я ж тут не сам... За мене їм дістанеться... Та й жити як, ховаючись? Я денний птах, а не нічний. Співаю добрим людям при світлі сонця...

— Матимете чудовий вид на проживання! То мій земляк подбає...

— Не зможу я без малювання та без поезії. По них же скрізь мене знайдуть... Спасибі тобі, Мартине, за добре серце! Радий, що й тут, у цьому пеклі й гноїщі, не втратив ти душі людської. Дякуй своєму товаришеві. І вибачай!..

— Даремно ви, Григоровичу... — зів'яв солдат. — Чи, може, ви сумніваєтесь? Так ми усе продумали. Переодягнетесь у мій мундир...

— Не треба. Я вірю вам. Якщо уже несила, ідіть самі, без мене... Нехай гірка мені судилась чаша, я вип'ю її до дна...

Тим часом стихла пісня.

Мартин підвівся.

— Вибачте...

Зібрав покvapно посуд.

— Спасибі ще раз! В мене сьогодні справжнє свято, — сказав Тарас. — Коли за тебе можуть віддати життя, ти ще потрібний людям, ти щось зробив корисне!

— Де Сидоров? — почулось грізне унтерове.

— Зайшов забрати посуд.

— Давно?

— Ні, тільки що.

Мартин повільно вийшов. Плечі його поникли, зменшилися, мов він постарів раптом на добрих десять років.

Щось обірвалося в Тарасовій душі. Зринув тривожний сумнів. Може, зробив не так, як личило б? В'язниця — це в'язниця, а воля... Може, він побоявся ризику і тих пригод, що випали б йому на долю як втікачеві?.. Сумніви тепер його каратимуть усе життя... Ні, він не міг інакше!.. Причини, ним обдумані, були значні, вагомі, та ще була й одна така, якої він не смів навести й перед самим собою. Поет, який ховається, немов ховрах, по норах, не те ім'я, що кличе і надихає. А той поет, якого цар з жандармами замкнули або заслали, — трагічна постать, мученик, ледь не святий. Не слава була йому потрібна і не вінець терновий, а поступ краю рідного, високий дух народу, вогонь, який він теж роздмухував із іскри, що не згасла під грубим шаром попелу. Коли його засудять і заборонять його книжки — це стане ніби гаслом до роздумів і до протесту для тих, хто чув про нього або читав його рядки, добуті з серця. Скараний, він стане ще жаданіший для тих, хто прагне волі, для душ високих, відданих своїй землі, народові. Такий кобзар страшніший для влади й панства, ніж той, що вчив би молодь, як володіти пензлем, зустрів би милу суджену й плодив би діток... Мабуть, тепер йому не мати жінки, діти його не глянуть синім зором на білий світ!.. Це страшно... Умре, й ніхто не плакатиме по небораці, не пом'яне...

Сердито змахнув сльозу. Щось він зробився надто вже жалісливим. Тут треба бути кременем, а він сидить і тужить за тим, чого не матиме. Жандармам, може, тільки цього і треба. Дали йому на жалість час і ждуть, коли розкисне в своїх сльозах. А потім — впадуть на нього беркутами!..

...Прийшли по нього лише п'ятнадцятого травня, на двадцять третю днину самотини. Прислали знов тих самих молодців, що вже раніш водили його до Дубельта. Й так само коротко, діставши з піхов шаблі, йому скомандували:

— Пішов!

— З речами?

— Ні.

Взяли його в оточення і повели. Передній вже причастився зранку, й від нього несло, ніби з брудного шинку.

Дивна душа людська: ішов на допит і все ж радів, що зрушила його недоля з місця, що не стоїть, покрившись ряскою та жабуринням, мов перекрита, гнила вода.

Надворі встиг дихнути травнем, навіть побачить гілку в листі, що зазірала з вулиці у цей страшний, пекельний двір...

— Давай, давай! — бурчав конвойний. Шаблю, проте, тримав на відстані: запам'ятав той перший їхній похід до Дубельта.

Крізь чорний вхід спустилися в підвал і тут же намацали в напівпітьмі вузьенькі сходи вгору.

Тепер Еней убрався в пекло,

Прийшов зовсім на інший світ;

Там все поблідло і поблекло,

Нема ні місяця, ні зізд...

Рядки спливли зненацька, під гупання важких чобіт. Згадалася і перша зустріч із

"Енеїдою" в далекій Шполі, й торговиця, що вирувала людом...

— Пішов! — штовхнули в спину.

Вони тоді проторгувались добре, й поповичу дісталася подвійна кара...

— Спиш на ходу! — підштовхував його жандарм.

— Напевно, він провів цю ніч із молодницею, — гикнув другий.

— Довго йому не бачити такого зілля!

По коридору вийшли на світлий день, що заливав парадні сходи. В дзеркалі Тарас побачив діда, якого замість нього вели на допит. Вуса і борода, волосся довге й злипле... Треба було постригтись і поголитись. Не вік же тут сидять отак, як він просидів місяць. Мов Робінзон...

Його ввели до зали, де вже були Гулак, Куліш, Андрузький, Костомаров та Білозерський...

— Добридень вам, панове! — гукнув привітно й весело, немов вони зустрілися десь на квартирі в Києві.

— Здоров, Тарасе.

— Здрастуй...

— Ну й вигляд у тебе!..

Їм не дозволили потиснути руки або хоча б наблизитися один до одного.

— Це щоб мене боялися, — сказав Тарас. — Як із таким заводитись, то краще збігти... Знаєте, коли б я був такий страшний, як повертався в Київ з Лівобережжя, то, мо' б, мене й не зачепив той косоокий квартальний добрий молодець. З дитинства мав відразу до косооких, і недаремно, ніби передчував!..

Крім нього, всі були підстрижені й поголені, мов перед балом. Всюди панам повага й пільги!

— Нехай вже ми... — сказав Гулак із натяком. — А ви чого тут?

— Бачу: коня кують; дай, думаю, й собі підставлю ногу...

— Веселий ви чоловік, Шевченко, — сказав жандарм, який стояв побіля Костомарова. Микола був пригнічений, аж чорний весь. Ні разу й тіні усмішки не промайнуло в його пригаслих, сумних очах.

— Веселому живеться легше, — сказав Тарас, звернувшись до Костомарова. — Чи так, Миколо Йвановичу?

Той лиш повів плечима.

— Нема чого нам веселитись нині... — зітхнув Куліш. — Не знаєш, чого нас тут зібрали?

— Відпустять, може...

— Гарно б... Проте навряд.

Андрузький щось хотів сказати і не сказав. Дивився на всіх зацьковано, мов ждав, що зараз його почнуть лупасити. Можливо, й справді хлопець наговорив зі страху чогось і зайвого; тепер страждає, мучиться.

— Коли б мені ішов двадцятий рік, як декому... — почав Тарас бадьоро і зупинився.

— То що б? — спитав Андрузький з викликом.

— Я пам'ятав би, що все життя попереду, й не хнюпив би, як дехто, носа й тримався б, як належить, із гідністю... І думав би про гарну й ніжну дівчину... А ще писав би вірші!..

— Про каземат? — спитав жандарм. Той самий, що дивувався його веселості.

— Ні. Про село, де виріс, про те дівча, що втерло гіркі сирітські сльози...

— Як звідси вирветесь, то ж заспіває ваша завзята муза!

— Який же біс мене й заніс у цю хурдигу, як не вона... — сказав Тарас із посмішкою.

Гулак примружив очі й розплющив знову, давши тим зрозуміти, що все збагнув.

Тим часом з дверей, які вели із зали в якусь кімнату чи кабінет, поквапно вийшов Попов, — тепер також синьомундирий, — і погукав чи наказав:

— Андрузький!

Студент підвівся рвучко й непевним кроком, ніби щойно прокинувся, пройшов у двері. Запала тривожна, довга тиша.

— Німий вродився, — мовив Тарас неголосно. Страх не любив, коли мовчали люди, яким потрібно поговорити.

— Заціпило б тому студенту! — кивнув Куліш на двері.

— Воно ж іще дитина, — сказав Тарас.

— Шевченко! — гукнув Попов, знов одчинивши двері.

— Це схоже щось на зводи, чи очну ставку, — шепнув Куліш, коли Тарас проходив мимо нього.

У кабінеті були Орлов, — всевладний шеф жандармів, — начальник Третього відділу завжди похмурий Дубельт, Попов, Нордстрем, який брав участь у попереднім допиті, й студент Андрузький, що притулився, поклавши руки на коліна, по інший бік покритого зеленим столу.

— Сідайте тут, — вказав Попов на вільне крісло перед студентом.

— Ви знаєте його? — суворо спитав Шевченка Дубельт, кивнувши в бік Андрузького.

— Юрко Андрузький, — сказав Тарас спокійно, хоч сам напружився, приготувався внутрішньо давати відсіч.

— А вам також знайомий цей чоловік?

— Тарас Григорович Шевченко, — сказав Андрузький тихо.

— Хто він?

— Учитель малювання в університеті святого Володимира.

— А ще?

— Поет, художник...

— А входив він до Товариства імені святих Кирила і Мефодія?

— Так. Він очолював найзаповзятіше його крило.

— У чому це виявлялося?

— Всіх монархістів він називав падлюками і закликав до створення на Україні республіки.

— Це правда?

— Ні, — сказав Тарас, — Такого я не говорив.

— Якщо не ви, то хто? — втрутився Орлов у допит, чи очну ставку.

— Того не відаю, оскільки я не був ніколи членом будь-якого товариства.

— Студент Андрузький, а правда те, що він, Тарас Шевченко тобто, на вечорах у Костомарова читав крамольні вірші? — спитав не скоро Дубельт.

— Читав... І всі захоплювалися...

— Георгію, тобі ще довго жити межи людьми й дивитись їм у вічі, — сказав Тарас із болем.

— Мовчати! — крикнув Дубельт.

— Негарно змушувати дитину брехать на старших, — кинув йому Тарас.

Андрузький почервонів.

Запала тиша.

— Ти добровільно свідчив, без будь-якого примусу? — спитав, нарешті, Дубельт, уп'явшись гострим поглядом у бідолаху.

— Не знаю... Я... Мені хотілось стати вам у пригоді...

— Чому?

— Бо я злякався... Ви так мені погрожували й кричали так на мене...

— Щеня! — лайнувся Дубельт.

— Ну ти ж читав і слухав його мерзенні пасквілі? — спитав Орлов.

— Читав і слухав вірші...

— Які?

— Забув...

— А ти, Шевченко, не заперечуєш, що понаписував чортзна-чого?

— Це новий вид поезії?

Орлов уп'явся в нього.

— Я ж вам казав, — всміхнувся криво Дубельт, — що він мужик, та ще й не з ліпших...

— Мужик, а став кумиром малоросів!

— Малоросів же, ваше превосходительство...

Попов і Нордстрем заусміхались, висловивши в такий чудовий спосіб свою підтримку Дубельту.

— Ти написав поеми "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим, і ненарожденним...? — спитав Орлов суворо.

— Таж я.

— Цього достатньо! — махнув Орлов рукою.

— Шевченко, встати й вийти! — звелів Попов.

— А ти сиди, — спинив студента Дубельт.

Коли вже їх розводили (надвечір десь!) по камерах, Тарас уловчився торкнутись ліктя Костомарова й підбадьорити:

— Ти не журись, Миколо, ще будемо колись разом і добре жити!..

У відповідь — гірка, несміла посмішка...

Вже в камері вона йому стояла довго перед очима. Зламався брат Микола, не витримав цього життя і цих тортур погрозами та невідомістю? З розмов з Поповим, з допитів не міг зробити висновку, що Костомаров, скажімо, як Андрузький, зізнався, виказав друзів по Товариству, щоб заслужити прощення чи хоч полегшення своєї долі. Можливо, він зламався тільки внутрішньо, сам у собі, відчаївся якимось чином вибратися з цієї пастки з ґратами... Куліш міцніший. Вирядився! Сорочка сніжно-біла, взуття блищить... А Білозерський Вася чомусь ховає очі, мабуть, десь завинив, зізнався в чомусь зайвому... Гулак — це камінь, в нього не розживешся на те, чого не схоче розповісти!.. Хто знає чим, він схожий із Бондаренком Гнатом, найліпшим другом дитячих літ. Той також ніде ні разу не похитнувся, не зрадив свого товариша Залізняка... Гнат Бондаренко... Гонта... Вони любили ґрати у козаків та гайдамаків. Воля була зорею їхньою!.. А цей собачник Дубельт зневажливо так, через губу мовив: "Малоросів же, ваше превосходительство..." Немовби в цьому слові, в цьому народіві захований суспільний ганж, вторинність, чітка ознака виродження!.. Що може він, цей тупомордий цербер, знать про народ, що був колись великий, славний, гордий, народ-орел, орел з душею солов'я!..

Ліг на своє убоге ліжко й, дивлячись на відблиск світла між ґрат вікна, побачив білу хату, осяяну високим повним місяцем, рясну, всю білу яблуню біля причілка і... маму, в світлі місяця, таку якусь рахманну та білолицю... За столиком із грубих дощок сидить зів'яло батько, Микита щось розказує йому, поклавши голову на білу руку, дівчата менші граються у господинь, а старша, Катря, справді допомагає матері...

— Сідайте вже вечеряти... — лунає голос неньки...

А соловей в леваді аж захлинається, а далі, десь у степу, виводять диво-пісню дівчата, що вертаються додому з поля... Гупають об стіл хрущі, зриваючись...

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть...

Схопився, сів. Дістав папір, олівчика... Прокляття! Темно...

Місяць пливе все вище, тіні стають коротші... Мовчки їдять з одної миски, беручи з неї ложки без метушні, за всталеним віками звичаєм...

Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає...

Скільки ж йому було, коли запала в душу ця нелукава, свята вечерея?.. Десь років шість... Чи й менше... Він ніби й зараз бачить усі її деталі, всі чує звуки, шерехи... Мов на живій картині.

Ось повечеряли, прибрали посуд... Просто на спориші під тином прослали постіль...
Батько пішов на сіно в клуню...

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих...

Не згледівся, коли заснув. Під солов'їний щебет, під зорями, що мерехтіли, наче
були живі...

Радів новому віршеві, й не так самій його появи, як тій картині вечора, що вилилася
в тугі рядки поезії. Тепер він був упевнений в її коли й не вічності, то в довгих-довгих
роках життя. І разом з тим йому зробилось сумно: чарівний, чистий вечір з його
дитинства віднині став доступний всім... З його дитинства... Може, і через те, що в
ньому було так мало світлого, та мить краси і спокою осяювала йому життя так довго і
врешті тихо вилилася у пісню-спогад... Дивно було її повторювати, вслухатися в слова й
рядки... Ще десь годину тому була лише образа за свій народ, а потім — білі стіни, і
білий цвіт, і біла в сяйві місяця його співуча мати... Не міг згадати потім її в труні,
померлою. Вона завжди являлася йому такою, білою, немов травнева вишня... Забув її
звичайний голос, а пам'ятав лише пісні, які вона співала, її журливий, чайний спів.

Розбурханий, ніяк не міг заснути. Вже за дверима двічі перемінювали вартових, а він
лежав, заглиблений в давноминуле, як в теплі хвилі... Де б ти не жив, яких висот
суспільних ти не сягнув, земля дитинства, рідна твоя земля — з тобою, в тобі...
Можливо, вона і є твоя душа, твоя незгасна вічність...

Не спалося... А ніч була безкрая, мов рідний степ, мов горе його синів...

...Весна таки зламала зиму. Позаливала сонцем зелені вруна озимини, забушувала
соком в отерплих грудях дерева і задзвеніла піснею у високості. Здавалось, жайворонки
й не відлітали в ірій. Перечекали лиху годину десь у байраці і, тільки випав перший
весняний день, вони звилися в чисту блакить небес, понапинали струни й заграли так
завзято й весело, як Перебендя на весіллях.

Разом із жайворонками з домівок висипала і дітвора.

— Господи, за що ти муку таку послав на мене! — "молилася" у хаті мачуха.

Тарас і не дивився у вікно, а ніби бачив її побіля печі. Розпатлана, з осклілими від
зла очима, сердито соває горшками й кляне весь світ. Відколи прийшла до хати —
колотиться, немов чортяка в пеклі...

Маленький Йосип сів на могилу матері й старанно ловить якусь комашку межи
барвінком...

Тарас підбіг до брата, витер брудні сліди недавніх сліз, притис до себе його
худеньке тіло. Малий притих, зіщулювся, мов пташеня.

— Хочеш, зроблю тобі сопілку? — спитав, ледь стримуючи сльози. — Калинову,
таку, що гарно грає?..

— Хоцу... — всміхнувся Йосип. Враз пригорнувся рвучко, немов відчув нову біду.

— Пугу! Пугу! — закричав на пагорбі за яром Гнат і замахав Тарасові рукою. То "Гонта" кликав "Залізняка". Цьому малому Бондаренковому гайдамаці і їсти не давай, аби лише попогасати по кручах з шаблею.

— Козак з Лугу! — обізвався Тарас і підхопив на руки Йосипа. — Хочеш бити шляхту?

— А саблюку дасте? — всміхнувся Йосип.

— І шаблюку, і пістоля, ще й коня вороного!

Посадив на плечі Йосипа, заіржав, як справжній козацький кінь, і помчав до яру, по якому біжить струмок.

Козаки були готові до бою. В руках тримали шаблі й підшморгували носами. Битва давно б уже розпочалася, якби знайшлися охочі бути шляхтою. Гонта спробував було розділити хлопців своєю владою, та громада завирувала, розмахуючи зброєю.

Тарас вибіг чвалом на гору, хвацько зсадив Йосипа і вручив малому пістоля, якого щойно витяг у Гната-Гонти з-за пояса.

— Пани! Пани! — заволав дозорець, видираючись з яру.

— Де?! Та кажи скоріше! — оточили його.

— Там... — промовив, відсапуючись, й опустився на землю: далась взнаки голодна зима. — Економ приїхав до Шевченків...

Гайдамаки здолали дружно струмок, розсипалися садом і, скрадаючись, пішли на приступ.

— Псякрев! — кричав економ, граючись канчуком. — Батогів захотілося? Тпру, клятий! — шарпнув за повід вороного, що хотів почухатись об ворота й ледве не причавив вершникові ногу.

Хлопці причаїлися за клунею і не знали, що їм далі робити. Шляхтич зіскочив з коня, прив'язав до стовпчика й відчинив ворота. Козаки позадкували злякано. А Тарас перебіг від клуні до тину, схопив якусь колючу гіллячку.

— Всі на фільварок! — стукав руків'ям канчука в блаженську раму економ.

Тарас тим часом підбіг нагинці до коня, поворожив біля сідла й шмигнув назад за клуню.

— Я зараз, зараз, паночку... — боязко визирнула з сіней мачуха. — Неділя ж ніби...

— Весна, псякрев! — пхнув економ коритце, яке стояло посеред двору.

Цікавість переборола страх. Гайдамаки повисовувались із схованок і стежили за шляхтичем.

Той відв'язав повід, поплескав коня по лискучій шиї і поставив ногу в стремено. Кінь здригнувся. А коли економ закинув другу ногу і вмовстився в сідло, вороний підскочив, ніби його вжалили. Потім став на диби, заіржав і так упав на передні ноги, що шляхтич полетів на землю сторч головою. Кінь рвонувся з місця й, обірвавши повід, що потрапив йому під копито, помчав у степ.

Хлопці чимдуж сипнули у вишняк. Минули сад Жениха і, збігши з кручі, вкритої дерезою, зупинились на греблі.

— А славно ти його, Залізничко! — сказав Тарасові Гнат.

— Лакиза, чортів підпанок...

Води в ставку було по самісінькі вінця. Голубі крижинки, мов рибини в час нересту, тихо терлись об греблю, розпадались, іскрилися. А дуплясті верби, опустивши віття в блакитну воду, полоскалися, наче діти у теплій літній річці. Білі котики визирали боязко із набухлих бруньок, немов не вірили, що вже весна. Зима ж була така холодна й довга...

Тарас не спостеріг, як товариство подалося за леваду в степ, де обіч шляху ледве мріла стара тополя. Не чув, як Гнат гукав до нього вже з того берега і як маленький Йосип, кинутий напризволяще, скімлив, заплутавшись у дерезі. Душу заповонило дивне видовище. Вітер гнав ставком ледь помітні брижі, і сонце, що відбивалося у воді, пускало на всі боки зайчики, ніби бризкалось золотавим вогнем. Яких тільки кольорів там не було! Вони спалахували, мінілися, переливалися, наче теж всю зиму просиділи в хаті без чобіт і тепер раділи весні. Мов крижини, пливли в небесній блакиті хмари, погаптовані сонцем, веселі та урочисті. Шуміли верби. Жебоніла тихо вода, що прорвалася крізь щілини у заставках і розливалася по леваді...

Тільки тепер Тарас згадав про Йосипа. Озирнувся і побачив братика в дерезі.

На бігу помітив Оксану. Розмахуючи руками, як вітряк крилами, вона летіла з кручі йому назустріч і кричала щось, раз у раз озираючись. Біла в квітках сорочка і червона стрічка на голові. Весна-красна...

Оксана перша підбігла до Йосипа. Взяла його на руки, утерла сльози й поцілувала.

— Там привезли з чумачки... вашого батька... — мовила, коли наблизився до неї Тарас.

Взяв Йосипа і, мов чужими ногами, пішов на гору...

Батька знімали з воза Коваленко, дяк Богорський і дядько Павло. Чорне-чорне лице, тьмяні очі й обвислі, як прострелені крила, руки... Метушилася мачуха. Біля призьби безмовно стояли Ярина з Марійкою. Із незрячих очей Марійки котились сльози.

Підбили солому в ліжку й поклали хворого, не роздягаючи.

— Мабуть... треба просто на лаву... — простогнав батько.

— Ну що ти, брате! — одізвався дядько Павло. — Бог дасть, одужаєш... Не одна ще лавка вламається! Он Микиту скоро женити...

Батько спинився поглядом на лавці, яка вламалась-таки на весіллі у Катерини, потім обвів очима малечу, що вклякла біля порога, і запитав:

— А де Микита?

— На зарібках в отця Григорія, — кинув дяк від порога і вийшов з хати. Мачуха провела його поглядом, взяла чарчину на миснику й заховала в макітерку.

Знову рипнули двері, й на порозі стала Оксана. В руках у неї глечик.

— Ось прислали мати, щоб випили...

— Ну, спочивай з дороги, — похмуро мовив дядько Павло. І люди тихо стали розходитись.

Коли й Тарас, останнім, хотів піти, долинув батьків голос:

— До школи ходиш?

Тарас потупив очі.

Батько довго думав про щось, потім сперся на лікоть і попросив:

— А подай-но свитку...

Тарас метнувся до полика, де лежала батькова свита, схопив її в оберемок, поклав на ліжко. Батько підтягнув одежину і поліз до кишені рукою. Поволі витяг полотняний вузлик, поклав його собі на груди.

"Образок... — подумав журно Тарас. — Напевне, з Лаври, із Києва..." Згадався похорон матері. На грудях у неї тоді лежав маленький Спас, який вони колись купили з Катрею в Мотронинському монастирі.

Тим часом батько перепочив, розплющив очі й почав розв'язувати вузлика. Руки в нього дрібно тремтіли, на лобі виступив піт. Натужно, ніби полотно була залізною, розгорнув її і вийняв... книжку.

Тарас незчувся, як підійшов. Такої книжки він ще не бачив. Не псалтир, не біблія і навіть не житіє... Руда, немов немащені чоботи, а палітурка з заялженими краями...

Батько поставив книжку на грудях і довго вдивлявся в неї, наче хотів переконатися, що це та сама, яку купив у Києві. Жодного разу не повертався він із чумачки без подарунка...

— Купив ось, синку... — подав Тарасові книжку. — Учися!.. Може, доля хоч до тебе всміхнеться...

Тарас одкрив палітурку й прочитав на першій сторінці старанно кимось виведене пером: "Григорій Савич Сковорода..."

Батько танув як свічка. Ще доки був з бородою, не так помітно було, як згасало в ньому життя. А коли Павло прийшов у суботу з уламком старої коси і поголив, хвороба ніби вийшла назовні й запишалася своєю силою.

З левади в хату приносив вітер весняні пахощі, іржання коней, гелгіт гусей. Хворий тоді насторожувався, повертав голову до віконця над поликом і довго дивився на невеличкий клаптик під старою сірою щепою, де вже рябіла перша тендітна зелень. Рушали в поле сусіди. Торохтіли мимо хати вози, ревли воли, і пахло зерном, що всю зиму пролежало в засіках...

Батько скрикнув, заметався на ліжку. Стиснув жмут соломи в руці:

— Не руште, пане, краще не руште... Люди добрі, рятуйте!..

Затих ураз, знесилений. Потім підвівсь на руки і, впершись поглядом у куток, закричав і страшно, і радісно:

— Горить! Горить!.. Освятили вже, освятили! Дзвони! Дзвони!..

Мов надірвавшись, упав на вогку, тверду подушку, важко й уривчасто дихаючи. Невдовзі підніс правицю і, помахуючи невидимим батою, заспівав:

Гей же, да журба мене скрутила,

Да журба мене зсушила, да гей!

Гей же, за чужими волами ходячи

Да чужі вози мажучи, да гей!

Гей же, ой, крикнули журавлі,

Да ходячи по ріллі, да гей!..

— Тарасе! Море, море! — підвівся знову рвучко. На долівку зсунулася ряднина, якою був укритий батько, зарипіло ліжко, наче мажа в сухім одеськім степу. Та слабі руки підломились, і батько впав на подушку.

Тарас підняв ряднину, вкрив нею батька і метнувся до мисника. Схопив рушник, намочив і, викрутивши, приклав до лоба недужому. Той притих поволі, угамувався. Лише дихав важко та раз по раз щось бурмотів. Тарас уже хотів був вийти з хати, щоб гукнути когось із дорослих, та батько запручався, мов од когось вириваючись, і закричав:

— Коня! Коня! Одчиніть ворота! Мури душать! Коня!..

...Другого дня вранці батьку полегшало. Заснув, як почала займатись зоря, й проспав до снідання. Прокинувшись, обвів очима хату, ніби щойно звідкись приїхав, і попросив узвару. Мачуха, що зібралась було на панщину, внесла з комори грушок, помила, налила окропом і поставила у ще не вичахлу піч.

— Зараз, зараз, Грицьку, буде узвар,— втішала хворого, як малого.— А мо', поснідай спершу? Млинці сьогодні пекла...

— Гречані? — поцікавився батько.

— Еге, еге! — зраділа мачуха і метнулась до печі, де на жару стояла миска з млинцями.

Батько випив кварту узвару й задивився на сонце, що вляглося посеред хати на рудій нерівній долівці. Потім повернувся до віконця над поликом і, помилувавшись трохи моріжком під грушею, зітхнув глибоко і запитав:

— Ще далеко до благовіщення?

— У вівторок, з неділі, — кинула мачуха, пов'язуючи білу хустку поверх очіпка.

— А який же сьогодні день?

— П'ятниця.

Батько довго мовчав. Дивився кудись у темний куток, де навіть ясного дня лише ріділи сутінки. А згодом, коли мачуха вже вийшла з хати й Тарас узяв зі столу батьків дарунок, щоб заховати, обернувся до сина і запитав:

— Розумна книжка?

Тарас кивнув. Чомусь не міг промовити й слова. Батько став прислухатися до чогось у повній тиші й усе більше й більше хмурити брови. Потім закашлявся, забився в ліжку, немов рибина, викинута на берег, і довго не міг заспокоїтись. Поборовши кашель, витер сльози шкарубкою долонею й запитав:

— Уже цвіте барвінок?

— Біля хати засиніли вчора дві квіточки...

--- А в садку... на могилі?

— Цвіте... — промовив пошепки. Й додав поспішно й весело: — А вся левада біла-біла від рясту!

Зірвався з місця, наосліп вискочив з хати, побіг садком до левади і, ковтаючи

сльози, нарвав зелено-білого цвіту. Вертався поволі, щоб заспокоїтись. Обійшов далеко могилу матері й навпроти клуні вийшов на гору.

Батько спав. Чи, може, знову слухав свою зболілу душу й вдивлявся у ті далекі й тривожні марева, які доступні людям тільки на грані смерті й життя.

Прокинувся лише надвечір. Поманив до себе пальцем Тараса й звелів покликати в хату усіх дітей, Павла, діда та мачуху.

Не помітив рясту, що лежав на ліжку біля подушки...

Коли зійшлися рідні й запалили на столі каганця, батько розплющив очі, обвів усіх журним, прощальним поглядом і почав ділити свою убогу злидарську спадщину:

— Микита буде вам за хазяїна... Ти, Микито, — зупинивсь очима на найстаршому синові, — мусиш менших до пуття довести... Тобі ж одежа моя, реманент... і все, що є у нас для хазяйства...

Замовк. Облизав пошерхлі губи і попросив напитися. Коли віддихавсь трохи, зупинив свій погляд на похнюпленому Тарасові.

Тарас напружився і закусив нижню губу, щоб не розплакатись.

Тим часом батько, так нічого й не сказавши, перевів очі на Ярину й Марійку, що тулились злякано під долоні діда Івана.

— Дочкам Ярині та Марійці — все, що в хаті залишилось від матері... — через силу мовив батько й притих. Із запалих тьмяних очей його покотились великі сльозини.

— Йосипу... — заговорив він згодом спокійним голосом, — сукно на свитку, що я купив торік у Вільшаній...

Тарас погладив голову Йосипа, що причаївся поруч нього й дивився на батька майже радісними очима. Йому, напевне, було цікаво, що в хату набилось стільки людей, що заговорив батько, який так довго мовчав, і що дідусь приніс йому аж два пироги...

— Синові Тарасу... — почув зненацька Тарас, — із мого хазяйства нічого не треба... — Батько перевів подих і, спинившись поглядом на миготливому вогнику каганця, мовив журно і впевнено: — Він не буде абияким чоловіком... З нього вийде або щось дуже добре, або велике ледащо... — Помовчавши якусь часинку, додав, немов у відповідь на німий загальний подив з такого дивного рішення: — Для нього мій спадок або нічого не буде значити, або нічого не допоможе...

Тарас відчув, що батько дивиться на нього. Підняв очі й справді стрівся з батьковим поглядом.

— Учися, синку... — промовив батько, ледве ворущачи губами. Застогнав, скривився болісно й кинув різко, ніби аж з розпачем: — Просіть Богорського!..

Богорський наче тут і вродився. Як чорний привид, виріс він на порозі, пропустив поперед себе отця Григорія і кахикнув глухо в кулак, мов збирався перехилити чарчину.

— Слава богу, — привітався тихо отець Григорій, вийняв з кишені рясини згорнуту епітрахіль, одягнув її, не поспішаючи, завченим рухом і підійшов до хворого. Всі, хто був у хаті, позадкували похапцем до дверей, ніби хворий від тої миті, як увійшов отець

Григорій, більше їм не належав.

Останнім вийшов Богорський. Зачинив за собою двері, кахикнув ще раз і подався з двору, ні до кого навіть не обізвавшись. Мачуха було рвонулась за ним, але Павло спинив її за плече і сказав, що сам піде й поговорить з дяком про небожа.

Тарас один лишився в сінешній темряві. Спершись на драбину, яка вела на горище, тамував плач.

Доки ще не було попа, жевріла надія. А зараз... Іще не знав Тарас випадку, щоб одужав хтось у Кирилівці після того, як приходив отець Григорій і відпускав сердезі його останні гріхи.

На подвір'ї гомоніли родичі, бідкалися, що нема сестри Катерини, просили когось сходити чи з'їздити у Зелену Діброву. Із хати долинув голос отця Григорія. Тарас причинив сінешні двері й став прислухатися.

— Зате, глаголю, будеш в раю,— сказав розважливо батюшка.

Довгий час було тихо. Говорив, напевне, батько. Його ослаблий голос вже не міг здолати відстані між ліжком і сіньми.

— Не стрінеш пана, Грицьку, не стрінеш! — пробасив розкотисто піп. — До раю втраплять лише нужденні і страждущі! Багатим у рай пролізти важче, ніж верблюду крізь вушко голки...

З подвір'я в сіни долинав плаксивий голос Йосипа, який просився спати.

— Не гніви, Григорію, господа, — почувся знову батюшчин голос. — Молися краще й уповай на милість його... Прощається раб божий Григорій, — забурмотів він поспіхом, грюкнув ослоном, на якому, видно, сидів, і відчинив у сіни двері, притиснувши ними Тараса до драбини.

Тихо зайшли у хату діти та родичі. Хворий дивився на всіх уже далеким, туманним поглядом. Лише коли побачив Тараса, в очах знову щось спалахнуло.

— Просіть Богорського, — промовив поспіхом, немов боявся, що не встигне сказати, — може б, він узяв до школи Тараса... Не оставте й ви, батюшко, бідного сироту... — звернувся до отця Григорія, що неквапно й відчужено згортав епітрахіль.

— Не оставимо, не оставимо... — кинув піп, беручись за клямку. — Усі ми смертні, і всі під богом ходимо...

Раптом піп відсахнувся. Рвучко відчинилися двері, й на порозі виріс економ.

— Григорій! Завтра з плугом у поле! — гукнув, немовби надворі. Знітився, коли помітив у хаті батюшку. Переступив з ноги на ногу, рипнувши чобітьми, пошкріб потилицю і сховав за спину руку з нагайкою.

— Одробив уже своє, одробив... — схлипнула біля столу мачуха.

— Слава богу, звільнився... — зітхнув з полегкістю батько. На його обличчі проходять тіні то жалю, то горя, то радості. — Хоч тепер звільнився... — додав уже ледве чутно. Зітхнув, заплющив очі...

У неділю вже й поховали...

А в понеділок прийшов раненько дядько Павло. Мовчки випив кварту води і, струснувши стриженою під макітру головою, опустився важко на лавку. Хмуро оглянув

малечу, що сиділа, ждучи сніданку, потер долоньями скроні (перебрав, напевно, на поминках) і сказав, не дивлячись на Тараса:

— Ходім до мене, мабуть, Тарасе... Ти бачиш, скільки ротів...

— І що я, бідна, з ними робитиму?! — сплеснула руками мачуха. Сльози так і бризнули в неї з очей. — Прошу, благаю вас, дівере, візьміть хоча б цього одного, понурого! — Вона сердито ткнула коцюбою в той бік, де мовчки сидів Тарас.

— То як, небоже? — повів бровами Павло. — Доки тепло, пастимеш свині... А як закуає — помагатимеш по хазяйству... Зате не будеш жадний шматочка хліба. Й при ділі будеш. І в люди, бог дасть, вийдеш... Я ж бо зичу тобі добра.

Тарас мовчки підвівся і став збирати свої пожитки. Хіба йому тепер не однаково, що робити, де жити! Недаремно ж кажуть: сироті хоч з мосту та в воду...

Поклав у торбу таблицю, каламар та псалтир і дістав з полиці Сковороду.

— А ця мізерія й ні до чого, — нахмутив брови дядько Павло. — Хрякам що "тму", що "мну" — все одно...

Тарас жбурнув торбину на стіл, а коли Павло одвернувся, сховав останній батьків дарунок за пазуху.

Байдуже ступав слідом за дядьком по стежці, вмитій росю... І цар Давид був пастухом!.. Ще з похорону лунають в душі пісні чи псалми цього царя-поета. Примружиться і ніби бачить його з гирлигою... Ось мерехтить серпанком безкрай степ, яким сумними хмарами сунуть отари. Тремтить багрове сонце, а в голубій височині ширяє кібчик... Тихо... І раптом знову зринає звідкись жалібна музика. Гудуть дуби, співає птаство, і вітер ледве-ледве перебирає сріблясті струни променів...

Тарас поволі стишує ходу, звертає на іншу стежку і, поминувши крайню хату, виходить у степ. Немов вітрило, надуває вітер йому сорочку, куйовдить чуб і притискає холодну книжку до грудей. Не чути дуба, але голосять, тужать вітри... Зеленим вруном — панська озимина... Праворуч, ніби латки на сірій свиті, — маленькі клапті людських ланів... З гори в долину прокладає орач лискучу борозну, по якій поважно ходять такі ж граки... А далі, ген, аж на могилі, хтось мріє білий-білий — немов упала з неба хмаринка...

Якась невідома сила тягне Тараса туди. Колись, як був ще зовсім малий, отак пішов він степом шукать залізні стовпи, що підпирають небо...

Усе гучніше лунає музика. Голосять струни, тихий, прихриплий голос виводить щось журливе. То біла хмарка квилить на степовій могилі. В руках у хмарки кобза. А вуса довгі й сиві, волосся біле як молоко...

В чистім, полі тирса шумить,

Катран зеленіє,

В чистім полі своя воля,

Що й серце німіє...

Співа кобзар, вдивляючись незрячим поглядом у далечінь. Торкає струни, і ті рокочуть, ніби вони живі... Гойдає вітер суху билину, хилить сріблясту тирсу хвилею... Здається, що сива тирса і в кобзаря на голові...

Ой зійду я на могилу —

Гляну-подивлюся,

Як вгадаю про ту волю,

То й знов зажурюся...

Тарас спиняється, щоб не сполохати.

Перебендя легенько пестить струни, і сльози котяться йому по щоках...

— Це ти, Тарасе? — враз озивається і повертає голову, неначе може його побачити.

Тарас сідає неподалік. Старий втирає очі, всміхається зніяковіло:

— Вітер...

Не любить, щоб бачив хтось його журбу. Навіть Івася, поводиря, він не бере з собою в степ на могилу. Іде навпомацки. Йде в степ молитися. І якось дивно молиться: співає та плаче...

— Ну, як там батько? Одужав, певно? — питає жваво Перебендя. Коли прийшов уперше після зими в село, Тарас сказав, що батько в них занедужав.

— Сховали вчора...

Кобзар поклав на землю кобзу, звівся і підійшов до хлопця. Намацав мовчки його плече, притис до себе...

Вертались разом. Палав багрово захід. Немов струмки до ставу, стікалися в село з ланів похмурі орачі. Пилили битим шляхом наморені за день воли. Дівчата, далеко десь, іще в степу, тягли журливу пісню про кинуту нещасну дівчину. Цвіла зоря вечірня, неначе ружа...

На греблі Тарас попрощався із кобзарем. Звернув ліворуч і пішов додому левадою, яку заслав легкий туман. Роса щипала уже потріскані, побиті ноги. За пазуху залазив холод. Хотілось їсти...

Лише коли почув сердитий голос мачухи, яка кляла когось з дітей, згадав, що вже не тут його домівка.

Густим сусідським садом прокравсь до клуні. Заліз у соломі, що пахла й досі полем, спекою, згорнувсь калачиком і причаївся.

Протяжно й хрипло ревли воли. Вози рипіли й постукували на грудді... На сливяку, що за стіною, возились кури... Пройшла по греблі пісня й невдовзі згасла, як гасне в полі вогнище...

...Диво дивне! Тарас застав дяка тверезим і смиренным, наче пустельник. Ще десь-то доля не одвернулася зовсім від нього, коли сьогодні саме взяла за руку і привела у цю простору й порожню хату, де все, що можна було пропити, давно пропите. Торік, як він тікав зі школи, в дяковій хаті стояло ліжко, накрите плахтою, а за столом на покуті висіли в два ряди образи.

Богорський підвівся з полика, пригладив пальцями розкішну кучму на голові й здивовано уп'явсь очима в малого гостя.

— З чим бог послав? — спитав нарешті.

Сховавши за спину торбу з своїм школярським начинням, Тарас сказав:

— Учитись хочу...

— О-о! — підніс Богорський угору палець. — Не забув-таки раба свого нещасного, господи! — повернувся він до кутка, де чорніли сліди образів, маючи намір перехреститися. Проте роздумав, махнув рукою і підступив до хлопця так обережно, ніби той був маною, духом, що міг розтанути. — Давай! — простяг одразу обидві руки.

Тарас мовчав похнюпившись.

Богорський все зрозумів. Ураз поник, почухав ліву ногу пальцями правої і поплівся до полика.

— Я вам буду за наймита!.. — гукнув Тарас.

Богорський став.

— Ти чий кумедний такий? — спитав, прискалившись, і сам собі відповів: — А-а, Шевченків, Грицьків!.. То, кажеш, — в найми? — присів на голий полук. — А блохи путать умієш? А борщу зварити з сокири?

— Як навчите, то вмітиму, — не розгубився Тарас.

Богорський гмикнув, пошкріб потилицю і поцікавився:

— А що нам скаже преподобна мачуха Ксенія?

— Поставить квартиру на радощах...

Богорський довго мовчав.

— Ну, добре, отроче! — підвівся повагом, підійшов до вікна, за яким уже скрадалися сутінки, пошкрібся знову у потилиці й поліз під полук по чоботи. — Покинь де-небудь свої пожитки... — сказав сердито з-під полика. — Щоб торба вільна була... Дістань із печі глечика...

Коли стемніло, учитель з учнем вийшли на вулицю. Богорський вийняв з тину дрючок, попробував, чи замашний, і рушив далі, спираючись на цей вербовий посох. Тарас слухняно плівся позаду й ніяк не міг збагнути, куди й по що вони йдуть.

Минули церкву, цвинтар, корчму. Вже й крайня хата поволі зникла в темряві. Прямували на Тарасівку. Позаду тьмяно блимали вогники. В степу ліворуч виходив з балки багровий місяць, немов великий мідний п'ятак...

— "Богом ізбранною" знаєш? — запитав Богорський.

— Еге, — озвався жваво Тарас. Йому подобалось, що перший день його навчання в дяка почався так щасливо й весело. Кудись мандрують... А що може бути приємнішим від мандрів!

Богом ізбранная діва

В Віфліємі народила...

заспівав Богорський жалібно-жалібно. Лишивши божу матір висіти у повітрі, він кинув коротко: "Підтягай!" — і знов затяг, неначе голодний пес на місяць:

Народила бога-сина,

В сіно в яслах положила...

Тарас уловчився і підтягнув. Богорський озирнувся, закивав головою, благословляючи свого малого помічника, й пішов, співаючи, далі.

Завернули в перший же двір. Не встигли рипнуть ворота, як під ноги кинувся худий патлатий псюра і схопив дяка за халяву. І тут Тарас збагнув, для чого був узятий

дрючок.

Скуштувавши палиці, пес завищав і миттю щез під коморою. Богорський став під вікном, поманив Тараса і завів "Богом ізбранну". Хоч-не-хоч довелося Тарасові підтягати. Тепер він все зрозумів. Було так прикро й соромно. Та що тут вдієш! Назвався грибом, то лізь у козуб...

Двері тихенько рипнули, і на порозі з'явилась біла примара. Навіть при світлі місяця обличчя жінки здавалось черепом, обтягнутим шкірою. Худющі пальці неначе аж бряжчали, коли вона взялася ними за рябі від тіней одвірки.

— Подайте, ради Христа... — почав було Богорський, але затнувся.

— А я зраділа... — розчаровано сказала жінка, коли вони виходили з двору. — Гадала, бог прийшов по наші душі...

Минувши кілька дворів, Богорський знов подався на каганець. Але не встигли проспівати й кількох рядків, як з хати вибіг хлопчик років восьми й замахав руками, аби замовкли.

— Батько насилу заснули... — пояснив він пошепки. — Сьогодні вранці їх на стайні побили...

— Тьху! — сердито сплюнув дяк за ворітьми. — Так можна й дуба врізати під тином. І ні печалі тобі, ні воздыханія...

Цього разу зайшли у двір десь аж посеред села. Сінешні двері були відчинені навстіж, в підсліпуватім круглім вікні ледь блимав вогник. Дяк було спинився біля вікна, а тоді пішов рішуче до дверей. Намацав клямку в темних маленьких сінцях й рвонув за ручку. Тарас, а вслід за ним і Богорський, залякли в порозі. На вбогім ліжку лежала, плачучи, дівчина, а біля ніг її сиділа згорблена мати й, вхопивши голову в руки, співала тихо весільної:

Кидай, мати, в піч дрова,

Оставайся здорова...

Раптом вона відчула чужих, вся затремтіла, затулила собою дівчину й заголосила:

— Ой паночку, голубчику, не займайте більше її!.. — А тоді, так само раптом, всміхнулася, схилила голову на долоню і заспівала знову весільної:

Рятуй, рятуй, та мій братику!

Не дай мені та й загинути...

Задкуючи, учитель з учнем вийшли з темних сіней. Аж на вулиці Богорський мовчки перехрестився і повернув додому, в Кирилівку.

Тарас ішов, наче у сні. Перед очима знов і знов поставали щойно бачені хати і люди, в яких вони з дяком сподівалися роздобути щось на вечерю. За свої одинадцять літ Тарас побачив чимало горя, свого й чужого. Але ці зустрічі приголомшили і його. А може, вони з дяком заблудилися? Може, замість Тарасівки, зайшли до пекла?

Напевне, щось подібне здалося й дякові. Він шпарко йшов, не озираючись, і шепотів молитву, яку проказують від нечистої сили.

В село ввійшли, коли вже місяць був височенько. За тинами гарчали сонні собаки. В хлівах ремигала худоба. Ніде не блимало й вогника. Хіба що...

Дяк спинився, поправив глечик під пахвою, прокашлявся й, переконавшись, що Тарас не відстав, пішов рішуче просто на вогник.

У воротах почули хриплий дитячий крик. Богорський ринувся в двері, немов у хаті плакала його єдина дитина.

— Прийдімо і поклонімося! — сказав, шукаючи клямки. — Хоч ми не волхви, так і младенець же не Ісус!

Гостей зустрів щасливий батько.

— Синок родився... Три дівки маємо, а тут — синок!

— Господь турбується, щоб було кому на світі горілку пити! — захихотів Богорський, потираючи руки, — Нехай росте здоровий, як риба, гожий, як вода, веселий, як весна, роботящий, як бджола, і багатий, як земля!

Батько аж сльозу пустив від розчулення. Гукнув на бабку, щоб прибрала ночви, в яких купали новонародженого, презирнувся з жінкою, що світила з ліжка ясними очима, і поліз до скрині по пляшку.

— Прошу вас, дяче, не погребуйте чаркою, — почав хазяїн припрошувати. — За здоров'я сина... мого синочка... О господи!

Дяк не примусив себе довго просити. Схопив чарчину й перекинув у горло, як у порожню бочку. Сам налив собі другу і послав услід за першою. Тим часом бабка насипала велику миску борщу, взяла три ложки й подала все на стіл.

— Сідай, Тарасе, — гукнув господар, випивши чарку. — Горілки, правда, не лишилось тобі...

— А він у нас непитущий! — зачерпнув Богорський із миски повну ложку борщу.

Із хати вийшли вже після півночі. Богорський кинув посох і обома руками тримав глечик з узваром. Час від часу він прикладався, робив кілька ковтків і, крякаючи на все село, філософствував:

— Велике діло зробив господь, сотворивши різні кваси й узвари! Бувало, в бурсі у Києві як продамо з десятків пречистих дів та як впрємось у шинок з хлопцями-богомазами... Так на другий день тільки квасом і спасалися... Рождество твоє, Христе, бо-о-оже наш! — заспівав він, начебто в церкві. Потім сплюнув, озирнувся довкола і, віддавши глечик Тарасові, наказав:

— Додому йди, вилазь на піч і предавайся сну!

Невдовзі тріснув чийсь перелаз, почувся тихенький стукіт у вікно, потім брязнула клямка й відчинились, рипнувши, двері...

Тарас зітхнув з полегкістю, напивсь узвару й пішов до школи, яка сьогодні стала йому домівкою...

...Над осінь почали потроху вертатись учні, що торік розбіглися від Богорського. Який не є, а все ж учитель, вчився аж в Академії. Не закінчив, правда... Та коли б закінчив, то не був би, звісно, дяком. Десь дали б йому місце батюшки, ще й попівну в придачу. Тепер би славив господа в барвистих ризах та наїдав черево. Хіба ж колись не марив юний попович цим! Гай-гай... Пропало те уповання, розтало, щезло, "яко исчезает дим, яко тает воск от лица огня"... І, може, саме тому пустивсь, як кажуть,

Богорський берега, запив, зненавидів усе і вся, що прагне знань і тягнеться до науки.

Першим прибіг до школи Тарасів друг Гнат Бондаренко.

— Пугу! Пугу! — гукнув він, склавши долоні трубкою біля рота, коли помітив Тараса, що саме мазав у темних сінях долівку.

Залізник із Гонтою обнялися, поплескали один одного по плечах і, немов стомившись від радості, посідали на призьбі, яку розмалював учора глеєм Тарас. Гнат поклав торбину на коліна, загадково підморгнув другові й засунув у неї руку. Спершу витяг олівець, потім — кілька шматків цупкого сірого паперу.

— Коли б мені хто-небудь намалював того коня... — показав рукою на вигін поблизу церкви, де щипала спориш булана Кошицева кобила, — то я, як каже дяк, безвозмездно увесь віддав би оцей причандал...

Тарас дивився мовчки на Гната, і руки його самі тяглися до паперу та олівця.

— Тобі, тобі!.. — промовив поспішно Гнат. Хіба ж він міг подумати, що друг отак нестямно зрадіє його дарункові.

— І кобилу, й лоша! — сказав нарешті Тарас, схопивши в руки той дивний скарб.

— А там лошати немає...

— В попа нема, а в нас кобила буде з лошам!

Узяв у Гната з торби велику книжку, поклав на неї аркуш.

Грифель торкнувся паперу і залітав по ньому, немов рукою хлопця водив всевишній, який в таких ділах, напевне, знався, коли зумів створити стільки всякої всячини на землі. Кобила ніби перебігала з вигону на папір.

Тарас поставив руба книжку разом з папером, витягнув руку, примружив очі і, схиливши голову на лівий бік, вдивлявся довго в малюнок... Торкнувся швидко конячих вух олівцем і всміхнувся до Гната.

— Ти диви! — зачудовано вигукнув Гнат. — Як жива! Того гляди — заірже...

— Тепер — лоша...

— А потім ще — москаля! З рушницею та шаблюкою... Чи, Мамая з бандурою...

Тарас уже того не чув. Отямився лише тоді, як на папір упала зненацька тінь і потягло горілкою.

— Ану подай-но сюди... — сказав суворо Богорський.

Тарас підвівся і віддав дякові малюнок. Спідлоба стежив, як той вдивлявся в папір і повертав його на всі боки, неначе циган на базарі коня.

— А долівку ти вимадав?

Тарас промовчав. Стояв лихий, наїжений, не зводячи очей з малюнка, який тремтів у дяковій руці.

— Свинячим писком та в пшеничне тісто... — скривився дяк, зібгав малюнок і, хитнувшись, дав Тарасові запотиличника. — А хто ж крутитиме волам хвости?!

Тарасові кров шугонула в голову.

— Казали батько... — втрутився Гнат.

— Давай! — простяг Богорський руку. — Дякові теж потрібно жити за щось...

Тарас поклав на призьбу книжку та олівець й пішов од хати.

— Куди?! — гукнув Богорський.

Не озирнувся навіть...

Зійшов з гори навпроти греблі, перехопився через яр, яким весною в леваду збігали струмки, і хотів було пірнути в густий сусідський садок, де він завжди ховався, коли душа виповнювалася якимись прикриттями, але почув там голоси й пішов левадою уздовж струмка.

Свинячий писок... Хоч розумів, що дяк сказав це не про його обличчя, все ж зупинився біля невеличкої сажалки, розгорнув осоку й нахилився, щоб побачити себе у дзеркалі води. Звичайне собі лице... Кирпатий ніс, глибокі очі під вицвілими бровами й високий лоб, прикритий зверху темно-русим волоссям.

Пшеничне тісто... Виходить, і це не для таких, як він, Тарас Шевченко, їм тільки мазати долівку й стіни — ото і все художество. Ну... може, ще намалювати глеєм голубів по білій печі...

Спіткнувся і ледь не впав. Потер забиту ногу, схопив корча, який, мов пан, розлігся якраз на стежці, й жбурнув його у терен під кручею. Корч глухо гупнув, обрушивши порослий травою схил і відкривши чорний вхід у печеру. Трухляве кілля, ніби зламані ребра, визирнуло з-під дерну...

Пригнувшись і затуливши лице руками, Тарас пірнув у хащі терну та дереви і незабаром виринув біля самого зсуву. Звичайно, це була печера. Хтось затулив до неї вхід міцним частоколом, приклавши зверху дерном, щоб було непомітно. Тепер те кілля геть погнило.

Розчистив вхід. Обережно вліз до печери. У повній темряві відчув: земля тверда тут, як на подвір'ї. Поволі встав і не вдарився головою. Ступив три кроки вперед, й рука уперлася в стіну. Тим часом очі звикли до темряви, й Тарас побачив зліва уздовж всієї стіни широку призьбу. І в цей же час з-під ніг його метнулось щось, забряжчавши. Тарас завмер. А в смугі світла, що вляглась біля входу, крутнувшись кілька разів, заспокоївся невеличкий казанчик.

Тарас побіг надвір і назбирав бадилля. Дістав торбинку з трутом, кременем та кресалом і почав розпалювати вогнище. Бадилля довго диміло, жевріло й не хотіло займатися. А коли спалахнув нарешті вогонь, Тарас підвів голову і побачив на призьбі зітлілий синій жупан і козацьку шапку з малиновим шликом.

Затамувавши подих, підійшов до призьби і хотів було взяти в руки жупан. Але той від першого ж доторку розпався на клапті. Тарас не став тривожити шапки. Напевне, тут ховався один із тих коліїв, що розбрелися світом після поразки... Може, навіть хтось із кирилівських, їх же було немало у війську Залізняка... Дід Іван не раз про це розповідав...

"А може, шабля або пістоль десь тут заховані?" — подумалось. Підкинув у пригасле вогнище палива і почав шукати козацьку зброю. Та, крім кількох вуглинок, нічого більше не знайшов. Присів на призьбу-ліжку, щоб заспокоїтись. Серце так прудко билось в грудях, ніби і справді стрівся тут з гайдамакою. Ось-ось, здавалось, трісне надворі хмиз, загляне хтось вусатий, з оселедцем на голові й спитав гнівним голосом:

"А хто тут ходить у моїй печері?!" Тарас прислухався, проте знадвору не досягало сюди ні звуку.

Сидів так довго. А потім звівся й, узявши почорнілий мідний казанчик, почав копати землю.

Коли останки жупана й шапки були поховані, постояв мовчки, як личить біля могили, і вийшов тихо в уже багрове, немов скривавлене, надвечір'я...

...На другім тижні після різдва вернулись з Києва чумаки. Вони були схвильовані і таємничі. Розпрягали мовчки волів, а в очах раз по раз загорялись вогники радості. Надвечір пробігла чутка селом: недовго вже панам панувати, посмоктали людської крові...

Тарас почув цю новину від Гната: той біг по щось у шинок і заскочив до школи, щоб порадувати друга.

— Уже повстали чернігівці. Коваленко моєму батькові розповідав... — сказав він пошепки в сінях і побіг по білій стежці до шинку...

Дяк хропів на печі — прийшов недавно додому лика не в'яжучи.

Тарас наслав соломи в чоботи, знайшов онучі й швиденько взувся. Накинув свитку, одягнув на голову шапку, яку він сам собі пошив, і вибіг з хати.

Під вечір мороз подужчав. На заході піднявся в небо багровий стовп. Вились високо вгору стрункі дими. Іскристий сніг зітхав і охкав під чобітьми...

Здавалось дивним, що люди топлять печі, вечеряють. Уже повстали чернігівці! Ось-ось в степу забемка дзвін і шугоне у небо червона заграва... Може, знову десь у Холоднім Яру гайдамаки святять ножі!..

Вихором влетів Тарас у хату до Коваленків. Там було вже чимало людей. Усі притихли і насторожились. Але, впізнавши, знову загомоніли, запихкали люльками. За столом, біля самого господаря, виднілась сива дідова голова.

— Ну, ну! — нетерпляче підганяв старий Коваленка.

— Так ото я й кажу, — почав півголосом той. — Ночували ми у Василькові. Коли це, ще ні світ ні зоря, надворі знявся переполох. Різкі команди, крики, іржання коней і навіть постріли. Вибігаємо з хати — повне місто солдатів. "Царя не буде!" — перебігає чутка з двору до двору. А слідом за нею ще приголомшливіша, ще радісніша: "Землю і волю всім!" — Коваленко трохи помовчав, зітхнув з полегшенням і додав: — А ми додому швидше... Аби без нас не поділили...

— А хто ж у них отаманом? — поцікавився дід Іван. — Може, хто з старих коліїв?

— Якийсь Апостол, казали люди.

— Був колись такий гетьман... — подумав уголос дід. — Та це задовго до Коліївщини... Як я малим ще був, розказували старі...

Притихли. Кожен думав свою селянську думу, сумнівався, надіявся. Кожен, певно, згадав, що немає нічого вічного в світі. Була воля — потопили в козацькій крові та в кріпацькому поті... Та й неволя ж, мабуть, не вічна! Вріже дуба колись же! Тільки їй у цьому треба допомогти...

Миналі дні. Вихрів снігами січень, стискав в обіймах ріки, простягував холодні руки

у глиб землі. І біло-біло довкіл було. Навіть надвечір, коли заходило сонце, у небі не з'являлося червоних спалахів. Звисали хмари, неначе стеля в старенькій хаті, що наполовину вже вгрузла в землю. І ночі теж були довкола чорні, як кріпацька журба. Даремно люди вставали з теплих ліжок, виходили тривожно з хат, вдивлялись і вслухалися. Ніде ні звуку (лиш вітер свище) й ні клаптя заграви... То де ж та воля?! Де ж той Апостол, що возвістив її щасливий прихід і загубився у хуртовині?..

Вечорами збиралися у котрийсь хаті і гомоніли, думали. А потім хтось просив згадати якусь стару козацьку бувальщину, і дід Іван, який приходив першим щовечора, статечно кашляв у кулак і починав завжди одною й тою ж примовкою: "Коли старі люди брешуть, то і я з ними..." А потім йшла нова цікава історія.

Тарас уже чув не раз їх. Коли ще батько й мати були живі, у неділю часто збирались люди в їхній хаті, випивали для веселощів по чарчині й просили діда розказати про гайдамаків, Але сьогодні дідусь почав щось зовсім нове. Дядьки притихли, як школярі. Навіть діти, що вовтузились на печі, причаїлися. Оксана забула, що одягла кумедну Тарасову шапку, підперла голову кулачком — заслухалась...

— А було це недалеко від Будища. Там в яру ще й досі є озеро. А над ним ліс невеликий...

— Гупалівщина! — підкинув котрийсь з дядьків.

— Еге ж, еге ж, — зрадів підтримці дідусь і запитав: — А чому він зветься так — Гупалівщина?

Дядьки знизали плечима, презирнулися. Гупалівщина, та й годі...

— Отож-то й є! — підніс угору палець старий. — Як спалила шляхта вільшанського титаря, на другий чи на третій день примчав із хлопцями Залізняк. Розпитав, чи нема поблизу панків-ляшків (а їх ще вчора всіх перерізали), коня під боки острогами й полетів зі своїми Старим шляхом, ніби на Звенигородку. Минули хутір Боровиків і звернули понад яром на Будище. Оточили нишком той лісочок над озером і почали підкрадатися. Ну, а в лісі — ані душі! Коли гульк — на деревах, неначе груші, сидять пани вродзоні. Позбивали! — А як упоралися із шляхтою, таки ж у тому лісі знайшли льохи потаємні, в яких грошей було повні скрині... Й подалися на Лисянку...

— А чому ж Гупалівщина? — розвів руками котрийсь із дядьків.

Інші дружно зареготали.

— Пани ж, як падали, гупали... — пригладив сиві вуса ДІДУСЬ.

Притихли знову. Та старий не почав нової історії. Озирнувся на темні вікна і попросив:

— Ану погляньте котрийсь, чи не світає...

— Ще й перші півні не кукурікали! — засміявся той самий дядько, що перепитував про Гупалівщину.

Цього разу ніхто й не глянув на нього. Господар вийшов з хати, постояв трохи в дворі, пройшов під вікнами на причілок і повернувся.

— Ні. Темно й тихо...

Дядьки зітхнули і попівдалились...

Після водохрещ, коли стояли морозні сонячні дні, прийшов кобзар у село. Він ніколи до цього не бував зимою в Кирилівці. З'являвся завжди разом із жайворонками, ніби також літав на зиму в теплі краї. Оксана перша стріла в селі його, запросила в хату заночувати. Було вже пізно, і старий не відмовився.

— Добрий вечір вам, люди добрі!

— Ласкаво просимо, діду, — пішов йазустріч Оксанин батько, зняв з Перебенді торбу та кобзу, взяв під руку й провів до столу.

Дітлахи тим часом оточили поводиря. Розтерли руки, розкутали, спитали, як звати, і гуртом, немов горобці, шугонули у тепле просо на піч.

Тарас прийшов, як тільки стало темніти. Вже кілька днів не був він у Коваленків, а це неначе хтось узяв його за руку і вивів зі школи на знайому дорогу.

Кобзар якраз узявся до миски з борщем.

— От спасибі, от спасибі... — саяв від задоволення. — Знакомитий борщик у вас!.. — Раптом він насторожився й, зупинивши повну ложку на півдорозі, обернувся в той бік, де присів на край ослона Тарас.

— Це ти, Тарасе? — запитав, немов побачив, та не впізнав.

Коваленки презирнулися: він нюхом чує, чи що?

— Він, він, дідусю! — закивала Оксана, подаючи на піч малому Йвасю-поводиреві пшоняну кашу і кварту теплого молока.

— Ну, що там діється в світі? — запитав господар якомога байдужіше, коли старий наївся й напився.

Кобзар нічого не відповів. Намацав шапку й кобзу, прокашлявся тихо, перехрестився й подякував за вечерю. Лише потому похмуро буркнув у відповідь:

— Сліпий я, синку, незрячий...

— А ми тут волі ждали, надіялись... — обізвався журно господар.

У хаті зробилось тихо. Навіть діти не вовтузились на печі.

— Спіткнулась воля... — сказав неголосно Перебендя. — Умилась кров'ю та й в кайдани озулася...

У хаті знову зависла тиша. Тільки чути було, як на ставу тріскався лід, ніби хтось мерзлим груддям кидав у домовину...

— Розбили під Ковалівкою... — промовив згодом кобзар. — А інших, їхніх друзів та однодумців, ще десь у грудні, у Петербурзі...

Тарас поглянув на Коваленка. Сусід беззвучно плакав...

...Чию многотрадальну душу доведеться йому сьогодні супроводжувати своїм читанням в царство небесне, Тарас не знав до самого вечора. Дяк потинявся по школі, помугикав грайливу пісеньку, яку можна співати лише на вухо, та й то не кожному, і вклався на полику спати. А в Тараса набралось стільки діла, що не мав хвилини забігти хоча б до сусідів і дізнатися, хто помер. Правду кажучи, Тарас не дуже і переймався тим. В його житті недовгім було вже стільки смертей, стільки близьких і рідних відмучилося!..

Рубав гілляччя, доки аж не стемніло. Повносив дрова до хати, знайшов навпомацки

псалтир і підступив до хазяїна. Збудить дяка не так-то просто, та ще коли йому не сняться цигани. Тут треба вміння і неабияке.

— Акиш, прокляті! Киш! Киш! — задригав дяк ногами, коли Тарас почав стягати з нього кожуха. — Послухай, ти! Ти, ти, що хвостик скручений бубликом... Не п'яль своїх чортячих баньок! Підлізеш ще — як двину!

І сміх і гріх! Дякові знову сняться чорти. Тарас побіг до печі, знайшов на припічку соломину і встромив у ніздрю грішникові. Дяк запручався, забурмотів прокляття і врешті так чхнув, що сам прокинувся і сів на полику з переляку.

— Бр-р-р! — струснув патлатою головою, немов собака, вилізши з річки. — Це ти? — спитав, уздрівши Тараса. — Да воскреснет бог і растачаться вразі его... — почав було молитву, а потім сплюнув і, мов згадавши щось, уп'явся очима в хлопця: — Що, ранок вже? Пора до утрени?

— Та ні... Ще вечір, — відступив на кілька кроків Тарас.

— То якого ж біса! — аж підскаочив дяк від обурення.

— Над ким читати псалтир?

Богорський довго чухав потилицю, кривився, м'явся — не міг згадати усопшої.

— Ну, та... ота... Ну, як же в біса її? Та сама, що й богородиця! Ну, як же ту, непорочну?

— Марія?

— Еге! Еге! — зрадів Богорський і покотився, неначе віз, якого витягли з твані. — Коваленкова мати! Живе отам, край дороги, що на Вільшану. Ну, хата вгрузла в землю і рудий собака, що хапає, навіть не гавкнувши...

Тарас не слухав більше дяка. Вражений, скоріше вийшов із хати.

Це ж, це ж умерла бабуса Оксанина!.. Сухенька, жвава бабця Марія, що так любила слухати, як хтось читає книжку. Псалтир, житія і навіть граматику вона сприймала, як боже слово, і вважала кожного, хто умів хоч трохи читати, напівбогом-напівлюдиною. А найдужче вона любила слухати вірші. Заплющивши очі й затамувавши подих, вона сиділа, мов кам'яна, й лише на висохлім її лиці світилось тихе блаженство...

І ось умерла бабуса, якій було за чим на світі жаліти...

Тарас не йшов до неї, а біг. Не міг змиритися, повірити, що вже її немає.

Зустріла його Оксана. Змарніла вся, заплакана.

— Вона просила, щоб ти псалтир прочитав... — сказала в сінях пошепки.

У хаті було багато людей: Йому дали дорогу, як дякові чи батюшці, зняли свитину й запалили більше свічок, щоб видно було читати. Тарас тремтів від хвилювання й холоду, який, здавалося, пронизав його наскрізь, доки йшов від школи до Коваленчихи. Щоб не впустити псалтиря на долівку, він поклав його біля труни й почав незграбно терти руку об руку. Коли трохи нагрівся та заспокоївся, набравсь хоробрості й зиркнув на бабу Марію. Вона лежала наче жива. Ось-ось, здавалося, розплющить очі, всміхнеться тихо йому і попросить почитати Сковороду. Крадькома Тарас оглянув тих, хто прийшов віддати останню шану бабі Марії і провести в останню путь. Схрестивши вузлуваті руки на животі, стояв Оксанин батько, дививсь на матір й не помічав великих

сльозин, що, ніби краплі воску зі свічки, спадали просто йому на руки. Із-за його широкої спини визирала Оксана. Вона вже не плакала, тільки схлипувала та раз по раз витирала червоні очі. З обох сторін завмерли в тихій жалобі близькі й далекі родичі та сусіди.

Спохватившись, Тарас узяв із лави псалтир, повернувся до світла і розкрив на першій сторінці...

Скінчив читати уже при денному світлі. Важко човгаючи натовленими ногами, пройшов до полика, знайшов у купі одягу свою свитину, шапку й, одягнувшись, ступив до дверей. У голові шуміло, стискало скроні, язик у роті ледь повертався. Востаннє глянув на домовину й попрощався з бабунею.

Уже в холодних сінях наздогнала його Оксана. Тицьнула вузлик з грішми, дала під руку теплу паляницю і перев'язаний нитками згорток.

— Тут ремінь, пришиви на чоботи... Тобі бабуся Марія оставили...

Лише надворі, коли дихнув в обличчя теплий вітерець, Тарас поволі відтанув. Морозу начебто й не було. Низько стелився дим з коминів і пах так смачно, що наморочилось у голові. Хтось пік гречані млинці... У когось цибуля смажилась... Життя і смерть... І завжди поруч! Згадався страшний той вечір, коли ходили вони з Богорським просити хліба в Тарасівку. Одне, поживши на світі, вмирає, тим часом інше народжується. Недарма ж кажуть, що половина світу плаче, а половина скаче... Ось пішла на той. світ добра людина, а йому і журно, й весело. Жаль бабусі, ще й дуже жаль. А весело тримати в руках добрячі пришиви на чоботи! Подумать тільки, ще ж не мав він своїх чобіт. Ходив завжди в чийхось недоносках...

Приталий сніг сідав пружисто, і кожен крок лишавсь на ньому, мов на папері. Цвірінчали весело горобці, стрибали зграйками на дорозі й раз по раз чистили пір'ячко. Тарас ковзнувсь по стежці, й пташки ураз знялися й перелетіли на кущ бузку, що вже стояв без снігу. Тарас хотів ковзнутись ще, та вчасно стримав себе, бо ледь не випустив хліб. Поправляючи під пахвою запашну паляницю, побачив пса, що йшов слідом за ним по дорозі. Худий, облізлий, з голодним блиском в очах, він спинився за кілька кроків від хліба й завиляв безсило хвостом. Тарас був певен, що пес не бачить його, а тільки хліб, який стирчить з-під пахви.

Поклавши пришиви на стежку, відламав від буханця чималий шматок і кинув псові просто під ноги. Собака навіть не відсахнувся. Схопив зубами й лапами і їв, заплющивши очі.

Богорський стрів Тараса в порозі.

— Давай, — простяг він руку до хліба. Нахмутив брови, коли побачив, що хлібина надламана, але простив і вп'явсь зубами в хрустку скоринку.

Тарас віддав дякові хустину з грішми, а згорток з пришивами сховав за спину й ступив назад до дверей.

— Давай! — промовив владно Богорський і схопив Тараса за руку.

— Це пришиви, пришиви на чоботи! — запручався Тарас. — Мені дали, мені бабуся оставила!

Богорський мовчки розгорнув чистеньку білу шматину, оглянув ремінь і, піднісши вгору тремтячий довгий палець, прорік:

— Блаженни непорочни, в путь ходящі в законє господнем! — Подумав трохи, почухав спину об дубовий одвірок і додав, ламаючи хліб: — Єсть путь, мнящійся биті прав, последняя же его — ад...

Тарас заплакав мовчки. Скинув свиту, почав розпалювати піч. Ну що ти вдієш з цим патлатим п'яницею!

Тим часом Богорський вкинув останній кусень у рот, одягнув кожуха й, поклавши пришиви за пазуху, взявся за шапку. Нараз спинивсь, задумався. На обличчі в нього промайнула тінь якоїсь внутрішньої боротьби, рука немов сама собою потяглась до кишені. Зітхнувши тяжко, дістав хустину з грішми, розв'язав і вийняв мідного п'ятака.

— Візьми на бублики... — простягнув монету Тарасові й потупив очі, засоромившись своєї щедрості й доброти.

Тарас удав, що прислухається, як сичать розталі дрова в печі. Подався тим п'ятаком!

Богорський плюнув, кинув мідяк на припічок і вийшов з хати, не зачинивши дверей...

...Весна — що рідна мати для сироти. Приголубить ясним промінням, теплим вітром розчеше, заколише тихим дзвоном струмків і надію вселить у серце. А коли збіжать струмками сніги і навшпиньки стане озимина, потягнувшись пружно до неба, цілий світ тоді належить бідному сироті. Манить далеч, мерехтлива, закосичена сонцем, вабить левада, вкрита рястом та хрещатим барвінком, кличе поле, над яким видзвонює жайворон... І розбухає серце, як закута зимою брунька, розцвітає цвітом пишним, ім'я якому — любов. Любов до вітру, до маленьких перших листочків, до пухнастих вербових котиків, до гусей, які з веселим криком повертаються з вирію, до людей, що йдуть за плугом по борозні чи роняють тепле зерно в пахучу чорну ріллю...

Ціни їй не було б, весні, коли б не мала вона субот — воістину днів чорних для школярів.

Ще рано-вранці дяка гукнули до Кошиців. Хлопці ждали, сумні, пригнічені. Одні тинялись мовчки по школі, інші, повиймавши саморобні ножі, вкотре обдивлялись різки, щоб на жодній не лишилося і сучечка: вишня — це тобі не верба. Не виглядали вчителя: щоб вернувся він не сердитий. А то як прийде злющим — пам'ятатимеш до нових віників.

Богорський довго не заходив до школи. Чортихаючись і бурмочучи щось сам до себе, подався спершу в хату, потім вийшов надвір, постояв трохи, тоскно дивлячись на шинок, сердито сплюнув і пішов рішуче назад.

Грізно блискаючи очима, він постав на порозі, зачинив на клямку двері й ступив до Гната.

— Ану, раб божий, постав ослона й лягай! — сказав спокійно, з притиском, так, що в хлопців серце миттю опинилося в п'ятах.

Зціпивши зуби, Гнат виніс на середину школи ослін, спустив штани до колін і

впокорено ліг. У покорі тій був для нього сьогодні єдиний рятунок. Зумів уплести червону стрічку сонному дякові в косу, зумій тепер спокійно влжати під різками.

Богорський вибрав найзамашнішу, хльоснув нею в повітрі, поплював на руки, розмахнувся і крикнув: "Четверту заповідь!" — мов не міг без цього ударити.

— Помні день суботній... — промовив глухо хлопець і в ту ж мить вчепивсь руками в ослін.

Богорський сік сьогодні натхненно. Вся Гнатова спина одразу покрилася смугами, а потім чвиркнула кров. Лише тоді Богорський пожбурих різку й пішов у куток до води.

— Катюга... — сказав, підводячись Гнат.

— Хто? Хто це сказав? — уп'явся очима, ніби кігтями, в Гната, збагнувши, видно, що саме він від злості і болю мовив те слово. — Мало всипав? Додати?

— Це я, — промовив тихо Тарас і пішов до ослона.

Дяк довго дивився то на одного, то на другого, ніби жаліючи розлучатись з Гнатовою спиною, потім заревів, як поранений звір, і схопив свіжу різку.

У неділю, зразу ж після обідні, старенький Кошиців наймит запряг кобилу у візок, накрив сидіння з сіна квітчаним килимом і під'їхав до брами. Із церкви вийшов заклопотаний батюшка, вмостивсь на возі й нетерпляче став вдивлятися у бічні двері, з яких давно мав вийти Богорський. Нарешті той з'явився, облизуючись. Піп сердито буркнув на нього й звелів візниці рушати. Дяк незграбно стрибнув на віз уже на ходу.

Тарас пірнув у юрбу, що все ще гомоніла на паперті, розділившись на купки. Було цікаво: куди це Кошиць з Богородським поїхали? Та люди, як на зло, розмовляли про все, крім того, що він хотів почути. Власне, до попа йому було байдуже, а от дякова доля його цікавила. Коли б поїхав надовго... Господи! Скільки можна обходити світу, скільки побачити! В кишені муляв п'ятак — ще з тих грошей, що дала Оксана за читання над бабою, — на нього можна роздобути в шинку паперу...

— Єпископ буде у Вільшаній проїздом, — почув нарешті Тарас. Озирнувся — то титар мовив до когось. — З усіх приходів довколишніх духівництво збирається...

Отже надовго! Тарас дістав з кишені монету і, затиснувши її в кулаці, пішов неквапно до шинку. Боліла спина, не давала підбігти. А так хотілося скоріше вийти в поле, за леваду, ген туди, де говорить з вітром тополя!.. Ось візьме паперу у шинкаря, піде й змалює її. А поруч з нею — Оксану!..

Тим часом щось тихенько заскімлило. Тарас спинивсь, прислухався. Ніде нікого. Хіба що там, навпроти шинку на вигоні. Наддає ходи — плач стало чути дужче...

На моріжку під вбогим тином сиділа жінка з дитиною. Худа, аж чорна від пилуки та сонця, вона стромляла пусту торбинку грудей в рожевий ротик дитини й сама беззвучно плакала. Над нею біло— біло цвіла черешня й бриніли бджоли, а в синім небі, неначе гори, пливли врочисті хмари й шугали весело ластівки...

Тарас звернув з дороги і підійшов до жінки. Вона звела на нього очі й, зніяковівши, прикрила груди хустиною. Тільки зараз помітив, яка ця мати ще молода. Літ сімнадцять — не більше. Блакитні очі, немов дві квітки барвінку, голубіли на засмаглім, чорнім лиці, і стільки в них уже було журби та муки людської, що мурашки побігли в хлопця по

спині.

Дитина знову заскімлила...

Поклав на кущик споришу п'ятака й побіг майданом до греблі.

У ставку плескалось, ніби бавлячись, сонце. Вітряк махав крильми, тремтів і тужився, а злетіти не міг... Веселий вітер, мов зальотник-джигун, загравав до тополі, а вона пручалась, рвалась з його обіймів, розметавши коси по густій блакиті небес...

І серце в грудях тихо-тихо відходило. Щеміло тільки, як руки взимку, коли з морозу в хаті заходять зашпори...

Постояв трохи на вершечку могили, знайшов у небі ледь помітну тремтливую грудочку, що вся дзвеніла, сипала дощем із звуків, й пішов ріллею до лісу. Земля була пухка й волога, то тут, то там на ній виднілись гранчасті зерна. Й на мить здалось Тарасові, що він ступає розливом цвіту... Гудуть довкола бджоли, і пахне медом... А потім враз зашурхотіли стебла, й на босі ноги впали важкі достиглі зернята...

А ліс бринів, сміявся, плакав, виспівував. Найдужче гупали одуди. Меткі, барвисті, вони гасали лісом, немов підпили хлопці на вечорницях. Сварились, гнівалися сороки, перегукувались поважні, стримані вивільги, й раз по раз пробував своє тендітне горлечко соловей...

Внизу, на мертвім листі, також буяло життя. Шмигали чорні кундоперки, руді, опасисті ковалі тягли в свої хати-кургани удвічі, втричі більші "колоди" і не спинялись навіть відпочивати. Літали, бігали, лазили якісь жучки й комашки, що теж раділи, мабуть, весні. Цвіли фіалки синьо, крізь пріле листя рвалась угору тонка і гостра трава...

Чого тільки немає в світі! І все живе, вмирає й народжується... Все хоче їсти, пити та хоч маленький промінчик сонця! І вистачає всього для всіх. Одні лиш люди... Звідки й куди мандрує ота нещасна покритка?..

У лісі раптом зробилось сумно й темно. Притихло птаство. Замовкли навіть одуди... Тягло із яру вогкістю і прохолодою...

Село вже спало, коли вертався з лісу. В садках біліли тьмяно хати, розшиті тінями, й тополі ген по той бік Кирилівки здіймались вгору, немов списи. Світилося лише в корчмі та ще... в дяковій хаті, й чомусь не там, де жили вони з Бо-горським, а з іншого боку.

Тарас спинився, здивований. Ніколи ще не бачив світла в школі! Побіг майданом прямо на таємничий вогник.

Вікно було прикрите чимось зсередини. Вловивши тихий гомін, прислухався. Кахикнув хтось, і знову стало тихо. Тарас підкрався до дверей і шаснув у сіни.

— Ха-ха-ха! — зареготав хтось так, що задрижала хата.

— Ти що, звихнувся, пане дяконе? — спитав Богорський.

— Га-га-га! — гримів дякон. — А пам'ятаєш, Петре, як обригав ти рясу протоієреєві? Шовкову, білу!

— За що й був ізгнан, яко люципер з царства небесного! — додав тоненько хтось третій і захікав не без лукавства.

— То будьмо ж! Сто болячок йому в печінку! — сказав Богорський сердито. І Тарас зрозумів, що розмова ця дяку була не до вподоби. Задзвеніли чарки. Хтось крякнув, випивши, і так поставив чарку на стіл, що той, напевно, тріснув.

Дяки гуляють! Тарас намацав клямку дверей до хати і ненароком брязнув.

— Кого там носить нечиста сила? — спитав Богорський, розчинивши двері у темні сіни.

— Це я, — озвався Тарас.

— То консул мій, — пояснив Богорський через плече.

— А йди-но, хлопче, сюди! — гукнув дякон, ніби в порожню бочку. Поманив до себе Тараса й, піднявши чарку, сказав: — А нумо, отроче!

Щоб не образить гостя, Тарас узяв горілку, заплющив очі й випив. Немов огню линули в горло. Розкривши рота, хапав повітря. Дяки за боки брались від реготу.

— На хліба, хліба на, закуси! — гукав дякон. Лице його здалось Тарасові багровим круглим місяцем, на якому вместилися кучмата хмара волосся. — Сідай до столу! — посунувсь трохи дякон.

Тарас зиркнув на Богорського й, не стрівшись з його очима, присів на край ослона.

— Не іскушай... — похмуро кинув сухорлявий, щуплий дячок, що сидів ліворуч дякона. Лицем він був схожий на Микиту-великомученика, якого змалював недавно для церкви маляр із Тарасівки.

Дякон звів докупі брови і відповів багатозначно віршем Сковороди:

Ах ты, тоска проклята! О докучлива печаль!

Грызеш мене измлада, как моль платья, как ржа сталь.

— Не забув "Божественных пьсней"! — всміхнувся Микита-великомученик.

— Боготворю! — прогук дякон і притьмом схопився за пляшку.

Тарас узяв шматочок сала, який поклав йому дякон опісля хліба, і їв, заплющивши очі, аби не так хитались вікна, стіл і дяки. Одне — від того, що випив, а друге — що й ріски в роті не мав від самого ранку.

— Аби побачив де пристойний список Сковороди, — говорив, наливаючи чарку, дякон, — їй-богу, дав би два золотих!

Богорський швидко глянув на Тараса, але, зустрівши його байдужий погляд, закашлявся.

— Загнув ти, пане дяконе! — промовив згодом.

— От хрест святий! — перехрестився велетень. — Ще й цю віддав би в придачу! — вийняв з кишені невеличку, проте грубеньку книжку. — Вгадайте, хто робив оці достойні кунштики? — підняв дякон угору книжку й розгорнув якраз на малюнку.

Богорський одразу розвів руками, а Микита-великомученик придивлявся довго й уважно. Аж підвівся й потягнувся до книжки, як коза до листка на вершечку куща.

— Не тужся, дяче, все одно не вгадаєш! — засміявся дякон. — Афанасій Мазницький! — сказав він так урочисто і голосно, ніби оголошував ім'я патріарха всія Русі.

Дяки й роти пороззявляли від подиву.

— Отой плохий, задрипаний? — скривився, ніби розкусив кислицю, Богорський.

— В якого подільські кози солому смикали крізь діри в чоботях? — пропищав Микита-великомученик.

— Що завжди був голодний, неначе вовк, і канючив у тебе недоїдки? — спромігся ще на запитання Богорський.

— Той, той! — потряс диякон книжкою. — Байстрюк, бродяга і голодранець! А нині — найліпший гравер лаврській, стовп друкарні, чудотворець і любимець його величності Аполлона!

— Воістину путі господні несповідимі! — розвів руками великомученик.

Тарас аж дихать перестав, слухаючи цю дияконову мову. Невже той славний маляр був таким горопахою? Пройшов тернисту путь сироти від домівки під тином до палат друкарні лаврської! Тарас був певен, що книжки друкують у найкращих в світі палацах.

— Дайте поглянути, — попросив тихенько диякона.

Диякон гмикнув, поставив чарку, яку збирався перехилити в свою бездонну горлянку, й подав Тарасові книжку. А той уп'явсь очима в перший кунштик, який потрапив під руку, і не міг відірватись...

— Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею! — сердито кинув Богорський.

Микита-великомученик тільки хіхикнув і потягся до пляшки. Один диякон придивлявся до Тараса з цікавістю.

— Ти, може, теж малюєш? — спитав він раптом, як здалося хлопцю ласкаво.

Тарас хотів було про все йому розповісти й попросити поради, але Богорський став на заваді.

— Тож вип'єм! — вигукнув він.

— За альма-матер! — додав Микита-великомученик.

— За славетний малярський цех! — гукнув диякон захоплено, і задзвеніли чарки.

— Смирися, хлопче, — сказав сердито Богорський, коли Тарас узявся перегортати книжку.

Тарас поклав її на вільне місце перед дияконом.

— Ну що ти, дяче! — заступився диякон. — Він смирний отрок...

— Ви спитали б краще в нашого економа! — посмикав вус Богорський і розповів, як падав шляхтич з коня.

— Гайдамака! Справжній тобі гайдамака! — опустил диякон руку Тарасові на плече. — То, кажеш, пан економ з коняки сторч головою?

— Не іскушай, — втрутився великомученик. — На все єсть воля божа. І пан, і слуги вірні його — від господа...

— Або від чорта! — сердито кинув диякон. — Диявол теж не дрімає.

— Не плюй в колодязь... — примружив очі великомученик.

— Бо що?! — подався до нього диякон.

— Позбавлять сану...

— А це ось з маком! — підсунув під самий ніс великомученика прездоровенну дулю.
— Я чхатиму! — Але на кого він збирався начхати, диякон так і не сказав. Хильнув

чарчину горілки, вкинув у рот огірка й, підвівшись, набрав у груди повітря і рывкнув так, що погасли свічки: — Многая лета, многая лета, мно-о-огая ле-е-ета!

Замовк, а голос його ще довго гримів у Тарасових вухах, аж поки Богорський не простягнув своє багатозначне: "Да-а!"...

— Отож-то й є! — промовив гордо дякон. — Такі горлянки не валяються по дорогах! Навіть коли вони і плюнуть часом у колодязь... — додав навмисне для Микити-великомученика...

Той немов і не чув. Лупив кресалом об кремінь й раз у раз роздмухував трут.

Дяки лишилися на ніч. Микита-великомученик було зібрався додому, але одумавсь згодом і теж zostався. Власне, він повернувся з ночі по тій простій причині, що десь поділась клята його Тарасівка. Так ось чому дячок був схожий на Микиту-великомученика! То маляр сам себе змалював!

Доки дячок мостився на двох ослонах, Тарас при тьмянім світлі недогарка уважно стежив за ним. Уперше ж бачив живого маляра. Він їв і пив, кресав вогонь і ось тепер лягає спати, як кожен смертний! У нього навіть руки такі ж звичайні, як і в людей, хіба що трохи тендітніші...

Тим часом дякон удвох з Богорським прибрали посуд зі столу, і стіл тривожно зойкнув під важучим гостевим тілом.

— Х-хох! — зітхнув дякон і погасив недогарок. — А пропади ти пропадом! Отак і вдома, хоч цілий вечір рота не роззявляй... Наказаніє суще! Ох-хо-хох... Що ж то діє там моя благоверна?.. Воістину за шматком кишки сім верст пішки! — Тягнутись з Лисянки до Вільшаної, щоб узреть і услишаті... Вже досі втяв би дві богородиці!..

— Не богохульствуй, — крізь сон промимрив маляр з Тарасівки.

— Та спи, таранько нещасна! — огризнувся дякон, проте затих.

Тарас лежав на свиті, кинутій на черінь, і згадував увесь вечір від тієї хвилини, коли в дверях з'явився Богорський і дужий голос гукнув: "А йди-но, хлопче, сюди!" Велична постать маляра з Лисянки геть закрила собою дячка з Тарасівки і його "Івана-воїна" та "Микиту-великомученика", якими вславивсь він по всьому, мабуть, повіті. А голос, голос! Тарас немовби і досі чув, як б'ється дяконів голос у затісній хатині, мов птиця в клітці... І серце, видно, в дякона добре, щире та щедre. Бач, чарку дав, і хліба, і сала... Богорський вік прожив би, а до цього не додумався б! Йому аби напхати власну пельку та завалитись спати на полику... Хропе он — ніби свиняка рохкає... А той, що кози солому смикали! Байстрюк, бродяга... А нині — стовп друкарні лаврської! В книжках малює... Й паперу в нього, напевне, скільки загодно, і фарб, і пензлів...

Думки пливли й пливли... Стелились спершу веселим сонячним маревом, а потім їх поволі поїняв туман...

Співали другі півні.

А третіх уже Тарас не почув...

...Голод, кажуть не тітка. Хто був хоч раз голодний, той знає, яка то мука — думать тільки про кусень хліба. Весь світ тоді стає людині не більший від паляниці.

Вже другий день Тарас никав селом в такому стані. Богорський щез напередодні

вранці, як він ще спав. Опохмелившись, пішли і гості. Як не шукав Тарас в обох кімнатах і навіть у сінях — не роздобув і крихти. Одні пляшки порожні та чарка, забута кимось. (Дяки ходили завжди при чарці, як козаки при шаблі: бувають різні-бо несподіванки!). Поткнувсь додому, та довелось тікати, спіймавши облизня. У хаті мачуха саме чинила суд і розправу над дітьми. Подався в поле, де сів гречку Микита, але і там не пощастило: прийшов запізно — Микита вже пообідав. Так голодним і спати ліг. І встав з одною думкою: чим би десь поживитися?

Нарешті, на другий вечір припхавсь додому Богорський. Обійшов Тараса стороною, немов боявся, що той укусить, і, сито гикнувши, щось вийняв нишком з-за пазухи й поклав у підпіччя, закривши заслінкою.

— Отак-то краще, — зашепотів ласкаво, обдивляючись, чи немає де щілини. — А то сидиш на сливі... Лисиці ж ходять і прочі різні тварі! Ну, ну! Посидь спокійно до ранку, а там нізидеш в царство небесне... І ні печалі тобі, ані воздыханія!

З підпіччя киркнула курка.

— Та тихо ти! — притулив до рота палець Богорський і промовив вже заспокійливо: — Які там в біса в тебе гріхи! Та й завтра встигнеш покаятись...

Дяк глянув скося на Тараса, що сидів на лаві біля вікна, й пішов навшпиньках до полика.

— Ну й хрестини господь послав! — обізвався згодом захоплено. — Коли б щодня хоч трохи схожі на ці, то можна жити було б... Дарма що шляхтич, а нашим братом, бач, не гордує. І знає толк. Не встигнеш випить, а вже грядущая — суща!

В підпіччі поралась курка, й Тарас вслухався в мову дяка лише краєчком вуха, а всю свою увагу й голодний погляд не міг одвести від печі. Та раптом дяк сказав таке, що хлопець миттю насторожився.

— А я й кажу... Який же в біса з тебе шляхтич, що ти з коняки сторч головою?! "Псякрев! — як схопиться він. — Коли б дізнався, яке це бидло!..." Матка боска! — додав Богорський по-польськи. — Розійшовся — ледве всі гуртом вгомонили... Спи спокійно, хлопче! — додав він, трохи помовчавши... Ми теж не ликом шиті, і душа в нас не з лопуцька...

Невдовзі дяк захропів. Тарас сховав у кишеню кресало, відтулив підпіччя й, забравши курку, подався бігом до печери.

Немов у сні розклав багаття, приніс води із ставка, попатрав курку й поставив варитися. Лише тоді відчув якийсь неспокій у серці. Що не кажи, а курка все-таки крадена... Підкладав дрівця в огонь і ніяк не міг заспокоїтись. Здавалось, все у ньому розділилось рівно надвоє, засперечалося. Один Тарас не міг дивитись на казанок, з якого стирчали жовті курячі ноги, страждав від того, що взяв чуже. А другий — не міг діждатись, коли вже курка звариться, й кричав, що взяти крадене — півгріха! Богорський вкрав, хоч був по горло ситий. А він же стільки часу не їв!..

Не міг терпіти пахощів, що йшли, як хвилі тирсою, від казанка, й, підклавши хмизу, вийшов.

Після печери так легко дихалось на повітрі. Пах терпко терен, що вже готовий був

зацвісти. Здавалось, навіть зорі пахли в безкраїм небі... В селі співали хлопці.

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірня!

Ой і вийди., вийди, дівчинонько моя вірная!

А десь від ставу, із ще прозорих затінків, злетів урочистий і журний спів дівочий:

Рада б зірка вийти — чорна хмара наступає;

Рада б дівка вийти, так матуся її не пускає...

Коли б співали аж до зорі, стояв би, певне, й не ворухнувся б. Сам знав пісень багато, а цю любив найдужче. Не міг сказати, коли уперше її почув. Здається, що й народився із нею в серці...

Ой зіронька зійшла, усе поле й освітила

А дівчина вийшла, козаченька та й звеселила...

Від ставу долинув сміх, дівочі зойки, басисті вигуки парубків...

Наївшись, присипав жар, позгортав кістки та пір'я і вийшов з печери. Було за північ. Великий Віз от-от готовий був перекинутись на безконечному Чумацькому Шляху. Леваду вщерть заповнив білий туман. Немов русалки, порозпускавши коси і задивившись сумно на жовтий місяць, купалися в ньому верби. Десь у садках за левадою завзято тьохкали солов'ї. А над зануреним у сон ставком співали нову журбу дівчата... Тарас не чув раніше цієї пісні.

В кінці греблі шумлять верби,

Що я насадила...

Дівчата й хлопці сиділи справді біля греблі під вербами, і Тарасові здалося, що самі вони складають пісню.

Нема того козаченька,

Що я полюбила

Підкрався ближче і причаївся за кущем бузини. Мелодію вловив одразу. Тихенько почав і сам підспівувати, й терпка жура поволі лягла йому на душу. Жаль козака і дівчини його покинутої... А ще йому здавалося, що то дівчата тужать найбільш за волею...

Плачте, очі, плачте, карі,—

Така ваша доля...

Коли скінчили пісню, сиділи довго тихо.

Витьохкував десь соловей.

— Мовчан вродився, — промовив згодом котрийсь із хлопців.

— Напевне, наш економ.

— Коли б то йому заціпило!

— Псякрев! — хтось крикнув економовим голосом, і хлопці дружно зареготали.

Сміялися недовго, правда. Згадали, мабуть, що з сонцем їм на панщину. Звелися мовчки із моріжка й пішли в село.

Коли дівчата й хлопці були уже по той бік ставу, Тарас тихенько вийшов зі схованки. Пішов до греблі, не поспішаючи, щоб не наткнутись часом на закохану пару, що могла притаїтися в тіні між вербами. Побачать і кепкуватимуть, що й він вже ходить

парубкувати... Але було безлюдно й тихо. Не озивались навіть і солов'ї. Все спало, всюди владарювали туман і сон...

Наступного дня селом пройшла тривожна чутка: в печері, що за левадою, ночами світить нечиста сила. Набожна жінка Грицька П'яного розповіла, що ніби у воду канула їхня рябенька курка, яка любила ночувати на сливі, і що тут, звичайно, не без лихого. Богорський теж підтримав оте припущення, бо й справді курка зникла, хоча не з сливи, а в нього з хати. А може, й він повірив у нечисту силу, бо ні слова не сказав про курку Тарасові. В суботу ввечері жінки прийшли смиренним гуртом до Кошиців, вручили матущі копу яєць і попросили батюшку святим хрестом й кропилом вигнати лихе й недобре з того вертепу.

В неділю, зразу ж після обідні, отець Григорій, звелівши взяти велику чашу й свячену воду, відро якої стояло в церкві з водохрещ, рушив разом з дяком і півчими за село. Пішли жінки і навіть дехто з чоловіків. З усіх дворів злітались зграйками цікаві діти. Малеча бігла попереду, а старші діти ішли позаду трохи, на відстані, щоб не побачили і не прогнали їх матері.

Тарас встигав побути всюди і з усіма. Він ледве стримувався, аби не видати себе невольним сміхом. Одне бентежило — казанок. Побачать кості, то не біда. Чортяка теж не буде їсти курки з кістками! А от варити...

— Боїшся? — прошепотіла йому Оксана, помітивши, як враз нахмурих брови Тарас.

— Еге...

— І я боюся... — призналась дівчина. — Воно ж з рогами, мабуть, та ще й з хвостом...

Тарас таки не витримав і засміявся. Баби поспішно стали хреститися, отець Григорій озирнувся і похитав докірливо головою, а Богорський показав кулака.

Минули греблю і вийшли в поле понад левадою. Співали півчі. Бубнів щось батюшка, і Богорський підтягав йому. Жінки хрестилися і метали грізні погляди на дітей, які занадто близько підбігали до тернику і наражались на небезпеку. Коли дійшли, отець Григорій вмочив кропило в чашу з водою і став кропити, промовляючи якесь закляття чи то молитву. Юрба зітхнула й заворушилася. Тепер нечистій силі кінець!

— Амінь! — поважно промовив батюшка й додав, звертаючись до людей: — Оглянуть треба!

Лише вітрець шелестів у терні та крутив хоругви.

— Чи є охочі?! — спитав суворо батюшка. — Григорію! — гукнув господаря курки, яку схопила з сливи нечиста сила. — Полізь та глянь!

Григорій мовчки позадкував.

— Давайте скинемось, хто скільки може, — озвався він із натовпу, — й дамо сміливцю...

Тієї ж миті пустив хтось з рук у руки бриля, і в нього стали кидати мідну дрібноту.

Тараса так і підмивало забрать ті гроші собі. Паперу скільки купив би, та, може, й фарб привіз би хтось із Києва! Крім того, хліба... Але було незручно перехопити куш у

відчайдуха, що вдарить страхом об землю й полізе в зуби нечистій силі...

— Так хто огляне?! — гукав тим часом отець Григорій, подзвонюючи мідяками.

Люди стояли мовчки, поопускавши голови. Один Богорський світив очима на бриль із грішми й от-от готовий був за ту "закуску й пляшку" полізти в лігво сатани...

І тут Тарас згадав, що він забув у печері свого бриля! Того бриля, якого сплів для нього торік дідусь і якого знало ледве не півсела.

— Я згоден! — вийшов наперед.

Юрба заворушилася і вп'ялася поглядами в сміливця. Оксана тихо зойкнула. "Не йди! Не йди!" — кричали її великі очі.

— Не йди, Тарасе! — гукнула одна з бабусь і, повернувшись до всього миру, сказала тихо й розпачливо: — Воно і так немов одірване від гіллі...

— Хай інший хтось! — підтримав бабу Шевченків сусід Жених.

— Нехай іде! — втрутився раптом Богорський, і Тарас, зустрівшись з дяковим поглядом, одразу все зрозумів. Загребти жар чужими руками!..

— Воно мале, — підтримав хтось із юрби. — До нього, може, і не коснеться.

Отець Григорій благословив. У повній тиші Тарас пішов до входу в печеру, зробивши вигляд, що дуже страшно.

З порога рвучко вернувся назад. Йому здалося, що дяк помітив щось і підморгнув попові.

— Прив'яжіть до мене мотузок, — попросив Тарас у попа. — Бо так боюся...

У когось знайшовся. Тарас підперезався ним і віддав П'яному кінець.

— Як стану смикать — тягніть, — промовив тихо й пірнув у темний отвір печери.

Навпомацки знайшов бриля, склав кості в казанок. А потім все це сховав у ямці під "тапчаном", притрусив торішнім листом та сухою травою і швидко вийшов.

— Нема нічого...

Його зустріли веселим гомоном. Отець Григорій висипав і у пригорщ хлопцеві мідяки і запросив обідати. Але Богорський був тут як тут:

— Ходім додому, хлопче! Погубиш гроші...

Тарас шукав очима в юрбі, що вже потроху стала розходитись, Оксану. Дівча стояло неподалік і витирало сльози, всміхаючись.

Як добрий пастир малу заблудлу вівцю, привів Богорський Тараса в хату й... почав стригти, закривши двері своєю грізною постаттю. Довго дивився пильно на хлопця, немов ждучи від нього чогось такого, до чого той сьогодні сам повинен додуматись. Переступав з ноги на ногу. Нарешті, вловивши, мабуть, недобрий блиск в Тарасових лихих очах, почав, як кажуть, лукаво мудрствувати:

— Господь противиться гордим, смиренним же дає благодать...

Тарас промовчав. Шалено шукав якогось виходу і не знаходив. Прощався з фарбами, з папером і навіть із хлібом, які вміщались нині в його кишені, перевтілені в мідяки.

— Блаженни ніщіє... — далеко десь промовив дяк і грізно пішов на нього.

Тарас метнувся до дверей. Але Богорський піймав його і, перегнувши, немов снопа,

яким вивершують полукіпок, затиснув лівою рукою, а права спритно вигребла з кишені гроші. Тарас рвонувся і ледь не вдарився об одвірок. Не пам'ятаючи себе від люті, схопив у кутку рогака й ступив до кривдника.

— Ти що? Ти що?! — розгубився було Богорський. Але коли Тарас замахнувся рогачем, щоб ударити, дяк спритно шаснув убік. Рогач в ту ж мить рвонувся з хлопцевих рук і впав йому на спину. Тепер — надія на власні ноги!

Зупинився аж у леваді, в Жениховім саду. Ліг на землю в гушавині і розплакався. Не жаль було ні грошей, ні спини, якій така наруга не новина, — душа боліла, пекла образа в грудях, немов туди хтось вкинув пригорщ вогню...

Ревла худоба, повертаючись з пасовиська. Куріли греблею вівці. Багрове сонце, зачепившись за гору, поволі зсовувалося в улоговину й заливало білі хмарки довкруг червоним полум'ям... Напевне, десь там, у Лисянці, диякон-маляр кінчає образ, кладе останні вмілі мазки на пурпуровий одяг божої матері... А може, ради неділі, сидить на ганку або на призьбі й читає книжку з кунштиками, милуючись великим хистом Мазницького, який колись просив у нього їсти й ходив у драних чоботях...

— Яри-и-ино! Яри-и-ино! — гукає мачуха біля хати. — А щоб тобі покорчило ноги! А щоб ти причастя божого не діждала! А щоб тебе лиха година побила!

Тарас затуляє вуха долонями й притискається до землі. Нещасні сестри! Нещасна мати... Вона в могилі, мабуть, щоденно чує, яку наругу терплять її сирітки... Коли б він вивчився на маляра, то, може б, і сестрам чимось допоміг...

Поволі думки вертаються до Богорського. Недолюдок, мучитель, кат! Ну як такого носить свята земля!..

І раптом Тарасові зробилось страшно. Неначе вперше побачив він і себе самого, і вчителя, збагнув усю його нікчемність і гірку свою сирітську долю. Схопивсь на ноги, глянув довкіл прозрілими ураз очима й жахнувся ще дужче...

Густі й важкі лягали сутінки... На луг, на сад, на всю його Кирилівку... Лише ген-ген на заході ясніло небо і пломеніли рожево-білі хмари...

Перестрибнув канаву й побіг до школи по теплій ще блідо-рожевій куряві. З сонцем він має знову стрітись у Лисянці!..

Богорський спав. Сивушний дух наповнив хату. Білили в сутінках штани дякові, випрані таки ж Тарасом. Дзижчала муха, якій чомусь не спалося...

Тарас знайшов свою шкільну торбину, обережно, щоб не збудить хазяїна, поліз на піч, де в чистій шматці на комині лежав його єдиний скарб — дорогоцінна книжка Сковороди. Давно вже він не заглядав до неї, бо знав напам'ять, а тут іще й весна була така тривожна. Чужа біда йому боліла, немов своя; біди ж тієї було у кожній хаті доволі. Якесь чудне йому щоночі снилося. Походи, битви та козаки... Або тополі в полі, які по-людськи плачуть сльозами-росами... А часом він літає, неначе птах! Змахне руками — і лине в небо, легко, немов лелека... Кажуть, у снах літають люди, коли ростуть... Порою сняться якісь пісні, нові й нечуті. Й щоразу в полі. Неначе він іде й співає. Про сад, про верби, про солов'їв... А як проснеться, ніяк згадати не може. Немов туман ранковий, зникають слова ті в сонці...

Намацав книжку й почав спускатися. Завмер, як рипнув полик. З хвилину стежив, чи не прокинувся Богорський, тоді стрибнув на землю й подався з хати. Не взяв, крім книжки, нічого. Усе: і свита, й шапка, й чоботи були такі старі та драні, що годі з ними й носитися... Уже надворі, при світлі місяця, хотів покласти книжку в торбину, але рука немов сама спинилась на півдорозі. Невже усохла книжка на комині і стала вдвічі меншою?.. Стривожившись, почав поволі виймати книжку з ганчірки, немов вона могла втекти... Друкована! Малюнки гарні... Це ж та, яку показував дякон лисянський! А де ж поділась батькова? Невже... Й згадалось йому дяконове: "Аби побачив де пристойний список Сковороди, їй-богу, дав би два золотих!.." Продав Богорський! Пропив останній батьків дарунок!..

Поклавши книжку й торбу на призьбі, Тарас влетів до хати, аби підняти Богорського і кинути йому в лице увесь свій гнів, всю правду. Проте коли підбіг до полика і вгледів голу дякову спину, змінив свій намір. Метнувся в двері й побіг у сад, що постачав на їхні спини пруття. Знайшов, зламав. Вже повертаючись, дістав з кишені мотузок, з яким він лазив у печеру. Спинився в сінях, щоб перевести подих, і сторожко ввійшов до хати... Дяк форкав, неначе кінь на лузі. Лежав незручно, уткнувшись носом у рукав кожуха. Аби не зміг за ним погнатись, коли проснеться, Тарас зв'язав найперш брудні кістляві ноги, а потім склав до купи дякові руки й скрутив їх теж. Богорський повів плечем, промимрив щось. Тарас не став чекати, поки він геть прокинеться. Узявши різку, вдарив по голій спині. Дяк закрутився неначе в'юн, забелькотав щось люте й незрозуміле.

Бив, примовляючи без слів, у душі, де по краплині зібралась помста, все те, про що хотів давно вже мовити в лице Богорському:

— Катюга! Злодій! П'яниця!

Стомившись, кинув різку, витер піт рукавом і рушив з хати.

— Киш! Киш! Киш! Да воскреснет бог!..— метавсь на полику дяк. Йому здалося, мабуть, що він вже в пеклі і що його шмагають різками й от-от посадять на розпашілу сковороду.

Узявши торбу й книжку, Тарас віддихався й пішов у ніч. Дорогу в Лисянку він добре знав. Проте звернув на греблю, щоб вийти в степ за левадою й піти полями просто на захід. Ніч — мати, а степ широкий — батько для козака!..

Сріблилось поле у тьмянім сяйві місяця. Немов скирти по косовиці, в степу темніли сумні могили. Верби обабіч шляху — немов чумацькі мажі... Всіляким зіллям пахне і травами, якими вкриті кручі та облоги... Так гарно пахло в хаті в них, коли ще мати була жива... Бувало, виймуть з-за образів чи принесуть з комори сухого зілля, вкладуть в казан з окропом й готують купіль для дітлахів. Дарма що в вікна б'ється хуга, у хаті пахне літом... І мати тихо-тихо співа про степ, про дівчину та козака...

Усе повільніше ступає хлопець. Нарешті зовсім спиняється... Ще добре видно Кирилівку... Хати біліють навпроти місяця... Садки — неначе хмари, в яких, мов зорі, блимають каганці... Леваду залив туман... А їхню хату видно мов на долоні! Вербу і клуню... Й садок, в якому могила матері...

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірня! —

далеко тужить хтось з парубків, і пісня та, мов хвиля, б'є у груди. Ні, ні! Не може він піти отак одразу з села! Не попрощавшись навіть з Оксаною... Чомусь завжди, коли він чує журливу пісню про зіроньку, перед очима стає вона, Оксана...

Ой зіронька зійшла, усе поле й освітила...

Вже спить, напевно. А рано-вранці, до сходу сонця, худобу вижене в череду...

І не помітив, як повернув назад, в село...

У коридорі знову міняли варту. Брязкала сердито зброя. Чулися слова команди.

Слухав ту "царську службу", й стискалось болем серце. Скільки їх, цих нещасних, які марнують своє життя в казармах, одірвані од рідних сіл, від люду, що їх родив і виростив! Живі ляльки, воли, призначені на забиття... Який в них може бути патріотизм, коли від них одрубано усе коріння, забрано не тільки тіло, волю, а й душу — цвіт людини, її духовну сутність! Захисники вітчизни, якої їх позбавили!.. Це найстрашніше, мабуть, — забути все, чим жив колись, чому радів, печалився... Самодержавна влада міцна лише немислієм, нікчемством духу підданих...

Стояла знову тиша. Поблискувало на ґратах світло від ліхтаря...

...Питати, де живе дякон-маляр, не довелося. Ще на мосту Тарас почув могутній регіт й пішов на нього лугом. Ноги пірнули в трави, немов у теплу повінь. Упав, знеможений, і чув, як втома тікає з тіла в землю. Весь день ішов гарячим степом. Черствим окрайцем поснідав у чиемусь садку під Моринцями, а зараз — сонце на заході. Уже й не видно сонця, а тільки вікна горять багровим полум'ям, та ще хрести поблискують на двох церквах...

Знайомий регіт підняв з землі. Тарас узяв торбину й побрів до саду. Аж легше дихать стало, немов позичив сили в землі, у трав, у квітів...

Дякон сидів удвох з панком якимось в саду, в альтанці. Був у підрыснику, що, мов палітра, рябів од фарб.

— Так не хочете богородиці?! — нагнувся маляр до гостя.

— Мг... мг... — зам'явся панок. — Я не проти діви пречистої...

— Гаразд! — поставив дякон на стіл кулак, — Зроблю Георгія Побідоносця! На коні і списом коле лютого змія! Тільки цей вояка з вас потягне, мосьпане, аж за шість богородиць.

Панок скривився, підкрутив тоненькі вуса, що стирчали в нього, мов шпичаки, і закахикав у кулачок.

Схиливши голову й лукаво світячи з-під острішків навислих брів очима, дякон стежив за гостем й не поспішав підсікати. Він знав, що раз вже рибка клюнула, не зірватися їй з гачка.

— А дешевше?.. — благальне глянув панок.

І дякон раптом підсік:

— Козак Мамай! Лише за три богородиці.

— З конем? — підскочив панок.

— І навіть з дубом та кобзою.

Панок і маляр вдарили по руках й хильнули дружно по чарці.

— Беріть, беріть, мосьпане, закушуйте, — припрошував господар весело, підсовуючи панкові шматки товстого сала й зелену буйну цибулю.

В Тараса слини набралось повен рот. Одвернувся і сів на стежці між яблунями. Внизу горіла багрянцем річка, й здіймався над лугом сизий димок. Ревла худоба, чуючи близьку домівку. Кричав, мов хльоскав пугою, перепел. Сварились десь в містечку жінки.

--- Коли ж приходити, пане дяконе? — спитав панок.

Тарас оглянувся й побачив зовсім близько замовника. Це був низький, пузатий чоловік, високо стрижений під макітерку. На пухлій, сонцем спаленій пиці сидів, немов приклеєний, ніс, до сміху схожий на картоплину. Очей в панка, вважай, не було: щось там немов теплилось у щілинах межи бровами й щоками. А вуса, вуса! Тарас не втримався і пирснув.

— Сьогодні... в нас? — протяг, скривившись, дякон.

— Здається, зранку був понеділок...

— Тоді приходьте в середу ввечері! Як для вас — постараюся.

Панок пішов до хвіртки, перевалюючись, як жирна качка, з боку на бік. Хазяїн дибав слідом. Він був смішний, і вайлуватий, наче ведмідь, коли старався йти у ногу з панком. Нарешті плюнув й, відставши трохи, ступив хоч раз, та гаразд.

— На добраніч! — вклонивсь по той бік тину панок.

— Ідіть здорові! — сказав, як в бочку бухнув, дякон і, потираючи від задоволення свої ручиська, пішов назад до альтанки.

Тарас заступив йому дорогу. Той зупинився, примружив очі й спитав зчудовано:

— Ти де тут взявся, парубче?

— Прийшов з Кирилівки.

— Так ти, виходить, консул Богорського?! — зрадів дякон. — А я ламаю дурно голову. Десь бачив ніби, а де... Ну як там наш Петро Федорович? Воює з зеленим змієм? Чи, може, здумав стати святим?

— Та де там, — махнув Тарас рукою. — І денно, й нічно!

— Ха-ха-ха! — зареготав дякон й поклав ручисько Тарасові на плече. — І денно, й нічно, кажеш? Ха-ха-ха!.. А ти? Тебе по що Богорський прислав?

— Я сам... Прийшов проситися в учні...

— Гм... — не скоро гмикнув дякон й прийняв швиденько руку з плеча. — Так, кажеш, в учні?.. До мене, кажеш, у підмайстри?

— Старатись буду й слухатись, — додав Тарас благально.

— Гм... Гм... — зашкрібся дякон в кучмі волосся. — А скільки років тобі?

— Дванадцять, отче, тринадцятий! — відчув Тарас у тому запитанні щось схоже на згоду.

— Ну... добре, добре, — нарешті зважився дякон, озирнувшись на вулицю. У ворота входили вівці. За ними кілька корів, телят і навіть четверо підсвинків, худих й вертлявих, як гончі пси.

— Ось на, — подав він двоє відер Тарасові, — й біжи по воду до Тікичу. Худобу тра напоїти.

— Гись, гись, прокляті! — кричала з хати диякониха. — Старий! А де ти в чорта? Он вівці вже в квітнику!

Не біг, летів Тарас садком і городом до річки. Де й ділась втома. Не жарти — учень маляра, який учився в Києві!..

Коли піднявся втретє з важкими відрами, диякон взяв його за плечі й повів у клуню.

— Отут і спатимеш, — вказав на сіру стару ряднинку, яка лежала якраз на смузі світла, що йшла з порога аж до стіни.

Тарас звалився в сіно, мов у безодню.

Коли розплющив очі, у клуні майстра вже не було. Пищали миші, бабраючись у сіні, а за стіною, деś зовсім поруч, зітхала важко худобина... Не знав, чи довго спав. Можливо, тільки склепив повіки, а може, й ранок скоро... Проснувся від голоду. Обмацав торбу й лише тоді згадав, що навіть крихти з'їв у Почапинцях. Помітив вузьеньку смужку світла в дверях, підвівся на ноги й почовгав просто на неї.

Пройшов двором, прислухався. Ніде ні звуку. Лиш тихий шерех деś у хліві. Блищать хрести на церкві напроти місяця... Звернув у сад й пірнув під темну крилату яблуню. Прислухався знову і вибрався тихо на стежку, яка біліла аж до альтанки. Запахло салом, хлібом, цибулею... Метнувся в альтанку, почав мерщій обмацувати стола. Такі залишать! Вечерять дати не здогадались...

Спать не хотілося, й Тарас надумав піти в село, оглянути колись славетну Лисянку.

Із хвіртки вийшов прямо на залитий місяцем сільський майдан. Стриміли в чисте небо списи тополь, а тіні їхні лежали поряд на спориші. Праворуч, немов скирти побіля панського току, тулились тісно одна до одної малі й великі крамниці. За ними йшли рядами довгі столи, які бувають лиш на базарах. Вони здавались в м'якому сяйві місяця святково чистими, немов були усі накриті плахтами... Внизу, поза городами, в'юнилась біло річка... А ген на кручі, по той бік Тікичу, чорніло згарище... Міцна рука козацька! Коли гуляли тут гайдамаки, а й досі мертві панські хорони...

І раптом де не взялася пісня, яку співають хлопці, йдучи в танок... Рокоче кобза, завзято, лунко б'ють закаблуки об тверду землю...

На городі пастернак, пастернак;

Чи я ж тобі не козак, не козак?..

Базар вирує піснями, сміхом, танцями. Горять, мов свічі, панські будинки. І місяць в небі — козацька шабля...

— А-а-а! — деś крикнув сич, й одразу стало тихо.

Тарас обвів туманним зором нічний базар й пішов до брами. Дива, та й годі! Ну чув же, бачив, мов наяву... І Гонти голос, й Залізняка... Все, все, як дід Іван розказував!..

Зривались зорі й падали кудись у степ. Тьмяніли, блідли тіні. Рожевим сяйвом тихо займався обрій. З річки скрадався досвітній вітер й гасав майданом, як гайдамака...

У домі майстра-маляра уже світилося...

На третій день надвечір Мамай стояв на лаві поруч із богородицями. Кінь чорний, дуб — і навіть стовбур! — зелений, жупан червоний; як море, сині штани; бандура жовта... Обличчя, шабля, порохівниця і спис, під дубом встромлений в землю, такі багрові, неначе сонце на заході. А сам Мамай, коли б не вуса та оселедець, з лица ну чисто вам богородиця!

Диякон мив у ночвах руки й мугикав щось не з церковного.

— Пан Ступа ще не прийшов? — підняв веселі очі на хлопця, що вперше за всі ці дні забіг сюди.

Тарас здригнувся (він думав саме, чому в Мамая ліве плече удвічі ширше від правого) й так само весело відповів:

— Ще ні!

Йому чомусь зробилось смішно. Жупан без складок!.. А дуб...

— Малярство — штука мудра, Тарасе! — заговорив повчально й гордо диякон, витираючись рушником. — Дар божий, хлопче, який дається щонайдостойнішим, та й то одному з тисяч таких.

— І вам дали? — спитав Тарас лукаво.

— Як бачиш! — розвів ручиська, неначе крила, диякон.

— Достойні, видно?

— Авжеж! Наш рід старий дияконський. І батько, й дід, і прадід, й прапрадід навіть!..

— І геть усі маляри?! — здивувався хлопець не жартома. А що, як маляр тільки від маляра? Адже ніхто з Шевченків не малював...

— Лише мене господь позначив своїм перстом, — сказав смиренно й гордо диякон, повернувся лицем до покутя й перехрестився.

— Господар вдома? — почулось з двору.

— Та дома, дома, пане, — защебетала диякониха. — Заходьте, прошу! Він у малярні, з учнем...

— Зробив?

— Аякже, пане Ступо, аякже! — диякон кинувся до дверей.

— Не Ступа я, пшепрашам, Ступицький естем!

Пан Ступа довго вдивлявся в картину, заходив з різних боків і двічі навіть дививсь за раму. Зітхав, всміхавсь, прицмокував. Як на базарі циган біля коня. Здавалось, пан шукав в картині рота, аби заглянуть у зуби, й страждав від того, що не знаходив.

— Без фальші, пане Ступицький, без фальші, — не втримавсь урешті маляр і, зазираючи панкові в очі, додав на диво лагідним голосом. — Відомі ж ваші бардзо велкі смаки! Таких, як ви, не ошукаєш...

А Ступа мовчки чухав потилицю.

— Воно-то так... — озвався непевним голосом. — Пан правду каже... Але, пшепрашам, чому ж це кінь без сідла? Собі лишили? — пом'якшив докір легкою посмішкою.

— Та що, що ви! — заметушився маляр й побіг по пензля й фарби. — Яке вам?

Козацьке, польське чи, мо', турецьке?

— На бога, польське! — замахав руками панок.

Тарас узявся терти фарбу, аби не бути зайвим в малярні. От-от дякон міг спалахнути й прогнати учня.

— Ну ось, — всміхнувся маляр й одступив два кроки від полотна. — Сідельце — хоч під полковника!

— Добряча збруя... — непевно мовив панок. — Таку не гріх повісити в залі... Але... Пшепрашам пана...

Дякон нахмурих брови й недобре глянув на пана Ступу.

Тарас завмер. Збирались хмари...

— Незручно якось, що голомозий... — розвів панок руками.

Дякон шумно видихнув, всміхнувся криво й перепитав:

— Пан хоче шапку вдягнуть Мамаю на голову?

— Еге ж, еге ж!..

— Смушкову сиву? Чорну? З шликом, пшепрашам, чи без шлика? — затупцював нервово маляр, готовий все зробити, аби забрали швидше картину.

— Пшепрашам пана, конфедератку, — крутнув гайдуцькі вуса панок.

Дякон побагровів. І тут Тарас побачив, уперше за ці три дні, того дякона, з яким він стрівся в Кирилівці.

— Як пан не хоче або не вміє... — спогорда мовив Ступа, — то я... — й пішов рішуче до дверей.

— Ну що ви, що ви! — метнувся дякон слідом. — Я просто думав, яку б найліпше конфедератку!

Тарас встромив у горщик з фарбою ложку, якою тер, і нишком вийшов.

Лежав на сіні в клуні й не міг заснути. Думки пливли, неначе хмари, одна за одною, важучі, тоскні, хмурі. Хотілось плакати з жалю, кричать, клясти свою гірку долю. Кричав би, плакав і проклинав, коли б то знав, що це допоможе...

У напівсні постав залитий сонцем ставок у них в леваді. Крислаті верби ронять зелені віти в воду... А там хати горою ідуть над ставом, і їхня хата, й Оксанина... Хмаринки летять у небі, мов перелітні гуси... В садках, усипаних опалим цвітом, щебече птаство...

Зітхнув — і все пропало в темряві. Лиш смужка світла — немов застряла в дверях... Намацав торбу з книжкою, заплющив очі, щоб знову побачити Кирилівку. Й вона явилась скоро сердитим криком економа:

— Псякре-ев!

— Ой паночку, голубчику!

А поруч стоїть Богорський, у боки взявшись, хтозна-чого регоче... Й дякон вторить йому розлогим басом...

Прокинувся в холодному поту. Намацав торбу, прислухався. За стіною, в хліві, вурчали цівки молока... Пора!

Із двору вийшов, аби ніхто не бачив, садом. Повісив торбу через плече, умивсь

росою в лузі й подався в степ...

...Кирилівку обходив полем. Пірнав у хвилі жита, як тільки хтось з'являвся неподалік. Не те щоб він боявся своїх людей... Боявся більше себе самого, того, який тягнув його під рідну стріху, де сухо в дощ, у холод тепло і прохолодно в спеку. Здавалось, вік не бачив братів, сестер і діда... Хто зна, чи буде краще у того маляра...

Здійнявши куряву, гарячий вітер погнав зелено-сизі хвилі хлібів й над ними різне птаство, яке не встигло сховатись десь у борозні...

Дячка Тарас побачив біля воріт. Приклавши руку до тонкої великомученицької брови, вдивлявся у звихрену, вже посірілу далечінь і шепотів щось сам до себе.

— Утремо носа батюшці! — нарешті мовив радісно й, потерши руки від задоволення, передражнив: — "Путі господні несповідимі..." Хі-хі... А півень знає. На тин — й горланить посеред дня! На дощик, пане добродзею... Що за проява?! — побачив він Тараса. — Марино! А дай-но скибку ось старченяті! — гукнув у чорну яму дверей.

— Я вчитись хочу! — підбіг Тарас до маляра. — Візьміть мене за учня!

Дяк глянув скося на "школяра", почухав носа й перепитав:

--- То ти до школи хочеш?

— До вас, малярству вчитися, — припав Тарас грудьми до тину. — Я вмію трохи...

— Хі-хі! — зненацька пирхнув дячок. — Малярству, значиться? Хі-хі... Прийшов, навчився й намалював! — вколов сердитим поглядом. — Не треба хліба! — прогнав дружину, що підійшла було до них, й ступив рішуче вперед. — Ану дай руку! Та ліву, ліву!

Тарас подав. Дяк довго й пильно шукав чогось на долоні, крєктав і мгикав, а потім плюнув на руку хлопцеві і витер старанно рукавом.

— Так, так... — озвався нарешті. — Погані справи, хлопче... Тут ясно все на долоні. Як бубон, голий! Куди вже там до малярства! Шевця не вийде і навіть бондаря... Немов на сміх, господь кругом обділив!

Тарас не зразу все зрозумів. Відчув лише, що сталося щось непоправне. Цей здогад зріс, коли дячок тарасівський байдуже кинув:

— На все є воля божя...

Зробилось зовсім темно, немов погасло сонце й настала ніч. Упали перші краплі — на пил дороги, на лопухи... Ілля метнув стрілу вогненну в небі й помчав, помчав за нею із грізним гулом...

Маляр перехрестився похапцем й, підстрибуючи, побіг до хати. Гукнув Марину, щось перекинув у темних сінях і чортihnувся.

Тарас побрів рябим майданом. То тут, то там перебігали вулицю люди, здіймались в небо стовпи бадилля, куряви. А грім вдаряв усе частіше й дужче. Блискучі змії звивалися у чорних хмарах, мінилися, гасли, тріскалися. Ворони з тоскним криком даремно рвалися до землі...

Коли линуло як із відра, Тарас уже був за селом. Згадав про книжку й побіг до хати, яка чорніла неподалік. Стояв і ледь не плакав... У шумі й шелесті почулась тоскна

пісня, до болю схожа на голосіння... Став дослухатися... Ураз збагнув: це ж тут вони з Богорським співали вперше й просили хліба! І тут, он з тих дверей, до них явилася та біла жінка — напівжива, безсила тінь кріпачки...

Поглянув скоса на вікна й двері, забиті дошками, і сів на призьбі. Одмучились, діждались смерті... І враз таким мізерним здалося власне горе!.. Підставив руку під дощ, що лив і лив на вбогу пустку, на двір, який поріс густим розкішним споришем, й відчув, як став потроху відболівати. Немов краплин у зливі — людського горя в світі, й лише одна з тієї безлічі — його біда...

...Отара дружно кидалася на кожен кущик понад дорогою, а потім весело звернула в яр, де в росах сизо снила густа трава.

Чудне створіння вівця. Спокійне, мирне і незахищене. Ні рогів, ні ікол, ані копит, якими можна оборонятися. І все ж живе! А може, і краще бути вівцею? Живи й не думай; наївсь, напився і жди, як знову виженуть на пасовисько. Остригли — добре, не жарко буде, а вовна знов відросте. І доки хтось десь там на тебе гострить ножа, пасись, жуй жуйку і дрімай собі на здоров'я. Радій травичці, дощику...

Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнізда високо! —
спливає раптом пісня Сковороди.

— Гись! Гись! — кричить Тарас, помітивши у панській гречці двох баранів. Коли ж отара сипнула схилом яру, задумавсь знову. Був мудрий дядько Сковорода!

А я буду собі тихо
Коротати милый вік.
Так минет мене все лихо,
Щаслив буду чоловік...

Не сподівався, що і його мине все лихо біля овець, проте одного, вважай, позбувся з їх допомогою. Вже досі з'їла б мачуха, коли б не взявся пасти громадську отару. А так — він сам собі голова! Пасе та все читає книжку з малюнками, хоча напам'ять знає її. Жаль, що пропала батькова книжка... Одне — що пам'ять, а друге — вірші... А в них же стільки мудрого! Читаєш всоте, а завмирає серце і сльози котяться хтозна-чого...

— Гись! Гись!

У гречці ті ж барани. Завзяті, діти бісові!

А вірші знов і знов спливають тихо в пам'яті, немов прозорі тіні від хмар біжать нестримно у далечінь.

Буйны вітры повівають,
Руки явору ламають...

І раптом страшно стає Тарасові. А що, коли рядки ці зникнуть, розтануть, щезнуть, забудуться?! Озирнувшись, притьмом зірвав торбину з плечей, вийняв книжку із кунштиками, а з неї чистий сірий папір. Сів у бур'ян там, де стояв, і взявся складати маленьку книжечку.

Всякому городу нрав и права...

Написав угорі на першій сторінці. Одвів руку з папером, примружив очі й

подивився, оцінюючи. Поклав на книжку і став мережить дрібні рядки. Лишав довкола поле, аби засіять потім барвінком, маком, ружами. Писав старанно, чисто, як малював. Здавалось, дні і ночі сидів би так і, слово за словом, встеляв рядками папір. Ловив себе на тому, що той чи інший рядок писав інакше, ніж Сковорода, простіше і зрозуміліше. Напевно, так колись і було, а потім хтось зробив, як кажуть, по-своєму.

Буйні вітри повівають,

Руки явору ламають...

Вогнем упав йому на спину канчук.

— Псякрев! Пасеш отару у панській гречці?!

Тарас схопився на ноги й побіг виганяти з гречки овець. У шкоді, власне, були лише оті зловредні два барани, але і вся отара от-от могла до них приєднатися.

— Книжками, бидло, бавишся?! — вперішив ще раз економ і, розрізаючи, немов потік, отару, помчав у степ.

З'явився й щез. Мов вихор, в якому сидить нечистий. Коли б не біль у спині, подумав міг би, що то мана промчала й зникла, марево.

Не плакав, стиснув зуби. Підняв пом'яту книжку, обдмухав, витер. Папір й олівчик знайшов край гречки у бур'яні. Навмисне сів на тому ж місці, де й перш сидів. Поклав папір на книжку і знов узявся виводить літери. Всю силу, всю увагу вкладав у це чудне писання, аби забути про смуги, які пекли на спині, й не дати волі сльозам. А сльози рвали груди, давили в горлі, входили у ті сумирні вірші словами помсти й ненависті.

Не кожен, видно, здатний бути вівцею...

Сльоза — вода. Як не гати, як не старайся стримати, та все одно колись прорвуть і виллються. Та й що було б, коли б уся тяжка людська недоля збиралась у серці? Серця, напевно, одне за одним вибухали б, наче розрив-трава...

Коли рука стомилася, ліг долілиць, підпер долонями зважнілу голову.

Отара паслась жваво. Ягнята, збившись у гурт, стрибали, бились і борюкалися. Ну чисто діти! Вітерець приносив зі степу дзвін та свист коси... Гули джмелі, пірнали в квіти і затихали... Ширяли в небі ластівки...

І раптом мов прокинувся! Сів рвучко й з жахом відчув, що світ навколо темніє, блякне і погасає. Багровим стало ще ось недавно таке веселе сонце, блакитне небо зробилось сірим, а біле, все в зелених кучериках село — похмурим, чорним...

— Чужі хати!.. — шпигнула думка в серце. — Чужі ягнята! Усе, усе довкіл чуже! Не дав нічого бог сироті...

І сльози, прорвавши греблю, хлинули! Тяжкі, сирітські сльози.

Затих, коли чийсь ласкаві, теплі руки лягли йому на скроні. Мов крізь туман, побачив добрі очі й почув Оксанин голос.

— Ну ж, ну... Не треба плакати... Ось зараз витрем слізки... — втішала, ніби мати давно колись, і витирала сльози долонею. Долоня пахла пилком конопель, що сипле стигла плоскінь.

— Тепер просушим очки... — й поцілувала ліве, а потім праве око.

Де й дівся смуток! Блакить небесна знову біліла хмарами, і в ній купалось сонце,

ллючи на землю промені. Синів, як море, усе ще росяний ранковий степ, й тополі мріли в ньому, немов вітрила...

— Ну ж, ну, всміхнися! — благала дівчина; сама ж ледь-ледь не плакала.

Тарас всміхнувся. Вона схопила його під руки і, сміючись, взялася зводити. Не втримала. Отара лячно кинулася навтікача, і просто в панське жито.

— Гись! Гись! — крізь сміх гукнула Оксана й метнулася, щоб завернуть отару. Тарас подався слідом. Коли підбіг, Оксана рвала в житі волошки й співала тихо, ніби сама для себе, а все ж краєчком ока позиркуючи на хлопця:

Я ж думала, що дуб зелененький,

А то стояв козак молоденький...

— Ти вмієш плести вінки? — спитала.

— Авжеж!

Тарас забіг у жито, зірвав дві квітки і, склавши навхрест, почав вінок.

— Давно навчився? — сторожко звела докупі брови.

— Давно! — озвався радо. — Ярині плів...

— Якій Ярині? — глянула, мов опекла.

— Та нашій, нашій... — лиш зараз вчув тривогу в голосі дівчини.

— А я гадала — Терешковій! — прикрилась жартом.

Тарас всміхнувся й собі. Ярина та була найкраща дівка в Кирилівці, й за нею сохли всі парубки.

Коли вінок вже був готовий, Тарас підняв його врочисто в обох руках й одяг Оксані на чорні кучері. Та зашарілася, впустила квіти й побігла геть.

— Ягнята пити просять! — гукнула здалеку, вже знов ясна й весела.

Жартуючи, вони погнали вівці униз в леваду, до водопою...

...При тьмянім світлі каганця Тарас мережив цвітом береги нової книжки Сковороди. За кілька днів переписав усе, що залишилось у пам'яті, й тепер хотілося зробити так, аби ця книжка була не гірша від тої, що продав Богорський дякону...

Дітвора спала. Сновигала по хаті мачуха, сердито гримаючи горшками.

— Сидить малює, ніби панич... О господи, за що послав на мене таку покуту?! Всі інші діти як діти, а це якесь... Коли б прийшов Микита, гасили б вже каганець. А то олія горечка набирається...

Микита добрий на згадці. Намацав у сінешній темені клямку й, похмурий, став на порозі.

— Тарасе, кидай! — сказала рішуче мачуха. — Проспиш за тим писанням отару.

— Та вже... — зітхнув Микита. — Була отара, та загула...

У Тараса і серце впало.

— Звелів прогнати пан економ. Застав овець у панській гречці...

— Мучитель... Ірод! — метнулась мачуха в куток до печі по рогача.

Піднявши руки, Микита мовчки став на дорозі. Лише коли рогач вернувся на місце, сказав розважно, достеменно батьковим голосом:

— А може, воно й на краще. Що толку з того пастушества? З овечок хліба не

їстимеш... — Він зняв бриля і підійшов до брата. — Земля одна трима на світі людину... Еге? — Помовчав трохи і сів на лавці біля Тараса. — Мені самому справлятися важко з хазяйством... Давай, Тарасе, захазяйнуємо віднині вдвох!

Тупа байдужість, що вже прийшла на зміну гіркому враженню від новини, неначе сон, все більше й більше оповивала хлопця. Лишивши квітку недомальованою, затис олівчика в кулаці й дивився мовчки в темний куток. А потім тихо звівся, сховав за пазуху своє добро й пішов у клуню спати.

— То як, Тарасе? — догнав Микита в сніях.

— Як хочеш...

— От і гаразд! — зрадів Микита. — Навчишся ходити біля землі і будеш добрим господарем.

Як запрягали вранці волів, придибав дід, а трохи згодом зайшов провідати молодих господарів і Коваленко. Зі свого двору побачив, мабуть, що вже Микита не сам.

— Бог в поміч вам! — гукнув з дороги, спершись на тин.

— Спасибі, дядьку, — озвався Микита весело, вставляючи в ярмо занозу.

— Ранні пташки...

— Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слізки ллють! — повчально мовив дідусь Іван. Для хлопців більше, бо Коваленко й так уставав раніше від сонця.

— Авжеж, авжеж, — підтримав його сусід.

— Коли б ще волики власні... — зітхнув дідусь.

— Дасть бог, колись і на худібку стягнуться! — сказав сусід бадьоро. — Я теж літ десять не мав своїх, — додав уже невесело. — Та й то... Які там власні, коли і ми самі належим панові!..

Поникли, стихли. Лише коли Микита, узявши прута, стрибнув на воза й кивнув сидати Тарасові, дідусь поправив злегка ярмо і запитав, із жалем глянувши на Тараса:

— І він з тобою на панщину?

— Та ні! — сказав Микита, — Поперед батька в пекло? — Й додав помовчавши: — Позвонить хочу сіно в стіжок. А завтра — знову... — і замахнувся прутом на волів.

За чужими волами ходячи, чужі вози мажучи!.. Квилило серце Тарасове... Ой крикнули журавлі, да ходячи по ріллі!.. Прощався з книжкою із кунштиками, з Сковородою, яких уперше лишив удома напризволяще. Хто зна, що зробить з нею дітвора... Нехай!.. Ще рік... А там — кріпак... Навіщо книги кріпакові! Здавалося, коли б він вивчився на маляра, то ніби вільним став би наполовину...

— Ти глянь! — вказав Микита на схід рукою. — Пробилось сонце. Не буде, мабуть, дощу! Ну, слава богу, складемо сіно сухим.

Тарас зітхнув. Ніколи досі він не замислювався, чи буде дощ, чи сонце ясно світитиме. Радів усьому...

— Пшениця гарна, — уголос думав Микита. — Коли зібрати вдасться як слід, то з хлібом будемо зимою...

"А весною?" — хотів спитати Тарас, та вчасно стримався. Знав сам. Для чого сипати на рану сіль! За чим живуть всю весну й літо до жнив? Скотина давно не витримала б...

Воли ішли поважно, тихо, не поспішаючи. Ремигали, зганяли хвостами мух і не звертали анінайменшої уваги на Микитине гейкання.

— Воли узяв на відрібок? — спитав у брата Тарас.

— Та вже ж не даром... Цабе! Цабе! — звернув з дороги. — В жнива три дні... Тпру, сиві. Приїхали!

Надвечір, як привезли останню хуру й приклали жердками стіжок, Микита випряг волів, гукнув Тараса й звелів погнати їх у поле попасти.

То тут, то там у хлібах кричали перепілки — скликали на ніч перепелят. Вертались люди з панщини і гомоніли стиха. Рипів десь віз. В леваді мекали вівці...

Тарас лежав під житом на облозі й вслухався в лункий вечірній степ. Все довші й довші ставали тіні, а потім злились до купи й покрили землю млою. Та мла, сховавши сонце, лягла на душу хлопцеві... Все рідше й рідше кричали в житі перепели, все далі й далі рипів той віз немазаний. Здавалось, світ тонув навіки в мороці...

Спокійно паслися воли. Знай загрибали язиками розкішну, темну уже траву й зітхали, немов і в них була на серці своя журба.

Поволі згасли рожеві хмари на видноколі, і степ заснув. Ніде ні шереху... Вітрець — і той приліг, зморившись, десь на межі...

І враз у тій глибокій тиші вловило вухо якісь нові, сторонні звуки. Затамувавши подих, Тарас підвівся й прислухався. Десь там, де мріє в степу тополя... Почав вслухатися в ту диво-пісню, що линула немовби з неба... Розкотиста, проте сумна, згорьована... Без слів. Самі лиш звуки...

Забувши і про волів, і про попове жито, Тарас пішов на пісню... Житами, льоном, гречками, то потопаючи, то виринаючи, спішив зустрітись з гостею. Заплутавшись в цупкій березці, падав, вставав і знову все йшов і йшов, а далі біг...

Спинився в житі над самим шляхом, біля тополі. Вже чув виразно глухий перестук коліс... А ще — сопілчин голос, що розливався над вечоровим степом... Невдовзі з-за жита впливли великі роги, за ними сиві спини волів і врешті — повна чумацька мажа. На мажі тій лежав чумак, кутив коротку люльку й задумливо дивився вдалеч. На другій мажі сиділи троє і їли рибу, перемовляючись. Згадали степ Акерманський, Одесу і Бессарабію... Два вози йшли без господарів. На п'ятім возі лежав на сіні безвусий хлопець, дивився в небо і грав на довгій-довгій сопілці.

Щоб краще бачити, Тарас піднявсь навшпиньки. А молодий чумак тим часом вийняв сопілку з рота і заспівав неголосно:

Ви на мене, Кармалюка

Всю надію майте!..

Помовчавши, затис в губах сопілку й заграв тієї ж пісні...

За возом віз пройшла у морок валка. Вляглась поволі курява... А пісня й далі линула:

Хоч, здається, не в кайданах,

А все ж не на волі...

Тарас стояв у житі біля дороги й ловив останні звуки, що віддалялись, тихли... Над

ним тремтіли зорі й вишелестувала свою журбу тополя...

Воли ж тим часом паслися в поповім житі...

...Із першим снігом пішов Тарас у найми, щоб відробити шкоду, що заподіяли попу воли. Вступав у чийсь глибокий слід і радів, що сніг не сиплеться йому в діряві чоботи. Село біліло, сяяло й здіймало вгору стрімкі рожеві хмари димів. Ще вчора похмуре, чорне, облуплене, сьогодні, вбравшись у білі шати, воно стрічало сонце, мов наречена судженого... Крізь діри в світі холод торкався спини і не давав стояти на місці. Спасибі Катрі, прийшла недавно провідати й забрала з школи його одержу. А то ось зараз мусив би у найми бігти в одній сорочці...

Ну й осінь була у нього! Як циган сонцем, крутила ним сварлива мачуха. За всі ці місяці ні разу книжки в руки не взяв, а малював хіба що в сні. Які картини йому являлись у тих чарівних, барвистих снах! Переливались маревом, легкі й мінливі, немов веселки... Коли б то міг одразу їх змалювати... Та й хто ще зна, чи є на світі фарби такі!..

Отець Григорій зустрів Тараса у чистій, світлій пекарні.

— Прийшов-таки! — сказав сердито і зазирнув у цебер, який нарешті наймичка наколотила свиням, що верещали, мов навіжені. — Довгенько, хлопче, збирався...

— Та я давно б...

— І не пускала, бідного, мачуха? — всміхнувся лукаво отець Григорій. — Ну, вірю, вірю! — підніс він руки, мов на молитві. — Воістину: дай пальця — відкусять руку... — Й звернувся до матушки, що саме стала в рамку дверей: — Явився хлопець. Тепер поїдемо з кучером.

— Ну й слава богу. А свиням вже повиносили?

— Понесла Ганна.

— Тоді чого ж ти, отче, стоїш? Вели уже запрягати!

— Федося встала?

Матушка кивнула ствердно, й отець Григорій звелів суворо Тарасові:

— Йди запрягай. Кобила в стайні, а сани й упряж у клуні. Поїдеш з нами в Зелену.

— В Зелену? — радісно перепитав Тарас і побіг мерщій запрягати. В Зеленій — Катря! Поки шукав навромацки клямку, щоб вийти з темних сіней, почув, як піп промовив до попаді:

— Здається, шпетний хлопчина...

Тим часом хтось загупотів надворі й тієї ж миті стукнув дверми Тараса так, що той лише якимось чудом не впав.

— А-а! — прошипів Богорський, закривши собою двері. — Попалась, вража личино! — Тарас відчув, що раптом земля втекла кудись з-під ніг. — Гора з горою не сходиться! — немов із бочки, в обличчя дихав Богорський. — На стражі моїй стану й зійду на камінь, як рече Авакум. І вчиню сію минуту содом і гоморру, спопелю, зітру з лиця землі і прах розвію!..

— Ганно! — гукнула матушка з хати і запитала, прочинивши у сіни двері: — Ти з ким там, дівко, балакаєш?

Богорський випустив хлопця і вклонився паньматці.

— Добридень вам, шановна Ксеніє Прокопівно! Аз єсмь знову жаждущий і алчущий... Ні краплі в хаті — хоч запали!

— Не мудрствуй, дяче. Скажи, що хочеш опохмелитися.

— Вустами вашими та мед би пити, паньматко!

Тарас проскочив нишком у нього під руками й побіг по упряж.

Як під'їжджав до ганку, Богорський брів навпростець пухнастим снігом до школи. Отець Григорій оглянув сани та збрую, поляпав по лискучій спині кобилу, а потім став і задумався, з-під брів позиркуючи на Тараса. Махнув рукою і, не сказавши й слова, пішов рішуче до хати. Невдовзі вийшов і погукав Тараса.

— Скидай лахміття! — І вказав на лаву, де красувались ще зовсім ціла суконна свита, сорочка, шапка й штани: — А те візьми он та одягни.

В руках отець Григорій тримав добрячі шкапові чоботи. Він поглядав раз по раз на них, а далі таки не втерпів й поставив у запічок.

— Ще, може, Ясю згодяться... — промимрив тихо, мов засоромившись. — Ну, як одежа? Велика трохи? Нічого, ще підростеш! На Яся шили торік, а зараз вже й не налазить...

Як перевдягся, надворі начебто потеплішало. От тільки ноги... Та бог вже з ними, з ногами! Походить у драних чоботях, а там заробить, може, то й справить кращі, такі, як в Яся, шкапові.

Тим часом вийшла на ганок матушка, за нею отець Григорій з малою донькою на руках. Вмостились швидко й поїхали. Отець Григорій зіскочив просто у сніг, зачинив важкі дубові ворота і, наздогнавши сани, сказав:

— Були б до ночі відчинені... Хіба їй клопіт, тій Ганні.

Форкаючи і подзенькуючи вуздечкою, кобила жваво бігла по сніговій цілині, хто знає як угадуючи дорогу. Не раз їй, видно, доводилося возити батюшку й матушку в Зелену в гості до отця Гаврила Лободи. Тарас був певен, що їдуть саме до Лободи. Ослабив віжки й замилювався степом.

Низьке зимове сонце сховалося у темних хмарах, і сніг уже не блищав. Тополі й верби, що раз у раз стрічались біля дороги, стояли сонні і ніби трохи вражені тим дивним дивом, що сталося нині вночі...

— Непорочна краса! — сказав отець Григорій, який також замилювався зимою. — Такою має бути й людська душа, — додав він згодом, помовчавши. — Криштально чиста, до зла чутлива і до добра м'яка, смиренна і всепрощаюча. Любити ближнього нам заповів господь. І не таїти в серці образи й помсти на ближнього... Ударив хтось тебе, скажімо, в праву щоку, підстав і ліву. Смиренних любить господь і за муки їхні на нашій грішній землі приготував для них блаженство вічне на небесі...

Тарас відчув, до чого гне отець Григорій: боїться, видно, щоб не спіткала дякова доля і його... Всміхнувся тільки, але промовчав. Тим паче піп до нього ніби і не звертався.

— Підняти руку на старшого — це смертний гріх! — промовив Кошиць прямо, без

манівців. І знов пустився у просторікування про душу з воску й любов до всього, що має богом дане життя...

Праворуч шляху Тарас помітив темну цятку в снігу, яка неначебто ворушилася. Підняв батіг і хльоснув ним над кобилою. Рвонуло сани, й від того, мабуть, проснулася попова донька, що встигла вже задрімати.

— Чого ти гониш? — буркнув отець Григорій. — Федося хай би іще поспала...

Тарас встромив у сіно батіг, спинив кобилу і швидко скочив з саней. За кілька кроків від шляху в снігу безсило борсався жайворонок. Піднявши праве крило й волочачи підбите ліве, він марно прагнув злетіти в хмарне небо. Пташина лячно скрикнула й увібрала голівку в пір'я, готова здатись на милість ворога. Тарас узяв легенько її, приклав обвисле крило і, відчуваючи, як пташка дрібно тремтить, встромив за пазуху.

— Що там таке? — спитав насуплений батюшка, що вже тримав полишені Тарасом віжки.

Тарас підняв краєчок свитки і показав.

— Тьху! — тільки й мовив отець Григорій. — А біг, неначе по гаманця... Паняй!

Зігрівшись, пташина стихла. Було приємно хлопцю, що поруч б'ється живе, співуче серце, яке так любить чисту, ясну блакить. І він почув, як забриніла пісня: спочатку тихо-тихо, а потім дужче й дужче, підносячись у безмір неба...

Аж до Зеленої він чув її. Не міг лише збагнути, в чиєму серці вона народжувалась...

Отець Гаврило, в одній лиш рясі, вибіг назустріч Кошицям аж за ворота.

— Ну, слава, слава богу! — гукнув він радо й, узявши віжки в Тараса, під'їхав просто під ганок. Із хати вибігла матушка, поцілувалась зі Ксенією Прокопівною, взяла дитину і, гуцаючи, понесла в хату.

— Проси, Гавриле, гостей! — лишила двері в сіни відчиненими. Запахло салом, млинцями і ще якимись наїдками.

— Що, наймит новий у вас? — спитав отець Гаврило. — Диви, кирпатий який! — зареготав й насунув на лоба хлопцеві шапку. — Це не Шевченків часом?

— Та їхній... — буркнув Кошиць.

— Отой, що всипав Богорському? Ну й ну!.. А мов мені, — звернувся вже до Тараса. — Що то за штука буде: не швець, не кравець, тримає нитку в роті, а в руках ножиці?

Тарас відгадку знав, але сказав навмисне зовсім не те: нехай отець Гаврило потішиться.

— Не жук, не жук! — аж за боки взявся веселий попик. — Подумай краще...

— Постав у стайню кобилу та йди на кухню, — звелів отець Григорій.

— А можна, я до сестри? — спитав несміло Тарас.

— Як відгадаєш — йди хоч до вечора! — гукнув отець Гаврило.

— Та рак! — всміхнувся Тарас.

— А ще таку! — не здавався отець Гаврило. — Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як помре — мов звір, реве.

— Сніг, — відповів Тарас одразу, бо дуже йому хотілося побігти до Катерини.

— Еге... — незадоволено буркнув господар. — Ходи, поглянеш, де кобилу поставити...

Небожата зраділи пташці більше, ніж дядькові. Не встиг він вийняти пташину з-за пазухи — поприбігали й вп'ялись очима в малого гостя, що стрівся вперше в їхнім житті. Правда, життя того на комариний ніс... Але малі вже знали, що навесні так гарно в небі співають жайворонки.

Сестра поклала веретено і гребінь з мичкою на ослін, зняла з Тараса холодну свиту. Мов ненароком торкнулася вустами його щоки.

— То ти вже служиш у Кошиця?

— Служу... Оце приїхав з ними до Лободи.

— Хрестити будуть Лободеня... — сказала журно Катря. додала: — А нам би краще і не родитися...

Поклала свиту і задивилась, як жадібно клює пташина крихти.

— А де хазяїн? — оглянув хату Тарас.

Не зразу Катря відповіла. Взяла на руки меншенького, що схожий був на батька, поцілувала в біле волоссячко й крізь сльози мовила:

— Пішов на панську стайню по нагаї...

Тарас полишив пташку.

— Сказав супроти щось економові, коли в чумачку їхать відмовився, — вела похмуро сестра. — І ось звеліли прийти..! Всю ніч не міг стулити очей. Хотів спалить фільварок... — зашепотіла. — Та, слава богу, мене і діток пожалів.

— А я спалив би! — сказав Тарас.

— Ти що? — жахнулась Катря...

Вертались пізно ввечері. У небі вже мигтіли зорі, поблимували підсліпуваті вікна. Отець Григорій раз по раз брався співати якоїсь пісні, та, мов на зло, зривався. Плювавсь зі злості й, перехрестившись, знову заводив тої ж.

— Простудиш горло й прийдеш на службу завтра німим, як риба, — втрутилась врешті вже напівсонна матушка.

— Воістину! — змиривсь отець Григорій. Штурхнув у бік Тараса: — Паняй, паняй!..

...Коли достигли ранні солодкі сливи в Кошицевому саду, Тарас із Ясем, що повернувся з бурси із Богуслава, стали купцями. І почалось купецтво їхнє з невдачі, яка спіткала їх у тій же таки Зеленій.

В неділю рано два юні сонні негоціанти, вмостившись поруч на возі, повному слив, поволі рушили з двору. До Шполи шлях неблизький. Хода кобили непоквапна. Часу достатньо, щоб подрімати, подумати й послухати діброву й поле...

Сопа попович і плямка ротом: напевно, сняться смачні наїдки матушчині... Стукають букші об стерті осі, кобила трюха не поспішаючи, ледь-ледь подзвонюючи вудилами...

Ширяє в небі сокіл... Пливають хмарини білі — немов козацькі чайки безкраїм синім морем... Вдивляється — аж то не сокіл в небі над спраглим степом, а запорожець на вороному!..

— Диви, диви! — штовхає Яся.

— Га? Що? — поводить той червоними зі сну очима. — Базар уже?

— Козак, козак... на вороному! — показує у степ Тарас і... бачить сам лиш сокола.

— Приснилося? — дере попович рота. — Давно немає вже козаків...

— Ні, є!

Із Яся сон немов зняло рукою. Засумнівавшись, він довго й пильно дивиться в широке поле, аж ген в кінці якого-біліють хати Зеленої Діброви.

— Де ж той козак? — нарешті питає злякано.

Тарас сміється: і цей боїться. А що вже справжні пани? Його охоплює нестримна, буйна якась веселість. Вона вирує в грудях, от-от готова, зламавши греблю, із шумом вирватися у світ. Він краєм ока стежить за попелям і розказує про гайдамаків. Аж сам дивується, як добре все пригадується, що чув від діда вже кілька років тому... Перед очима, мов наяву, проходять і Залізняк, і Гонта, і Неживий, який зібрав свою ватагу в Кирилівці... Ось гомонять тихенько в дубовім лісі під Чигирином... Ось правлять службу і на велике діло святять козацьку зброю... І покотилися пихаті панські голови!.. Палають Сміла, Вільшана, Лисянка... І гайдамаки ідуть на приступ, карають шляхту, що воронням укрила козацьку Умань...

Не помічає, що вже давненько їдуть Зеленою, й що з них дивуються зустрічні люди, і що на Ясеві від страху нема лиця...

— На базарі, як посеред моря кривавого, стоять Гонта і Залізняк, — підвівсь на возі Тарас, — й кричать удвох: "Добре, діти! Отак їх, проклятих!.."

Злякавшись, кобила різко рвонула вбік, віз нахилився, і сливи, мовби з решета, сипнули просто в річку, бо Залізняк і Гонта гукнули саме на Нечитайловому містку.

Тарас стрибнув у воду, а Ясь, мов куль, шелепнув у вкриту ряскою болотну твань.

— Ря-а-атуйте!.. — почав було волати про допомогу, але, відчувши спиною надійну твердь, замовк одразу. Й курці тут не втопитися.

— Тпру! Тпру! — гукав Тарас кобилі. Вона спинилась на тому березі й оглянулась немовби з подивом на купців: не повернули до стайні батюшки Лободи, а пострибали хтозна-чого у річку!

— От бачиш, бачиш, — захмикав, стоячи в болоті, Ясь. — Тепер збирай, витягуй скорше сливи!

Штани й сорочка поприлипали йому до тіла, із рук стікала брудна вода. І сміх, і гріх!

Щоб Ясь не бачив його лица, Тарас нагнувся й занурив руки в воду. Нагрів у пригорщ ослизливих слив й підняв поволі, не притискаючи. Як сполоснув, Ясь затужив:

— Ну хто ж їх такі куплятиме!..

Зневірившись, що можуть удвох до ночі виловити своє добро, пішли просить розради до Лободи.

Отець Гаврило уже відправив утренью й лагодивсь снідати, коли прибігли, немов чорти, брудні й мокрі кирилівчани.

— Свят, свят! — жахнувся піп і пирснув в жменю, не дохрестившись.

Ясь розказав, яка лиха година спіткала їх на містку, і попросив:

— Допоможіть нам, отче! Кобила там, і сливи мокнуть у тім багні...

Проте отець Гаврило не поспішав. Нареготавшись вдосталь, прискалив око і запитав:

— Яка кобила буває, як циган покупає?

Ясь тільки кліпав очима.

— Ну? Ну? — спонукував лукаво попик, потираючи від задоволення короткопалі руки.

— Гладка! — знічев'я бовкнув молодший Кошиць.

Отець Гаврило покрутив головою.

— А відгадайте таку: від чийого-будь приходу скаче дурень з прірви в воду.

Ясь озирнувся на Тараса, розвів руками і заїкнувся знову про власне лихо:

— У нас там сливи, отче.

— Е, ні! — змахнув руками господар. — Не встану з місця, доки не відгадаєте!

— Та ми ж... — захмикав Ясь. — Ми на базар, до Шполи...

— Ну ще таку... — хапався за соломинку отець Гаврило. — По землі ходить, неба не бачить, нічого не болить, а все стогне?

Тарас не витримав:

— Мокра! Жаба! Свиня!

Отець Гаврило скривився гірко й гукнув до наймички:

— Гей, дівко! Позич-но хлопцям ось по сапетці!

Лише опівдні дісталися вони до Шполи. Ясь бідкався, що сливам їхнім копійка буде красна ціна. Тарас же зором нишпорив по всіх усядах, чи не побачить де Перебендю.

Базар ще був у розпалі. Ревла худоба, вже зголодніла, змучена гедзями й спекою. Стояв невгавний гомін від криків, сміху, пісень і лайок. І п'янка пахло садовиною, дьогтем, солоним потом, розсоллом, медом, горілкою... Літало густо пір'я... Бродили п'яні — хоробрі, щедрі, ласкаві, грізні й насмішкуваті. Кляли лукаву долю, розмахували важкими репаними кулаками, божилися перелічити ребра... Але кому — не признавались вголос, остерігалися... Черниці, наче галки, тинялися поміж возами й збирали гроші на монастир, їх зачіпали хлопці, манили в ночі, пропахлі сіном, зеленим маком, зорями, вгощали щедро медяниками, але грошей в карнавки не кидали... Стояв жандарм, неначе ідол, серед майдану й гикав раз по раз чи то від спеки, чи то від зайвого могорича...

Тарас не раз бував, ще з батьком, і на таких, і ще на більших торговицях. Вбрав щоразу спрагло слова, обличчя, сценки, як убирає воду пісок. Тут не було і сліду від тих похмурих і мовчазних невольників, які у сірих сутінках вертаються з чужого поля... Немовби люди, лишивши дома свої кріпацькі ярма, тут розправляли плечі й хоч на півдня ставали схожими на вільних, мужніх прадідів...

Забувши, що мусить правити конякою, Тарас увесь пірнув у цей барвистий вир. Аж Ясь втрутитись мусив.

— Тпру, тпру! — схопив за віжки і зупинив кобилу вже у ряду бублейниць.

Продавши сливи — таки за безцінь — й сховавши гроші, Тарас із Ясем пішли шукати чогось напитися. Неподалік стояли із різним дріб'язком кирилівчани й погодилися доглянути кобилу й воза.

— Що батько скажуть! Третина ж грошей!.. — дивлячись на різні ласощі, занудно скімлив Ясь. — Поб'ють... Їй-богу, всиплють не менше, як у бурсі... Все через тебе, злидню! — штовхнув під бік Тараса, що озиравсь довкола.

— Аж онде він! — зрадів, немов побачив брата. Узяв за руку Яся і потягнув на край базару, де під стіною біліла плахта й на ній рядками лежали різні книжки. Упав навколішки, схопив у руку ту, що була найближче, перегорнув, як вітер, швидко й поклав назад. А потім — другу, третю, четверту. До п'ятої мов прикипів очима.

— Ходім... — заскімлив ізнову Ясь. — Я, може, з ранку не їв, не пив...

— Купи! — схопив Тарас його за руку. — Це ж "Енеїда"! Знаєш? — благав, притисши стару, побляклу книжку до грудей.

Ясь глянув скося:

— Ет, казна-що!

— Та ти послухай, Ясю! — заметушився Тарас у відчаї:

Еней був парубок моторний

І хлопець хоть куди козак...

Перегорнув сторінку-другу.

— Або осьо... Послухай, Ясю, як козаки обідали!

Поклали шальовки соснові,

Кругом наставили мисок;

І страву всякую, без мови,

В голодний пхали все куток.

Тут з салом галушки лигали,

Лемішку і куліш глитали...

Тим часом десь на базарі піднявся крик, шум, і люди, неначе вівці, метнулися в той бік, де завжди рядком сиділи старці, каліки та кобзарі.

— Назад! — гукнув хтось грубо.

Хтось тихо зойкнув. І забриніла, рвучись, струна.

Тарас пірнув у натовп, але застряв між двох дядьків.

— Ого! — вказав один із них на трьох жандармів, що відтискали, крутячись на білих конях, базарний натовп від кобзарів.

— Угу... — згодився другий.

— Це ж божі люди! Та що ж ви робите, іроди! — пронизливо волила з юрбища якась бабуса.

— Шукають Сивого, — сказав чиновник, що теж застряв у натовпі. — Він од самого ніби Кармалюка...

Тарас рвонувся далі. Спинився лише тоді, коли відчув гарячий кінський подих і вгледів просто перед собою багровий вид жандарма.

Старців, калік побили трохи та й залишили. А кобзарів та їхніх геть наляканих

поводирів забрали і повели.

Як не вдивлявся, та серед них не зміг впізнати ні Перебенді, ані його завжди похмурого поводиря.

Уже в дорозі Тарас згадав про книжку, яку, хоч плач, не захотів купити вражий бурсак...

...Йшли дні, минали тижні. Діброва вдягалась тричі в нові розкішні шати. Гули вітри, здираючи з убогих хат гнилу соломку, сікли дощі та випадали білі, пухкі сніги... І з кожним днем ставало все менше й менше в душі Тарасовій хороших, світлих надій. Тлів каганець... І то лиш ледве блимав, як світлячок у глупу ніч... Ходив, немов козак Голота, обірваний. Отець Григорій той Ясів одяг давав лише для виїздів, а так немовби й не помічав, що наймит світить тілом, що ходить в чоботях, а залишає сліди від босих ніг. Піп знав одне — аби Тарас не вакувався. А то ж, якби де запопав олівчик, малює щось! Тому не раз добропорядний Кошиць напоучав Тараса, як слід на світі жити. І мрія гасла... Все рідше й рідше його набряклі від праці руки тяглись до книжки, до малювання. Лиш випадала якась часинка вільна, лягав і спав. Неначе віл... Та й, правду кажучи, життя його було нічим не краще... Ба, навіть гірше: немов на сміх, бог кріпакові дав душу й думку...

Давно не був Тарас у рідній хаті. Хоч недалечко, та не пускав отець Григорій: боїться, щоб не заніс, бува, крайця хліба тим "вічним злидням". А це, почувши, що занедужав брат, таки прибіг без дозволу.

У хаті навіть у літній день було задушно й темно, як у печері. Спочатку Тарас стояв, немов сліпий, і бачив тільки маленькі, вбогі вікна та ще бджолу, що билась у золотисту шибку. А потім вже, як очі звикли до напівтемряви, побачив брата. Микита лежав на тому ж ліжку, з якого колись взяли й поклали батька в домовину... Згадав, і сльози йому заслали очі. Одвернувся, аби ніхто того не бачив, й лише тоді збагнув, що тут побачить нікому. Окрім Микити, який ще спав, у хаті була одна Марійка. Вона дивилася кудись у безвість, в свою безкраю вічну темряву. Вловила його непевні кроки біля порога і насторожилася.

— Хто там? — спитала лячно.

— Це я, Марійко, — озвався тихо, щоб не збудить Микити.

— Хто ти?!

Сестра уже не впізнає по голосу!..

— Та я, Тарас! — сказав бадьоро, як тільки міг.

— А чом ти плачеш? — зраділа і засмутилася в одну й ту ж мить.

— Хіба я плачу?! — всміхнувся, мов говорив до зрячої. — А де Ярина?

— В полі... Микита спить. Вже третій день...

Тарас пройшов до ліжка і нахилився над хворим братом. Той весь пашів. Стогнав і час від часу щось шепотів, ледь-ледь ворущачи губами. Затамувавши подих, Тарас нагнувся дужче... І відсахнувся.

Гей же, да журба мене скрутила,

Да журба мене зсушила, да гей... —

співав Микита печальну пісню батькову.

— Орав у дощ, — озвалася Марійка знову, неначе теж почула той шепіт-спів, — і простудився.

Тарас присів на ліжко в ногах у брата.

— А економ вишукує для пана хлопців, — вела сестра тим часом. — На челядь ніби... На кухарів, лакеїв різних та кучерів...

В душі його щось зойкнуло. Але хвороба брата, й сліпа сестра, і злидні в хаті, і власна доля наймитська так пригнітили хлопця, що вже було байдуже до нових бід, які щодня бродили поряд й могли щомиті впасти як сніг на голову.

— В Зеленій двох уже взяли... — розповідала далі. — Наш економ... — Й вона притихла раптом, вловивши, видно, щось підозріле в світі. Надворі справді загупав хтось. Все ближче, ближче... Закрив собою сінешні двері і за хвилину став на порозі.

— Псякрев! Чому Микита не на жнивах?

— Він хворий, пане, — озвалась лячно дівчина. — Гарячка в нього...

Економ ступив до ліжка, поклав на лоба Микиті руку. Щось гмикнув тихо і повернувся до Тараса.

— А ти все нудиш світом?

— Та він же служить в отця Григорія! — схопилася Марійка з місця.

Тарас промовчав. Лише дививсь спідлоба.

— Стривай... А скільки років йому? — звернувся до дівчини економ.

— Пішов п'ятнадцятий...

Шляхтич почухав ногу ручкою канчука, обмацав Тараса поглядом, неначе циган коня, і підійшов до ліжка знову.

Тарас тим часом шмигнув тихенько в сіни, з сіней у двір, а з двору — на вулицю. Перестрибнув тинок і... втрапив просто комусь на голову.

— Ти що?! — схопився на ноги Гнат. Це він куняв під тином.

— Тікай! — схопив друзяку Гонту за руку. — В нас економ!

Гнат тільки свиснув.

Перехопивши його погаслий погляд, Тарас збагнув: вже запрягли бідаху Гната, об'їздили!

Благовістив ранковий дзвін. Тривожно, глухо, скорбно...

Як люди вийшли з церкви, Тарас віз вику з поля й віч-на-віч стрівся із Коваленками. Прикрив коліна рвані зеленим жмутом вики й хотів проїхати мимо, схиливши низько голову. Бо ж сором пік за свій убогий одяг. Коли б зірвати з нього усі латки, то залишилися б самі рубці...

— Тарасе, здрастуй! — заговорила Оксана першою.

— Ти що ж це, хлопче, — озався батько, — обходиш хату нашу? Я вже гадав: чи не подався вчитись у Хлипнівку?

— Та вже навчився, дядьку, — всміхнувся гірко. — Малюю степ... косою, плугом та бороною...

— Він і в селі учора втік від мене, — поскаржилась Оксана батькові.

Господи, яка ж бо гарна!.. Коли б він міг, увесь би вік дивився...

— Я не тікав... — заговорив, аби хоч щось сказати. Не буде ж він їм совать в очі свої латки, свої сирітські злидні...

— Тікав, тікав! — наполягала дівчина.

— От тобі й на! — пригладив вуса Коваленко. — Чи то ж годиться козакові боятись дівчини! — Він засміявся і, підморгнувши по-панібратськи хлопцеві, кивнув на доньку: — Весь вечір плакала...

— Ну тату! Що ж ви?! — затулилася руками дівчина й побігла геть.

Тарас шарпнув за віжки й втік і собі. Не озирався, аби ніхто не бачив, як він зрадив...

А вдома, тобто в Кошиця, застав уже могорича, якого отець Григорій пив з економом.

— Сказав — закон! — гримів хмільненький шляхтич.

— Пшепрашам, пшепрашам, — вблажав його отець Григорій. — Я вірю, вірю... Для вас це — суцая дурниця!

— Та я — вродзоний шляхтич! — бив економ себе у груди.

— Тарасе! — впливла з світлиці матушка. Важка, плямиста, мов навесні зайчиха. — Сходи до ставу, поклич Яська обідати. Та й сам приходь, скупавшись.

Дива, та й годі! Ще ж бо ніколи Ксенія Прокопівна не говорила з ним так манірно, лагідно. Все гир та гир.

Попович спав. Напевно, заснув давно, бо лиш на ноги од вишні падала тінь, а тіло все пеклось на сонці. Хлопець крутивсь, стогнав і плямкав ротом, а не вставав.

Тарас штурхнув його під бік. Та Ясь лиш муркнув, посунувсь трохи і захропів.

Присівши, вийняв тихо з штанів очкур й вклав у кишеню Ясеві. Потім, сховавшись поряд у вишняку, набрав повітря в груди і закричав:

— Рятуйте! Гвалт! 0-йо-йой!

Тієї ж миті немовби вихор підніс поповича, жбурнув у сад і кинув знов на землю! Штани сповзли й стриножили. Змирившись, мабуть, з долею, попович ліг долілиць й підставив голу спину страшній біді.

Тарас набрав у пригорщ води й линув на неї просто. Ясь сів і тільки лупав злякано очима.

— Обідать кличуть! — змилювався.

Попович зразу підбадьорився. В очах з'явилась думка, і рот розтягся аж до ушей.

— А що варили?

— Та борщ, печеню, пампушки з салом, вареники... — став називати його любимі страви Тарас.

Ясь підхопив штани руками й подавсь додому.

Коли Тарас, скупавшись, прийшов до двору, пан економ, хитаючись, виходив з хати. Отець Григорій тримав його під руку і підбадьорював:

— Так... так... Ну, ну! Ще крок... Ще трошки... Для пана ж бо дійти додому суцая дурниця!

— Та я!.. Та ми! — варнякав шляхтич і поривався вдарити себе у груди.

— То хай уже після Києва? — спитав отець Григорій за ворітьми.

— Слово гонору! — таки ударив себе у груди економ. — Псякрев!..

Вернувшись, піп зустрів у сінях Тараса, спинив за руку і наказав:

— Готуйся, хлопче, в дорогу! Повезеш Яська у Київ до Академії. Я теж поїхав би, так матушці родити скоро...

...За метушнею зборів, за тим завжди приємним передчуттям далеких мандрів, цікавих зустрічей Тарас забувся зовсім про економа. Тривога закралася йому до серця аж у степу, на довгих верстах дороги в Київ.

Ще як не спав попович, вона бродила десь манівцями, то наближаючись, то віддаляючись. А тільки той засинав, щось заливало душу — густе та чорне, наче смола. Ой, неспроста так придивлявся до нього пан економ у їхній хаті та гостював у Кошиця!..

Лише коли на п'ятий день ополудні на видноколі з'явився Київ, тривога щезла. Вона немов лишилася у темнім лісі, що відпливав назад, похмурий і таємничий. Натомість враз охопило передчуття чогось значного, хвилюючого, що має тут з ним статися. Вдивлявся у розмаїття церков, будинків, садів, людей... Коли ж праворуч у далині під горами, покритими розкішним вруном зелені, засяяв Дніпро, підвівсь на возі й, затамувавши подих, вбирав очима, серцем оте казкове видиво. Здавалося, що він злетів і лине, лине, мов птах, над Києвом!..

Розбурхав Яся, підвів за руки, як дитинча, і показав на те пресвітле диво. Попович просто отетерів. Труснув скуйовдженою головою і витріщився на золоту отару церковних бань. Невдовзі, правда, сон поборов цікавість.

— Ну, що ж ти, Ясю! — затузував Тарас спудея. — Це ж Київ, Київ!

— Одчепися! — дригнув ногою. — Питай отця Михайла, що на Подолі...

Тарас знав сам, кого і де питати. Схопив батіг і хльоснув ним кобилу. Замість поповича.

Отець Михайло, далекий родич Кошиця, жив зовсім близько від Академії. Зустрів привітно хлопців, поцілувався з Ясем.

— То хочеш вчитись, Ясю? Надумав стати священнослужителем? — допитувався отець Михайло, зімкнувши руки на черевці. В очах у нього то сяяли, то погасали веселі іскорки.

— Та батько кажуть: до смерті буде хліба шматок, — почухавсь Ясь і озирнувся на двері в кухню, які служниця лишила трохи прочиненими.

— Ну що ти, синку! — розвів руками батюшка. — А харч духовний? А слово боже і мудрість книжна, в яких пізнаєш самого себе і вознесешся духом?..

— То ж батько й кажуть: хліба шматок... — знов бовкнув Ясь.

Отець Михайло дістав з кишені хустку, обтер лице і теж поглянув на двері в кухню. Напевне, й він тепер вважав, що краще сісти обідати.

Не давши хлопцям і відпочити по щедрій трапезі, отець Михайло повів обох до Академії. Він теж колись учився в ній і називав тепер кумедно так — альма-матер. На кожнім кроці стрічалися попи, ченці та юнаки у чорних довгих не то жупанах, не то

свитках. Із багатьма отець Михайло вітався. Майдан кишів усяким людом. У різних напрямках перерізали його вози, карети та солдати на тонконогих конях...

— А ось і наша Академія! — врочисто мовив отець Михайло, коли пройшли під аркою в просторий двір.

Тарас простежив за поглядом отця Михайла й побачив серед церков, будинків, що тут стояли, двоповерховий довжезний дім з високим дахом та золотою банею на причілку. "Це тут учився Петро Богорський..." — згадав дяка, й одразу будинок став неначе нижчим, сірим і непривабливим.

Неподалік собору отець Михайло зупинився перед якимось круглим стовпом і похвалився гордо, неначе сам створив те диво:

— Годинник сонячний! Побудували п'ять років тому.

— "Часы: полуденные", — прочитав уголос Тарас.

На сусідній залізній дошці було: "Часы: восточные".

— То й ти читати вмієш? — здивувався отець Михайло.

Тарас кивнув.

— Сковорода також учився в цій Академії?

— Григорій Савич? — перепитав отець Михайло, немов боявся, що недочув.

— Еге... Той, що складав пісні та вірші...

— Тут, тут! — промовив швидко отець Михайло. — Ось ми підемо зараз у той будинок, глянемо. — Він крадькома зиркнув на хлопця-наймита, посмикав чорну бороду й звернув праворуч, до Академії. Там, де здіймався в небо високий хрест дзвіниці, притишив кроки і прочитав співуче, наче школяр:

Стоит явор над горою,

Все кивает головою...

Замовк, скривився, згадуючи, й почав накручувати на палець бороду.

Буйні вітри, повівають,

Руки явору ламають,—

додав Тарас.

Отець Михайло лише кахикнув і рушив далі. Перед дверима він зупинився.

— То хто з вас, хлопці, приїхав вчитися? — спитав не без лукавства.

— Та я ж бо, дядьку! — озвався Ясь, що саме стежив, як згряя галок зняла гармидер біля дзвіниці. — Я, я! — тицьнув рукою себе у груди.

Щоб справити сильніше враження, отець Михайло одразу повів приїжджих на другий поверх і розчинив залізні двері, які вели в найбільшу залу.

Тарас і дихать перестав. І не величність, не висота в три хати його так вразили. Книжки! Рядами вони стояли в шафах уздовж всіх стін ледь не до стелі. Тоненькі, товщі й грубі, немов прачі. Вони манили, тягли до себе хлопця. Переступив поріг і враз відчув, як щось здавило в горлі: то не для нього оці високі стоси премудрості, де що не книжка, то цілий світ! Ніколи він не зможе сісти за котрийсь із цих столів, дістати книги з котроїсь з отих полиць й припасти до їх живого джерела!.. Мов здалеку чув, як отець Михайло розповідав йому та Ясеві про визначних людей, що закінчили цю

Академію... А потім хтось у чорному заговорив із батюшкою про зовсім ветхе панікадило і про якогось майстра, що хоче здерти шкуру за нього з храму...

— Ну, ви дивіться, хлопці, самі, — запоспішав отець Михайло. — А я піду... Додому втрапите?

Тарас кивнув.

Ясь зазирнув до зали з книгами й жахнувся:

— Боже, їх всі читати треба?..

На Контрактовому майдані, куди невдовзі вийшли, попович зовсім духом упав. Зіпершись спиною на огорожу, занудив світом:

— Пропала бідна моя голівонька! Все вчись та вчись... За хліб якийсь... А вдома ж хліба — хоч завалися! І сало, й мед, і груші, й сливи, й вареники...

Тарас не слухав. Знову був у полоні Києва. За торговицею і за будинками, що лізли вгору, ніби живі, торкалось неба блакитно-біле диво якоїсь церкви. А там — ще... Одна, дві, три... Церкви, будинки, садки пливли, здавалось, у піднебессі, легкі, мов хмари, чарівні, наче дитячі сни...

— Ходім на Гору! — схопив Тарас за руку Яся і потягнув у мандри, хоч той заскімлив про бідні збиті ноги, про борщ, який кипів на кухні в отця Михайла, і про домашній смачний окіст, початий тільки вчора...

...Довго тієї ночі не міг заснути. Переживав минулий день: ходив по кручах київських, стояв перед картинами то в тій, то в іншій церкві... А лиш склепляв повіки — якась печаль йому зринала в серці. Тарас ніяк не міг збагнути її, журби тієї, що проганяла від нього сон, який давно вже владарював над стародавнім містом... Затих Поділ... Гора, немовби натомлений в жорстоких битвах велетень, дрімала в хмарах... І Лавра... Тарас аж сів у ліжку. Мазницький! "Найліпший гравер лаврський!.." Він не поїде з міста, не побувавши в Лаврі й не глянувши хоча б краєчком ока на чудотворця!..

Ясь розкричався, коли Тарас сказав йому, що запрягать не буде, а йтиме в Лавру.

— Ти що, лайдаку?! — аж бризнув слиною. — Та я!.. Та батько!.. Та ми ось з дядьком!..

— Зажди, зажди, — втрутився отець Михайло. — А може, хлопець йде помолитись лаврським святим угодникам...

— Тарас? Молитись? — витріщив очиська Ясь і засміявся: — Хіба що дідьку!

— Не богохульствуй, Ясю! — нахмурився отець Михайло і повернувся до Тараса: — На прощу йдеш в святі печери лаврські? Еге ж?

Тарас кивнув. Він справді йшов на прощу в Лавру, до тих святих, що творять чуда різцями й пензлями...

— З богом! — благословив отець Михайло.

Вже височенько підбилося сонце, коли Тарас дістався лаврських могутніх мурів. Пішов уздовж у той же бік, куди тяглися тендітні панни і чорні юрби брудних, покритих пилом доріг прочан. Діди, бабусі — обдерті, босі, змучені — благоговійно падали на стертий камінь перед надбрамною церквою, хрестились, плакали, хапали батюшок, що йшли до Лаври, за довгі поли й просили в них благословення... В соборі, що височів

якраз навпроти брами, співали гарно півчі. На паперті вздовж білих стін сиділи уряд старці і тицяли у вічі кожному свою нужду, своє страшне каліцтво. Дідок з великим мідним хрестом на впалих грудях здіймав угору кістляві руки й погрожував прочанам "гладом", "мором" й страшним судом, близький прихід якого йому одкрив святий Марко у церкві Спаса на Берестові. Стара прочанка, хватаючи попа за рясу, благала правди в нього, немов у бога, втирала сльози й розповідала похапцем свою біду.

— Молись, раба... — перехрестив, блукаючи байдужим зором, святий отець і поспішив у дім, з якого звабно пахло гарячим хлібом.

Тарас подався слідом. Аби спитать, де тут у них друкарня і де йому шукати пана Мазницького... Але ступив лиш кілька кроків і зупинився. На тому ж домі, ліворуч трохи, він прочитав великий напис "Книгарня". І вже ніщо не в силі було його зманить, привабить, окрім великих вікон, в яких — за рядом ряд — стояли новенькі, чисті книги. Як підійшов, впізнав "свою", із кунштиками руки Мазницького. Тут їх аж три! А поруч такі, що їх Тарас не бачив зроду... Напевне, теж з малюнками... Книжки, книжки! Он за вікном — полиці їх. Заходь, купуй... Хоч всі купуй!

— Тобі чого? — переступив дорогу високий, худий чернець.

— Та я... друкарню... — зніжковів.

— Оно вона! — вказав чернець. — Он за пекарнею... Прошу! Прошу! — розплився раптом в усмішці перед двома панянками, що підійшли до вікон. — У нас великий вибір! Духовні, світські... Й недорого!..

Тепер знайти друкарню було неважко. Тим паче з неї якраз виносили й складали на віз готові книги, зв'язані в чималі пачки.

— Не гнись, не гнись! — гукав проворний ченчик двом бідакам, що заливались потом. — Це ж слово боже, а не дрівця, які тягають в пеклі під казани!

— Воно-то так... — озвався один, поклавши на воза пачку. — Але ж там легше буде...

— А то ж чому?

— Бо й ти носитимеш.

— А дзуськи! — закозирився на те чернець. — Весь вік святі книжки друкую й не зароблю хоча б куточка в царстві небесному?

— Хто зна...

— Й не сперечайся, Павле, — озвався другий із бідаків-вантажників. — Святий Петро їх преподобіє біля воріт прив'яже замісто пса...

Чернець сердито плюнув і відійшов.

— Скажіть, — ступив несміло до них Тарас, — де міг я побачить пана Мазницького?

— Кого, кого? — спитав чернець.

— Мазницького! — сказав Тарас виразно. — Того, що маляр... Ну, стовп друкарні вашої...

Чернець нахмутив брови й пробурмотів:

— Коли б, не приведи господь, були лише такі стовпи, не то друкарня, вся Лавра вже давно б розсипалася на прах... — Й додав сердито: — Нема його! Вже рухнув

стовп... Понеже був душею слаб і гордині червом ізгложен вельми.

Зробивши гак навколо воза з книгами, Павло, вантажник, торкнув плечем Тараса й прошепотів:

— Зажди внизу...

Не знав, чи довго чекав Павла в дворі друкарні. Але коли нарешті той розчинив залізні двері, у небі вже не сяяло сліпуче сонце. Воно сховалося у темних хмарах, що йшли і йшли десь з-за Дніпра, такі ж похмурі й сизі, як ті бори, які він бачив учора з кручі київської.

— А що казати, як запитає, де ти? — гукнули з тих же дверей Павлові.

— Скажи, що я пішов в Успенський собор поставить свічку воротареві райському! — махнув рукою і підштовхнув Тараса униз під арку. — Ти — брат, напевне, Мазницького? — спитав і, не заждавши відповіді, повів своєї далі: — Він жде тебе... Вже років п'ять... Аж плаче, бідний, іноді... Журиться, що є браток у нього, а де — не знає... Десь з кобзарем пішов по світу... Ото зрадіє братикові!..

Тарас не міг знайти в собі хоч краплі сили признатись, хто він. Йому здавалося, що справді брат його десь тут страждає за ту "гординю", якої так бояться попи й пани. А скільки він про це наслухався і сам від Кошиця!..

— Носились з ним, як дитинчата з пташкою! А тільки дзьобнув — зразу втоптали в землю, — заговорив, звернувши вліво, Павло.

Тут аж кишіло людом. Одні спускалися вниз, у печери, інші вже вибирались звідти на божий світ, гасили свічі й складали в кошик недогарки. Старанно й лячно хрестячись та озираючись, тяглися знов на лаврську гору, де височіли весело церкви й дзвіниця.

Павло загриб недогарків, один подав Тарасові, лишив собі, а інші поклав у кишеню, певно, про запас. Потому взяв у когось з прочан вогню й повів Тараса у чорну нору печер.

Як звук потроху до напівтемряви, Тарас став дещо бачити... Долівка. Стеля. Он довга ніша... А в ній лампада блима й стоїть труна, прикрита чимось, на ризу схожим... Он знов труна... І там, і там... Чекай! Чого його веде Павло у цей страшний, задушний склеп?

Тим часом Павло звернув, проліз бочком в щілину і поманив Тараса. Далі пішов навшпиньки.

Не дихаючи, Тарас подався слідом.

За кроків двадцять Павло спинився, вказав очима на щось патлате й чорне на тапчані у ніші й, прикривши свічку долонею, покрався далі. Невдовзі печера враз розширилася, й при двох свічках Тарас побачив великий стовп, а біля нього на ланцюзі — худу, страшну людину. Нещасний звівся, лячно закрив од світла очі й затремтів. Павло підніс угору свічку, і той, впізнавши, видно, його, рвонувсь вперед. Натягши міцний ланцюг, він розпростер, як крила, руки і закричав:

— Браток! Паперу й фарб!.. І свічку, свічку!..

Павло подав йому недогарки і ще якийсь чималий згорток, який ховав у

широченних штанях, а потім взяв Тараса за плече й сказав прикутому:

— Твій брат... Знайшовся, чуєш?

Мазницький впустив пакунок, уп'явся очима в хлопця й, залившись раптом слізьми, став на коліна.

— Рідненький... — простяг кістляві руки. — Прийшов... Прийшов!..

Тарас рвонувсь до нього і... зупинився, немов і він прикутий був до стовпа.

— Куди?! — хтось рывкнув поруч й відкинув люто його назад. — Це знову ти?! — схопив Павла за груди.

Свічки погасли. У повній темряві, сопучи і спотикаючись, шукали виходу. Павло сваривсь з марою, що гнала їх. А з підземелля усе глухіше доносивсь голос мученика:

— Брато-ок!.. Брато-ок!.. Прокляті! Звірі!.. Во-ог-ню! Во-огню!..

Надворі зустрів їх грім. Він струсонув півнеба й погоготів сердито десь за Дніпро. Позадиравши голови, прочани знай осіняли себе хрестом, аби святий Ілля не поразив їх стрілами. За звичкою Павло також хотів було перехреститися, але спинився на півдорозі і показав Іллі дебелого, в друкарській фарбі, кулака.

— За що це, дядьку, його? — спитав Тарас, нажаханий страшною карою.

— Намалював царя з попом і паном у мужика на спині, — сказав Павло. — Ще й написав: "Благословен, хто їздить верхи на ближньому!.."

...Думки, думки... Як бистрокрилі птиці, летять, летять... Пливають назад могили, вівці... Садки й хати зелено-білим маревом встають удалечі й, підперши небо, поволі тануть... Риплять колеса, ніби коловороти порослих мохом старих криниць... Страшних криниць, які подібні чимось до лаврських нір... Холоне в грудях, коли згадає їхню жаску пільму. "Брато-ок! Брато-ок!.." — квилить криниця кожна, як підійде напитись. І п'є гірку, од сліз своїх солону воду...

То був страшний, пекельний день. Мов розверзлося небо й на Київ ринув потік води, вогню й вітрів. Здавалося, хтось ухопив за груди землю й трусив, щоб виинять з неї її зчерствілу душу. Ревів Дніпро, здіймав, як гори, хвилі і бився в кручі. Стогнали верби, і голос їх тону в свисті й грімі. Старезний дуб під лаврським муром палав, мов свічка! Земля і небо злились, змішалися...

Лиш на зорі прийшов Тарас у двір отця Михайла. Запріг кобилу, узяв торбину з хлібом й, не попрощавшись, виїхав. Кричав щось Ясь, і піп в одній сорочці вибіг аж до воріт. Не озирнувся навіть. Господні слуги!.. Катюги в рясах!..

Летять думки... А може, й ті майстри, які жили багато сотень років тому й розписували церкви у Києві, не помирили своєю смертю?.. Хто зна, яка їх доля, як відплатили за їхні руки золоті, за труд великий їхній князі й пани! Він сам десь чув, що осліпив один магнат садівника, який створив йому небачений, казковий парк. А може, такий талан чекає всіх, хто, наче бог, творити здатний земні дива?..

Пливають назад широкі панські ниви й кріпацькі лати... Стерня і та на панським лані — щіткою, а на кріпацькій — не видна майже за бур'яном. Риплять колеса... Сонце, немов велике колесо, вогняно тоне в лісі...

Вже й недалеко, а доведеться заночувати. Кобила вся неначе скупана і ледве йде.

Села ніде не видно. Хіба отам, за лісом, що поглинає широкий шлях...

Вже сутеніло, як на узліссі вгледів чумацьку валку. На облозі між груш статечно паслися воли. Накриті мажі стояли вряд під віттям дуба, який, немов отаман, вийшов далеко в поле і не вернувся до лісу-війська. Палав огонь. Варилась каша й пахтіла так, що проминуть її не зміг би й ситий. Дядьки сиділи біля вогню, щось розглядали пильно, перемовлялися. Коли Тарас звернув зі шляху, притихли враз, насторожилися.

— Сховай, сховай! — зашепотів дідок до парубка, в якого ледве висіялися руденькі вуса.

— Та що ви, діду, — озвався той. — Це ж свій, також бурлака!

— А може, пан?..

Пробіг смішок.

— Що пан, то пан!

— Весь аж лиснить!

— А шати які на ньому!..

Тарас узяв праворуч трохи і зупинив кобилу неподалік: хто ж любить, коли кепкують з нього...

— А йдіть-но, пане, сюди! — гукнув дідок.

Не обізвався навіть. Зіскочив з воза і мовчки став розпрягати.

— Диви, диви... — розвів дідок руками. — їй-богу, пан! Як закопивив губу!

— Та дайте хлопцеві коня попорать! — втрутився хтось, і чумаки притихли.

Невдовзі вони вже знову збилися довкола парубка.

— Ну ж дай сюди... От хрест святий, це Ступа наш! — гукнув дідок. — Та він же точно, неначе викапаний!

— Не Ступа, пшепрашам пана, — озвався той самий бас, що зупиняв дотепників, — Ступіцький естем!

І знову сміх.

— А піп який?! — упав дідок на спину. — Барило з пивом!

— Або ж свиня поросна. — підкинув хтось.

— Ну що ви, братці! — озвався бас. — На пузі ж хрест...

— Виходить — хряк!..

Тарас пустив кобилу пастися, щоб напоїти згодом, як прохолоне. Закинувши на воза упряж, став прислухатися. Картав себе, що "закопивив губу" й не підійшов одразу до чумаків. Щось є у них цікаве дуже й, видать, смішне...

На щастя, дідок покликав його удруге:

— Ходи до гурту, хлопче! Ось скоро каша визріє... Одному й ліс не затишний.

Тарас не став чекати, коли запросять ще раз.

— А хто ж оце? — заговорив тим часом парубок, тицьнувши пальцем у невеличкий аркуш, який підняв, щоб добре бачили всі.

— Жандарм...

— Полковник... А може, навіть і генерал!

— Та це ж сам цар!..

Тарас нагнувся дужче й побачив той малюнок, що прикував свого творця в печері, а сам пішов собі гуляти світом. Все в ньому так, як розказав йому Павло! Цар, піп і пан вмостились верхи на кріпакові й гонять ускач.

— Та що ти кажеш?! — узяв дідок малюнок. — Микола Перший?

Дядьки притихли, вражені. Ну, піп... Ну, пан... Але ж то цар!..

Дідок почухав бороду, оглянув пильно з усіх боків малюнок й дістав з-за пазухи нову грубеньку книжку.

— Купив ось книжку божу, — промовив тихо. — "Жи-ти-е свя-тых Пе-тра и Фе-вро-ни-и", — прочитав по складах. — І в ній було...

— А може, то чужий якийсь? До дідька є на світі отих царів! — озвався басом дядько з орлиним носом й широким шрамом через лице.

— Мужик то наш...

— То й що?

— А те, що цар чужий не зміг би сісти, не скинувши царя Миколу!

— Такого скинеш! — устряв дідок. — Уп'явсь, мов кліщ. Й остроги в боки! Скачи, Іване, аж доки духу стане...

Дядьки притихли, попускали очі.

Зняли казан з вогню і, по-козацьки сівши кружка, взялись до каші. Дідок не захотів вечеряти й віддав свою грушеву ложку Тарасові.

Стемніло. На небо висипав веселий рій зірок, а з лісу виткнув червоні роги сторожкий місяць. Сюрчали коники. Завзято, лунко — мов сто музик зійшлося десь на колодках. Ліс шепотів, а дуб-отаман ловив найменший подих вітру й зітхав, розказував про щось старе, забуте...

Діставшись дна, дядьки подякували кашоварові, сховали ложки і запалили люльки. Сиділи мовчки, пихкали хмарками диму.

— О-хо-хох!.. — озвався першим дідок.

Але ніхто не відгукнувся на те затаєне глибоко в серці, не розпитав, не заохотив розкрити душу і поділитись з ближніми. Таким добром вони були багаті всі, по горло ситі лихом. Коли б недолю їхню зібрати і разом вилити в Дніпро, розлився б той удвічі ширше, як на весні!.. І тільки згодом, коли погас вогонь і люльки згасли одна за одною, чумак зі шрамом затягнув печальну пісню:

Зібралися всі бурлаки

До рідної хати:

"Тут нам мило, тут нам любо

Журби заспівати.

Грай же котрий на бандуру...

І підхопили всі:

Сумно так сидіти;

Нехай же ми будем знати,

Хоч чиї ми діти!.."

— А на Поділлі, мовлять, вже б'ють панів... — сказав хтось з тих, що примостились

збоку в густій траві.

Дідок було зібрався щось додати, та передумав.

— Ну, хлопці, спати! — підвівся згодом й, покректуючи пішов до воза.

Наступного дня Тарас разом із сонцем поїхав далі.

І знов, неначе птиці, летять і тануть сумні думки, знов б'ють громи і закривають сонце важучі темні хмари... Пливуть назад, мов дні й роки, і ліс, і поле, і напівмертві села без пісні й сміху... Пливуть левада, гребля, ставок, і рідна хата, й Кирилівка... Стривай! Її ж не видно навіть, Кирилівки! Вона десь там, ген за ярами й пагорбами... А все ж пливе!.. Й Оксана... Вона біжить по чорній кручі і простяга до нього руки!.. А поруч — отець Григорій і економ. Чекають, ждуть, аби віддять Тараса до пана в челядь...

Схопився й сів. На мить якусь видіння щезли. Але з'явилися інші... Пливли церкви й зелені кручі київські. Хрести та бані то вигравали тонко, то покривалися тінню передгрозових хмар... І богородиця, неначе хмарка, зійшла зі стелі храму, вдягнула свитку і, притискаючи байстря до грудей, пішла по селах на глум людський... "Паперу й фарб! Вогню! Вогню!.." — стогнали глухо глибокі лаврські нори... Де взявся вогонь! Він розідрав півнеба, як шмат старої хустки, і вдарив лунко в землю... Могутній дуб під лаврським муром вмить спалахнув!.. Горить, горить!.. То Залізник і Гонта гуляють в Умані!.. Блищать шаблі... А з полотна, з картини маляра з Хлипнівки, якого він не бачив зроду, виходить кінь, ірже, задерши голову, і мчить у степ, де мріють старі могили... В тій даліні на срібній тирсі сидить кобзар, що сам, як тирса, сивий, і щось співає... Сльози з очей незрячих котяться йому по щоках, по бороді... Тече Дніпро... Летять козацькі чайки!.. На ледве-ледве чутний далекий плач невольників...

Лежав з розплющеними очима і слухав, як у грудях шалено б'ється серце; так ніби він допіру вернувся з степу, з Києва... За ґратами сірів світанок. І вартових не чути було: напевно, вони дрімали. Вдосвіта долати сон найважче... Колись, малим, так трудно було вставати... А зараз ніч продумав, а сон до нього й не зазирнув. І дивно: не відчував втоми, а, навпаки, був збуджений, напружений, мов тятива. Учора, на очній ставці, він підсвідоме збагнув, що скоро доля їхня переінакшиться, що звідси їм не вийти у те життя, яким жили раніше. Не знав напевне, що там, за Рубіконом, лиш відчував холодний подих долі, яка йому вготована. Тому й не спав, тому й відвідав подумки своє тяжке і миле своє дитинство, щоб перейти межу з душею, виповненою минулим, яке небавом буде його єдиним скарбом...

За кілька днів укотре прийшов Попов. Не викликав, а сам зайшов, по-дружньому, як висловився іще в порозі.

— Не знав, не знав, Григоровичу, що ви такий суворий! — сказав, уже сідаючи. — Тверда рука...

— Тверда рука не здатна до малювання, — одмовив йому Тарас, хоча, по правді кажучи, і не здогадувався, про що почав розмову слідчий.

— Е-е, не кажіть! — підніс білястий палець. — Щоб так, одною фразою зламати людину!..

— Щось ви не те говорите. Ламать людей, здається, ваше ремесло.

— Куди вже нам! Ми билися над ним днів десять і домоглись, розкрили йому уста для істини, а ви прийшли, сказали слово-друге і — все, ягнятко наше вмиє стало вовком. Це вам не жарт, не просто сила волі, а щось значніше, більше!..

— Сьогодні в нас день загадок? — спитав Тарас.

— День загадок для нас почався вчора... — примружив Попов безбарвні очі. — Точніше, ще п'ятнадцятого числа, на очній ставці...

— То це ж ваш хліб — розплутувати всілякі загадки, — сказав Тарас, уловлюючи, до чого гне друг велій.

— Воно то так... — зітхнув Попов лукаво. — Проте і нам не хочеться гіркого хліба... Що ви йому таке сказали, що він одразу поліз назад? — спитав уже серйозно.

— Кому?

— Андрузькому.

— Коли?

— На очній ставці.

— Ви ж чули все.

— Орлов і Дубельт бачать у тих словах прихований від непосвячених, таємний смисл

— Здається, я сказав тоді, що хлопцеві ще довго жити межи людьми й дивитись їм у вічі... Який же тут "таємний смисл"?

— На перший погляд, справді... А як копнути глибше, то впливає ряд запитань. По-перше, що за люди, яким йому дивитись довго в вічі? По-друге, що ховається за цим невинним висловом? По-третє, чом слова ці так потрясли, так вплинули на юнака?

— Ну... люди — просто люди, які колись дізнаються, що він зі страху зводив на інших наклеп. Іуда он повісився, коли збагнув, що жити йому й надалі межи людьми...

— Іуда зрадив бога!

— Від того суть не змінюється...

— То хто ж у вас месія? Ти? — спитав Попов, збиткуючись. — Чи Костомаров?

— Ви ставите такі запитання, мов справжній книжник і фарисей. Учителство вам не пішло на користь.

Попов помовчав трохи і запитав:

— А чи не криється у вашій милій фразі погроза помсти, кари за викриття злочинних ваших намірів?

— Так можна науявляти хтозна-чого!

— Виходить, ми вхопили і вирвали лише вершки? Коріння ж буде мститися і готувати далі злочинне чорне діло?

— Це схоже вже на байку. Не відбирайте в Крилова слави.

— Дякую за комплімент, — всміхнувся криво слідчий. Пошкрібся в тім'ї, висякався в напахчену велику хустку й мовив: — Мені весь час здається, що ви не просто собі писали та малювали... І ваша очна ставка з Юрком Андрузьким...

— Хочеться підняти рангом вище? — спитав Тарас, не давши йому домовити. —

Кортять чини?

— Ні, істина. Страх не люблю, коли мене лишають з носом... Чую, що пахне більшим, гіршим, і майже впевнений, що в ньому ти, Шевченко, за генерала...

— Дивні у вас фантазії, — сказав Тарас похмуро. Проте нараз отямився і посміхнувся: — Дякую за генеральський високий чин. Це ж треба таке намислити!..

— Андрузький тебе злякався більше, ніж нас усіх. Відрікся від показань, які давав раніше, і раптом став упертий, як сто ослів. Чим можна так настрахати людину? Що ви йому пообіцяли вдіяти за те, що чесно визнав свою вину і виказав проводирів?

— Не знаю, — знизав Тарас плечима. — До всіх тих змін в Андрузькому я не причетний. Може, проснулася у хлопця совість...

— Совісні не виступають проти свого царя.

— Чудово! А як же бути з совістю, коли довкола панують несправедливість, брехня, хабарництво та лицемірство? Прикинутися сліпим, глухим?

— Принаймні не дратувати уряд, який і сам з цим бореться у міру сил, — сказав Попов суворо, мов школяреві.

— Дякую. Тепер я точно знаю, як побороти легко суспільне зло!

— Облиште ваші жарти.

— Будь ласка...

Далі сиділи мовчки, вичерпавши снагу борні, а може, збагнувши марність своїх змагань. Наскочила коса на камінь.

— І все ж мені цікаво, — почав Попов невдовзі новий навальний приступ, — хто ти такий, Шевченко...

— Вам чи Орлову й Дубельту?

— Для них достатньо й віршів... Я хочу сам довідатися. Точніше, хочу переконатися, що й цього разу мій дар проникнення у потаємне мені не зрадив...

— То ось що вас привело з учителів у Третій відділ!

— Не тільки це, а й чистий патріотизм, — збадьорився слідчий.

— Жандарми всі вважають, що тільки їм властиве це почуття?

— Аякже. Ми стоїмо на стражі...

— Чого?

— Царя, держави, щастя свого народу!

Тарас всміхнувся.

— Що ти знайшов смішного в цьому? — насупив білі брови страж-патріот.

— Згадав дяка, в якого вчився. Він теж стояв на стражі, як Авакум...

— Чого?

— Та-а... п'ятака на випивку й своєї спини...

— Не доберу, що спільного між мною й ним...

— П'ятак.

— П'ятак?!

— Звичайно, ваш п'ятачок у сто разів вагоміший, коли не більше... І спина, певно, пещеніша...

— А-а, ти сказати хочеш, що я за мзду стараюся!.. А ти за так трудився, писав свої поезії? — схопився слідчий з місця.

— Ні, теж за мзду...

— Ага, ага!

— У вас тепер одержую...

Попов притих. Пройшов до ґрат, помацав (скоріш за звичкою, аніж з потреби) і повернувся лицем до в'язня.

— З тобою трудно дискутувати, — сказав спокійно, стримано. — У тебе гострий розум. І дуже жаль, що він пропав ні за що...

— Чому "пропав"?

— Гадаєш, що звідси ти поїдеш до Рима вчитися чи в Київ — генерал-губернатором?..

— Ні. Я ще, слава богу, не з'їхав з глузду.

— Звідси доріг багато, і всі вони стражденні, ведуть у невість, у забуття. Це сумно, та що поробиш...

Тарас промовчав. Думав, чому Попов промовив слово "генерал-губернатор". Так, ненароком, чи пробував його спіймати на цей гачок?.. Для них усі, хто прагне чогось для краю рідного та для свого народу, — духовні виродки і каторжани...

— Немає лиха без добра, — сказав, аби порушити гнітючу тишу.

— Звісно, і каторга або солдатчина чогось навчать, уговтають гарячий розум молодості... — протяг Попов, погоджуючись. — Проте така наука обходиться для всіх занадто дорого.

— Є речі, варті страдництва.

— Абстрактно — так. Скажімо, в літературі, в повчаннях різних, прописах... А як у житті, стосовно когось із нас... Ваш Костомаров ледве не втратив розум; лікаря до нього навіть кликали...

— Натура панська, ніжна.

— У нас і кріпші падають на всі чотири й лижуть Орлову чоботи! — зловтішне мовив слідчий.

— Сказано, слабка людина...

— В кожного життя одне... Не думайте, що вас мине ця істина. Хоч ви й поет.

— Це сумно, та що поробиш...

— Повторюєш чужі думки?

— Ще Соломон упевнився, що вже нічого не може бути нового, що все було.

— Дивуюся, — сказав Попов не скоро, — як ти зумів за кілька років добути стільки всіляких знань... Ти ж вчився тільки в того дяка?

— І в Академії мистецтв.

— Ат, то пусте! — махнув Попов рукою. — Загальноосвітніх знань там не добудеш, треба університет.

— Я вчився спрагло, схоплював усе, що чув, що бачив...

— Чому? Навіщо?

— Може, що був позбавлений цього в неволі... А ще — хотілось стати Людиною, хотілось сонця в душу...

— Селянський син — і раптом такі потреби, заміри! — здвигнув Попов плечима.

— Покликання.

— Хто знає де, у глибині провінції, де безкультур'я, дикість, суцільне неучтво?..

— Мій дід читати вмів. Та й батько вмів.

— Нда-а, ви якісь химерні...

— І ви, панове, для нас химерні, — не залишився в боргу Тарас.

— Цікаво, чим же?

— Пихою. Надмірним прагненням усіх навчати жити, переінакшувати на свій манір. Є ви — і все! А інші — тим не люди, що мають власні риси, смішні для вас чи просто незрозумілі.

— Такий закон природи, що правда там, де сила. Не ми його придумали, не нам його й ламати. В сім'ї он діти, вирісши, принижують своїх батьків і мають їх за ніщо...

— Це ж підло.

— Згоден з вами. Щодо сім'ї! — додав поспішно.

— Страшно?

— Чого?

— Й жандармам страшно мовити щось не туди?

— А-а, ви про це... — всміхнувся. — Та як сказати... В кожного є за плечима жадучий твоїх чинів, зігрітого тобою місця... Петрова он беруть сюди на службу...

— Того, який доніс на нас?

Попов кивнув.

— Теж патріот?

— Опора царя й отечества.

— Ви так сказали, ніби його не любите.

— За що мені його любити? — спитав Попов, прискалившись.

— Ну... Ось ведете слідство... Нагода є показати свою старанність государеві...

— Його ж беруть на місце, яке вже хтось займав. А як почне рости по службі?

— О-о, цей піде далеко! — підтримав його страхи.

— Вам смішно... Я тут служу сімнадцять років, а государ про мене, вважай, не чув. Петров же ваш уже йому відомий!..

— Отже, у нас є спільний недруг?

Попов промовчав.

— Жаль, дуже жаль... — озвався згодом сумно. В очах, проте, світилась хитрість. — Вас віддадуть, напевно, в солдати, з правом вислуги, й зашлють кудись подалі...

— Мене? Чи всіх?

— Одного.

Тарас зітхнув полегшено.

— Поки це не затвердив сам государ, ще можна щось перемінити, полегшити... — вкрадався в душу слідчий.

— Навіщо?

— Ви не знаєте, яка тяжка то кара! А для артиста вона — пекельна мука.

— Живуть же й там.

— Там служать, а не живуть. Подумайте!

— Солдати — це чудово! — сміявся у вічі йому Тарас. — Живеш собі, не думаючи. Ать, два, кругом, наліво, на караул!.. Суцільна гра, гармонія душі та тіла, ода державній силі й мудрості!... — Притих, підвівся з ліжка й сказав уже без жартів: — Ідіть-но, пане, звідси!.. Втрачати нам нема чого, то можемо вас ненароком стукнути чи придушити...

Слідчий збілів ще дужче. Боком пройшов повз нього й жаско затарабанив двома руками в двері. Як відчинились, шаснув у ще вузьку щілину й затупотів по сходах вниз.

— Чого це він так дременув? — ввійшов Сидоренко.

— Пужнув його, катюгу. Сволота теж, а прикидається сердечним другом, лізе змією в душу!..

— В нього такий артикул.

— В'їдливий...

Коли пішов Сидоренко і клацнув замок дверей, Тарас відчув, як страх йому холодить груди, стискає їх. Був певен, що не пуста погроза в лихих словах Попова, що там, в Орлова й Дубельта, вготована йому гірка солдатська доля, повільна смерть. Хто знає, може, краще було б одразу... Постріл або петля... Для нього досить сказати все, жбурнути їм у вічі слова всієї правди, весь гнів, що зібраний в його душі, в мільйонах душ!.. Що толку з того? Хто ті слова почує, винесе з цього вертепу, випустить у вільний світ?.. Можливо, їм, сатрапам царським, саме цього і треба, можливо, всі ці дружні жандармські бесіди для того ними й вигадані, аби зламати волю, посіять страх і відчай в його душі?.. Напевно, Попов побіг до Дубельта і доповів: зірвався, почав кричати, погрожувати! А той лише всміхається та потирає руки від задоволення... Тепер заждуть, допоки він полізе сам у петлю... Ну, може, не так усе продумано й розіграно, як на театрі... Може, він сам надав уяві чіткої форми дійства... Як там не є, а треба не піддаватись настрою, триматись міцно. Вільний завжди лиш той, хто може за будь-яких обставин залишитися самим собою...

Як не кріпивсь, а серце брала туга. Солдатчина!.. Для молодого, дужого — це мов турецька каторга, а як йому, вже тридцятирічному, що звук до волі, впився красою барв і музикою дзвінкого вірша!..

Тоскно блукав тісною камерою, — мов звір у клітці, — марно старався бути сильним і незворушним. Перед чужим, недобрим оком, мабуть, зумів би вдати мужа, якому все під силу, а сам на сам, без свідків, не міг збороти жаху перед прийдешнім. Знав, розумів, що жертва його пробудить тисячі його синів по духу, та все ж тужив за волею, яку так нагло втратив і на яку йому, напевно, уже нема надії... Не каюся і не картав себе за все содіяне, а тільки мучився тим, що його спинили на півдорозі. Визволься народ з ярма, і він умре спокійно, щасливий щастям інших! Та де вона, та воля!.. Преблагий боже, як же ти дозволяєш іродам водить щодня, роками, своїх синів на муки? Вже світ увесь — Голгофа, а їх ведуть, регочучи, і розпинають!.. Всує... Бог

онімів, учадівши від фіміаму, яким його окуряють кати людські!..

Спинився біля вікна й побачив сонце. Трошечки, лиш край його, що тихо ховався в білій хмарі, мов немовля в сорочці матері... Війнуло чимось рідним, далеким, милим... Може, колись і він зазнав би втіхи бачити щасливу юну матір в своїй оселі... Всує!.. Коли зашлють у військо, повернеться уже старим і німичним... Та й то, якщо повернеться... Скільки їх забирали в селах, а виживало... може, один із ста!..

Прогнав думки, полишені йому жандармським слідчим, і вже збиравсь настроїтись на дні, коли потрапив у козацькі до пана, як у дворі побачив постать жінки. За місяць уперше янгол переступив поріг цього вертепу, і це було як диво!.. Хода, постава жінки здались йому знайомими, в обличчі теж знаходив якісь уже ним бачені недавно зовсім риси... Це ж мати, мати Костомарова, з якою він востаннє стрівся на станції у Броварах десь трохи більше місяця тому! З квітучої, хоча уже й не молодій жінки зробилась бабця. Зчорніла, схудла, згорблена, вона брела, немов сліпа, до флігеля, де їх держали в камерах. Аж ось коли вона знайшла Миколу, аж ось коли дозволили зустрітись їй із сином!.. Цих сорок днів, напевно, були для неї довші, ніж сорок літ... Тортура, яку придумать можуть лише пекельні душі!..

Хотів гукнуть до неї, та через силу стримався. Метнувся, щоб сказати про матір другові, та наштотхнувся на двері... Згадав свою померлу рано неньку, село, замученого в роботі панській батька — й зрадів сирітській долі!.. Та будь вони живими, його страждання стали б страшніші, тяжчі вдвічі!.. Давно вже, мабуть, доля його підводила до цих рокованих, трагічних днів. Нема ні батька-матері, ні вірної дружини й діток...

Молюся! господи, молюсь!

Хвалить тебе не перестану!

Що я ні з ким не поділю

Мою тюрму, мої кайдани!..

Дістав папір, олівчик і записав наприкінці сторінки. Потому вивів вище так само дрібно: "М. Костомарову". Задумався лише на мить і швидко сипнув, як маком, літерами:

Веселе сонечко ховалось

В веселих хмарах весняних.

Гостей закованих своїх

Сердешним чаєм напували

І часових переміняли,

Синемундирих часових ..

Як записав, полегшало. Папір не раз ставав йому в пригоді в тяжкі хвилини. Виллеш свою журбу на нього й мов віддаси, позбудешся. Вона і є, вже її немає. Бо стала віршем, боєм усіх людей...

Прислухався. За ділом не спостеріг, як увійшла та скорбна мати до сина в камеру, як скрикнула чи заридала...

Вона пішла вже в сутінках. Така, якою була колись, у Києві. Оглянувшись, всміхнулась навіть. Мабуть, Микола їй сказав про те, що в'язні дивитимуться на неї з

вікон. Іншого, чогось хоч трохи втішного, не міг він їй повідати, бо не було...

— Чай, чай! — ввійшов Сидоренко. — У Костомарова сьогодні радість.

— Бачив... Не дай господь нікому!

— Шукала, каже, місяць. Про вас питала...

— Дякую.

— Я їй сказав, що ви — козак справжнісінький, міцніший всіх. І сина їх похвалив.

— Спасибі...

— Щось ви сьогодні неговіркий.

— Наговоривсь із слідчим.

— А він такий, що заговорить будь-кого!

— Та й мати ось... Згадав свою...

— Жива ще?

— Давно нема.

— А батько?

— Також умер на панщині...

— Де Сидоров? — почулось грізне в коридорі.

— Розносить чай, вашблагородіє!

— Глядіть мені!.. Щоб був порядок.

— Слухаюсь!

— Новий наш ротний... — хмуро сказав Сидоренко. Забрав порожню квартиру і швидко вийшов.

Сутінки ставали все густіші, переростали в темряву, яка стискала з усіх сторін, давила тіло, душу. Він ладен був завити, мов той печерський в'язень: "Вогню! Вогню!.." Тримався, бо мусив бути мужнім і непохитним. Козак справжнісінький!.. Такий йому поставив "номер" солдат-земляк. Під цим, найвищим, номером повинен вийти звідси і далі жити, що б там із ним не сталося...

Зрадів блідому відблиску від ліхтаря. Ба, навіть тінь од ґрат здалася йому веселою. У ній було щось тепле, немов живе... Вогню, вогню!.. Він завжди страждав від браку світла, бо тьма примушувала його лишати пензлі та полотно або папір і ждати ранку, сонця... Колись вони зі Штернбергом купили лампу й тішились, немовби діти... Важко тому повірити, що вже звернуло на другий рік, як ніжний, добрий, милий його Василь пішов з життя... Як рвавсь він до Рима, як прагнув він всотати в душу його красу, його мистецтво — вічне й неперевершено!.. Незнані шляхи людські... Він рвавсь теж до Рима, де ждав його друг Штернберг, а їздив на Україну, він розпочав чудову серію офортів про рідний край — покинув і замість них створив "Три літа", книгу, що потрясла не тільки друзів, а й цей вертеп синьомундирих... Вже мав нагоду й кошти на закордонну подорож, а доведеться їхати кудись у глиб Росії, в пустельний край.

Думки снувались пружно, немов сурові ниті, обплутували його в пітьмі.

Встав, походив по камері... Вогню, вогню!.. Була б у нього свічка та добра, мудра книга!.. Або папір та італійський олівець, що відібрали... Ще де той суд і вирок, а він уже покараний, страждає вже найважчим з усіх страждань. В художника забрати

фарби й пензлі!.. Добре, що приховав паперу аркуш та олівець. Мережить нишком, списує на той папір рядки журби, що й тут не кидають його в біді, народжуються йому на втіху і на печаль. Невольничі, загратні діти... Музи теж люблять вільних і вболіваючих за волю ближніх!.. Немов родився вдруге, коли побув на Україні, в Києві, в своїм селі. Щось ожило, воскресло в його душі, зміцніло і розрослося, виповнивши його снагою, якої досі не відчував. Він був один, а став одним із сонму свого народу й зробивсь від того велетом, богатирем, якому все під силу. Прекрасне, дивне те відчуття причетності до мільйонів своїх братів по племені та до землі, де твій народ століттями виборює своє життя!.. До того він був двічі в Петергофі, на царськім святі, й лише за третім разом, уже Антеєм, що доторкнувся матері, побачив він усю мерзоту двору — царя, міністрів, панства — й жахнувся сам. Його очима глянула вся Україна, вихопила з шовків та золота огидну, ницу сутність цього збіговиська і засміялась. Блазні й кати, що грають свою бридку комедію на поті й крові інших, яких вони погордливо не називають уже й людьми!.. Стояв, дивився на це пикате та черевате стадо, що товпилося біля фонтанів, рохкало межі собою, чавкало та посміхалося крізь злобу й хіть, і серце йому пекло, боліло, а в голові вихрилися слова-ножі... Великі, мудрі, милостиві отці народу! Святі й праві у всьому! Оспівані з усіх сторін облесниками із віршомазів, безсрібники і патріоти, в яких одна турбота — про свій народ, отечество!.. Він засміявся вголос, і всі довкола витріщилися на нього, готові вмити роздерти, змести з лиця землі... О, як тоді писалося йому на волі! За кілька днів, затоплений дев'ятим валом віршів, він сів до столу й не встав, допоки не написав свою страшну комедію, сатиру "Сон"... Як прочитав Гребінці, той зблід і довго не міг сказати й слова. Коли ж прийшов до тям, прошепотів: "Спали. Спали негайно! Бо це — Сибір!.." Відтоді Євген його сахається, хоч виду й не подає...

У всякого своя доля
І свій шлях широкий;
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком —
За край світа зазирає...

Тепер його самого зашлють за "дерзкие" крамольні вірші на край землі... А може, й на край життя?.. Ні, цим не пахне начебто... А декабристи?.. Звісно, якби жандарми знали й про ті його... Тс-с!.. Ті діла і люди не знані ним, нічого він про них не чув, не відає!..

Перемінляли варту. Напевно, вже одинадцята... Бувають дні, коли сюди приносить вітер дзвін дзигарів із Петропавловської фортеці. Це ніби їм нагадування про те, що їх чекає, що з владою погані жарти... А може, треба було тікати? Вже був би десь на вільній волі!.. А братчики уже сиділи б у Петропавловській і слухали б її куранти! Кажуть, там каземати — справжні пекельні нори...

І довгі світлі плями, і тінь од грат погойдувалися. Напевно, знявся вітер, погнав Невою хвилі... Тут, на вузькій Фонтанці, йому немає де розгулятися... Закута в камінь, тихо вона несе в затоку свої покірні води... Закута в камінь... Слово ж яке — залізне чи

кам'яне... Закутий люд, закутий край... Душа закута, тихо, покірно спить... Він, власне, вже кілька років будить заснулу міцно душу свого народу. І толку з того мало.

Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують!..

Біда не тільки в тому, що спить народ. Він збайдужів, утратив бажання встати, скинути кайдани з себе. Вже підступав і так, і сьак до нього... На вірші ще відгукуються — сльозою, тихим стогоном або зітханням, а на живопис — гляне та й одвернеться. Уклав і час, і всі свої мізерні кошти у "Мальовничу Україну", аби пізнали глибше свій рідний край, самих себе й задумалися, протерли очі. Всує!.. І досі жаль... Найдужче йому пече, що рідних своїх не викупив. Хотів зібрати гроші (дві тисячі!), та не зібрав, не заробив офортами. Ще й все, що мав, потратив на цю затію... Бути їм кріпаками... Добре, що не хвалився, не обіцяв. Важко тому на світі жити, в кого нема надії, але нестерпно зовсім тому, у кого вона була і згасла!..

З минулих літ, із темряви, що панувала в камері, сплигло обличчя Щепкіна, його сумні, глибокі очі... Коли вони з ним бачилися востаннє (та ще й раніше, у Петербурзі), Михайло вже не вірив у перемогу добра над злом, відчаювався. Десятки літ зі сцени звертався він до людей зі словом правди, щирості та милосердя, — а що від того перемінилося? Все, як було! Колись так само викуплений з кріпацтва, уболівав душею за в'ярмлений трудящий люд і прагнув щось зробити для визволення своїх братів по духу і по недолі. Тепер пригас, змирився з тим, що розсипати бісер перед свиньми — даремне, марне діло... Коли Тарас сказав, що треба гострить ножі на панство й самодержавство, лише махнув рукою. Помовчавши якусь часину, озвався тихо, крізь безнадію: "Сонний ножа не візьме. Збудити спершу треба, розбурхати, зробити так, щоб воля стала для нього всім..." "Сплячий — це ще не мертвий, збудиться!" — сказав Тарас словами Сковороди, які він чув іще в селі, в дитинстві. "Я вже старий, Тарасе, не доживу..." — зітхнув печально Щепкін... Бодянський теж не вірить, що є в народі сила піднести меч за волю. Помалу, мовить, треба, не поспішаючи, без суєти, піднятися усім слов'янським миром... Помалу, кажеш. Осипе? Коли ж те диво станеться, за сотню літ? Ти можеш ждати. Осипе, тобі воно не припікає... А як же тим нещасним (мільйони їх!), що роблять на панських нивах тяжко, що йдуть на муки в солдати, в лакеї, покритками попід тинами? Їм ждати теж, допоки ти просвітиш свинячі панські голови й примусиш їх засоромитися своїм суспільним станом? Не бути тому довіку, щоб пан, — насильник, деспот — сам дав народу волю! Її добути треба, в бою відбити, вирвати! Їй-богу, воля варта трудів і жертв!..

Чи то йому здалося, чи й справді вітер доніс із-за Фонтанки, із-за Неви ледь чутний дзвін курантів. Не розібрав, яку годину било, бо за дверима почувся рух, глухі команди, гупання. Переміняли знов вартових.

Ліг горілиць на ліжку й заплющив очі. Може, прилине сон. Думки його не стомлюють, не присипляють. Думки, думки!.. Єдине, над чим ніхто, крім нього, не має сили. Думка ширяє вільним соколом, і їй нема ні ґратів, ні кам'яниць, ні відстаней.

Порадниця і вірний друг самотніх... Злий геній тих, що впали, зламались духом...

— Мов наслання — прокинутися ніяк не можу! — долинуло із-за дверей. Звичайно, це Сидоренко.

— А що ти думаєш... Цей землячок твій... Запросто!..

— Можливо, він і характерник... — протяг Сидоренко. — Та насилати на мене сон йому нема потреби... Сам знаєш...

— Дивний він чоловік... Коли б мені лиш натякнули!..

— За всіх боліє серцем.

— Виходить, є ще люди...

— Як бачиш.

— Я зневірився, коли мене забрили.

— За віщо ж ти попав сюди?

— За бариню, — зітхнув солдат.

— Ударив чи не послухався?

— Та ні... — хихикнув. — Слухався і догоджав, як тільки міг... Не жінка, скажу тобі,— лошиця!..

— І так ото віддячила?

— Вона щоразу — біленьку мені за труд... Ще трохи — був би викупився...

— І що?

— Так пан, хоча і хирлявий, додумався чи хтось шепнув йому про те... Спіймали мене на шкоді, всипали і відвезли в Калугу, здали в солдати... От, брат, які діла!..

— Гірке кохання панське... — сказав на те Сидоренко. — Пограються, як кіт із мишею...

— І ти? — спитав зчудовано солдат з калужьких.

— Майже... Хоча моя пригода на інший кшталт... Я сам пішов у солдати...

— Вигадуєш!

— Їй-богу, сам.

— По п'янці, мабуть?

— З горя...

— Такого я ще не стрічав...

— Була в селі в нас дівчина... — не скоро почав розказувати Сидоренко. — Що гарна, що розумна!.. Не вздрів, коли на ній мені зійшовся весь білий світ...

— Вона ж любила іншого?

— Ні. І вона мене назвала судженим. Як не прийду якийсь там вечір, плаче...

— То сватав би!

— Пішов до пана... Каже: мала ще, трохи хай підросте. Вчащаю я до Ганнусі ще цілий рік, та й знов до пана, в ноги йому: "Віддайте!" — "Так припекло? — сміється. — Коли даси п'ятсот рублів, бери хоч зараз..."

— Леле, п'ятсот рублів?!

— Такої сили грошей не тільки я, ніхто не бачив у нас в селі... Поплакав я, потужив з Ганнусею...

— Із розпачу пішов сюди?

— Ні. Заробляти гроші. Сходив і Дон, і Чорноморію, трудився денно й нічно два довгих роки. Радий прийшов назад...

— З грошима?

— Ще й з подарунками!

— Завзятий.

— Я до дівчини, аж там не хата — пустка! Одна лиш мати, напівжива, в лахмітті, не злазить з печі... Я викресав вогню, до неї — вона ж мене не впізнає... Побіг я швидше до попа, приводжу, а мати вже й не дихає... Сусід мені все розказав... Пішла моя Ганнуса аж у Сибір... Панич накинув оком; взяли у двір, збезчестили... Як привела, втопила дитя в криниці...

— Ох ти ж!..

— Вогнем мені сипнуло в груди!.. Я взяв ножа і мовчки пішов до двору панського...

— І що, прирізав гадину?

— Ні. Не застав. Поїхав до школи в Київ... Хотів спалить палати й позбавити себе життя, та бог, як бачиш, не допустив...

— Поїхав би за ним, знайшов би!

— Він тут... Його до нас перевели недавно... Із армії, чи що...

— Наш ротний?

Довго стояла тиша. Підвівся хтось, пройшовся сюди, туди по коридору.

— Ну ось тепер і приколи!

— Не можу... Зотліло все у грудях, лишився тільки попіл...

— Підпомогти?

— Нехай живе...

— Ну й дурень!

— Коли б дійшло до діла... А так...

— Ех, всіх би їх!..

— Тихіше!

— Нема ж нікого...

— В'язні почути можуть. Тут же, окрім одного, нині усі пани.

Прийшли. Невдовзі знову загомоніли. Тихо, так, що слова зливалися і жебоніли, немов струмок напровесні.

Тарас не став вслухатися. Нехай собі. Нещасні... Понівечили обом життя. За віщо? В ім'я чого?.. Прокляте панське кодро! Хто право дав утоптувати в багно людину, нищити її під корінь, ніби це безсловесне дерево чи придорожній камінь?.. Нещадна влада сили, прикрита блиском церкви та лицемірством її отців! Як можна щиро вірити в Ісуса, сина божого, що мук зазнав за людство, за упосліджених, і мучити своїх братів беззахисних, висотуючи із них останні жили в рабській тяжкій роботі? Знають, що неправі, що кривдники, що кровопивці, бо навіть слово жахає їх!.. Що їм зробили злого він сам, всі інші, тихі, братчики? Осмілилися подумати трохи вголос, помислити для блага краю рідного, а вже — злочинці, таті, достойні тільки каторги!..

Устав, напився чаю, що залишився в кварти, й пройшовся тихо камерою. Нехай собі солдати погомонять... Спинився біля вікна, знайшов у теплій сірості світлішу смужку неба, на ній бліді та немінні, як іскри в попелі, північні зорі... Зоре моя вечірняя!..

Ні, не просив, аби вона зійшла над ним сьогодні, на тій небесній смужечці, що видно йому з вікна. Боявся, чи буде з ним хоч небо його України, зорі її чарівні, коли його зашлють кудись на край держави, на край землі... Не знав чому, найдужче йому було шкода нічного неба його Кирилівки, отари зір на ньому й гайдая-місяця. Може, що він здебільшого, від холодів до холодів, спав під відкритим небом і зжився з ним... Веселим літнім зорям звіряв свої печалі, дитячі сльози, радощі, які також бували в його житті... А й справді, ніде нема такого неба, як над Кирилівкою!.. Його носило всюди, побачив світу й люду, а зір таких не зустрічав, і глибини, й прозорості, й такої... ніби дзвінкості нічних небес... Шелесне вітер гілкою — і вже вони відлунюють той тихий-тихий шелест... Скрикне спросоння пташка — й голос її полине світом, як благовіст... А тьохне десь соловейко в лузі — весь небозвід озветься на ті чарівні звуки, потроїть їх, забарвить... А як співалось дзвінко під тим високим небом, які пісні возносилися до тих тремтливих, мов очі, зір!..

Не знав, ба навіть і не підозрював, що він такий багатий, що стільки є на світі, межі людей, на рідній йому землі безцінного, якого жаль лишати й за чим страждатиме в чужому краї його душа. Власне, він зрозумів цю істину, коли приїхав ще раз на Україну, два роки тому. Перші його відвідини, — чи перше літо, як назвав у вірші цю неповторну зустріч із Україною, — були немовби святом, відновленням свого коріння, новим вроданням у призабуту землю дідів та прадідів. Було цікаво, дивно, сумно, а то й до сліз обидно за муки рідних йому людей, і він прийшов до тями аж в Академії, осмислив усе побачене в поемі "Сон". На другу зустріч вирушив уже зрілішим мужем, готовим взяти в душу й глибинну сутність, виявити добро та зло в борінні і твердо, дужо стати на бік добра. Ця боротьба, цей радісно-тривожний поступ до збурення німих рабів, до волі — також його набуток, його добро безцінне, яке йому до болю жаль покинути...

Відчувши втому, тихо пройшов до ліжка й сів. Заснути б!.. Ліг, заплющив очі... Де там! Сон обминав його розбурхану думками голову... Із-за дверей доносився неквапний гомін вартових... Проте і він не міг приспати, втишити його всевладних роздумів... Таке було з ним в останню зиму в Санкт-Петербурзі. Що б не робив, куди б не йшов, стояла перед очима його земля, її статечні люди, які і в тьмі неволі світилися якоюсь дивною, що йшла з душі, шляхетністю. Він ніби був знайомий із усіма, знав їх давно... Й вони його стрічали без остороги, так ніби він не був із ними ну день чи два... Десь ще зимою раптом, — хто знає як, — відчув, що, тільки прийде весна, не зможе він жити тут, далеко від України. Ще покріпився трохи й подав прошення до Академії, щоб надала йому звання художника і видала квиток на виїзд на Україну та проживання там. Одразу став збиратися. Писав листи — короткі й нетерпеливі, робив запас паперу й фарб... І снів уже Україною, її містами, селами... А ще — мандрівкою аж в Чорноморію, до Кухаренка. Страх як хотілося йому поглянути хоч краєм ока на запорожців, що там живуть, почути їхнє слово, сказати своє... То ж сила!.. Не втерпів і в день від'їзду на

Україну послав листа до Якова, щоб ждав його під осінь...

Летів на крилах радості, в передчутті великих справ, жадаючи діянь та звершень в ім'я свого народу і волі всіх уярмлених. Ні милий, добрий Щепкін, ні потайний — і через те ще більше мудрий — Бодянський Осип, що просвітив його слов'янством, чехами, не зупинили його в Москві. Багно доріг, відсутність коней, муки поштових станцій і вічне зло — трагічна нестача грошей були не в силі збавити палкий порив єднання з землею, з родом-племенем, з самим собою врешті. Бо знав уже напевне, що тільки там, на Україні, він стане тим, ким має, мусить стати!..

У Києві знайшлося діло, що мов навмисне вигадане якраз для нього, їздити по Україні, вивчати пам'ятки старовини, змальовувати — що може бути кращого й зручнішого для сіяча свободи й правди! Знали б панове Бібіков і Траскін со Юзефовичем, у чому йому сприяють!..

Аж засміявся, як уявив у цій химерній сцені стовпів престолу, київських отців науки та просвіщення...

І спохмурнів, згадавши свою наступну зустріч — в Яготині. Княжна Варвара, відколи він її не бачив, перемінилася, що ледве зміг впізнати. Смерть князя-батька й похорон його у Густинському монастирі біля Прилук допомогли їй справитися з останнім, може, порухом живого серця жінки. Лишилась тільки пані, княжна, яка не проти того, щоб поділитись з бідним та упослідженим шматком зі столу й мудрістю прожитих літ...

Зате Федот Ткаченко потішив його в Полтаві! Стрункий, високий, пещений своїм кирпичним сонечком отець сімейства і пан учитель малювання зробився схожим на аристократа. Поважні жести, мова — немов проціджена і перемита, новий сурдут... І тільки десь на дні очей ледь-ледь лукаво світиться отой Федот, колишній, з яким Тарас учився й жив. По правді, він аж позаздрив трохи його влаштованості й умінню так триматися...

У Полтаві ж він зустрівся із Котляревським. Вже неживим. Будинок його на кручі намалював. Вклонився його могилі. І проказав над нею, немов молитву, подумки, свій давній вірш...

...Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!..

Воно то так... А сумно було дивитися на вбогий хрест, на травку, що на могилі... Посмертна слава... Що воно? Коли тебе згадає хтось ненароком? Чи позіхне, читаючи твої творіння?.. А може, в тому слава, щоб злитися з своїм народом, бути йому потрібним, милим і після смерті?.. Треба прожити так, щоб смерть була лиш переміною, а не кінцем, щоб серце твоє, душа zostалися в душі народу, стали її набутком, скарбом, як і вона, нетлінним!..

Уперше це йому відкрилося, зійшло на нього як одкровення, коли стояв на кручі неподалік Монастирища і спрагло пив простори Дніпра, лугів за річкою удалині та

саяво церковних бань на обрії, де Переяслав... Мабуть, тоді й почав розкручуватися той поетичний вихор, що підхопив його, поніс!..

Десь брязнуло вікно чи двері... Стражі його притихли. Наговорилися чи задрімали... І тільки він не міг ніяк уговтати своїх думок, настроїтися на тихий сон... Лежав, дивився на тінь од ґрат... Не спалося... Пітьма довкруг стояла, немов вода... А думи були розбурхані, як горобина серпнева ніч...

...Над ранок буря вщухла, й умитий день світився, мов діамант. Земля, пригріта сонцем, пахтіла зелом, хлібом. Шпаки шугали зграями, готуючись у дальню путь...

— Минуло красне літечко... — провів Самойлов поглядом одну з таких невтомних зграйок. — Осені я не люблю...

— А я люблю всі пори року, — жваво сказав Тарас. — У кожній є своя краса.

— Й не дивно. Ви молодий. Це ж скільки вам?

— Уже звернуло на тридцять другий.

— Пора людської зрілості, вершина духу й сили!.. Чи так, Андрію Осиповичу? — поглянув на Козачковського. — Як лікар, ви підтвердите мої слова?

Поправивши тонкі ремінні віжки і вйокнувши на добру пару коней, Андрій (вони були з Тарасом, як давні щирі друзі, без церемоній) поважно мовив:

— Справді, життя людське виписує, як і природа, коло. У нього є своя весна, і літо...

— Ви в літі ще, а в мене — осінь, — сумно сказав Самойлов.

Він справді був якийсь прив'ялий, хоч ніби ще і не старий, цей власник третини села В'юнищ. Щось там його гризе всередині, якщо знаходять такі печальні думи. Вони з Андрієм приятелі, обидва — щирі душі... Бувають, — правда, рідко, — й такі між власниками кріпацьких душ.

— Ще не забув, як вариться із риби юшка? — спитав Андрій Самойлова.

— Мій прадід був на Січі за кашовара, — всміхнувся той. — Варив найліпшу щербу. Сам кошовий...

— А що це воно таке? — спитав Андрій, примружившись. Він, певно, чув уже не раз це житіє і брав тепер на кпини.

— Ну... щерба — густа пшоняна юшка з рибою.

— Була така, — прийшов Тарас старому на допомогу. — Я десь читав про неї. Смачнюща страва!

— Істинно! — підніс Самойлов палець. — Наука в ліс не веде. Як сказано ще у писанії.

— Тарас, гляди, подумає, що ти читав, Степане, святе письмо! — розвеселився нарешті лікар. Ударив коней віжками. Віз покотився швидше.

Невдовзі стали табором. Біля якогось озера чи то затоки. З гілля та сіна звели курінь, — збирались тут і ночувати, — дістали з воза снасті для риболовлі й розклали вогнище. Хоч риби ще не було й стояла тепла днина. Вогонь — це, власне, символ, немовби знак утвердження на певнім місці.

Ловити рибу Тарас не вмів, та й не любив дивитися на те, як ловлять інші. Пробачившись, побрів зеленим берегом між осоковів та верболозу. Гостро пахтіло

листя, трави, що досягли вершини свого буття, осипали давно насіння і доживали останні дні. В траві стрибали коники, й здавалося, що та сама сахається його ходи. Отавою цибав лелека, кланяючись зустрічним жабам. У високості, в синяві ясних небес кружляв неквапно сокіл...

З болота чи рукава затоки знялася згряя крижнів, залопотіла крилами й розтанула в сліпучій зливі променів... Сплеснула на глибині рибина... І знову стало тихо...

Ліг на траву, лицем до неба. Сокіл уже кудись відлинув, і замість нього синявою пливла легка хмарина — немов чиясь невинна, свята душа... Який величний спокій, яка краса!..

Де не взялась сорока. Метляючи тонким хвостом, застрекотіла, мов на пожежу.

Звівся й пішов поволі лугом. Між верб на сонці зблискував старий Дніпро, виликували піщані голі пагорби... Кружляли білі чайки...

І раптом йому відкрився високий правий берег. Осяяні навскісне сонцем гори стояли геть блакитні, жовтіло урвище, зелено-синім затінком — між круч байрак; мов діти в білих льолях, розбіглися хатки зеленим яром... А вище, ген на пригорі, чорніла вбога церква з похиленим старим хрестом... Ще далі — пішли такі ж обдерті, — немов торби жебрацькі, — похмурі хати... Господи! Це ж Трахтемирів, давня козацька слава!.. Й Монастирище, що добре знане було колись як січова обитель, останній прихисток борців за волю... Всує пропало все. Козацькі діти у кріпаках. Поникла церква сумно темніє лутками побитих вікон... Забуті сплять плечисті старі ченці — скалічені в жорстоких битвах лицарі... Несе Дніпро до Січі гіркі кріпацькі сльози...

День потемнів, померкло навіть сонце, й Дніпро зробився сірим і неживим...

Побрів назад, до вогнища і куреня. Дивився на зелень верб, на трави, в яких іще подекуди яскріли пізні квіти, а бачив сині гори понад Дніпром, а серце його тужило чайкою над тим безмовним пам'ятником козацькій славі... Що робить час, що роблять злії люди з тим, що повинне бути нетлінним, вічним!.. Такі були титани, орли свободи, духу, а ми на їхніх святих кістках посіяли покійно гречку й тішимося, що добре родить!..

— Тарасе, що з тобою? — спитав Андрій стривожено. — Образив хтось? Чи занедужав?

— Та ні... — махнув рукою.

— Не ловиться сьогодні риба, — сказав Степан Никифорович. — Ось тільки два підлящики й один линок...

— Спіймаємо! — гукнув Андрій.

— Чи можна перевезтися через Дніпро? — спитав Тарас.

— Гадаєш, там наловимо?

— Ні. Хочу глянути на Трахтемирів, Монастирище...

— Добре, — сказав Андрій. — Ви тут, Никифоровичу, господарюйте, а ми з Тарасом зараз...

— Ідіть, ідіть! — підніс Самойлов руки. — На вечір буде юшка. Ви ж не баріться!

Довго шукали човен, весла. Андрій ходив по них аж у село й добряче впрів.

Нарешті сіли, рушили. Трудились тяжко, — зносила їх течія, — а все ж дістались берега, і саме там, де треба.

Йдучи на гору стежкою, Тарас студив долоні, що аж горіли.

— Це, братику, тобі не пензлики і не перо! — сміявся з нього Козачковський.

Тарас мовчав. Довкруг була убогість і запустіння. Люди — і ті кудись поділися. Хати дивились сліпо на перехожих. Стовбурчилися кілки тинів — поламаних, оброслих мохом.

— А ти мене притишуєш, застерігаєш... — сказав Тарас. — Ось подивись, до чого ми дотерпілися!..

— Така вже доля наша...

— Ні, ми такі! Який народ так довго і так покійно несе свою недолю, свою ганьбу, приниження? Коли б ще ми не знали волі... А то ж була! Діди ще наші брали до рук ножі, боролись!..

— Минулося. Не ті часи...

— Кріпаччина — ось невигойна рана, що губить люд беззахисний... А ви собі дрімаєте! Напхали їдлом черева... Родзянки он і Галагани!.. Клейнодів їм бракує... Бо мало, бач, дісталось козацьких душ?

— Всі прагнуть волі.

— Волі здирати шкуру з брата? Це все обман, облуда! Вони свавілля хочуть, а не козацьких вольностей. Де ще їм ліпше буде, як не в імперії, не при царях?

— Напевно, вони вважають, що й за республіки кріпак лишиться кріпаком...

— То є, скажи, в них розум? Коли народ повстане, змете і їх! Для нього — усі пани однакові. Чужі, свої... Ті — зайди, а ці ж таки із козаків. Дворянства їм захотілося, кріпацьких душ, маєтків!.. Іуда був достойніший: він зрадив тільки бога, а ці — народ!

— Може, ти й маєш рацію, — сказав Андрій не скоро. — От тільки хто підніме і поведе народ у бій за волю, як не освічені, заможні, вільні люди?

— Колись такі знаходились.

— Та то ж колись!

— Знайдуться. Аби народ піднявся...

— Ти, може? — спитав Андрій насмішливо.

— До шаблі я не здатен, — зітхнув Тарас.

— Вже майже вік, як ми її не бачили, тієї шаблі. Коса, чепіги плуга, граблі та ціп...

— І зненависть до рабства та самодержавства!..

— Тарасе, ти страшна людина!.. — Андрій спинився навіть, відстав на кілька кроків, щоб роздивитись краще свого супутника. — Гляди, писне хтось у Петербург цареві або Орлову!..

— Ти не писнеш.

— А інші?

— Я з іншими не починаю таких розмов.

— А "Сон", оту комедію, читав не раз.

— Ну.. Вірші для того, друже, й пишуться, щоб їх читали люди.

— Забув, що всюди цареві очі й вуха?

— Для них у мене — жарти, смішні бувальщини та чарка й пляшка.

Вийшли на верх побіля церкви. Неподалік тулилося убоге старе сільце, й несила було повірити, що тут колись шуміло козацьке місто Трахтемирів, яке не раз давало війську свою, окрему сотню. Церква стояла теж забута і занехаяна. На цвинтарі ледь-ледь виднілися старі могили, сірів пожухлим каменем козацький хрест... Єдиний, вже без напису...

— Сумна картина... — тихо сказав Андрій.

— Ось що таке, мій друже, народ без пам'яті, країна без історії. Так легше тримать людей в кріпаччині. Минуле — це духовний скарб народу, який належить кожному й зливає нас в одне велике ціле. Ми спадкоємці славетних справ, високих, мудрих звершень, крові, пролитої за те, щоб ми були людьми на рідній, оцій землі...

— Аж моторошно...

Із поля вітер приніс загусклі пахощі прив'ялих трав і сонця. Війнуло степом, волею... Почувся навіть дрібний перестук вершників, що мчать кудись, виблискуючи списами... Й над тим безкраїм простором — високе синє небо й призахідне велике, чисте сонце... А в інший бік...

Спинилися над крутояром і зацікавилися в подиві. Дніпро мінився золотом... Сіяв над ним округлий вербовий гай... По той бік мріли, ніби їх хтось гойдав, залиті світлотіннями старі, могутні явори... А далі ще — білили хатки притулених до луку сіл, темнів густий сосновий бір... За ними, вже на межі землі та неба, сяяли хрести та бані храмів... То Переяслав з останніх сил пишався диво-храмами... Над ним, неначе душі двох гордих, славетних гетьманів, ширяли двоє соколів: один десь ген над Альтою, а другий над Трубежем... За містом ледь-ледь виднілось поле, могили, ліс...

Довкола стояла тиша. Врочиста, дивна тиша... Немовби вся натовлена за день трудів країна спинилася, щоб перевести подих...

Сонце сідало в степ. Кривавилась вода Дніпра, куди сягали промені, а під горою, в затінку, вона була неначе аж фіолетова... Густішали й ставали довші тіні...

Внизу, під кручею, біля води, з'явилась біла цяточка. На мить завмерла... Рушила у бік села, черкаючи ногами геть прозорий білястий плин... І раптом вдарила в густу безмежну тишу дзвінким жіночим голосом:

Та яром, яром за. товаром,

Манівцями за вівцями...

І залунав, озвучився увесь безмежний обшир! Долинув шум пропахлого серпневим степом вітру, зашелестіло за день прив'яле листя, озвалася тихим тоном суха билина, здалеку, із-за Дніпра, розкотисте доплив вечірній церковний дзвін...

Андрій врочисто перехрестився.

— Нема на світі кращого, ніж ця земля... — схвильовано сказав Тарас. — Умерти б тут і злитися навік із нею...

...Уже минуло літо, а він ніяк не міг зібратись у Чорноморію. Одне, що з грішми сутужно, а друге — діло рухалося, мов на волах. На дещо він спромігся, чогось досяг за

місяці, прожиті на Україні, та все те, правду кажучи, було лише початком, прологом до прологу. Надію мав на Чигирин, точніше, на сам Суботів та козака Яременка. Тому-то так і поспішав на Тясмин, як заробив достатню кількість грошей на цю мандрівку.

У Чигирині за два минулі роки не сталося ніяких змін. Стояли ті ж будинки, й ті ж самі ніби кури попід тинами вишукували якусь поживу... Хіба що справник погладшав на хабарах і втратив трохи пильності та заповзяття будь-що знайти крамолу й на ній просунутися на ранг угору.

— А-а, пан художник... — сонно всміхнувся він, коли заглянув до подорожньої. — Ви знову тут?.. Святі місця?

— Я нині тут за дорученням Археографічної комісії...

— Це та, що рие? Ми вже копали. Пусто! Один мертвяк, закований в залізні пута.

— Моє завдання скромне — змалювати старі церкви, руїни...

— Ну, це вони залишили, — промовив справник скрушно. — А от скарби...

— Вони, либонь, не сподівалися, що ви аж тут шукатимете, — підколупнув.

— Нічого. Ми знайдемо! — сказав рішуче справник і розписався на подорожній.

Як не кортіло йому в Суботів, Тарас найняв кімнату в Чигирині. Узяв портфель з малярським причандаллям і поспішив на вулиці. В самому місті, — якщо його так можна було назвати, — не залишилося нічого вартого уваги й пензля, і він подався за обмілілий Тясмин у монастир. Знав ще з того приїзду, що там також не густо з старовиною, та все ж була доколіївська церква, дзвіниця... Врешті і Чигиринський дівичий не оминули хвилі страшних подій, що відбувалися у цих краях, вирішуючи народну долю.

Вбогість та запустіння витали й тут. Обитель ця не славилася, — чи не зуміла себе прославити якимось чудом! — і через те ледь животіла. Богові, як видно, теж угодні більше спритні та винахідливі...

Не встиг знайти найліпшу точку й сісти до малювання, як підійшла ще не стара черниця з суворим, владним поглядом і запитала:

— Хто ви?

— Художник, матушко, — устав Тарас. — Малюю ваш монастир.

— А може...

— Ні, — всміхнувся. — На богове не зазіхаю... Давно спасають душі у цій обителі?

— Із тисяча шістсот сімнадцятого року.

— Ото! Виходить, ще до Хмельниччини... А молитесь за Україну, матушко? — спитав нараз.

Черниця гостро глянула й зітхнула;

— Молимося за всіх скорблящих і потерпаючих... Як бог велить...

— А ви що-небудь чули про гайдамаків? — спитав, аби подратувати матушку.

— Читала книжку, — мовила. — Приніс хтось сестрам у монастир.

— А що за книжка?

— Віршами. Страшна така... Шевченко її писав.

Тарас притих. Ніколи не сподівався, що слово його доходить і до таких глухих

кутків, в чернечі келії...

— Малюйте. Хочу глянути на це велике диво, — долинуло до нього ніби здалеку.

Сів на пеньок, з якого встав недавно, взяв пензель в руку, швидко вмочив у фарбу. Мусив погамувати серце, а вже тоді накидати дзвіницю в центрі аркуша...

— Що то, як божий дар!.. — врочисто зітхнула матушка й, не попрощавшись, пішла кудись між келії, що схожі були на звичайнісінькі селянські хати.

Молитвами за всіх скорблящих і потерпаючих, як видно, не розбагатієш на цьому світі. Бачив у Петербурзі, в Києві монастирі — розкішні, мов царедворці!..

Увечері, напившись чаю в брудній корчмі, чи то трактирі, пішов на гору, де був Богданів замок. Місяць зійшов великий, круглий. Висипали на чисте небо зорі... Богданів замок... А син його привів під цю фортецю турків... У тому, певно, найбільше зло — роз'єднаність, неодностайність. Кожен ішов туди, куди вважав за краще... А може, туди, де вигідніше?.. Ні, йшов, куди веліла йому душа й питався рідко в розуму. Уособиці, що почалися ще за князів...

Чомусь ураз перехотілось дертися по крутосхилі. Сів на якусь колоду біля старого тину... Отут колись були палати гетьманські... Це ж звідсіля виходили гінці й пани полковники, щоб здійснювати державну волю...

Сонно десь ремигає в оборі віл... Похлюпує вода в криниці, й рипить над нею журавель... Ледь блимає самотній вогник свічки чи каганця...

Підвівся, рушив поволі вниз. Аж дивно: собаки й ті не сполошилися його ходюю... Сонне, забуте богом царство руїни й журних спогадів... Ні, "спогадів" тут не на місці. Скоріше, марень або легенд, відгомонів того, що тут творилося в часи офір, які пішли у небуття, неначе вода в пісок... Що вибороли, за що поклали голови великі наші прадіди?.. Боролись марно, отже? І жертви всі були даремні?.. А дух, порив до волі й свідомість слави й сили, що залишилися од тих часів, хіба не скарб, не зброя!.. Це ніби вічно жива модель для всіх повстань, що будуть, для тих, кому ввірветься терпець раба!.. Так мало і так багато...

Місяць стояв уже високо, й під ним сумирний Тясмин блищав, немовби шабля.

Вранці Тарас пішов дорогою, яка вела в Суботів. Не поспішав. Чомусь боявся зустрічі з тим козаком, що нині живе на хуторі, який колись належав гетьманові Хмельницькому. Антін Яременко... Людина, що, читаючи його поему про Коліївщину, замислилась і прилучилася душею, всім своїм єством до призабутих давно подій, до горя краю рідного, до тих, хто скніє досі в пільмі неволі... Може, боявся стріти його погаслим, стомленим німим чеканням хто зна чого, а може, сам остерігався розчарувати щиру, на волю спраглу душу... Що він йому нового міг сказати?..

Минувши яр, що відділяв славетну гору від безіменної, та хутірець, спинився. Десь тут була межа Суботова і Чигирина. З узвишся за хутірцем відкрився йому чудовий вид на гору, Тясмин і Чигирин з дівичим монастирем, на вітряки, на поле й ліс удалечі... Ні, тут щось є хвилююче, в цій панорамі!.. Два роки тому, вражений, спинився тут, і дух йому забило... Одна гора!.. Які ж то там, на Кавказі, гори?.. Під хмари, кажуть... Скільки за них пролито крові!.. В ім'я чого? Навіщо вони солдатам із кріпаків, що там

кістками лягають? А Якову, хоч він з панів?.. Поліг сердешний Яків... Не Кухаренко, а Яків де Бальмен... На нього він покладав надії...

Сів на округлий камінь, що виглядав з трави на пагорбі, й розкрив портфель. Цей краєвид він мусить намалювати. І для комісії, і для душі...

З думок не йшов убитий Яків. Як-то йому було вмирати в тому бою... Йому, що так любив свободу, що нею снів... Трагедія хоч для Шекспіра...

Він ніби бачив гори у білих чалмах снігу. Струнких черкеських вершників... Чув шум річок, орлиний клекіт, постріли...

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі,
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову...

Схвильований, перечитав написане. Поглянув на Чигирин, на сяючу під сонцем річку й човен, що плив по ній, і дописав:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле...

Спинив покvapний біг олівця, задумався... І враз почув перестук швидких копит. Оглянувся. З Суботова до нього їхав вершник. Мчав навпростець... На справника не схожий ніби...

Хтозна-чому сховав папір із віршем і вийняв фарби. Не озирався більше. Так наче був у чомусь винен... Дивна людська натура...

Кінь зупинився різко.
— Добридень вам! — долинув знайомий голос.
То це ж Антін Яременко!
— Здорові будьте...

— Справді, Тарас Шевченко! — скочив Антін з коня. — А я відчув неначе... Художник, кажуть... Думаю: чи не Тарас?

— Та він же.
— А далі сумнів мене узяв: чого це, — якщо Тарас, — він бродить десь манівцями?
Тарас відчув, що спаленів.
— На все свій час, Антоне...

— Малюєте? — кивнув на аркуш, де ледь помічені були гора Богданова, далекий обрій, Тясмин.

- Така моя робота.
- А вірші ж як?
- І вірші пишу потроху.
- Славно! На спраглу землю треба добрячий дощ... А ту розмову нашу?..
- Я не забув.
- І я. Бог свідок...
- Власне, я через неї сюди й приїхав...
- Справді? — зрадив козак. — Чого ж тоді обходив мою оселю, батьку?
- В таких ділах потрібна пильність... Як тут?
- Яременко на вітер слів не кидає! Сказав — зробив.

Він так за ці два роки перемінився, що видно було по ньому — діяв, та ще й успішно. Аж помолодшав і наче виріс.

- Скільки?
- Півсотні шабель.
- Добре.
- Коли ж?
- Не скоро... Діло це не просте...
- А довго?
- Та-а років п'ять...

Зів'яв козак, похнюпився. Гадав, що вже настала його пора, що сурма от-от покличе...

- Тяжко сидіти й ждати.
- І не сидіть. Хай кожен наверне ще кількох до віри нашої, а ті — також...
- Як полум'я біжить весняним степом? — підбадьорився знову. — Щоб припекло панам підошви...
- А поки що ніде нічого!
- Важко, та що поробиш, ждатимемо, — зітхнув Антін. — Зайдеш до хати, може, та пообідаємо?
- Спасибі. Нам не варто бувати разом... Ти звідси їдеш далі, у Чигирин.
- Так я ж тебе уже побачив, батьку!
- Їдь, їдь, Антоне, у Чигирин. У тебе там є діло. А я тобі зустрівся тут ненароком... Збагнув?

— А-а, це щоб справнику не донесли! — засяяв, ніби відкрив якусь приємну істину. І спохмурнів.— Посиділи б, по чарці випили б... Щось прочитав би, батьку, мені з новеньких віршів...

- Самому жаль, та що поробиш. Доля у нас така...
- Хоч кілька слів!
- Ну, добре. Пишу про Гуса зараз. Такий був чех, що встав колись за волю...
Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольським престолі

Чернець годований сидить.

Людською кровію шинкує

І рай у найми оддає!..

Як дочитав монолог-роздум Гуса, Антін помовчав трохи, немов ждучи продовження, і враз сказав:

— Все правда, все, як у нас!.. Допишеш, пришли мені, ласкав будь.

— Я передам, як випаде така нагода.

— Прощай!

— Готуйтеся.

— Та не баріться дуже, бо я не втерплю! "Земля плаче у кайданах, як за дітьми мати..." І треба ж так сказати!.. А може б, ми пішли до мене та пообідали?

— Хай іншим разом, брате. А зараз їдь.

Ще довго він озирався, давши коневі волю. Так ніби знав, що більше їм не зустрітись... І через те, напевно, Тарасові заповз до серця смуток. Сів на лобатий камінь, вмочив у фарбу пензель... Та краєвид пойнявся туманом, ніби це був не день, а ранок. Світило ясно сонце, аж припікало, хоча уже звернуло за половину вересня. Вже де-не-де дерева взялись багрянцем. Мов сивиною... Осінь... Лишилось мало сонячних, погожих днів... Узавтра найме коня і з'їздить обов'язково в Холодний Яр та в Мотрин монастир, де починав своє велике діло Залізник... Святі місця!..

Не вмирає душа наша,

Не вмирає воля!..

Дістав з портфеля аркуш з ледь-ледь початим "кавказьким" віршем і посміхнувся. Хто ж ти єси, Тарасе: поет, художник, громадянин?.. А може, син свого народу, сурма його тривожна, його душа!..

...У рідні свої пенати прибув якраз напередодні храму. Друзяка Гнат, що стрівся йому на вигоні серед села, повідав смішну пригоду, яка тут сталася з його, Тарасової, вини. Ще в той приїзд, коли хрестив у Йосипа, він впав ув око доньці отця Григорія, і та тепер днює й ночує із "Кобзарем", а женишків-поповичів так одшиває, що ті її сахаються. Пригода ця не розсмішила, а навпаки, черкнула крилом печалі душу і зацікавила. Не міг згадати, чи бачив він цю дівчину, яка вона. Коли служив у Кошиця, вона була маленька... Біжать літа!.. Йому вже тридцять з гаком, а Феодосії літ вісімнадцять, певно...

Наступного дня, прийшовши на мед до Гната (в церкву йти не схотів), Тарас найперш став крадькома розшукувати попову доньку межи дівчат, яких було чимало на цій гостині. Може, вони зішлись — цікаві! — щоб подивитися на диво дивне — гостя із Петербурга, а може, просто прийшли на храм...

— Тарас у нас ще не жонатий, — сказав господар вкрадливо і підморгнув.

Дівчата захихотіли, ховаючись одна за одну та перешіптуючись. А Гнат одвів Тараса за ріг комори і мовчки вказав йому на дівчину, яка стояла осторонь, за перелазом, не сміючи зайти у двір або в садок, де накривали великий стіл. На диво, він десь бачив це гарне личко, шию... Невже позаторік?.. Ні, ще раніше... Ніби ще в

Петербурзі, до першого свого приїзду на Україну...

І раптом його осяяло: це ж Катерина, дівчина з його картини! Схожість була така разюча (і навіть поза!), що він не міг очей відвести, хоч розумів, що цим нашкодить Феодосії: в селі все бачать, усе на вус намотують...

— Хороша? — вивів його з того афекту Гнат.

— Вона зійшла з картини, яку я ще три роки тому намалював, — сказав Тарас схвилювано.

— То, може, це твоя, Тарасе, доля?

Тут підійшов Варфоломій Шевченко, Тарасів брат троюрідний, що, хоч не часто, писав йому у Петербург. Брат Йосип був одружений з його сестрою...

Вони потисли руки, поцілувалися.

— Ви побесідуйте, а я піду давати лад, — полишив їх господар.

Балакали про се, про те... Тим часом Гнат послав дівчат привести в садок Федосю; вона ввійшла несміливо, всміхнулась тихо і зашарілася, вловивши погляд гостя із Петербурга. Рятуючись, мерщій взялась допомагати титарисі...

— Надовго ти приїхав на Україну? — спитав тим часом Варфоломій.

— Я? Назавжди.

— Деся маєш службу?

— Та обіцяли... В Києві... Там є така комісія, яка вивчає старовину.

— Це жити весь час бурлакою...

— А що мені! Козак я вільний, жінка мене не лає, діти не просять хліба!

— Колись же й ти одружишся. Котрась, напевне, уже готує рушники...

Тарас промовчав. Відчув, що в брата також на думці донька отця Григорія. Мав добру давню звичку — не йти туди, куди тягли або штовхали інші...

Біля воріт спинився старий кобзар... Ні, лірник... Та все ж людина божа, бродячий бард!

— А Перебендя іще живий? — спитав Тарас у брата.

— Кажуть, що вже помер.

— То мудрий був чоловік.

— Хай царствує на тому світі.

Лірника ввели у двір, дали чогось напиться і попросили грати. Старий завів сумної, з якою просять старці на папертях і на базарах.

Тарас не витримав і підійшов.

— Ласкаві будьте, діду, заграйте щось веселе чи заспівайте думу.

— Не знаю я, синочку, дум. Не навчений, — сказав старий.

— То заспівайте пісню про козаків.

Старий на мить задумався, поправив ліру, швидко щось підкрутив навпомацки.

— Все, все сплигло, забулося... Хіба що цю... Яку почув недавно у Чигирині... — Старий прокашлявся і заспівав неждано гарно й дужо:

Літа орел, літа сизий

Попід небесами;

Гуля Максим, гуля батько

Степами-лісами!..

Гамуючи в душі велику радість, Тарас підтримав пісню. Уплів і свій приємний бас Варфоломій. Гнат теж підставив голос, міцний, неначе його плече.

Як доспівали, довго стояла тиша. Першим озвався Гнат:

— А ви казали, батьку, що все сплигло!..

— І де я чув цю пісню? — спитав себе у голос Варфоломій.

Щоб він не встиг згадати, — хоч тут, при всіх, — Тарас спитав старого:

— Ви про вдовицю знаєте? Яка пшеницю сіяла... — І заспівав, не голосно, аби лише почув старий і пригадав:

Ой із-за гори та буйний вітер віє,

Ой там удівонька та пшениченьку сіє...

Лірник почав підігравати, збився. Інші також не знали пісні, й вона зів'яла, наче вдовиний лан.

Заждавши трохи, лірник заграв завзято гопака, Тарас метнувся припрошувати дівчат, жінок, і двір ожив, загухав, завирував...

— Прошу, прошу до столу! — гукнув господар, як тільки змовкла музика.

Ішов додому потемки, вже після всіх. Один він тут не мав сім'ї, хазяйства. Гнат проводжав. Що вечір був погожий, місячний, не поспішали. Падало під ноги листя і навівало сумні думки про смисл життя, про старість, що десь уже не за горами...

— Ну, як тобі Федося? — озвався Гнат.

— Нівроку.

— Ти бачив, як дивилася вона на тебе?

Тарас промовчав.

— Треба ж — така любов!.. А нас з моєю пан оженив-Покликали мого старого до управителя — і все тобі коханнячко та залицяннячко...

— А ти мене весь час спиняв, коли я лаяв панство! — сказав Тарас сердито.

— Ат, що там з лайки користі... — дістав капшук і люльку Гнат.

— Щоб люди знали правду!

— А то вони не знають...

— Чому ж мовчать?

— Боятся.

— Наш страх — то панська сила. А наша сила — в єдності та в усвідомленні себе людьми, народом!

— Гай, гай... Які ми люди, ми кріпаки...

— Тьху! — розізлився уже Тарас. — Чи ти, бува, не блекоти наївся? Кріпак — то панська вигадка. Панів, царів, жандармів!.. Ще прадід твій був вільним, а ти уже й не мислиш себе на волі!

— Нащо даремно душу ятрить...

— Ніхто її нам не подасть, як милостиню: добути треба, вирвати!

— Тихіше, ради бога! Он хтось стоїть...

Попереду, біля верби, біліла проти місяця струнка дівоча постать.

Гнат зупинився, добув вогню і запалив коротку люльку.

— Мабуть, я вже вертатимусь, — сказав, попихкуючи димком. В його словах була якась грайливість. — Добраніч...

— Йди зоровий. Спасибі вам за гостину!

— Дасть бог, віддячиш тим же... Якщо не будеш ловити гав...

Потис добряче руку й пішов назад.

Тарас постояв трохи і також рушив. Гірко було на серці...

— Добровечір... — почулось раптом поряд.

Звів очі — біла постать перепинила йому дорогу.

— Це ти? — спитав здивовано, впізнавши в ній Феодосію. — Не змерзла?

— Ні.

— Я чув, що ти читала мої книжки...

— Напам'ять знаю.

— Правда? І "Гайдамаків"?

Вона кивнула ствердно:

— Це ніби... ніби святе письмо...

Помовчали.

— Ходила в школу? — тихо спитав Тарас.

— Ні. Так, сама навчилася.

— Й писати вмієш?

— Вмію... Вже мушу йти, — зітхнула. — Бо батько буде гніватися...

— На кого ж тут чекала біля верби? — спитав і тої ж миті пошкодував.

Вона вдала, що не почула. Мовчки ступала стежкою, ледь-ледь схиливши зграбну, маленьку голову, освітлену так таємниче повним високим місяцем.

— Пробач... — сказав, торкнувшись її руки.

— Надовго ви приїхали?

— Куди?

— В село.

— Не знаю ще. На тиждень, може...

Схлипнула.

— Ти плачеш? Я тебе образив чимось?

Дістала звідкись хусточку і витерла мерщій лице. Осяйно, немов дитя, всміхнулася.

Тарасові враз стало жаль її, себе...

— Поїхала б зі мною в Київ?

Вона звела на нього очі, повні блискучих сліз.

— Поїхала б...

І слово те ударило йому, мов хвиля, в груди і розлилось, відлунюючи, по всьому тілу...

Вранці спитав поради в брата, що був йому за батька, й Микита дав свою ласкаву згоду. Надумав ще порадитися з Варфоломієм, а вже тоді просити Гната, щоб ділу дав

належний хід, оскільки він, як титар, найближчим був до Кошиців.

Ішов селом немовби в якомусь мреві. Дивний, не знаний стан! Здавалося, він сам за ніч став іншим, чужим собі самому. Було на серці весело і трохи страшно... Жінка... Товариш, друг, подружжє його єдине... Він матиме небавом місце на цій землі, де ждатимуть його із мандрів, де будуть щиро раді його появі, розділять з ним всі успіхи й усі невдачі, втішать і додадуть снаги на праве діло!.. А діти... Боже праведний, у нього будуть діти!.. Кирпатенькі такі, чорняві, у довгих білих сорочечках... Найстаршого назве Іваном, на честь Сошенка, а другого, звичайно ж, Карлом... Євгеном чи Василем... Всміхнувся. Багато ж йому синів потрібно! Не буде коли писати вірші і малювати... Згадались мати, батько... Не дожили!.. Будь прокляте це дике рабство!..

Варфоломія застав під яблунею, де той стояв, роздумуючи над урожаєм, що раптом геть осипався. Червонобокі яблука вкривали густо землю, неначе жар.

— Крутнув нечистий вихором — і на тобі... — розвів руками Варфоломій.

— Мене також крутнуло, брате, — весело сказав Тарас. — Прийшов оце порадитись.

— Теж сатана?

— Побачимо, як поживемо... Надумав я женитися.

— Житейське діло, — повагом сказав на те Варфоломій, хоч був молодший на років шість від нареченого. — І хто ж вона? Федося, мабуть, Кошицева?

— Вгадав. То що ти скажеш?

— Розумна, гарна, любить... От тільки...

— Що?

— Спитати треба спершу, без старостів...

— Вона дала вже згоду.

— А батько-мати? Можна вхопить гарбуз...

— Украду!

— Ти ж не якийсь гусарин, а свій-таки...

— Пошли когось по Гната.

— Я сам сходжу покличу, — сказав похмуро Варфоломій. — Ти посиди, подумай, зваж...

— Уже подумав, зважив, — скипів Тарас. — Одружуюсь!

Як брат пішов, до серця вповз холодний страх чи, може, передчуття недоброго. Ходив садком, — прив'ялим, наполовину вже головітим, — і світлий настрій змінювала така знайома йому журба. Згадались Ядзя з Вільна, санкт-петербурзька Маша, княжна Варвара, Ганна, що й досі, правду кажучи, мов рана в грудях.

— Ну що? — зустрів Варфоломія.

— Послав його до Кошиців. Спитав, на що ви житимете, то я сказав, що маєш службу в Києві...

— Він знає це. Обіцяно ж.

— Обіцяного три роки ждуть...

— Портрети є замовлені. Та й вірші щось приноситимуть...

— Новенькі маєш?

— Трохи... Ти знаєш, зараз мені Кавказ весь час стоїть перед очима... Поїхати б туди, поглянути!.. Бо туго, туго пишеться. Послухай ось, народжене в Чигирині...

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх!..

— Господи! — схопивсь за голову Варфоломій. — Ти з глузду з'їхав, брате! Та за таке... за це тебе...

— Гадав, що ти...

— Безглуздо отак!..

— То що ж нам, братику, сидіти й лупати очима, мов барани? Хай гине все?

— Не ліз би ти у хмари, — оглянувся Варфоломій. — Бо пропадеш...

— Якщо гуртом, громадою... Підняти всіх!..

— Химери! Ти помиляєшся, вважаючи, що наші душі й досі... Згоріло все, залишився тільки попіл...

— На волю хочеш? — різко спитав Тарас.

— Звичайно...

— А кажеш — попіл, брате!

— Не час, не час...

Так кажуть усі, хто зжився з рабством, хто власну шкуру...

— Он хтось іде! Здається, Гнат, — зрадів одверто Варфоломій.

Похмурим вернувся титар і тим уже сказав усе Тарасові.

Гнат підійшов, поручкався, дістав капшук та люльку, добув вогню і запалив.

— Уперся, неначе віл у сажалці, отець Григорій. Не пара вона йому, та й годі... — сказав, нарешті. — Хто він? Гультьй, бурлака! — передражнив. — Із віршів хліба ніхто не їсть, із пензля теж. Ще малював би він образи для храмів, а так!..

Тарас стояв, схололий весь, ізболений. У грудях, там, де серце, чув порожнечу, пустку.

— А може, воно й на краще, — зітхнув немов з полегшенням Варфоломій. — Що не кажи, а жінка, діти — пута, приємний, може, та все ж тягар...

— Знайдеш собі ще ліпшу, — почав також розраджувати невдаха-сват, — Якусь панянку навіть...

— Собачу кров? — озвався із похолості, мов з того світу, й сам здивувався: досі він різко так ніколи не говорив про панських дочок. Часом ще й залицявся...

- Почули б таке пани, — всміхнувся Варфоломій.
- Добудь мені на завтра коней. Їхатиму.
- Так, мабуть, ліпше, — підтримав Гнат. — Не брати ж дівку силою... Та ще в попа!
- Уранці коней матимеш, — сказав уже спокійно Варфоломій.
- На мене вже чекають побіля Миргорода. Робота є...

Прощались якось ніяково, немов були всі троє у чомусь винні. Прикрощі нікого ще не зблизили, невдачі тяж. І сумно було, і весело, що ним, як стій, погребував і вбогий духом Кошиць... "А може, він злякався мого прийдешнього?" — сяйнула раптом думка. Їй протверезила...

...Ні, даремно мовиться, що на ловця і звір біжить! Йому потрібна була людина, яка на власні очі бачила Кавказькі гори, ріки, тамтешні села, або аули, самих черкесів і царське військо, що прагне їх навчити, як треба жити на світі, й він застряв в Лубнах на станції, де й зустрічав таку людину.

— Тарас Григорович?! — почулось нагло, коли він, гнівний, вийшов із місць присутствених, де марно прагнув добути сакраментальний аркуш подорожньої: начальство спало після обіду! — Не впізнаєш?

— Сашко Чужбинський, він же й пан Афанасєв?

Вони потисли руки, ще й обнялись на радощах, мов добрі друзі.

— Звідки й куди прямуєш? — спитав Чужбинський.

— З Миргорода у Лемешівку.

— До їх високомочемордія?

— У нього щось передане мені з Кавказу.

— З Кавказу? І я недавно звідти.

— Тебе мені сам бог послав! — зрадів Тарас. — Нам треба поговорити. Чиновники усердно сплять — час маємо.

— Я на своїх. Поїхали до мене в Ісківці, а звідти вже, як наговоримося, доставлю тебе до Віктора.

— Воістину впав у гаразд, як муха в сметану! Гайда?

Надворі сіяв дощик, зривався вітер полем, а їм в колясці було так зручно й затишно.

— Ну ж, ну, розкажуй, — квапив Тарас Чужбинського. — Ти довго був там?

— Довго... Природа там!.. Вершини гір покриті білим снігом, по схилах — сосни, скелі, біжать річки в долини, де все цвіте...

— А люди? Які там люди?

— Чорні та довголиці. Похмурі, горді, ходять усі при зброї... ще й озираються весь час довкруг...

— Мабуть, їх зацькували?

— Якось я свідком був, як наші йшли в атаку на їхні саклі...

— Що це?

— Хати, по-їхньому. А хліб — чурек... Всю гору вкрили білі рухливі цятки, зблискують багнети, шаблі... То тут, то там пов'ється димок од пострілу, впаде ядро... А

потім — ура, ура!.. Черкесів ніде не видно, ніби їх і нема, а схил гори встилають білі трупи...

— Чи знаєш ти, що там загинув Яків? — спитав Тарас похмуро.

— Граф де Бальмен?!

— Він. Ще у липні...

— Сволота!..

— Хто.

— Черкеси. Для них людину вбити!..

— Сволота шле туди солдатів, братику, — сказав, немов одрізав. — А ті — за волю б'ються, за рідні гори.

— Жаль Якова...

— Гадаєш, мені не жаль? А ще жалкіше, друже, що він поліг, примучуючи чужий народ, пригнічуючи свободу... Смерть має сенс лише за праве діло... Так я кажу?

— Напевне...

— І хрестять їх, підкорених? — спитав Тарас.

— Аякже. Йдуть священики, десь там когось навернуть до віри істинної та просвітять, і вже, гляди, брат постає на брата...

— Попи, ті діло знають! Гадюками залазять в душу, нівечать, беруть її на прив'язь... Псарі цареві!..

— Господи... — зітхнув Чужбинський. — їх би хоч не займав! Без церкви усяке благо діло зійде на пси...

— Ти не попович, бува, соколику? — спитав Тарас у приятеля. — Ні? То скажи, будь ласка, а злі діла не творяться з благословіння святих отців? Хіба вони осуджують сваволю панську, війни, в яких щодня лягають трупом тисячі невинних солдатських душ?

Замовкли. Вже в далині над річкою виднілося село, в якому жив Олександр Чужбинський і благоденствували його ж таки кріпацькі душі.

Будинок був не з перших, проте зручний і затишний. Тарас бував тут, як приїздив два роки тому на Україну, й не церемонився. Коли увійшли в світлицю (чи кабінет?), метнувся до шафи з книгами.

— Нове щось є? Ти знаєш, мені бракує Байрона. Весь час чомусь здається, що мало, мало його читав... Ех, знав би я англійську мову!..

— А як французька, вивчив?

Махнув рукою.

— Пізно за мови братись, друже. Вони zostалися в моїй неволі...

— Я чув, поляки в Києві вивчають нашу мову, аби тебе читати в оригіналі.

Звістка була приємна, та він якраз побачив свою поему "Тризна", узяв до рук і запитав господаря:

— Ти це читав?

— Звичайно... Коли казати правду, ти пишеш краще рідною.

— Затуркали мене... Не можеш писати як слід, то й пишеш по-малороському...

Поклав у шафу книжку, ліг на диван. Згадав княжну Варвару і Яготин... Зітхнув і мовив:

— Цур йому! Ось сядь лишень та розкажи ще дещо мені про той народ та про Кавказ.

— Навіщо воно тобі?

— Почав писать поему, а знань чортма... Коли задумав "Гуса", то скрізь хватав, де тільки міг. Бодянський дав прочитать Шафарика, в Родзянка стрівся з Єдлічкою, що став мені в пригоді, а в Києві добув книжок по Чехії...

— Ну й що твій "Гус"?

— Написаний. Оце скінчив недавно. В Мар'янському, у Лук'яновича.

— Не зміг би щось прочитати з нього? — сів на диван Чужбинський. Він теж писав і розумівсь на віршах.

— Це зробим потім. Нині ж я прочитаю тобі новішу річ, містерію...

— І де воно береться в тебе?

— Душа болить... Не можу я спокійно дивитися на те, що твориться довкруг на нашій милій, святій землі!..

— Згориш завчасно.

— Краще згоріти враз, ніж тліти усе життя.

— Ти згущуєш, драматизуєш...

— Ні. Є межа, яку не можна переступити, не втративши свого лиця, душі своєї, власне, всього себе... На сотні тисячі квадратних верст — фільварок, хутір, миза, з якої йдуть панам раби, харчі та гроші!.. Галерою земля вся наша стала, а ми на ній — гребці прикуті...

Чужбинський слухав мовчки, не сміючи на нього звести погляду. Збагнувши, що перед ним розумний, та все ж панок, Тарас притих, отямився. Вже скільки так бувало, що він розпалювався і виливав зболілу душу марно. Глас вопіючий!.. Господи! Одні ще сонні, темні, а другі вже зреклися за ласий шмат незрячих своїх братів, штовхаючись, шукають місця ліпшого на шиї в них, де й так завізно!..

— Може, піти сказати, щоб нам дали щось випити і попоїсти? — спитав господар тихо.

— Незле, незле, — зрадів Тарас нагоді перемінити тему. Та й зголоднів.

Коли накрили стіл й поплив світлицею чарівний запах борщику, не став чекати, поки його попросять тричі, а вже за першим разом уволів щиру просьбу: кивнувши, мовчки випив. Чужбинський рушив слідом.

— Закушуй салом... — мовив, хапаючи повітря ротом.

— Колись, було, в Гребінки ми ласували таким сальцем, — сказав Тарас, згадавши і Петербург, і друзів по Академії, і земляків, які збиралися то тут, то там і мислили про свій народ, про землю рідну, звідки вони пішли й куди не всі повернуться, бо там нема до чого докласти рук...

— Не смачно?

— Що ти!

— Хмуришся...

— Та-а, всяке лізе в голову...

— Про що ж твоя містерія? — спитав нарешті Олександр. Кортить йому послухати.

— Про те, як у Суботові розкопували Богданів льох.

— Скарбів шукали?

— Марно. Знайшли лише мерця в кайданах.

— Козак чи шляхтич?

— А хто його тепер збагне... Дочубилися!..

Борщ їли мовчки. Одне, що вже було надвечір, а друге — кожен думав про щось своє і не бажав ділитися думками тими з ближнім.

— Родзянко тобі читав свої "стихи"? — спитав Чужбинський з посмішкою.

— А що ж мене турнуло звідти, як не вони! Так дременув, що й зошита свого забув, якого давав читати Єдлічці.

— Всі сороміцькі, певно?

— А то ж які... Щоправда, гірш од віршів його промови про запорожців та гайдамаччину. З Одеси хтось привіз йому Скальковського...

— "Историю Новой Сечи"?

— Та ні, "Наезды гайдамаков". Мерзенна книжка! А пан Родзянко аж захлинався, хвалячи її за те, що гайдамаки у ній — розбійники, бандюги, злодії... Для нього справжнє лицарство — лише гетьмани, пани полковники та іже з ними!..

— Налити ще?

— Не треба. І так пече... Піду провітрюсь трохи, — підвівся важко. Останні дні зробився якимсь сирим немовби...

— Там вітер, дощ.

— Пусте. Од вітру ми ще не хилимося... Розбійники!.. За волю, за свій народ розбійник піде на смерть?!

— Чого ти так мордуєшся? Собака, кажуть, бреше, а вітер носить...

— Е-е ні, його читають, цього Скальковського, і наша слава в очах людей читаючих стає ганьбою! Виходить, ми не мали держави, війська, принципів та ідеалів; були одні розбійники. Кумекаєш, куди він б'є? У саму душу!..

Надворі справді вітер зривав останнє листя, котив бур'ян. Бр-р!.. Добре, що одягнувся виходячи... Важкими стали ноги... Чи не захворів, бува, Тарасе?.. Бездомному хворіти зле... Щоб віддали Федосю, напевно, він вже мав би своє пристанище... А як то їй, сердешній!..

Криниця, з якої він два роки тому вночі брав воду, була довкіл засипана кленовим листям. Тихо рипів, погойдуючись на дужім вітрі, журавель.. А хмари — ніби гори...

Чурек і сакля — все твоє;

Воно не прошене, не дане,

Ніхто й не возьме за своє,

Не поведе тебе в кайданах.

А в нас!..

О господи! Чи буде йому колись хвилина миру й спокою на цій землі? Де б він не був, що б не робив, печуть, снуються думи, складаються в слова, рядки!..

Вечір надходив темно-сірий, який буває тільки о цій порі. Ще сонце десь світило, та чорні хмари щільно прикрили землю... Холодно!..

Його злегка морозило. Пострелювало над лівим оком у голові... Щоб не піддатись хворості (якщо, звичайно, це вже вона), прогнав думки й прискорив крок. Важкі, холодні ноги вгрузали в листі... Хати, лелечі гнізда, — немов шапки черкесів, — були розмиті, ніби на акварелі... В тепло, до хати!.. Добре, що є на світі друзі, товариші... Він прочитає "Івана Гуса" й "Великий льох"... О! Може, й назвати так містерію?.. Якщо вже є, назветься якось... Завтра або позавтра виїде до Лемешівки, а звідти вже — в Переяслав, до Козачковського... Недобре щось з ним діється останні дні... Бурлаці осінь — мачуха...

Та нема в світі гірш нікому,
Як бурлаці молодому,
Гей-гей, як бурлаці молодому!..

Голос немов чужий, якийсь далекий ніби... Він прочитає зараз, що обіцяв, ще розпитає трохи про ті далекі, залиті кров'ю гори, переночує і вранці рушить далі... Що за напасть? Забув початок "Льоху", сиріч містерії...

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове і сіли
На похиленному хресті...

Попереду, неподалік, з'явився освітлений квадрат вікна, і він зітхнув полегшено...

...Краще б він був найняв якусь підводу, щоб перебратися із Переяслава в село В'юнище! На Козачковського, що віз його, найшла якась стихія погомоніти, й Тарас, згадавши свою недавню поїздку в Київ, так знервувався, що знов відчув, як біль розходиться йому по тілі мороком. Місяць Андрій виходжував його в своєму домі, дозволив, як покращало, поїхати на кілька днів до Києва і скласти звіт комісії й тепер привіз — здорового — у затишний і дружній дім Самойлова, оскільки власний його будинок перероблявся. Тарас тут мав свій кабінет, із грубкою, що так ласкаво гріла, господаря, що був тактовний, тихий і ненабридливий, і господиню — лагідну, мов рідна мати. Та, попри всі ці блага, душа його не мала й години спокою. Нарешті це помітив Степан Никифорович і, стурбувавшись, зайшов надвечір уже на восьмий... ні, на дев'ятий день до гостя в його кімнату.

Тарас сидів і грівся, оскільки кожен вечір його морозило.

— Нездужаєте? — спитав Степан Никифорович.

— Сам не збагну... Щось діється таке зі мною...

— Живіт болить чи груди?

— Якийсь увесь зболілий ніби, збуджений... Погано сплю... Душа болить, напевно...

— Вам тут у нас погано, може, то ви скажіть...

— Чудово! Спасибі вам... Можливо, прийшла пора...

— Ну що ви! Я ледь не вдвічі старший, та й то про це не думаю. Хоча, як був

молодший...

— А правда, що двадцять років тому ви теж були між декабристів? — спитав Тарас, коли господар сів у глибоке крісло біля вікна.

— Свобода вабить многих... — ухильно мовив Степан Никифорович. — Дворяни теж, козаче, не всі собачники...

— Розмови люблять вельми, а як до діла... — різко сказав Тарас.

— До діла той шпетніший, кому пече.

— А совість де? Де гідність? Не гонор — справжня гідність, яка веде на бій, на смерть?..

— Настане час урочий, і всі до зброї візьмуться.

— Ніщо саме не настає.

— Бог править світом, знає, що і коли...

— Никифоровичу, бог нас забув! Завів в ярмо, подержав, доки занози вставили, і соб-цабе!..

— Ви нетерплячий вельми і запальний. Чекати теж потрібно вміти...

— Я вільний вже, я міг би і зачекати, а як то їм, невольникам, моїм братам!

— Не всім же їм сутужно... Мої, скажімо, люди...

— "Мої"! А може, їм не хочеться чиїмись бути, може, вони бажають жити, як ви, як пан Тарновський чи Галаган?

— Заможно так? — всміхнувся ледь-ледь Самойлов.

— Ні, вільно так!.. Неволя — повільна смерть. Я знаю це по собі...

— Ну, ви поет, художник... Селяни ж просто трудяться...

— Ой не кажіть! — примружив гостро очі. — Послухали б ви у корчмі, за чаркою...

— І в нас? — спитав стривожено господар дому.

— Всюди.

— Щось я не чув...

— З панами потім буде про це розмова, — сказав Тарас сердито. — Якщо вони не втямлять, що володіти ближніми — ганебно, підло, смертельний гріх!..

Самойлов знітився, ще дужче вгруз у крісло. Тарас збагнув, що перебрав, картаючи цю врешті-решт порядну, м'яку людину за зло, содіяне всім панським кодлом.

— Вибачте... — озвався. — Я накинувся на вас, бо ви потрапили під руку...

Старий всміхнувся сумно.

— Як будете такий прямий, одвертий із усіма, самі в неволю вскочите,— сказав невдовзі тихо.

— Усі довкруг настрахані, сидять-тремтять чи просто удають, що все гаразд, а дехто жде, щоб німці його навчили вольності!.. Послухав я мужів учених київських, що їздили в чужі краї, — і сміх, і гріх!.. А наш великомудрий Панько Куліш складає пишні оди ділам давно минулим і ставить хрест, поплакавши, на Україні-мучениці, що вже почила з миром!..

— Ви вірите в її прийдешню долю?

— Народ наш ще підніметься, змете ганьбу кріпаччини, самодержавства і явить

світу світле своє лице!..

— Що ж, зичу вам дожити до тих часів... — устав Степан Никифорович.

— І ви, дасть бог...

— На жаль, Тарасе, я вже старий, — розвів руками, ніби даючи змогу йому побачити свої літа. — Та й що мене чекає у тім раю? Жебрацька торба?..

— Слухайте, та це ж чудова думка: усіх панів пустити на рік чи два з торбами! — всміхнувся на те Тарас. — Щоб знали на власній шкурі, як то жилося по їхній милості сердешним людям.

— Пустите мене тоді погрітися біля своєї грубки? — спитав не без лукавства Степан Никифорович.

— Ви добрий, вам не треба буде ходити під вікнами, — обняв Тарас старого. — Народ у щасті милостивий...

Вечеряти не захотів. Сидів собі під грубкою, в самотині, не запаливши свічки, що бовваніла на тлі вікна, засіреного останнім тихим світлом минаючого навіки дня, і слухав власну душу. Думки пливли неквапно, усі важкі, як чорні осінні хмари... Іноді зривався вітер розпачу й гнав їх шалено, збурено, аж поки знову гору не брала втома й вічно жива надія. Закинутий у це село, в цей дім, у цю кімнату, спокійно зміг, без суєти розглянути довкільний світ, тверезо, без ілюзій поцінувати, людей, з якими від дня приїзду на Україну він зустрічався, пив, їв, бесідував про се, про те й найбільше — про заповітне, і враз відчув, що вопіє в пустелі. Ні, він не був, мов той пророк, зневажений або побитий каменями. Його прихильно слухали, захоплювалися його поезіями й робили все, аби не мав ні в чому скрути або нестачі, і все ж він бачив, він розумів, що голос його, думки щезають десь у безкрайї безвісті. При тому слава його росте, поширюється, його книжки читають і переписують пани, міщани, вбогий, простий народ, а зла докіль не меншає, а пан,— який так мило і щиро так проймався його поезією і від розчулення пускав сльозу, — дере так само шкуру з обідраних кріпацьких душ, а змії-нагаї гуляє собі по спинах, а покритки біжать на став топоти свою ганьбу!..

Підхоплений поривом гніву, швидко пробіг кімнатою і сів у крісло, з якого встав недавно Степан Никифорович. Схопився з крісла... Що їм його плачі, його палкі молитви за рідний край, зневажений та упосліджений, за люд німий, що в пісню-думу вилив не тільки радість або журбу, а й давню, кров'ю писану, свою гірку історію! У їхніх панських душах щось збереглося від поколінь, які жадали волі, від козарлюг, що в бій ішли, жартуючи, немов були безсмертні. Та більше в них жадоби, пихи й страху перед найменшим братом, тим гречкосієм, смердом, з чийого поту вони живуть!..

Відчувши дріж у тілі, пройшов до грубки й сів на ослін, притиснувся до теплого твердого каменю. Твердь... Міць... Так, сила тільки в єдності живих, і мертвих, і ненароджених! Народ — єдина жива ріка, і всі, хто прагне вирватися з її швидкого плину чи упокорити її можуть для власних благ, то тільки піна, сміття...

Метнувся до столу, швидко добув вогню і запалив воскову свічку. Запахло літом, медом... Вмочив перо в чорнило й на аркуші, який лежав наготові, поквапно вивів назву: "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні

моє дружнєє посланіє". Спинив перо, що прагло почати вірш, задумався... У біблії сьогодні він зустрів слова, що вразили його глибоким смислом і простотою... В них буде ключ до твору, пролог його посланія... "Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть". Глибоко ти, Іоанне, проник у суть людських взаємин, ти ніби знав біду України, почув її через століття, що тільки ще зароджувалися в хаосі світу!.. Ти лиш відчув, апостоле, а нам на долю випало прожити життя у цій юдолі печалі й сліз...

Гойдався вогник свічки, і в такт йому гойдались тіні. Вікна темніли, мов дві чорні хоругви... Ще день минув, похмурий, зимовий день...

Так і почав, не мудрствуючи лукаво, з життя, із того, чим виповнена була душа:

/ смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд натовлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
/ день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли,, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують...

Спинив перо, уважно перечитав й відчув, як вірш зливається з його єством, а він із віршем. Те, що витало тінню, якимсь туманом, думкою без плоті й крові, враз набуло реальних рис, окреслилося і стало фактом, явищем...

І господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма...

Вони йому постали перед очима, ці просвітителі, отці народу й просто пани, панки та підпанки, насаджені по всій землі українській на страх їй і на покуту її трудящим людям. Він збурився від тих тупих, вдоволених чи хижих пик і вдарив гнівно, пристрасно пером — своєю зброєю. Слова ставали міцно, за рядом ряд, шикуючись в повстанську дужу лаву. Полк за полком!.. Вже зблискували списи та шаблі, чувся далекий гул кінноти... Ревли гармати, димом заслало сонце!..

Стомлений, поклав перо. Оглянувся... Від свічки лишилась тільки половина, хоча писав, здавалося, не більше кількох хвилин... Заплющив очі... Товпище шовкових, ситих, печених пливло повз нього, шкірилося, кричало щось, сміялося... Поглянув їм під ноги й жахнувся — спини! Латані, в кривавім струп'ї, чорні від бруду й поту!.. Господи, твоя це правда й воля?..

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.

Розкуються незабаром
Заковані люде.
Настане суд, заговорять
/ Дніпро, і гори!

І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших!..

У чорній, густій пітьмі озвався глухо півень. Потому другий, третій...

А він писав, шмагаючи нещадним, щирим словом гординю можних, вперто знімав з очей полуду у тих, хто прагнув бачити народ і край свій істинно, а не в тумані казки й замилювання його історією. І гнівно кидав правду в осклілі очі інших:

Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили...

Він прочитав, він вивчив, як "Отче наш", ту давню славу-муку, він бачив сам, як німець копав на Січі бульбу, на тій землі, що кров'ю злита щедро!.. Боролися і доборолися ясновельможні!..

Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снилися
Всі неправди, щоб розкрилися
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!..

Потріскуючи, погасла свічка. Власне, вона згоріла. Чорний шматочок гноту хитнувся і впав у зріджений, прозорий віск. З кутків до столу ринулась важка пітьма, накрила все й затихла...

Дістав з шухляди свічку і запалив. Поволі, нехотя, аж ніби щось бурмочучи, тьма відповзла від столу, і з неї вплив Яків де Бальмен — живий, веселий, далі — Куліш, Сенчило, Забіла Віктор та Кухаренко, Бодянський, Щепкін, Максимович...

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати...

Писав, і сльози застували йому папір. Крізь них він бачив обшири степів, лісів, людей, що йшли, співаючи веселе щось... Над ними простерло сонце промені, як добрі, ніжні руки... Ген стороною сіявся ласкавий, теплий дощик, і, мов зелене море, гойдався

лан пшениці, цвіли садки...

/ оживе добра слава,

Слава України,

І світ ясний, не вечерній

Тихо засіє...

Обніміться ж, брати мої,

Молю вас, благаю!

Сидів незрушно, доки видіння те розтало й лишилися кімната, стіл, тремтливий вогник свічки та аркуші з його посланням до земляків. Зітхнув, неквапно вмочив перо і написав під ним набряклою за ніч рукою: "14 грудня 1845, В'юнища". Поклав перо й заплющив очі... Холодно!.. Отой вечірній недобрий дріж вернувся знову в тіло. Неначе ждав кінця роботи. Грубка вже, мабуть, вичахла...

Дмухнув на свічку, звівся і підійшов, хитаючись, мов на похмілля, до вікна. Надворі випав свіжий, пухнастий сніг!.. Земля стояла біла, святкова вся, врочиста... Його земля!.. Як холодно... Аж зуб на зуб не попадає... А в хаті — морок... Свічка димить ще... Й ніде нікого!.. Грубка, і та холодна...

Вдягнув кожух, залишений йому Андрієм, і сів у крісло... Може...

Обніміться ж, брати мої,

Молю вас, благаю!..

...Самому іноді ставало страшно... Вірші його замучували. Вже третій місяць. Злива!.. Де б він не був, що б не робив, терзають душу, пестять і рвуться, рвуться на білий світ. Захворів, схуд, знесилився, а їм байдуже — в'ються круг голови, вихлюпуються на біле поле аркушів і кидають його, спустошеного, напівживого, в болючий сон... Все почалось з двох віршів — таких собі, повчальних, ніби притчі, — та як пішло, завирувало, наче гірська ріка. Найпершим з'явився "Гус", чи "Єретик", а там "Невольник", "Кавказ", "І мертвим, і живим...", "Холодний Яр", десяток псалмів Давидових, "Три літа"!.. Щодня, щоночі — вірші!..

Степан Никифорович послав гінця у Переяслав до Козачковського, й той прилетів негайно. На санях, весь засніжений і... переляканий. Жбурнув кожух на лавку, приклав до лоба руку, яка здалась Тарасові холодною, неначе лід, і мовив тут же з докором:

— У тебе жар!

Зняв ковдру й рвучко притис холодне вухо до грудей...

— Никифоровичу! — гукнув невдовзі. — Коней не розпрягайте! Я заберу негайно його з собою. Швидше несіть кожухи, ковдри — усе, що є!

— Спитав би хоч, чи згоден з тобою їхати... — всміхнувся йому Тарас.

— Жартуєш? А тут уже дійшло до того, що хоч бери й складай, небоже, свій заповіт...

— Я ж не Тарновський чи Галаган... У мене є на цьому світі лише одна, своя, душа...

— Вона дорожча тисячі! А ти її не бережеш...

— Збери мої папери. Он, на столі.

— О господи! Це все написане тобою тут?

Лише кивнув. Знеслився, мов нарубав дві хури дров.

— Ну як там твій домашній шарварок, вже закінчився? — спитав, як сани рушили й не видно стало за поворотом вулиці сім'ї Самойлових, що вийшла вся його провести.

— Твоя кімната зроблена — не потерпай, — сказав Андрій.

— Як жінка, діти?

— Голубе, сидів би ти в своїх кожухах тихо! Мороз, а в тебе он жар який...

— Що чути в світі?

— Кажуть, поет Шевченко утнув півкопи віршів. Тепер чекай нової книжки!

— Всує... — зітхнув Тарас. — Не буде її, Андрію...

— Мало ще написав?

— Ні... Все воно не для цензури, писане, сказати можна, кров'ю...

Рипіли сани, форкали й бряжчали збруєю прудкі, веселі коні, зі звивин шляху бачив хрести церков, довкіл яких кружляли чорним вихором рої ворон...

— Чого вони так кружеляють? — спитав Андрія.

— Була колись пожива. Вони живуть по триста років нібито.

— Поживи їм тут вистачало... Скільки лягло кістками й пролито крові скільки!.. Слов'янської, Андрію, крові. Й за що?

— Живемо ж...

— Скніємо! В неволі навіть звір не живе, Андрію, вмирає з туги... Двадцять чотири роки, брате, я був рабом, я знаю, як-то тяжко на світ дивитись з клітки!..

— Тепер ти вільний.

— Тілом. Душа ж моя кружля над рідним краєм, немов прикута, й плаче над поневоленими...

Притихли.

Сани вихопилися на вкочену дорогу-греблю, і коні, ваблені вівсом та теплим стійлом, побігли швидше.

Знову найшло липке безсилля. У грудях, там, де серце, із порожнечі ніби, з'явився вплив занудний біль, і світ розмився...

— Скоро вже, потерпи... — долинуло з того хаосу. Глухо зашелестіли крила... А-а, це старі ворони з містерії "Великий льох"!.. Розкаркалися, розкружелялися... Киш, Киш!.. Ви ж бачите, що я живий!.. Ворони стали лірниками... А ті — пташками-душами... І справник бренькнув струнами старої кобзи й пішов навприсядки довкола льоху:

Ой гоп того дива!

Наварили ляхи пива...

А світ схитнувся, обрушився...

Прийшов до тями в хаті, у ліжку вже, на подушках.

— Ху-у, як ти мене злякав!.. — зітхнув Андрій, всміхнувшись. — Привіз — а він щось марить, кличу — не одзивається...

Хотів також всміхнутися, проте не зміг. В якомусь мреві бачив обличчя, руки друга і кварту з чимось теплим і гіркуватим, яке йому давали випити... Ковтнув два рази й

стомлено заплющив очі.

— Ну, не дурій, Тарасе, — вмовляв його суворий голос. — Пий цей узвар з цілющих трав — допоможе... Коли тобі себе не жаль, то пожалій мене й мою родину. Як, не дай бог, не видужаєш — мені тоді хоч з мосту в воду! Лікар, який не зміг порятувати Шевченка, то вже, вважай, пропащий чоловік...

— Гадав, що ти про мене дбаєш... — тихо сказав Тарас. — А ти... — таки всміхнувся.

— Ну й молодець! — зрадів Андрій. — Ковтни іще... Спасибі!.. Тепер спочинь, а я сходжу і принесу тобі чогось смачненького.

Він швидко й легко вийшов.

Тарас оглянув хату. Охайно вимазані високі білі стіни, завішені біленьким чимось вікна... О, стіл новий! Письмовий, мабуть, куплений для нього... Світе ясний! Щастить йому на друзів і на добро... А на столі розкладені (як у В'юнищі!) його папери... І каламар чекає його пера...

Ввійшов Андрій, приніс борщу й печені.

В прочинених дубових дверях — цікаві личка, шепіт.

— Тпрусь звідсіля! — не зло пужнув їх батько.

— Умру бездітним... — тихо сказав Тарас. — Не буде кому й згадати...

— Справді, таки загаявся у парубках. Боїшся пут Гіменея?

— Боюсь дурної жінки... Й чомусь мене бояться...

— Дівчата?

— Ні, — всміхнувся, — батьки дівчат... Віддав би за мене доньку, якби була на виданні? — спитав похмуро.

— Хто зна...

Розмова згасла. Дружба, виходить, дружбою... Чого вони сахаються, мов прокаженого, коли заходить мова про їхніх дочок?..

— Отак, зручніше сядемо і їстимемо... — залебедів, як до дитини, лікар.

— Я встану.

— Ні. Тобі лежати треба, — спинив рукою. — Скоро ти пропотієш, а там, дивись, і стане легше... Який у біса був би я тобі друг, щоб не поставив тебе на ноги!

— А доньки, бач... Чому, чому? — не витримав.

— Не час про це... — уник зустрітись поглядом.

— Ні, ти скажи! Я хочу знати правду.

— Ну, що ж... — присів на ліжку, аж у ногах. — Дружина — це своє гніздо, а в ньому діти з ротиками, в які щодня потрібно щось укинути. Ти ж — горда, вільна птаха; сьогодні тут, а завтра там... Не варто тобі одружуватися, не вийде з цього дива нічого путнього. І це не все, — не дав сказати слова наперекір. — Гадаєш, я не знаю, чого ти ходиш нишком між люд простий, в шинки, цехи, на ярмарки?.. А кожен батько хоче своїй дитині щастя...

— То що ж мені валятися, немов гнила колода? — спитав Тарас, обурившись. — І лупати на те очима, як гине все в неволі?

— Їж борщ, видужуй швидше, а там уже що бог дасть, — притишив його Андрій. —

Орлові — орлиний лет!..

Коли Андрій, забравши посуд, вийшов, заплющив очі. Втома лягла на нього хмарою, обволокла... Одна лиш думка борсалася, не піддавалася. Думка його невтомна. Навіть коли він спить, вона працює. Часто посеред ночі будить його й примушує щось записати... Воістину, я сплю, а серце моє не спить, як сказано в "Пісні пісень"!..

Сміялися десь дітлахи, рипіли сани, гупали копита коней... Раз по раз чувся гортанний крик вороння...

— Не спиш? — ввійшов Андрій.

— Ні...

— Я піду до хворого, а ти поспи.

— Насплюся ще... Ти як гадаєш; пишуть на тому світі вірші?

— Жартуєш — отже, будеш уже одужувати.

— Зустрінеш якось батюшку, то запитай. Якщо не пишуть, то я не буду квапитись у райські кущі.

— Тобі туди ще ранувато, — буркнув. — Теж дід мені знайшовся...

І знову він лишився сам. Точніше — на самоті з думками. Скільки себе пригадує, не просто жив, а кожную подію, явище, почуте свіже слово перемелював на колах думки, дошукуючись до потаємного. Від цього ще ніколи не міг втекти, хоч прагнув уже не раз. Ця осінь була найважча, проте й найрадісніша, бо він не просто думав або боровся з думками, а виливав ті трудні думи рядками віршів. Вони самі пливли, лилися, змучуючи його до краю. Влітку, як був здоровий, дужий, шалена муза рідко його провідувала; була ласкава, тиха... Чому ж вона так збурилася, захвилювалася, кинулася йому в обійми? Не навесні, як все пробуджується і зацвітає, прагнучи життя й свого продовження, а сльотяної осені, коли багно, дощі, опале пожовкле листя!.. Може, вона відчула недобре щось, дізналася в богів про те, чого не відає ніхто із смертних?.. Може... Ні, це пусте! Він, справді, ще не старий... Чому ж тоді так напосілась муза? На хворого, на ледь живого!..

Йому зробилось холодно. Укрився краще ковдрою, прислухався до метушні в будинку. Напевно, діти вбігли знадвору в хату... А раптом ці поеми і ці жагучі вірші — його остання пісня, крик лебединий його душі, що вже відчула холодний подих смерті!.. Бридня! Здоровий і молодий!.. А другий місяць хворий... В дорозі он, знепритомнівши, злякав Андрія... Хто ж це згадав сьогодні про заповіт? Таки ж Андрій, як забирав додому... Тоді він теж злякався, бо поспішав, як на пожежу... Господи, різдво ж сьогодні! Вранці його вітав Самойлов, і линув з церкви дзвін-передзвін... А Козачковський про все забув, окрім його хвороби... І згадував, здається, смерть... Ні, лиш сказав, що, не дай бог, не видужаєш... Боїшся смерті?.. Вигадки! Я ж молодий... Вмирають ще й молодші... Мені не можна, бо ще не виконав свого призначення на цій землі... Подбав би ти про власну душу! В пеклі... Якщо умру, я мушу побачить бога!.. Нащо?.. Зніму йому з очей полуду панську, щоб подивився, до чого він довів людей і землю! Всемиловичий і любомудрий!..

Вдарили врочисто дзвони, кличучи святковий люд на вечорову службу. Дзвонили в

усіх церквах, і той перегук, на диво, лиш підсилював небеський поклик, створював високодумний настрій в його душі. Він ніби бачив вулиці, якими йде в собори люд переяславський, самі церкви, дзвіниці, з яких налякано знялись ворони й хмарою закружеляли в небі...

Нараз йому відкрився той самий вид вже здалеку, із-за Дніпра... Як влітку — з травою, з листям, з пахощами, з блакиттю річки... Дзвони так само враз притихли, мов долинали із далини... Два соколи робили плавні кола над Альтою і Трубежем... Зі степу бурхав теплий, пропахлий цвітом і полином козацький вільний вітер... А небо, небо!..

Сльози йому заслали очі. Намацавши рукою ковдру, стягнув її і сів у ліжку. Потім став на підлогу. Чуючи ногами фарбу холодних дощок, дійшов до столу й, взявши папір та перший-ліпший олівець, які лежали наготові, вернувся в тепле своє пристанище... Видіння ще стояло перед очима, і чулись дзвони, й соколи ширяли в небі...

Змахнув сльозу, затис в ослаблих пальцях олівець і доторкнувся ним до паперу...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий...

Відчув, що стало тихо. Передзвін змовк... На небі вмошувалися зручніше, щоб слухати церковні співи своїх рабів... І тут неволя, гноблення!.. Раби господні... Боже, то ти створив собі раба?.. А ми, сердешні, молимося тобі, благаєм правди і милосердя! А ворон, кажуть, воронові...

Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися, а до того
Я не знаю бога.

Сльози вже не туманили йому очей. Він бачив ширше, далі, за виднокруг. Так ніби насправді вмер, і, линучи на небеса, душа його дивилася на рідний край, який вона любила і за який готова була на все. Із високості неба з журбою зорив на люд убогий, закутий люд, який живе для того, щоб годувати своїх катів... Не визволив! Не розбудив!.. Хоч щиро прагнув дати усім їм волю... Власне, для того й жив!..

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю

Волю окропіте.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Заплющив очі. Серце ще пломеніло, гупало у дзвін грудей, а думка вже спадала, немов осінній побляклий лист. На диво, не почувався втомленим, ба навіть хворим. Може, для того він і занедужав, щоб написати цей заповіт!..

— Ну, як ти тут? — зі свічкою в руці покwapно ввійшов Андрій.

Всміхнувшись, подав йому написаний допіру вірш.

Із вулиці долинув спів колядників...

Прислухався. Якись слова незвичні... Й мотив сумний; неначе це не різдво, а день скорботи... Й хто тут, у Переяславі, затяг такої дивної?..

То не ветер ветку клонит,
Не дубравушка шумит...

Перевернувся на лівий бік і — вгледів грати, камеру. Співали десь у коридорі. Ледь чутно, майже пошепки. Печалились солдатські душі, згадували своє гніздо, з якого їх забрали на двадцять п'ять гірких, нещадних років чи й на закланіє... Останні дні не може він спокійно дивитися на цих нещасних, на їхнє нежитіє. Передчуття чи просто жаль?.. І камера йому обридла. Не те, щоб він її любив раніше, — сприймав спокійніше, як вимушене й невідворотне зло. Скоріше б уже кінчалось слідство. А там — що бог дасть!.. Бог в іпостасі Миколи Першого, Орлова, Дубельта... Вони тепер для нього важать більше, ніж бог-отець, бог-син, бог-дух святий... А це — чертоги їхні, чистилище, коли за Данте... Грати — мов павутина... Який же їх снував павук?.. Ще й тінь оця...

І він заплющив очі, аби таки заснути. Чи повернутися на береги свого Дніпра, на милу свою Вкраїноньку, яку йому чи й доведеться колись іще побачити...

...Коли людина пише свій заповіт, сумління її загострюється і віднаходить у суєті прожитих днів щонайприкріший для неї гріх. Це може бути й щось незначне, проте важливе для спокою її душі. Хворіючи, Тарас згадав із жахом, що він і досі не побував у Ніжині, де вчителює його Іван Максимович, його Соха-Сошенко! Це відкриття так вразило, що він, уже одужавши, сам не посмів з'явитися тому на очі, а з'їздив спершу в Ісківці і запросив Чужбинського, з яким ще в жовтні змовився поїздити по Україні...

І ось вони, гульнувши в Лубнах на ярмарку, помчали в славний Ніжин.

В Прилуках їм перепрягли коней. І хоч була глибока, ще й темна ніч, Тарас рішуче стрибнув на сніг.

— Вилазь, Сашко, походимо, — смикнув за руку приятеля.

Той неохоче вибрався з-під накриття, кахикнув і, зачепившись за щось полою, незграбно зліз.

— Отерпли ноги, — буркнув.

— Ну ж, ну ж! — потяг його слизьким двором.

— Ой леле! Впаду і лусну... Годі! — розвеселився-таки Чужбинський. — Глянь-но,

невже світає?

— Випив ти забагато вчора, воно й того...

— Так ні ж, таки розвиднюється!

Тарас облишив приятеля і став також вдивлятися. Деся за будинком станції росла тремтлива заграва.

— Там щось горить!

— А й справді...

Полишивши свою кибитку й пожитки в ній, вони побігли споро на той "світанок" і вже на другій вулиці побачили вогонь і дим, які валили з даху непоказної хати.

— Вейс мір! Вейс мір! — волила жінка, бігаючи тісним подвір'ям.

Тарас притьмом метнувся в сіни, намацав хатні двері й рвонув за клямку. Постояв мить, щоб звикли очі, й крикнув:

— Чи є тут хто?!

Ні звуку. Гукнув іще раз, потім згріб на лаві одяг, поклав на стіл і, загорнувши в обрус, поніс із хати. В сінях зіткнувся з кимось.

— Скриньку! Ви там не брали скриньку?

— Ні!

— Ой-йо-йой!

Надворі вже зібрався натовп. Дехто носив у відрах воду і заливав, хтось кидався в огонь і дим, рятуючи убогий скарб, та більшість стояла й мовчки стежила, як знищує вогонь чуже пристанище.

— Ну що ж це ви! — гукнув Тарас.

— Ми православні, пане, а він — іудей... — розвів руками дядечко з хрестом на голих грудях, що випиналися з кобеняка.

Лише махнув рукою і знов побіг до хати.

Як винесли все, що змогли (упали крокви й стеля), Тарас дістав хустину і витер піт та сажу. Віддихався і кинув гнівно в натовп:

— Хто б не була людина, коли в біді — вона нам брат найближчий! Прийшли, аби потішитися?

— Так Мошко ж, пане...

— Людина він, як я, як ви, та ще й бідак! Допоки люди вбогі не стануть тягти в один гуж, не буде в світі правди!..

— Ходімо швидше. Коней вже запрягли, — торкнув його Чужбинський. — Квартальний он наставив вуха...

Їхали якусь часину мовчки. Тарас був прикро вражений пригодою в нічних Прилуках, а в Олександра рильце було в пушку. Нарешті, він заговорив:

— Не знав, що ти такий сміливий, аж відчайдушний.

— Стоять, спокійно дивляться... Ганьба!.. — озвався нехотя. — Та й ти, Сашко...

— З дитинства боюсь вогню. Горіли колись і ми...

— Як хитро всіх розвели по вірах, мов по в'язницях!.. Кожен страждай і гинь окремо... Ти — іудей, ти — православний, а ти — католик. Тяжко — хапай за чуба

Мошка чи Казимира й помщайсь на ньому!..

— Хто ж нас розвів?

— Царі, пани.

— Таж віри ці споконвіку...

— Чому ж від них так тягне панським духом?

Чужбинський не відповів.

Полями мела поземка. В небі на сході сонця біло займався день...

Що він, Тарас Шевченко, у Ніжині, його місцеві шанувальники дізналися десь за годину.

Першим прибіг студент ліцею князя Безбородька Микола Гербель. Вгледівши біля вікна поета, він розгубився, почервонів. Хотів, напевно, хоч привітатися, але не міг, лиш ворушив губами.

— Заходь, заходь, юначе, — прийшов йому на допомогу. — Пробач, що ми ось з Олександром Степановичем ще не при фраках... Тарас, — подав правицю. — А як тебе назвали батько-мати?

— Микола я... — спромігся-таки на слово. І враз його немов прорвало: — Господи! Невже я справді бачу Кобзаря? Аби ви тільки знали, як люблять вас у Ніжині! Студенти ваші вірші напам'ять знають, кожен в кількох примірниках переписав і розіслав знайомим, рідним і "Кобзаря", і "Гайдамаків"!..

Тепер Тарас знімав. Він чув не раз похвали своїй поезії, але такої пристрасної і по-дитячи щирої ще не було.

— Чим пригощатимемо ми дорогого гостя? — спитав Чужбинського. — Чайком чи ромом?

— Дякую. Не клопочіться. Рому я не вживаю, а чай вже пив. Ви ліпше, коли такі ласкаві, щось напишіть ось до альбому...

Дістав з-за пазухи грубенький зошит і простягнув поспішно Тарасові.

— Що ж написати? — тихо спитав Тарас.

— З нових поезій, прошу.

Згадавши раптом, що тут, у Ніжині, в ліцеї князя Безбородька колись навчався Гоголь, Тарас узяв перо, вмочив його в чорнило, що й тут уже стояло наготові, і написав в альбом рядки із вірша, присвяченого цьому титану.

До номера, сьак-так постукавши, тим часом вбігло душ шість чи сім. Студенти, якісь пани. Хтось упізнав Чужбинського, а хтось його, зчинився гамір, шарварок...

Тільки на другий день Тарас спромігся вийти на божий світ, щоб пошукать Сошенка.

Світило ясно сонце й дзвенів капіж. Вже на підході була весна — пора мандрівок, зустрічей. Минає рік, як виїхав із Петербурга, а в Чорноморії не побував...

— Добридень вам! — спинив якусь бабусю... — Десь тут живе Сошенко, вчитель...

— Іван Максимович?

— Еге, еге.

— Он дім під в'язом, бачите? У ньому він і проживає, Іван Максимович.

Бабуся собі пішла, а він стояв, дивився на чепурну оселю, і Петербург його гіркої юності проходив тихо перед очима... І лід Неви, і Літній сад, і перша зустріч із земляком, що повернув так круто його життя... Вже майже вісім років вони не бачилися! Яка ганьба... Не міг тепер збагнути, що не пускало його сюди... Невже Маруся й досі стоїть між ними?.. Мабуть, виною тут живопис, точніше, вірші, які й тоді вже владно вривалися в його життя і раз у раз відштовхували на другий план малюнки та малювання... На зустріч з давнім другом, хрещеним батьком себе такого, яким оце стоїть на ніжинській зимовій вулиці, він мусив би прийти художником, славетним учнем Карла... А чий же він славетний учень у віршуванні? Нічий!.. У цьому, певно, і суть його метаморфози. Майстер не може бути чиймось учнем, він — сам творець, початок, а не продовження... І не кінець!..

Всміхнувся нежданій римі... Хтось у вікні згойднувся тінню... Може, Іван Максимович?

Сошенко справді вибіг йому назустріч. Зрадив до сліз. Одразу ж затурбувався:

— Чого це ти, Тарасе, такий блідий?

— Пусте! Хворів.

— Одужав?

— Ти знав Андрія Осиповича?

— Ні...

— Я й забув, що ти уже поїхав із Петербурга... Так лікар цей живе й працює нині у Переяславі. От він мене й порятував... Ну, як ти тут, Іване? — обняв Сошенка знову.

— Живу... Вже, власне, я в Немирові. Затримався через хворобу...

— Малюєш?

— Трохи.

Лише тепер Тарас завважив, що друг його у чому був, у тому й вибіг.

— Простудишся.

— А я такий, — всміхнувся Іван Максимович. — Прощу, прощу до хати!

Іван постарів вельми, проте зробивсь кремезнішим і кращим з виду. Мабуть, йому пішло на користь життя у Ніжині, на Україні.

Будинок мав світлицю та дві кімнати, двері в які вели з світлиці. Не розкіш, хоч і краще того, де жив у Петербурзі.

— Серденько, це пан Тарас Шевченко, — підвів Іван Максимович його до русої, низької станом жінки.

— Який у біса із мене пан... — зустрівся з синім поглядом. Узяв пухкеньку ручку й поцілував.

— Мені Іван Максимович про вас не раз розповідав, — сказала просто. — Вірші у вас такі всі жалібні...

Вона дістала хусточку і швидко вийшла у коридор.

— А це моє козацтво! — гукнув Іван, побачивши, як відчинились одні з дверей і на порозі стало одразу двійко діток; рожеволицих, з синіми, як льон, очима...

Тарас добув гостинці, які припас ще у Лубнах, і дав малим Сошенкам. Ті узяли й

вернулися в свою кімнату.

— Ти часу, брат, не гаяв, — сказав Тарас. — Не те що я.

— І досі ще неодружений?

— Ніхто не йде за мене.

— Прибіднюєшся, — примружив очі Іван Максимович. — Я не забув...

— Марусю? — здивовано спитав Тарас. — Послухай, коли б не знав, сказав би, що це вона!

— Я однолюб.

Хазяйка ввійшла уже осміхнена, тримаючи в руках карафу та скатертину.

Обід був досить скромний, проте смачний. Горілка добра, ніжинська. А бесіда проста й привітна. Згадували здебільш столицю та Академію, яка була така близька й така уже далека...

Надвечір вийшли з хати і тут, на вольній волі, заговорили про наболіле.

— Може, побув би ще?.. — сказав Іван.

— Ні. Ми з Чужбинським йдемо сьогодні в зібрання панства ніжинського. Ти будеш там?

— Мені такі розваги не по кишені.

— А я ходжу. Цікаво, знаєш... Дивишся, на що зійшли нащадки старшин козацьких, і розумієш глибше, що з нами сталося, куди йдемо і як нам далі бути...

— Ти все шукаєш правди, не вгомонився?

— Хтось же її повинен колись знайти.

— А як живопис? Щось я давно не чув про тебе як про художника...

— Працюю в Києві, художником Археографічної комісії, мандрую скрізь по Україні, дивлюся, мислю і прикидаю, як би його...

— Купити добрий хутір?

— Ні, не вгадав, — нахмурився. — Моя турбота, як би дати людям волю, випрягти їх із кріпаччини...

— Тихіше! Бачиш, ходять...

— Я тихо й так, не бійся.

— Казав же я, що вірші тобі нашкодять тільки, що ти зіб'єшся з праведного шляху!

— А де він, шлях той праведний? — спитав уже сердито.

— Твій шлях — живопис. Маючи такий талант малярський, займатись чимось іншим!..

— У мене є ще два таланти, — глухо сказав Тарас.

— Аж два? Які?

— Один із них — поезія. А другий... Я не знаю, як зветься він. Можливо, совість...

— В чому ж він виявляється? Ти, може, став, Тарасе, писати духовну музику? — спитав Іван насмішкувато.

— Не можу я спокійно дивитися на те, як гине в неволі все, що вистраждав народ впродовж тяжких століть, що, власне, є його єством, душею...

— Тарасе, ти — художник, покликання твоє — святе мистецтво!

— Мистецтво — це не іграшка, а боротьба за істину. Байдужість — смерть для будь-якого виду цього діяння, брате... В кого душа не рветься в бій за правду, той не митець. І не поет тим паче!..

— Змінився ти... — сказав Іван Максимович і посміхнувся сумно. — А я собі учительствую... Плоджу дітей...

— Ти міг би теж підпомогти... Студенти народ гарячий, чесний... Укинь зерно — і виростає колос...

— А як мене за це в хурдигу вкинуть, хто годуватиме моїх дітей? — спитав Іван Максимович.

Йшли далі мовчки. Вечір ставав усе густіший. Низькі, важучі хмари лягли на них, на місто. Зривався вітер.

— Зранку була весна, а це зима вернулася, — сказав Іван.

— Нема нічого вічного, як каже нам Соломон... Весна прийде, розквітне ще Україна...

— Дай боже. Ти не гнівайся... Я не борець... Прибили нас, поламали... Ти бачив, як ламає в грозу хліба? Он декабристи...

— Ми мусимо підвестись знову, стати на рівні ноги!

— Зламають ще раз...

— Встанемо і після того!

— А як зітруть з лиця землі?

— Народ не можна стерти. Царя, панів не стане, а люди будуть вічно!

І знову змовкли. Вітер бив у лице, примушував схиляти низько голови.

— Он твій трактир, — сказав Сошенко, вказуючи на дім, що був освітлений ясніше інших. — Мабуть, я вже вертатимусь...

— Ну що ж, вертайся.

— Діти... — розвів руками.

— Славні вони у вас.

— Пора й тобі пристати десь до берега. Не молодий. Це ж котрий тобі пішов?

— За тиждень буде вже тридцять два... А може, брате, й краще, що я собі бурлака. Сьогодні тут, узавтра там — як вітер!

— Прошу тебе, побережись. Такі розмови, знаєш... — подав холодну руку.

— Побережусь, — обняв Тарас товариша. — Спасибі тобі за все!

— Не гнівайся...

— Всього тобі найкращого!

Провів очима рідну сутулу постать друга і рушив сам у хуртовину, що вже гуляла вулицями...

...Чернігів, куди вони з Чужбинським помандрували з Ніжина, подарував одразу двох чудових, щирих друзів — Іллю й Андрія Лизогубів. Про них він чув іще два роки тому від Репніних, і сам їм був знайомий по розповідях із тих же вуст. Та по книжках. У Седневі, де він не був раніше, його зустріли просто, без церемоній, як добре знану й рідну усім людину. На другий день дали йому майстерню, — в якій трудився іноді

Андрій Іванович, молодший із двох братів, — замовили аж два портрети та ще й поклали за них ціну навмисне удвоє вищу, ніж він просив...

Із кручі над ще закутим у кригу Сновом йому відкрився чарівний вид на річку, луки й темний сосновий бір, що підпірав високе, вже весняне блакитне небо. Верби хилили голе рожеве віття, і в ньому, наче в косах, тремтіло, плуталося проміння...

— Тут гарно в нас, — прийшов Андрій Іванович. — А навесні, як все цвіте, як солов'ї!.. — підвищив голос. — Сядеш отут на лавочці й замреш, п'ючи ті чари... Треба, щоб ви діждались тут солов'їв!

— Спасибі, — сказав Тарас, схвилюваний його люб'язністю. — Я радий буду...

— Ми вам не докучатимем. Пишіть собі, малюйте...

— Не знаю, як і дякувати...

— Нема за що. Ви трудитесь для нас усіх, а може, правду кажучи, й один за всіх.

— Гадаєте, що всім усе байдуже?

— Не зовсім так, — нахмурився. — Багато з нас у серці, там, де не видно справникам та губернаторам, бунтує, чинить опір і сподівається на щось таке, чого і сам не уявляє точно...

— Ви теж?

— Звичайно, — просто сказав Андрій Іванович. — Мій брат Ілля служив при князеві, як той був, — царство йому небесне, — ще губернатором Малоросії...

— То й що? — так само щиро спитав Тарас.

— Тоді вони обое, Репнін і брат, хотіли звільнить селян, одкрито про це висловлювалися, і в Петербурзі те сприйняли ледь не за бунт. Варвара вам не розказувала?

— Вона всю прю із князем обволікала в якийсь туман.

— Туману там і справді було достатньо, — зітхнув Андрій Іванович.

Вони пройшлися парком. Біля крислатої старої липи спинилися.

— Це ж скільки їй? — спитав Тарас.

— Літ двісті, а може, й триста...

— Козацька липа.

— Справді...

— А що про наші часи казатимуть онуки й правнуки?

— Хто знає...

— Щось погане. "Невольники, пропащі душі", — скажуть!

— В неволю кожен може, як лихо, вскочити.

— Це так. А вирватися не кожен здатний! Рабство страшне стократ, коли зламає в душах порив до волі.

— Істинно.

— Мене до сліз обурює безсилля наше, лінощі душі і тіла, прагнення заплющить очі, влізти в якусь шпарину й тихо там затаїтися. Народ твій гине — байдуже, земля гірка від поту й сліз твоїх братів по племені — пусте, я тільки вірнопідданий, я ані-ні...

— Така вже доля наша...

— А може, ми такі, як наша доля? Слабких ніхто не любить, не поважає. А ми ще й тішимося своєю слабкістю та м'якотілістю, пускаємо її на люди, на посміховисько, як це робив пан Квітка-Основ'яненко і роблять пан Гребінка та пан Куліш!

— Негоже вам, Тарасе, так збиткуватися над товариством своїх колег...

— Хіба казати правду — то збиткуватися? Такий народ, а ми його принижуюмо, навмисне робим блазнем, розцвічуючи йому матню. Народ — філософ, воїн, поборник волі, правди, а ми — під грушу, з роззявленим сонливо ротом, в який упасти має достиглий плід!..

— Колючий ви.

— Ображений! На хуторі ми насиділись, треба уже виходити на шлях вселюдський. Прадіди ходили ним, не хияючи в поклони стрічним голови, і нам не личить плентатись по манівцях!

— Тарасе, ви говорите, немов пророк. У мене аж мороз пробіг по спині.

— То сон з душі тікає, — пожартував.

— Ну, ви і мертвих збудите, — сказав Андрій Іванович і взяв його під руку. — Ходімо. Час обідати... А може, ви, Тарасе, і є труба архангельська для України?.. — спитав уже біля порога.

— На жаль, лише глас вопіючий серед пустелі...

У залі вони застали сцену, яка одразу змусила забути мудру бесіду. Ілля Іванович натхненно грав на кобзі, а крихітна дворічна Ліза кружляла в танці. Вгледівши свого татуса, вона підбігла ласочкою і пригорнулася йому до ніг.

Тарас відчув, як порожньо довкола нього й сумно; аж ноги йому взялися холодом...

— Мій, мій, — дзвеніла вже на руках.

— А дядя он сиріткою...

— І дядя мій, — метнулася мала до нього.

Узяв, притис до серця. Щоб не побачив хто-небудь невольних сліз, що наворачталися йому на очі, віддав дитину батькові, а сам пройшов аж до вікна.

— Прошу, прошу до столу! — ввійшла Надія Дмитрівна. — О, доня вже примостилася на звичнім місці?

Ліза вся стрепенулася, удаючи, що хоче втекти від мами, і, сміючись, сховала личко на татовому плечі.

Обід тривав години дві. Було, напевно, біля десятка, а може, й більше перемін. Як подали наливки, в їдальні вже zostались тільки Тарас та двоє братів-господарів.

Випивши чарчину-другу, Ілля Іванович набив коротку люлечку і запалив.

— Химерна річ історія, — промовив з хмарки диму. — Щоб декабристи взяли, скажімо, гору, Росія тепер була б якоюсь зовсім іншою...

— І наш Кобзар співав би не ті пісні, — додав Андрій Іванович. — Кріпацтва вже не було б...

— Я згоден віддати все за волю, — сказав Тарас.

— І свій талант, і славу? — спитав Андрій Іванович.

— Хоч і життя!

Запала тиша.

— Звичайно, це вам робить честь, Тарасе, — озвався невдовзі старший Лизогуб. — Проте вогонь, який горить бурхливо, скоріше гасне...

— Скільки ж нам, батьку, тліти? Стямимосся — аж тільки попіл!..

— Може, потрібно більше добрячих дров? — устряв Андрій Іванович. — Одне поліно, кажуть, це ще не вогнище...

— А де їх візьмеш! — жорстко сказав Тарас. — Усюди хмиз та головешки.

— Істинно, — зітхнув Ілля Іванович. — Перевелися козаки... Колись ми теж тяглись до братства, мислили... У Києві була масонська ложа, що звалась "З'єднані слов'яни"... Микола-цар на все наклав свою ведмежу лапу, все придушив.

— Я чув, що й нині в Києві є щось таке... — сказав Андрій Іванович.

Тарас аж дихать перестав:

— Масони?

— Ні. Чи братство, чи товариство... Хтось на Контрактах мені шепнув...

— А як знайти їх?

— Діло це небезпечне, й тому таємне. Може, спитати слід у Костомарова. Є в Києві такий поет, історик...

— Той, що писав про мене в "Молодику"?

— Так.

— Він напевно відає. А що вони за люди, яку поставили собі мету? Слов'янство теж? Чи воля?

— Не знаю, — знітився Андрій Іванович. — Я не спитав, не поцікавився...

— Перевелися козаки... — у голос думав Ілля Іванович, окурюючи себе димком. — Бо кожен сам по собі, бо в кожного, як кажуть, хата скраю...

— А ти, Ілля, хіба живеш останні двадцять років біля майдану? — спитав Андрій Іванович.

— Я відставний полковник його величності, й мені не можна мислити, не передбачено, — розвів руками.

— Всі ми вже відставні... — зітхнув Андрій Іванович. — Зійшли з дороги... Кожен щось нишком думає, щось береже в душі святе, про щось тихенько марить...

Тарас їх мовчки слухав, а сам вже рвався в Київ, до таємничих отих людей, що прагнуть дії, діла чи хоч обурюються суспільним злом.

— Ільку Івановичу, завтра одразу ж після сніданку прошу в майстерню, будемо писати портрет, — сказав рішуче.

— Слухаюсь!

— З собою мати: голову, веселий настрій та пудів два терпіння, — додав Андрій Іванович.

— Терпіння нам не позичати... — пихнув димком старий вояка. — У світі, мабуть, нема людей, терплячіших від українців...

— Я — виняток, — сказав Тарас. — Добраніч!

— Коли щось треба буде, то ви гукніть Григорія, — устав Андрій Іванович. — Він

спатиме у тому ж флігелі.

— Спасибі. Я обходжуся без слуг, своїми силами.

Знов попрощався й вийшов.

На землю вже спадав весняний вечір. Лункий, тривожний трохи й виповнений ще ледве вловним запахом кори, бруньок і талих вод. З села доносив вітер дівочий сміх... Над лісом сходив місяць, і лід на річці зблискував холодним сяйвом... Добрі, порядні люди ці Лизогуби, проте від них не вельми користі народній справі... Може, якби Ілля Іванович мав менше літ, то б досвід його полковницький і знадобився... Як жаль, що вбили Якова!.. Можливо, ті, що в Києві... А раптом це лише чутки, відгомін тих масонів?.. Поїхати б негайно, зараз же!.. Ні, треба ще подумати. І виконати, що обіцяв... Ти й справді горіти мусиш стриманіше, бо на вогонь приходять не тільки щирі друзі, а й вороги. Всі села, усі міста обплутані жандармським кодлом, нишпорками. А скільки тих, які завжди готові продати брата, вислужитися!..

Майстерня його зустріла мороком. Знайшов свічник зі свічами і запалив. Узяв з кутка аж кілька готових полотен, які йому подарував господар, і вибрав з них найліпше... Він зробить темне, з коричневим відтінком тло, і з нього, ніби з півми, в яку поверг імперію Микола Перший, висяюватиметься лице людини, світла її душа; людини, що вмила руки, як розпочався неправий суд над волею і рідним краєм... Коли людину чесну примушують ставати катом, вона приносить в жертву сама себе...

Гойднувся вогник свічки, поволі стих і знов гойднувся. Звідки в майстерні вітер? Двері ж він зачинив...

— Пробачте... Ви Тарас Шевченко?

Біля порога стояв міцний, високий чоловік. В кобеняку, в смушевій шапці та... при пістолі й шаблі!

— Здається, я... — всміхнувся.

— То я до вас. Добри вечір!

— З ким маю честь? — не вірив своїм очам.

— Я з лісу.

— По дрова, мабуть, їздили?

— Ні, там живу.

— А-а, ви лісничий! Проходьте ось, сідайте.

Гість не примусив просити ще — пройшов і сів на лавці, відсунувши книжки, папір. Зняв шапку.

— У лісі я переховуюсь, бо припекло. Спалив одного дуку, ну й сіли мені на хвіст...

— То ви?.. — не зміг сказати "розбійник".

— Так, гайдамака, — мовив статечно гість. — Читав я ваші книги. Й оце прийшов порадитись...

Тарас аж сів од подиву.

— Вас не захоплять зненацька тут?

— Ні. Я не сам.

— Якої ж ви хотіли ради, хлопці?

— Набридло жити вовками. Все по лісах та по яругах бродимо... Дружин, дітей не бачимо... Та й, правду кажучи, панам від нас так само шкоди, як псам від бліх. Ну спалимо якогось там, ну всиплемо комусь київ, щоб ними не допікав селянам... А їх же, цих недолюдків, довкола сотні, тисячі! Їх бережуть жандарми, військо. Що ми супроти них!..

— Це правда, — не скоро сказав Тарас. — Вас жменька, їх — легіон... І все ж вас більше!

— Як то?

— Простих людей, трудящих на світі тьма, а панства трохи.

— Трохи, та в них є гроші, зброя і є солдати, набрані з тієї тьми! Й вони гуртом тримаються, свої добра оберігають купно.

— У цьому, мабуть, і заковика. Купно! Коли і ми всі разом за діло візьмемося, панів, жандармів з царствующими особами зідме як вітром!

— Разом... — протяг непевно. — Хто ж нас збере до гурту, дасть нам у руки свячену зброю, вкаже, коли й на кого вдарити?

— Ми з вами.

— Я?

— І ви, і всі, кому несила бачити в неволі ближніх...

— Все це лиш балачки, — нахмутив чорні, широкі брови лісовик. — А що робити треба?

— Збирати силу й ждати.

— Чого?

— Повстання.

— Хто ж нам про нього скаже, батьку?

Тарасові аж серце стислося від того слова. "Батьку..."

— Як потече мерзенна панська кров, — сказав, підвівшись для урочистості, — тоді виймайте і ви ножі!

— Що ж, будемо збирати силу. Хлопців пошлю по селах нишком... Мені пора. Прощайте!

Тарас не зміг утриматись. Схвильовано обняв нічного гостя й поцілував.

За мить у хаті вже не було нікого. Гойдався вогник свічки та пахло талим снігом і тютюном...

Надворі, десь у парку, заухкав сич. Погавкали ліниво пси. І знову стало тихо.

Не вірилося, що це не сон, що гайдамака — справжній! — був тут, просив поради в нього... Яка ж могутня сила таїться в слові, мовленому крізь біль душі!.. Як жаль, що він не здумав дати йому свого послання до мертвих і до живих!..

Прислухався. Навкруг стояла тиша. Високий вогник свічки горів, ледь-ледь потріскуючи...

...Вже місяць жив навпроти через Хрещатик і не наважувався зайти до нього і познайомитися. Чекав нагоди. Добре знав по собі, що діло це делікатне й настирливість та нетерплячка тут можуть лиш нашкодити. Поклав собі, що з'явиться до Костомарова

не сам, а з кимось і не питає про те, що чув від Лизогуба, а ждатиме, коли той сам відкриється.

Нарешті, вже як Київ залитий був вишневим білим цвітом, прийшов до нього в номер новий його знайомий, чиновник канцелярії генерал-губернатора Гулак Микола і запитав, чи він не хоче скласти йому компанію і завітати разом із ним до Костомарова, який живе тут недалеко. Звичайно, він погодився. Відклав роботу мовчки й став одягатися.

— О, геть забув, тобі привіт, Тарасе, від Білозерського! — згадав Гулак. — Вас познайомив колись Куліш.

— Спасибі. Я пригадую його лице...

— Між іншим, він упевнений, що ти, Тарасе, геній.

— От молодець! Нівроку, не поскупився! — пожартував.

— Він пише, що в нього був Іван Посяда, якому ти читав "Івана Гуса" й "Псалми Давидові".

— Написане, аби читали... А що?

— Ну... Може, не варто всім показувати твої останні твори... Такі, як "Сон", "І мертвим, і живим..." або "Кавказ"...

— Іван не "всі", — нахмурився. — Та й ти...

— Є всякі люди...

— Знаю. І все ж читатиму, бо крізь цензуру їм не пройти, а людям треба правди, а люди мусять знати, до чого ми вже домовчалися.

Гулак погладжував тоненькі бачки, що оторочували йому лице, й ледь-ледь помітна усмішка блукала в його устах.

Майбутній пан професор (за місяць мав читати пробну лекцію) зустрів їх без захоплення, увесь іще в своїх книжках, в історії. Коли ж почув, що перед ним Шевченко, змінився враз.

— Пробачте! Я мав би сам прийти до вас, представитись, та все діла... — тис руку й крізь окуляри пильно вдивлявся в очі, в його лице, — Я чув, що ви живете поряд, у номерах... Простіть, що так...

Він був смаглявий, з вусами та бородою-баками, одягнений охайно й вишукано, немовби знав, що будуть гості в хату.

— На перший раз прощаємо, — великодушно сказав Тарас. — Оскільки ми самі такі... — всміхнувся. — Щоправда, кари він не мине, — звернувся до Гулака. — Нехай за це пригостить нас гарячим чаєм з ромом!

— Хоч з боку права тут трохи тее... — підніс Гулак великомудро палець.

— Та бог простить! — закінчив Тарас за нього. — Оскільки в нас всуціль безправ'я...

— Мамо! — гукнув господар весело. — Чи можна якось нам самовар?

— Добридень вам, — ввійшла вже літня пані.

Гулак нагнувся мовчки й поцілував її не дуже тендітну руку.

— Мамо, оце Тарас Шевченко, — сказав їй син.

В очах у жінки тихо сяйнув щасливий подив. Не встиг Тарас озватися, як був уже в

її обіймах.

— Коля мені читав... — промовила, поцілувавши його в чоло. — Спасибі!..

Коли пішла на кухню, Гулак сказав неголосно:

— Вона також, Тарасе, із кріпаків...

— Сідайте, прошу! — поспіхом звільнив од книг два крісла господар дому.

— Сядемо, — сказав Тарас і перший впав у крісло. У нього був сьогодні щасливий день! Якщо цей пан професор — кріпаччин син, сам бог велить їм зблизитися і далі йти плече в плече. Історія, якої він навчатиме своїх студентів, може для діла стати зброєю...

— Ну, як вам Київ після Санкт-Петербурга? — спитав господар.

— Київ... — зітхнув Тарас. — Коли тому три роки я, вже дорослим, вперше на нього глянув, серце сльозами вмилося...

— Цікаво, — презирнувся із Гулаком. — Що доброго вам пощастило вгледіти в пільмі віків?

— Самі віки. Історія, — яка б вона там не була, — безцінний скарб. Народ, держава, місто, які жили, боролися і мають що згадати, і в слабості — могутня сила. Досвід всіх поколінь незримо присутній в нас, дає снагу нам вижити в лиху годину, встояти, коли вже й сила вичерпалася. Минуле — те коріння, яке тримає, живить, жене угору древо буття народу...

— Хто вам читав історію? — спитав Гулак.

— Де?

— В Академії.

Тарас лише махнув рукою.

— Звідки тоді у вас такі знання, такі думки? — подався і Костомаров.

— Ходив, дивився, думав... Щасливий біг історії вганяє в сон, загойдує, а драматичний чи трагедійний навіть, яким для нас не поскупилась доля, примушує частіше битись серце, шукать причини, прагнути нових шляхів — суть мислити, духовно жити!

— Дивно... — озвався знову Костомаров. — По "Кобзарю", хоч там і є козаччина, не скажеш, що ви такий... Вже "Гайдамаки", правда, дають підставу думати...

— Поет — ріка, а не болото, — мовив на те Тарас. — Застоявся — і вже заріс кугою, занапастивсь.

— Миколо, ти послухав би його нові поеми! — сказав Гулак. — Там "Гус" один!..

— Поема про Яна Гуса, чеха?

— А що хіба? — спитав Тарас, нахмурившись. — Великий був слов'янин!

— Слов'яни мене також цікавлять... Розкидана і тим ослаблена могутня сила! Шафарик з Ганкою відчули це, замислилися...

— Він присвятив поему якраз Шафарикові, — сказав Гулак.

— Ось бачиш, бачиш!.. — захвилювався такий статечний з виду Костомаров. — Чи я тобі не говорив, Гулаче, що ця ідея проситься сама до рук, що в ній є ключ до істини!..

— Прощу до столу.

— Мамо, та що ж це ви! — метнувся Тарас у двері, біля яких з'явилася із самоваром Миколина привітна мати. — Троє таких лобів у хаті, а ви самі несете!

— Він не важкий, — всміхнулася. — А Колі я не довіряю таких речей — ошпариться. Він знає тільки свої книжки.

— Де ставити?

— Отут, отут, посеред столу... Дякую. Ви так з ним ловко справились.

— Я ж, мамо, був і кухарем, і козачком...

— Спізнав, почім ківш лиха?

— Не побажаю того нікому... Двадцять чотири роки, мамо!..

— Тарасе, ти нас посрамив, — ввійшов Гулак. — Столиця є столиця! А ми...

— Ослаблена могутня сила, як кажуть пан професор.

— Ну, бережись, Миколо, попав Тарасу на зубок! — сказав Гулак господареві.

— Сідайте вже, будь ласка, — всміхнулася мати.

— Хто де, а я до рому ближче!

— Так любите, Тарасе, ром? — спитав лукаво Костомаров.

— Чай з ромом, братчики, велике діло!

Помітив, як Миколи презирнулися, і зрозумів, що він на правильному шляху до братства чи товариства, яке шукав. Виходить, що й пан Гулак... А виду не подавав!..

— Беріть ось мед, ось тістечка, — припрошувала люб'язно пані Костомарова.

Розмова раптом згасла. Тарас пив чай, розказував смішні билиці, яких наслухався під час мандрівок по Україні. Невдовзі встав, подякував і, пригадавши ніби якесь нагальне діло, пішов мерщій додому, у свій трактир із номерами.

За кілька днів нагрянув сам. Із зошитом іще ніде не надрукованих своїх поем та віршів.

Матуся кудись пішла, й Микола його прийняв під вишнями, які цвіли в садочку побіля двору. Гула бджола, ласкаво гріло сонце, й співало птаство...

— Господи, яка краса!.. — сказав Микола, мружачи щасливо очі. — Жити б, людей любити б...

— З раю зробили пекло, — хмуро сказав Тарас. — Оце б поїхать знову в своє село, й не можу, боюсь, що серце уже не витримає...

— Погано там?

— Галера, полон турецький... Доки ж це все триватиме?

— Ніхто того не знає...

— А треба знати, брате, хтось мусить знати!

— Може, один господь...

— Залиш його у спокої. Він нас давно не чує, давно забув.

— То тільки так здається...

— Самі щось маєм думати!

— Коли б гуртом, усім слов'янським миром... — сказав не скоро Костомаров. — З'єднати б усіх слов'ян...

— Для чого?

— Для братства й волі...

— Скинути б під три чорти царів, панів та підпанків! Щоб тільки воля, рівність і щастя всім!

— Тихіше!..

— А-а, кат би взяв цю тишу! — рубнув об стіл ребром долоні. Проте понизив голос:

— Набридло жити пошепки... Так ніби ти не вдома, а в підсусідках...

— Як кажуть, мовчи глуха — менше гріха.

— Або отак:

Од молдованина до фінна

На всіх языках все мовчить,

Бо благоденствує!..

— Це ж звідкіля? Щось я не чув такого.

— З мого "Кавказу", — вийняв з кишені зошита. — У мене тут новеньке, таке, що панству й цензорам, як хрін у ніс!..

— "Ян Гус" також?

— Поему цю назвав я "Єретиком"... — гортаючи, сказав Тарас. — Ось слухай...

Щоб усі слав'яне стали

Добрими братами,

І синами сонця правди,

І єретиками

Отакими, як Констанцький

Єретик великий!

Мир мирові подарують

І славу вівіки!

— Тарасе, братику, так ти ж немов заглянув мені у душу! — схопився з лавки Костомаров. — Ти висловив мої думки!.. Давно ти це написав?

— Ще восени, Миколо, у Переяславі.

— Ні, тут без бога не обійшлося... Це ж треба!.. Ми в ту пору якраз так само думали і говорили...

— То просто час такий настав, Миколо, — сказав Тарас. — Наш гнів шукає виходу.

— І все в одному напрямку!

— Та ні... Слов'янська єдність лише один із засобів, а не мета...

— Тобі Гулак нічого не говорив? — не слухав його Микола.

— Ні. Ми не бачилися від того дня.

— То я скажу, — нервово зняв окуляри. — Ми хочемо, щоб ти також був з нами... у Товаристві святих Кирила і Мефодія!..

Тарас зітхнув полегшено. Воно таки існує, це Товариство! Є люди й тут, у Києві, яким уже несила терпіти, мовчки ждати, коли десь хтось розмислить про їхні дні прийдешні й подасть народу волю, як подають старцям окраєць хліба!

— Згоден до нас пристати?

— Можна... — зиркнув на трохи зляканого Миколу й пожартував: — Якщо звелиш

подати чаю з ромом.

Той розгубився.

— Чаю? До чого тут, Тарасе, чай?

— Ну... можна й ром без чаю...

Микола сів.

— Не віриш, що ми створили Братство? — спитав невдовзі.

— Вірю.

— Тоді чому ж ти...

— Хочеш, щоб я ридав від щастя чи бив себе у груди й кричав "ура"?

— Принаймні...

— Я радий вам. Признаюсь, що сам шукав, що прагнув з вами зустрічі.

— Ти знав про наше Товариство? Давно? Від кого? — вражено спитав Микола.

— Можеш не хвилюватися. З надійних вуст.

— Хтось розповів... Без відома... Не поспитавши дозволу! — терзався й далі Костомаров. — Це може зле скінчитися...

— Не потерпай! — махнув Тарас рукою. — Страх нас скував міцніше од всіх кайданів. До біса страх! Ми ж козаки.

— Ну, добре... — всміхнувся криво Костомаров.

— Сиди і слухай.

— Що ж ти мені читатимеш, "Єретика"?

— Ні. "Сон", комедію. Написану ще в Петербурзі...

Микола сів зручніше, примружив гарні очі — в пухнастих довгих віях — і мовив тихо:

— Слухаю...

Від перших же рядків поеми його лицем пройшла легка судома, здригнулись вії, очі зробились круглі.

— Господи!..

— Не заважай!

...А братія мовчить собі,

Витріщивши очі!

Як ягнята. "Нехай, — каже, —

Може, так і треба".

Так і треба! бо немає

Господа на небі!

А ви в ярмі падаєте

Та якогось раю

На тім світі благаєте?

Немає! Немає!

Шкода й праці. Схаменіться:

Усі на сім світі —

І царята, і старчата —

Адамові діти...

— В тобі сидить, Тарасе, чи бог, чи сам люципер... — сховав лице в долонях Костомаров.

— Ти слухай, слухай, братику!

Читав і сам проймався страшною силою її рядків. Чи то на нього діяв так Костомаров, який сидів і слухав, закам'янівши, чи він збагнув на відстані двох довгих літ і те, чого раніше не помічав у цій своїй поемі. Місцями аж не вірилося, що сам писав, що це його творіння, його дитя. Це суд, це вирок смертний панам, царям, усьому самодержавству!.. А ти, Миколо-брате, злякався, що хтось комусь шепнув на вухо про Товариство...

Як дочитав, стояла довго тиша. Кувала десь зозуля... Дзвенів невтомний бджолиний гул... Зривався часом вітер, і білий цвіт спадав на стіл, на землю...

— Ти зазирнув, Тарасе, туди, куди ніхто не міг, не смів ввійти, — сказав, нарешті, Костомаров. — Це страшно й солодко... І небезпечно!

— Знаю...

— Ти не образишся на нас за те, коли ми всі — не дай бог чогось поганого! — казатимемо, що ти не був у Братстві, "не состоял"?

— Байдуже...

— Бережених бог береже!..

— А де ж твій чай? — нахмурився. — Ти ж обіцяв.

Микола притьмом метнувся до хати по самовар. Аж з вишні сипнуло цвітом...

...Ні, він не міг сидіти дома й ждати! Чужбинський ще раненько кудись подався, взявши з собою й Сажина, — вони жили тепер утрюх неподалік Козиного болота, — й залишив його самого. Коли б таки самого, то він знайшов би діло, а то ж удвох з прочаночкою, з якою стрівся вчора в Печорській лаврі. Та вже якби із нею, то б він не нудив світом, а щебетав би, вився довкола милої, а то ж із серцем тільки, в якому та пташина змостила собі гніздечко!.. Звідки воно найшло на нього і де взялося?.. Любо сидів собі, дивився на задніпровську велично-вічну далеч, розмислював про рідний край, і раптом ніби янгол торкнувся крилом його душі, промовивши її вустами: "Мамо!.."

Вийшов, немов сновиди, з хати й побрів нагору, в інший від Лаври бік. Боявся, що прибіжить дочасно й півдня сидітиме біля трактиру, в якому вона жила. Негарна, непоказна, а вся якась, неначе... Якась така... Не міг сказати, визначити, чим прихилила його до себе дівчина... Тим дивно ніжним "мамо!", чи поглядом, в якому стільки було тепла, чи усмішкою, що, ніби зайчик сонячний, весь час блукала в її вустах... Пішов слідом, не сміючи озватись словом, стрітись з її небеським зором... А потім ждав у парку, й таки діждався, і познайомився, і змалював для них пейзаж, який сьогодні має вручити їм, бо дівчина ходила тільки з матір'ю... Забув, як звати дівчину!.. Чи й не спитав... Йому було достатньо того, що знав. Ні в кого нема такого голосу! По ньому він впізнає її між сотень... "Мамо!.." Хорал, пеан, симфонія!.. Він міг би зараз, тут же, намалювати її портрет — так чітко закарбувалися у серці, в пам'яті прості й чарівні

риси її лица... Ішов уздовж старого валу й перед собою весь час виразно бачив її... Аж дивно — матері не пам'ятав, хоча вона не відпускала доньки ані на крок!.. Такого з ним ще не траплялося. Мав добру пам'ять. Чітко тримав усе побачене й міг уявити його собі за місяць, рік, а тут іще й доби немає, як він востаннє бачив лице тієї жінки...

Крізь Золоті (убогі вже!) ворота неквапно вийшов на шлях, що вів через пустир у бік університету та Василькова, куди він мав у скорім часі їхати розкопувати якусь могилу. Сонце вже піднялось високо й добряче гріло. Славно, що не забув надіти свого бриля. Волосся, хоч відросло, було рідке і немічне, зовсім не те, яке він мав півроку тому, доки не захворів. Це б зараз йому оту свою стару чуприну!.. Куди ж це ти звернув, козаче? Мабуть, хитруєш, хочеш бочком, бочком — і на Печерськ, до Лаври?.. Та ні, я так... Всміхнулася йому прозорим усміхом... У сонці вся, у білім цвіті вишень!..

— Здоров, Григоровичу! Куди грядеш? — зіткнувся з ним Микола Костомаров. Незвично жвавий, збуджений.

— А ти де був? — спитав Тарас.

— На власній пробній лекції в університеті.

— І як?

— Чудово! Вітали всі, плескали мені в долоні.

— Ти молодець! — обняв Тарас товариша. — Професор... Пан професор! — штрикнув під бік рукою. — Заткни усіх за пояс, щоб знали наших!.. Тільки ж дивись мені! — нахмурився. — Якщо твої студенти не будуть знати матері й своєї мови...

— Можеш не турбуватися.

— Я так сказав, як мовлять, на всякий випадок...

— Прощаю!

— Треба ж, брате, комусь читати мої книжки, — всміхнувся.

— А знаєш ти, що в Києві поляки й навіть великороси взялись вивчати мову, аби тебе читати в оригіналі? Студенти — то ті всуціль...

— Це добра, Миколо, вість, — сказав Тарас, схвилюваний його словами, хоча вже чув про те раніше, від Афанасьєва-Чужбинського. — А то: "Нема такої мови і не було!.."

— Тепер ніхто не скаже, бо є Тарас Шевченко!

Відчув, як щоки йому взялися палом, а десь під самим серцем поповз щемливий холод.

— Ат хай їм грець! — всміхнувся. Збив набакир свого бриля. — Гульнути б! Жаль, не можна...

— Чому?

— Є пильне діло...

Вони пішли у бік Старого міста, й Тарас завів одну з пісень, почутих ним і вивчених серед нещасних, які жили в убогих брудних Хрестах:

Ой у Києві на риночку

П'ють козаки горілочку;

Ой п'ють вони, гуляють,

На шинкарку гукають...

Співаючи, він бачив краєм ока, як Костомарова беруть чорти, як ніяково той усміхається зустрічній публіці (мовляв, не він, а цей дивак горланить на ціле місто), і ладен був пуститися іще й навприсядки.

— Тарасе, люди ж!.. Що вони тепер про нас подумують...

— Де люди, де? — спинився на мить Тарас. — Це все пани та підпанки!..

Який тепер світ настав,

Що брат сестри не впізнав!

"Ходім, сестро, горою,

Розсіємось травною,

Ходім, сестро, степами,

Розсіємось цвітами!.."

Ввійшли за вал у місто, і Костомаров не знав, куди подітися.

— Прошу тебе, не треба, угомонись... — просив тремтячим голосом.

— Коли-то ще вони почують путящу пісню! — гукнув Тарас. І пожалів товариша — не став співати далі. — Ось бач, до чого ми дожилися: у Києві козацька пісня — вже щось чуже, химерне й непристойне!

— На все свій час і місце. Співай собі на самоті або в малій компанії, як є охота...

— Дякую, — вклонився низько йому Тарас. І знов наїжився: — А може, я сьогодні співати хочу на цілий світ!

— З якої речі?

— Може, я стрів своє кохання, свою єдину, суджену!

Професор аж зупинився, вражений.

— І хто ж вона? — спитав, неначе чогось злякавшись. — Не з інституту часом? Звуть не Аліною?

— Не знаю... Я ще не розпитав.

— І вже "єдина, суджена"? Тарасе, ти ж не гімназист...

— Вони приїхали на прощу в Лавру... Знаєш, який у неї голос!..

— Співає гарно?

— Мабуть... Я ще не чув... Вона сказала "мамо!" — й мені весь світ немовби перемінився, все ожило, засяло з душі, зсередини... Дерев, люди, квіти, каміння навіть!..

— Ти закохався справді, — сказав суворо Костомаров. — Якого ж роду, звідки твоя Джульєтта?

Тарас стенив плечима.

— Сьогодні з нею бачитимусь, то запитаю.

— Вона хоча б уміє читати, писати? Тобі потрібна жінка освічена, розумна, гарна і показна, достойна твого таланту.

— Мені потрібно тільки оте дівча! — схопив Тарас за плечі друга й крутнув довкола себе. — Хочеш, я покажу її тобі?

— Нехай колись... Я від'їжджаю завтра.

— Куди?

— В Одесу.

— Бідний! Ти цілий місяць, чи навіть два, не бачитимеш цього земного дива!..

— Та якось уже побуду, переживу... — всміхнувся. — Ти хоч зажди мене з весіллям.

— Будеш моїм боярином!

— То я піду замовлю фрак... — примружився.

— А котра вже?

— Дванадцята.

— Мені пора. Прощай, Миколо! — чмокнув у щоку друга й притьмом побіг додому, щоб одягтись і взяти портфель з малюнками.

До Лаври від Хрещатика шлях не близький, та він його пролинув на дужих крилах щастя. І тільки тут, біля друкарні лаврської, де мав на них чекати, відчув якусь тривогу. Може, була то просто втома (зранку ж бо на ногах!) чи звичайнісінький в ділах любовних острах, що станеться якась пригода, й вона на віки вічні!.. Сидів на тій же лавочці й вслухався в шурхіт кроків, примушуючи себе не бігти на кожен з них. День був буденний, і перехожі траплялись рідко... Він би впізнав одразу милу її ходу!..

Зітхнув, згадавши свою недавню зустріч із Костомаровим, і стало прикро. Нащо сказав йому про дівчину?.. Тепер її немає...

Одкрив портфель, дістав малюнок, де на переднім плані були вони обоє і він, в солом'яному брилі...

— О, ви вже тут! — почулось.

Схопився з лавки:

— Здрастуйте...

— Ви точний! Ми затрималися, бо стріли тут знайомих...

Чув і не чув, як щебетала мати, — очей не зводив з дівчини, яка йому сьогодні здалася ще чарівнішою. Вона всміхалась стиха, немовби в ній світило маленьке сонце...

— Певно, це той малюнок?

Мовчки віддав папір.

— Чудово! Ви справжній маляр. Донечко, поглянь: це ми з тобою, а це Тиміш!..

— Тарас, — поправив її, всміхнувшись.

— Так, так... Ви знаєте, мені біда з іменнями! Оце знайомих стріли — а я забула чисто, хто з них Марія Павлівна, а хто Одарка Гнатівна... То скільки вам, Тимоше, за цей малюнок?

— Мамо, вони — Тарас, — сказала дзвінко дівчина й звела на нього очі, мов вибачаючись.

— Ніскільки. Це на спомин...

— Спасибі! Дома будемо з приємним сумом згадувати і Лавру, й сад, і вас, Тимоше...

— Мамо!..

— Ой, вибачте!

— Нічого. Ви поволі запам'ятаєте...

— Поїду й геть забуду, — призналась щиро жінка.

— Я нагадаю... Кажуть, гора з горою тільки...

— Та прошу, прошу! Будете в нас на Волині...

— Буду. Робота в мене — їздити і малювати всяку старовину.

— Це ж, мабуть, так цікаво! — сплеснула в долоні дівчина. — Я теж люблю мандрівки...

— У мене вся, — пишаючись, сказала мати. — Я кожне літо прагну кудись поїхати.

— Ви, мамо, у нас — мов дяк вандровний, — всміхнулась дівчина.

— І ти туди! — вдала ображену. — Це мій старий мене так дражнить, — мовила вже до Тараса. — Вибачте, нам треба йти. Ще хочемо відвідати Братський монастир. А завтра вже додому...

— Дозвольте вас супроводжувати, — схопився, як потопаючий за соломинку.

— Прощу! Ми будемо вам дуже вдячні.

На виході біля воріт на них чекала Марія Павлівна, а чи Одарка Гнатівна, з двома онуками, й уся ватага рушила на прощу в Братський монастир. Спочатку йшли юрбою, купно, потім малі рвонули клусом, за ними — бабця з матір'ю, вгамовуючи тих пострибунчиків, і геть позаду, раді такій нагоді, брели Тарас із дівчиною. Точніше, він був радий. А що було на мислі в неї, ніхто не знав. Віч-на-віч з милою він раптом зовсім зніжковів, не смів спитати навіть, як звуть її. Це ж треба, щоб він забув! А може, вона йому, знайомлячись, і не сказала свого імення?.. Бридко було самому бачити чи відчувати себе таким макухою, а що вже їй... Зиркнув краєчком ока й зустрів її сполоханий, цікавий погляд.

— А де ви вчилися так малювати, у маляра? — спитала раптом дівчина.

— У Петербурзі, — радо сказав Тарас і мов прийшов до тями. — А маляри не бачили у мене жодних здібностей. Один, узявши руку, по ній прорік, що я не здатний навіть до шевства, бондарства та будь-якого ремесла!

— І ви йому повірили?

— Як бачите, псую папір і досі.

— Я теж сама роблю малюнки для рушників та сорочок... — призналась тихо дівчина і зашарілася, чим стала ще милішою.

На спуску з саду вже на Поділ, коли Тарас розказував, як в Академії вони умкнули гусака, щоб змалювати з нього розкішні крила янголові, назустріч виринув із чагарів Чужбинський. Вклонившись, він зійшов із стежки, щоб дати їм дорогу.

— Куди це ти прямуєш? — спитав Тарас.

— У Лавру.

— А ми ось з Лаври в Братський.

І розійшлись.

— Мій приятель, — сказав невдовзі дівчині. — Наймаємо одну квартиру...

— Звідки ж ви?

— Моє село аж біля Звенигородки.

— Й велике у вас село?

— Чимале.

— А в нас сільце маленьке, дворів на тридцять, — журно сказала дівчина. — Щоправда, є і поле, й ліс, і луки, й на річці млин...

Тарас уже зібрався сказати щось колюче, як вгледів матір дівчини. Вона сама стояла під бузиною; вуаль була опущена, мов забороло...

— Здається, ви казали, що ви Шевченко? — мовила, коли вони наблизилися.

— Казав. А що?

— "Кобзар" — це ваша книжка? І "Гайдамаки"?

— Грішний, — всміхнувся їй.

— Сам бог послав нам, доню, Марію Павлівну, — взяла за руку дівчину.

— Таж, мамо...

— Ти забула, що вже заручена? — спитала жорстко.

— Мамо!..

— Я ж не якийсь там... В мене серйозні, мамо, наміри...

Не обізвалась більше. Пішла униз і доньку, немов козу, теж потягла з собою.

Побіг слідом. Спинився... З гущавини ще раз почулось: , "Мамо!.." — і все затихло... Вечір, — мов десь чекав нагоди, — наліг ураз, наповнив пречисту чашу світу густим, мов дьоготь, мороком...

Сів на траву й сховав лице в долоні...

...Час добре гоїть рани; душевні теж. Та ще коли є мила серцю праця і молоді стрімкі літа!..

Минало красне літо, а до мети наблизилися, вважай, лише на комариний ніс. Малюнки, начерки й розкопування могили Переп'ятихи, звичайно, речі потрібні вельми, та що до них нещасним, що спини гнуть на клятім панським полі й спливають болем, кров'ю під канчуками!..

Сидів, трудився в затишку свого кутка біля Козиноного болота, а совість тихо скімлила. "Костьол" виходить, добре все передав... Ось ще торкнеться пензлем у двох чи трьох місцях — і хоч на виставку... Костьол на чільнім місці в Києві!.. У місті, з якого, власне, пішла по всіх князівствах руських не католицька, а православна віра... Цей божий храм — як символ гніту... Вибудований не так давно... Виходить, що і досі католицизм... А-а, ну його!.. Учора біля фонтана, що на Подолі, він слухав співи двох кобзарів. Сліпі, старі, убогі, а попросив, і втнули пісню про козака Нечая!

Ой з-за гори високої,

З-під Чорного гаю,

Ой крикнули козаченьки:

"Утікай, Нечая!"

Які були колись пісні!.. Це ж скільки музик, поетів вилили у них свої печалі, радощі й пішли з життя, не залишивши людям своїх імен!.. Він теж, напевно, склав би, десь за волами ходячи, свою журбу й пустив би в світ... Умер би, а пісня собі жила б... Воскресни зараз усі творці пісень на Україні, розвинь свої обдарування — яка була б література, скільки було б імен!.. Десятки, сотні, тисячі!.. Нема, пропали, згасли, мов зорі в серпні... Певно ж, були між ними й генії, такі, як автор "Слова о полку Ігоревім"...

В кімнату шаснув вітер, гойднув фіранки, скинув якийсь папір зі столу... Ті кобзарі допомогли йому згадати ще одну козацьку пісню. Як воно?.. Ага, отак...

Віє вітер, віє буйний,
Дуби нагинає,
Сидить козак на могилі
Та й вітра питає...

В кількох словах — готова тобі картина! Експресія, глибінь і думка... Мабуть, творець її мав також хист художника...

Знадвору вкупі з вітром влетіла інша пісня, немовби хтось озвався на спів його, на збурений козацький степ...

Ой у лузі криниченька,
Орли воду п'ють...

Поклавши пензля, вибіг на тиху, сонну вулицю. Співали десь через дорогу, в захований в садку хатині. Рушив на той приємний голос і незабаром вгледів того співця. Сидів на ганку, сперши на руку голову й заплющивши в задумі очі. Русявий чуб звисав на юне його чоло...

Коли замовк, Тарас кахикнув і привітався, знявши бриля, що хтозна-як потрапив йому на голову.

— А-а, добрий вечір, — озвався хлопець по-українському.

— Хто? Брат чи ворог? — спитав Тарас, подаючи правицю.

— Брат. Хоч і поляк...

— Шевченко, — назвав себе.

— Той самий, автор "Кобзаря"?

— Та він же, він... — всміхнувся.

— А я студент університету. Чи я назвався? Ні? Юліан. А прізвище моє Беліна-Кенджицький.

— Виходить, маю сьогодні "польський" день, — сказав Тарас. — То малював отой костьол, що на горі, то думав про нас і вас, а тут ще бог мені послав і пана Юліана, який співає наших-таки пісень...

— Я виріс між українцями і мову вашу знаю незгірш своєї.

— Отже, не ворог — брат! — обняв Тарас студента.

— Нема за що ворогувати, — промовив той.

— Побільше б нам таких поляків!

— Кому це — нам?

— Та є тут... Звідки родом?

— З Немирова... Дозвольте вас пригостити чаєм?

— Це можна, добре діло.

— Годилося б до чаю рому, та вибачайте, батьку...

— Чого нема, того нема. Замінімо його піснями!

— І віршами.

— Прекрасно. Буде в нас чай із віршами!

Невдовзі вони уже сиділи один навпроти одного й пили гарячий, пахучий трунок. Вечір був тихий, теплий... Тихо снувалась гарна бесіда. Здавалося, зустрілись давні, сердечні друзі...

— Так би нам споконвіку, брате, — сказав Тарас. — Пролито море крові... За що!.. Жили б у мирі та береглися б разом од ворогів...

— Для того ж, певно, й виникла ідея унії... — несміливо на те озвався Юліан.

— Ні, друже, унія була панам потрібна, щоб загнuzдати нею козацьку вольницю, — сказав Тарас. — Не братства прагли унією, а, навпаки, підкорення. Хто лізе в душу братові і топчеться по ній ногами, не брат уже, а ворог і супостат!..

— Це правда.

— Ти чув, щоб хтось з католиків став уніатом? Тож-то! Не єдності пани й ксьондзи хотіли, а лиш приєднання, не дружби, а поневолення. Тепер нехай поpróbують того самі, відчують власним серцем, за що боролись козаки!

— Відчули вже. Господь скарав гординю... Пропала Річ Посполита!

— Самі тепер не вирветесь. Міцні кайдани царські.

— А ви?

— І ми... Налий іще по склянці, та й розбігатимемося. Час пізній...

— Треба — разом, — сказав рішуче Юліан.

— Гуртом, як мовиться, і батька легше бити?

— Повстали б разом!..

— Славно!.. Перемогли б, скажімо, самодержавство, і що тоді? Пани й кріпацтво знову?

— Не знаю... Вольність...

— Шляхті?.. Всіх вимітати треба: царів, панів, жандармів!.. А людям — волю! Кожному, хто б він не був, від Балтики до моря Чорного!

— "Щоб усі слав'яне стали добрими братами і синами сонця правди"?

— Звідки ти взяв слова ці?

— З вашого "Єретика".

— А хто ж тобі його давав читати?

— Те я забув...

— Ну й добре, — сказав Тарас, вдоволений з такої відповіді. — Гукнути б нам якоїсь, та пізно вже! Хай іншим разом. Згода?

Юнак кивнув. Прискалив хитро око:

— Батьку, а ви таку чували? — І заспівав:

Зародила, верба груші,

А берізонька пруття;

Не вір, дівко, козакові,

Як він каже: "Візьму тя"."

— Не чув, їй-богу! Певно, якась подільська?

— Наша...

— Співай, співай!.. Воістину несть їм числа!..

А ніч стояла тиха. Не по-осінньому ласкава й тепла ніч...

За кілька днів, зустрівшись із Костомаровим, Тарас повів з ним мову про Юліана.

— Ні, ні, — відмахувався Микола. — Не вірю я полякам!

— Чому?

— Ми довго з ними тузалися. Не вірю, й край!

— Ну, билися — було за що, — стенив Тарас плечима. — А зараз одна рука нас по голівці гладить...

— З поляками нема про що балакати, — стояв незрушно Костомаров. — Вони завжди...

— Збираєшся побудувати слов'янськими ж таки руками оновлений і вільний світ, а із поляком про це боїшся поговорити. То з ким же ти у батька чортового, Миколо, будеш будувати? З панками нашими того не втнеш, їм тільки б повне черево!

— Гаразд, — промовив нехотя. — Зустрінуся, поговорю... Хоч путній хлопець?

— Путній.

— Нехай прийде до тебе сьогодні ввечері, я теж прийду.

— Миколо, ти не сердься, — сказав Тарас примирливо. — Самим царя не скинути...

— А треба?

— Що?

— Скидати...

— І знову ти за рибу гроші! — скипів Тарас.

— Тобі все зразу хочеться, одним ударом...

— Був би ти кріпаком, то знав би, як тяжко ждати волі, — похмуро сказав Тарас.

Помовчали. І розійшлися.

— Ти ж не забудь! — гукнув Тарас, оглянувшись, і помахав рукою.

Забув чи ні, але прийшов увечері... на другий день. Похмурий і невдоволений.

— Ти ніби сам себе привів на шворці, — пожартував Тарас із нього і заходився біля самовара, позиченого в господаря.

Микола змовчав. Сів на стілець, узяв зі столу якийсь малюнок і пильно став його вивчати.

Аж тут з'явився і Юліан.

— Панове, добрий вечір...

Микола встав, подав студенту руку, ще й вимучив подібне щось до усмішки. Назвав себе, підсунув йому стілець.

Розмова в них не клеїлась, і, щоб змочити її, принаймні гарячим чаєм, Тарас зняв чобота, поставив його, як міх, на самовар й почав роздмухувати. Сипнули іскри, діло пішло жвавіше.

— Хлопці, та що ви третесь-мнетесь, немов шинкарка, яка боїться давати в борг! — не витримав уже за чаєм, слухаючи балачку їхню про хтозна-що, окрім, звичайно, діла. — Ну ж, говори, Миколо, що маєш йому сказати. Ти ж, Юліане, розкажеш іншим разом про свій Немирів...

Бачив, що Костомарову страх як не хочеться розкрити душу перед поляком, що він

себе притримує, немов ступити має на ледь замерзлий льодок ставка. Нарешті професор зважився і так почав єднати пана Юліана до Товариства святих Кирила та Мефодія:

— Латинці, німці та англосакси — всі купи держаться, а ми, слов'яни, кожен йдемо шляхом осібним, а то, бува, і в супрязі з якимось ворогом, тягнучи чужого воза...

Тиша стояла довга, трудна.

— Що ж тут порадити? — спитав студент.

— Нам треба робити те, що інші... — озвався глухо Костомаров.

— Ти не крути, скажи йому, що думаєш, — напав Тарас на нього. — Світити хочеш, а каганець під стіл ховаєш.

Костомаров зиркнув зацьковано, щось буркнув собі під ніс і неохоче мовив:

— Найперше треба зібрати всіх учених людей-слов'ян до одного товариства... Поки почнуть щось там робити, нехай найперш познайомляться, повідають свої потреби, недолю й долю... А згодом вже й до діла можна братися...

І знову стало тихо. Студент був явно вражений. А Костомаров аж почорнів.

— Це Товариство проторувати має шлях у майбутнє, до федерації усіх слов'ян, — озвався знову. — Коли між нами скрізь запанує згода, коли збагнемо ми силу єдності, коли освітимо народ наукою, тоді вже створимо одне слов'янське державне тіло, чи федерацію... Під одним православним царем і в одній православній вірі всі поєднатись маємо...

— Ось тобі, бабо, й весілля! — гукнув Тарас, схопившись з місця. — Ти хочеш усіх слов'ян убгати в попову хату?

— Не думаю, щоб хтось погодився задля науки й утопії про федерацію зректися своєї віри й народності, — сказав, зітхнувши, Юліан. — Та й цар... Ніхто не схоче ходити в нього на повідку.

— Там, далі, видно буде. До того ще далеко, — пішов на згоду Костомаров. — Найперш потрібно слов'янську силу, слов'янський світ звернути на спільний шлях, до праці задля єдності!..

— А там усіх накриють цар з православ'єм? — спитав не дуже чемно Юліан.

— Даремно ти приплів царя, Миколо, — сказав Тарас. — Це пугало всіх розжене ще далі, ніж зараз є!

— Хтось мусить же очолити.

— Народ собі дасть раду і без царів. Республіка — ось досконала форма держави, влади й волі!

— А як же бути із федерацією? — спитав одразу ж Юліан. — Щось не збагну...

— До неї ввійдуть республіки. Як незалежні, вільні і рівноправні члени, — сказав Тарас захоплено. — Дожити б до того дня!..

— Так не кричи, Тарасе, — спинив його Микола. — Вікно, дивись, одчинене... Спасибі тобі за чай, — підвівся. — І за приємну бесіду... І вам, юначе, дякую, — звернувся до Юліана. — Не проводжайте! Я сам; тут близько...

Вийшов — немов утік.

— Тяжке то діло — братство... — сказав Тарас, приймаючи зі столу склянки. — Стільки ворогували!..

— Я не сподобався йому, напевно, — сказав юнак, підводячись.

— Не ображайся. Діло це небезпечне.

— Знаю. І ви також не гнівайтесь...

— За віщо на тебе гніватися? — розвів широко руки. — Що ж то за Товариство, коли не вільно в ньому сказати те, що думаєш!.. Ти йдеш уже? Я проведу.

Надворі було безлюдно й місячно. У вітті тьмяно сяяли хати й окремі вікна.

— Може, пройдемо в сад, що за костьолом, глянемо на сивий Дніпр? — спитав Тарас.

— Це можна.

Вже на горі, милуючись величним видом Дніпра й заток, що зблискували у тихім світлі місяця, Тарас спитав про те, що мучило його давно:

— Якби у нас повстали, підтримали б поляки там, за Віслою?

— Не знаю... — сказав юнак одверто.

— А ти спитай у тих, хто знає. Згода?

— Чому б і ні, — всміхнувся. — А як же "вчені люди" і все таке?

— Розмовами ніхто ще волі не добував. Тут треба щось надійніше... Яка краса! Ти тільки глянь! — вказав рукою в далеч.

Стояли довго мовчки, схвильовані чарівним світом ночі...

Дніпром униз плив човен, як білий привид...

За думою дума роєм вилітає;

Одна давить серце, друга роздирає...—

спливли рядки з його послання Гоголю. Обняв за плечі Юліана й сказав з пекучим болем:

— Пропало все! Ми билися, ми мордувалися — і вскочили у сіть кріпаччини й самодержавства. Отак-то, пане брате!..

...Вночі на Київ випав пречистий перший осінній сніг. Тарас прокинувся, немов відчувши ту перемену в світі. А може, й те його збудило ще до зорі, що спать лягав із думкою про цей прийдешній недільний ранок. За час своєї подорожі аж на Поділля і на Волинь він скучив за цими днями в Києві, які назвав околичними або людськими. Відколи він у місті, неділі всі та празники, коли трудящі люди відпочивають, присвячує знайомству з ними, зустрічам з простим народом Києва, що тулиться в своїх хатках по дальніх глухих околицях.

На вулиці його чекав Сенчило-Стефановський, який, хоча й не часто, складав йому компанію у цих приємних, та іноді і небезпечних мандрах.

— Ну, як твої поляки? — спитав, подавши руку.

— Бояться нас, як Костомаров їх, — сказав Тарас. — Побачать, що є нагода, схопляться й собі за зброю!

Грузнучи в пухкім снігу, минули ринок.

— Знову на Куренівку? — спитав Сенчило.

— Може, до човнярів та до рибалок? Моста зруйнуй або спали, і в їхніх руках Дніпро...

— Це правда. Недаром там жандарми часто крутяться і нишпорки усюди носатичуть.

— То кепсько...

— Я їх знаю усіх в обличчя. Випроваджу! Не первина.

— Ти там бував?

— Аякже! Забув, як ми з тобою брали човна з вітрилом?

— Коли пливли на "чорну раду" під Межигір'я?

— Згадав...

— Таке, Олексю, не забувають. Тоді я був неначе чистий зошит: усе вбирав, записував... Я довго так, Олексю, чекав того побачення із Україною!..

— Я місяць жив у Петербурзі, та й то летів до Києва, немов на крилах...

— Глянь, глянь, який Дніпро сьогодні! — гукнув Тарас, побачивши з гори ріку, весь білий Труханів острів і ліс за ним на видноколі.

Вода, — густа, аж чорна, — текла між білих забережнів, і в ній пірнали весело яскравопері селезні й сіренькі їхні подруги... Засніженим, тонким ще льодом ступали гордо чорні дзьобаті ворони...

— Немов чиновники у сюртуках, — кивнув на них Олексю.

— Обсіли всю Україну, цідять із неї кров, — сказав Тарас, згадавши, скільки людей в мундирах він зустрічав, мандруючи. — П'явки, губителі всього живого...

Змеркла краса зими. Втішатись вони могли, забувши хоча б на мить долю свого народу.

— Треба ж було згадати лихе поріддя... — бурчав Тарас, рушаючи вниз, на Поділ.

У шинку, куди зайшли поїсти й погомоніти з окільним людом, було ще майже порожньо. В кутку сидів сліпий жебрак із хлопцем-поводирем, а трохи ближче — гурт плотарів, що добирались з півдня в свої краї на Тетереві або на Ужі.

— Рано... — шепнув Тарас товаришеві.

— Поки ми тут оббудемося та перекинемо по чарці меду, зійдуться твої пани рибалки та човнярі, — сказав Олексю, входячи слідом за ним.

І справді, десь за годину-другу робітний люд став швидко заповнювати чималу залу шинку, забігали метка шинкаря та наймички, задзенькали чарки, пляшки.

— Олексю! — впізнав Сенчила дядечко із шпакуватим чубом і довгими, як в запорожця, вусами. — Яким це вітром? Вільно тут біля вас?

— Сідайте, дядьку Прокопе. Налити вам чарчину?

— Чого ж її і не налити! — пригладив Прокіп вуса. — На те ж вона й сотворена...

Він сів, узяв чарчину, що ніби враз поменшала в його руці, і смачно випив.

— Дякую.

— Беріть, що є, закушуйте, — припрошував Сенчило дядька.

Прокіп кивнув шинкарці, й вона, звинувшись поміж столів, принесла пляшку, чарки та цілу миску смаженої (із печі просто!) риби.

— Миколо, Петре, а йдіть сюди! — гукнув тим часом Прокіп до двох нових пришельців, що озирались, видно, когось шукаючи.

Вони всміхнулись радісно й посунули, немов човни між кригою, на дружній поклик.

— Добридень вам! — зняли шапки.

— Сідайте, — дав місце їм на лавці Прокіп. — Вип'єте?

— Того й прийшли.

— Весь тиждень у рот не брали.

— Ви не зважайте, що це пани. Олексу ви ж бо знаєте. А друг його...

— Шевченко, — сказав Тарас.

— Художник, — додав Сенчило.

Прокіп зламав широкі брови.

— А не кобзар? Я чув, що є кобзар Тарас Шевченко, пісні складає, кличе до волі словом... От би зустрітись з ним, спитати!..

— Про що? — всміхнувсь Олекса.

— Ось як побачу його самого... Кажуть, стрічались з ним на Куренівці, і на Пріорці...

— Який же він із себе? — спитав Олекса, лукаво мружачись.

— Ще молодий, а вуса!.. — вказав рукою ледь не на пояс. — Козацький чуб — аж до плеча! І голос, голос!..

Страшно було Тарасові назватись їм, понівечити той гордий, пишний образ, який для нього вималювала людська уява, і він мовчав.

— Кажуть, коли пани побачать його, жахаються, судомить їх...

Петро й Микола внесли й свої штрихи до образу:

— Ще б пак!

— А може, він характерник...

Узявши пляшку, Прокіп налив чарки й підніс свою:

— Дай боже йому здоров'я!

Сенчило пирснув, випив і запитав:

— То що ж ти, Прокопе, хотів почути від нього?

— Не я один... — викручувався.

— Я з ним знайомий, Прокопе. І він також, — кивнув у бік Тараса.

— На власні очі бачили? — аж подались до нього.

— Отак, як вас.

Притихли. Сусіди теж полишили свої чарки, тяглись до них.

— Хотів його спитати... — поглянув довкола Прокіп, — чи довго нам терпіти, чи є на світі сила, яка б змогла панів, царя...

— В них військо!

— А ти зажди, Миколо, не заважай!.. Так от: чи зміг би простий народ турнути їх під гузно?.. — прошепотів.

— Народ, якщо він дружний, осилить все, — сказав Тарас. — Біда лише у-тому, що ми хто в ліс, а хто по дрова!

— Ми що... А в них і зброя, і солдати... — зітхнув Петро.

— То правда, — сказав Микола сумно.

Тарас дістав з кишені насіння соняшнику, яким учора він був пригощений, і висипав його на стіл. Потому взяв з десяток, одгріб убік і мовив:

— Оце вам цар з міністрами, а це — народ, — вказав на більшу купку. Згорнув її у жменю і висипав на ту, що менша. — Де вони? Нема, пропали, зчезли!

— Чорти вхопили, — басом сказав Петро.

— Виходить ніби й добре... — пошкрібся в тім'ї Прокіп. — Тільки... не здатні ми супроти війська... Сокира, плуг та борона — ось з чим ми діло маємо.

— А славні наші прадіди хіба були не від землі? — спитав Тарас.

— Ну, твій, скажімо... — хихикнув хтось.

— Я з кріпаків, дев'ятий рік на волі.

— Дива-а!..

— Ану ж тихіше! — підніс Олекса руку і прочитав напам'ять:

Було колись — в Україні

Ревіли гармати;

Було колись — запорожці

Вміли панувати.

Панували, добували,

І славу, і волю!..

А чим ми з вами гірші?

— Воно-то так... — озвався у повній тиші Прокіп. — І все ж коли б спитати у Кобзаря...

— Ну ти й затятий, Прокопе! — сказав Олекса весело. — Подай йому Тараса — де хоч візьми!

— Це діло важне, — мовив вусань суворо. — З ходу його не вхопиш, треба обмізкувати...

— Там хтось чужий! — гукнули біля дверей.

Тарас підсунув чарку і заспівав:

Очерет, осока;

Чорні брови в козака...

— То не сюди! — гукнули знову.

— Тихо! Співай, співай...

Тарас кивнув Олексі й звернув на іншу стежку, на ту, якою сюди прийшли:

Горе мені, козакові, що батька немає, —

Батька нема, мати чужа, а жінка не любе;

Пішов би я в Запорозжя, — дороги не знаю!..

Хто зміг, його підтримали, і пісні стало тісно у стінах шинку. Люди — ці плотарі та човнярі, рибалки та вантажники — відчували щось затаєне від них життям, забуте в щоденних клопотах про хліб насущний, і стали дужчі, вищі буттям і духом. Радісно було на них дивитися, як на дерева в брості, як на ріку, що скресла...

Пісня змінювала пісню, аж доки всі стомилися і хтось сказав, що треба вже промочити горло. Випили, а потім враз загомоніли про давнину, про волю, про запорожців, які її виборювали...

— Ну ти й співаєш, чоловіче! — сказав Петро Тарасові.

— Не чув тебе наш благочинний, а то до хору взяв би, — додав Микола.

Прокіп вдивлявся мовчки в нього. І раптом мовив як похвалу чи як непевний здогад:

— Коли б тобі козацькі довгі вуса та оселедець, то був би геть Тарас Шевченко...

— Куди йому! — гукнув Олекса. — Яюсь прийду до вас із Кобзарем!

— Спасибі... І ти приходить, — торкнувся Прокіп руки Тарасової. — У нас тут є ще порох в порохівницях... І шабель трохи знайдеться...

— Прийду, — сказав Тарас, підводячись. — Нам вже пора.

Мав звичку йти до того, коли сп'яніють люди і втратять здатність мислити.

Надворі, вже біля Дніпра, Олекса мовив скрушно:

— А може, ми повинні були признатися, що ти і є Тарас Шевченко?

— Побили б ще за самозванство, — сказав Тарас. — Ти ж чув, який він, справжній. Вусища, чуб!..

— Якщо на слід натраплять, шукатимуть його такого...

— Бачиш, немає зла, щоб на добре не вийшло!

Набрав у пригорщ снігу, зліпив чималу сніжку й жбурнув у ворона, що походжав поважно неподалік. Той знявся важко, каркнув і полетів.

Біля гори Олекса раптом згадав, що має пильне діло тут, на Подолі, і розпрощався.

Вгору Тарас ішов не кваплячись. Було шкода лишати цей зовсім інший, йому рідніший, миліший світ. Усе тут звичне, знане, без будь-якої фальші. І мова, і звичаї, і типи лиць, характерів утворювали те середовище, в якому він, попри свою освіту й теперішній суспільний стан, був наче риба у воді. Там, на Горі, йому весь час доводилося триматись ролі, грати когось, ким бачить його чиновно-мундирна братія, пани та підпанки Старого міста і ким йому не стати, хоч би й хотів. Із кручі поглянув ще раз на панораму ріки, Подолу, далечі, що за Дніпром, і посміхнувся. Бродить десь по околицях, межі людей, кобзар Тарас Шевченко — вусатий і з оселедцем аж до плеча!..

Удома на нього ждав Микола Костомаров.

— Нарешті! — кинув книжку, яку читав. — Ну де тебе, Тарасе, носить? Я зранку тут...

— А що таке?

— Вакансія! Художник Павлов подав прохання Траскіну звільнити його з посади вчителя в університеті.

— І ти вважаєш, що я...

— Звичайно! Завтра ж подай прохання. Будемо разом навчати молодь, і вихованці наші роз'їдуться по Україні!..

— Гадаєш, ділу буде із того користь?

— Молодь схильна до справедливості, добра й свободи. Сотні братів по думці

вирушать будити люд і сіяти в його серцях святі ідеї єдності усіх слов'ян, братерства й волі!

— Добре, — сказав Тарас. — Подумаю. Мені моя робота теж до душі...

— А ти її не кидай. Встигатимеш і тут, і там. Ну, я побіг. На мене жде Аліна...

— Гляди, Миколо, женишся!

— Чи не пора?

— Та, мабуть, уже пора... — згадав Тарас свою пригоду в Лаврі й те мелодійне "мамо!", що так йому запало рвійно в душу.

Тільки пішов Микола, як до кімнати з грюком влетів Сенчило.

— Радуйся! Допіру стрів я Павлова, і той просив сказати тобі, що він подав...

— Я знаю, від Костомарова, — сказав Тарас.

— Чого ж ти тоді стоїш? Давай папір, перо й чорнило! Я напишу прошеніє, а ти підпишеш, аки великий пан!

— Гадаєш, варто?

— Варто! Коли б не ти, я сам туди подався б. Це ж не якесь училище чи інститут шляхетних дів!

Не встиг Тарас спитати, чи годен він учительствувати в університеті, як всі його папери злетіли геть зі столу й за ним поважно всівся Олекса Флорович, вмочив перо в чорнило і написав на білому, мов сніжне поле, аркуші: "Его превосходительству господину попечителю Киевского учебного округа, свиты его императорского величества генерал-майору Траскину От художника Академии Тараса Григорьева сына Шевченка Прошение".

— Ху-у, сатана! — відкинувся на спинку крісла, ніби після тяжкої праці. — Тепер диктуй...

Вечір застав їх ще в трудах великих писарських. При свічці вже Тарас узяв перо в Олекси і підписав: "Художник Т. Шевченко..."

...Першим прийшов здоровити його з різдвом Юрко Андрузький. Та ще й не просто — віршем. Весь зашарівшись, юнак дістав з кишені аркушик і прочитав тремтячим від хвилювання голосом свій щирий твір-звертання:

Скажи, мені, батьку,

Що діється з нами, —

Як на тебе глянем,

Мов не тії станем...

Тарас обняв сердегу й поцілував.

— Спасибі ж тобі за вірш!

— Прийдете до Гулака?

— Звичайно.

— Тоді здорові будьте до вечора.

Зоставшись сам, Тарас іще раз перечитав нехитрий вірш Андрузького, в якому той, наслідуючи його поезії, так палко прагнув висловити свої жалі та сподівання на кращу долю України... Народжується нова людина, рушиться столітній сон!..

Невдовзі прийшов Куліш. Спочатку Тарас його і не впізнав, подумав, що хтось із тих аристократів, з якими він колись стрічався в Санкт-Петербурзі.

— Не радий? — всміхнувся гість. — Чи ти, бува, Тарасе, не загордився!

— Панько?!

— Еге ж.

Чоломкнулись і посідали.

— Може б, ти роздягнувся? — згадав Тарас, що він господар.

— Зайве. Я на хвилину тільки. Просив Гулак...

— Ну й славно! Я теж іду.

На вулиці, точніше, аж на валу, яким пішли в бік Золотих воріт, Куліш спитав:

— Не гніваєшся за той мій лист?

— Як буду знов друкувати, виправлю.

— Усе?

— Тоді б я став би вже не Шевченком, а Кулішем, — всміхнувся. Помовчавши, додав серйозно: — Добре ти написав про чорну раду!

— Дякую...

— Читаєш — дух захоплює.

— Не все ж тобі!

— За весь цей рік — два віршики...

— А хтось казав, що копу, та ще яких!

— Торік — було, — всміхнувся. — Найшло на мене...

— Правда, що ти подав на вчителя в університет?

— Це ще, як кажуть, вилами та по воді.

— А за кордон? Уже не хочеш їхати?

— Хіба за злидні... — буркнув.

— Закиснеш тут як маляр...

— Б'єш не по чім — по голові!

Куліш спинився, передихнув і урочисто мовив:

— Є змога тобі поїхати на років три! Щоправда, за умови: ти не допитуватимешся, хто дасть на цю поїздку гроші.

— А може, це якийсь собачник? — хмуро спитав Тарас, хоч серце затанцювало з радості.

— Ні. Українка, щира твоя прихильниця.

— То поцілуй її за мене! Їду!!

Він закрутив Панька, та так, що ледве не попадали обоє з валу, яким ішли.

Вони бродили довго старим зимовим містом, де між руїн постали нові будинки, й прийшли тоді вже до Гулака, коли в його світлиці кипіли пристрасті. Людей було не так багато. Накритий стіл стояв іще не займаний і вабив зір натомлених і зголоднілих новоприбулих.

— Здається, ви, панове, не з того краю почали! — гукнув Тарас.

— Воістину! — додав Куліш, скидаючи свою розкішну шубу. — З різдвом Христовим,

браття!

— Диви, їй-богу, Пантелеймон! — схопився з місця Костомаров. Підбіг, обняв і тричі поцілував.

Тим часом Тарас потис спітнілу руку Савича, що чимось був схвилюваний.

— Приніс "Кавказ"? — спитав, зиркнувши гостро на Костомарова.

Тарас віддав прим'ятий зошит і мовив тихо, з сумом:

— Париж побачиш скоро!.. З Міцкевичем погемониш... Ти ж не забудь!

— Вважай, що він уже читає твою поему, — всміхнувся Савич і взяв його під руку.

— Цей Костомаров!..

— Знову зчепились з ним?

— Послухай, що він каже!

— Миколо, то для тебе у дивину. А я вже тут наслухався...

— Не може він без бога та без царя! Ще мало нас, сердешних, у цім ярмі... Під корінь треба вдарити!

— Пенюк прибрати, виорати й засіять добрим зерном! Так?

— Тільки так. Заплутались ми в цій науці, єдності усіх племен слов'янських...

— Змішали грішне з праведним, — сказав Тарас. — А треба зібрати все в один кулак і ним — царя, кріпацтво!..

— Всі за столом, панове... — втрутився в їхню бесіду господар дому.

Сіли, взяли чарки. А Костомаров узяв для тосту слово. Він говорив сперш про різдво, а потім про Куліша, слов'ян, просвіту...

Слухав його Тарас, і серце тисла йому журба. Минуло знову літо, а воля все ще за сімома замками!.. Що в цих розмовах толку, у цих зібраннях, коли вони обмежуються словами, та й ті взаємознищуються, оскільки кожен тягне кудись у свій, окремий бік... Це лихо, власне, і привело Україну, її народ на грань буття...

Випив із усіма.

— А де, Миколо Йвановичу, ваш неофіт, студент Петров? — спитав тим часом Савич у Гулака.

— Пасе двох чад паньматки Якубович, що виїхала в село на празник.

— Надто до вас прилип цей ваш сусід...

— Він більше про вас розпитує і ледь на вас не молиться за те, що ви хоч зараз готові взятись...

— Браття! — підвівся знову Костомаров. — Ми рідко зустрічаємося таким собором, і через те, гадаю, не зайве буде сьогодні нам поговорити, як далі діяти, куди іти. Ви майже всі знайомі як з "Книгами буття", так і з "Статутом", що, власне, є проектами, які нам слід обговорити і, виправивши, прийняти десь у тому році, що наступає. Було б, звичайно, добре, щоб ми дійшли якоїсь згоди, щоб не тягли, мов лебідь, рак та щука, свого важкого воза. У нас останнім часом були розмови, диспути не так про цілі, як про шляхи та засоби, й ми не змогли зійтись на чомусь певному. Тепер нас більше, отже, ми розумніші вкупі, тверезіші...

— Ось вип'ємо по другій-третій чарці, й стане все навпаки — п'янкіші вкупі будемо,

— сказав Тарас.

— Хто вип'є, а хто і ні... — не залишився в боргу промовець. — Оскільки я вже розігнався, то мушу вам повідати свої думки. Наука та просвіта, взаємини племен слов'янських, зближення в ім'я мети: об'єднання у федерацію — ось напрям дії, поле, яке нам треба в трудах пройти, осилити. Слов'янство і православіє...

— Пробач мені, Миколо, що переб'ю, — сказав Тарас, підводячись. — На те, що ти пропонуєш, не стане віку нашого.

— То будуть діти, внуки...

— А кріпаки? А Україна? А вся олжа, сваволя і гноблення, що ними виповнена імперія вже через край, теж будуть? — промовив гнівно, ніби то Костомаров винен. — Ти можеш ждати і рік, і два, і двадцять... А як мені? Як рідним моїм братам і сестрам, що й досі ходять у кріпаках? Як ждати всім, хто ще й не бачив волі?..

— Нам не під силу визволити людей з кріпацтва зараз, — розвів руками Костомаров. — Ми так лише погубимо себе і діло.

— Страх — кепський радник. Треба зробити все, що можемо, щоб совість наша потім не докоряла ні нам, ні дітям нашим. Може, у запорожців — наших дідів і прадідів — було по два чи три життя? Чи, може, їх не брали кулі? — спитав Тарас. — Коли б вони боялися, як нині ти, то ми були б давно вже бездумним бидлом, гноем для тих, хто дужчий і нахабніший!

— Тарасе, ти, як і Микола, звертаєш нас на манівці, — взяв слово Пантелеймон. — Якби у нас була одна неволя, та, що тобі найбільш болить, кріпаччина, то ми змогли б для неї щось намислити, здолать її у той чи інший спосіб. Та в нас є діло більше. Вкраїна вже стільки літ страждає в тяжкій неволі гемонській, що нам усім потрібно, забувши чвари внутрішні і менше зло, подбати...

— Кріпаччина — це менше зло? — скипів Тарас.

— Звичайно. Своїх панів опісля ми змусили б селянам дати волю, — сказав Куліш.

— А спершу мої брати повинні, обнявшись з паном Енгельгардтом, піти на бій за Україну?

— Пан Енгельгардт нам чужаниця...

— Гаразд! Обнявшись із Лукашевичем або Родзянком?

— Якщо вони постануть за Україну...

— Навряд... Коли й постануть, то певно ж зовсім не за таку, якою хочу бачити її в часи прийдешні, а за свою, козацько-панську, чорну для тих, хто нині мучиться, а не живе!

— Там видно буде...

— Класти на полі бою голови, щоб замінити чужих панів на "рідних"? Це треба з глузду з'їхати!

— В тобі сидить дух бунту, дух гайдамаччини, — сердито сказав Куліш. — А тут — державне діло, де треба мати досвід та кругозір...

— Я пильно, Паньку, вивчив історію свого народу й знаю, що майже всі повстання терпіли крах з вини твоїх "досвідчених" панів старшин, які свою вигоду щоразу вище

ставили від долі тих, що з "духом бунту", тобто народу й краю рідного! Ви, кармазинники, — мов гандж на шаблі...

— Що ж ми, не українці, не козаки? — всміхнувся зверхньо Пантелеймон. — Якого ж роду?..

— Панського!

— Це щось нове...

— Панове, ми так во віки вічні не зможемо дійти до згоди, — скривився тяжко Костомаров. — Нам треба бути м'якшими, поступливішими один стосовно другого...

— Шевченко має рацію, — сказав Гулак. — Найбільше зло — кріпаччина, і бити треба в неї. Цей заклик скрізь почує трудящий люд, в якому наша сила. Самі пани чи вчені люди, — глянув на Костомарова, — не зможуть дати ради. Коли народ повстане, простий народ, тоді й пани, хто совісніший, підуть за ним і кров'ю змиють свою ганьбу гнобителів братів незрячих.

— Правда, — устав Посяда. — Я теж з селян і знаю, як і Тарас Григорович, що найпекучіша біда — неволя панська, рабство. Кріпак почути може один лиш заклик: визвольмося від пана! Потім, уже на волі, ставши й душею вільним, певно, він забажає більшого...

— Я за повстання також! — гукнув рішуче студент Навроцький.

— Ми геть забули, братчики, за мед-горілку! Треба й зубам роботу дати, щоб не скучали, — втрутився знову Костомаров у не властивий для нього спосіб. — Гулаче, ти ж господар, то наливай!

— А й справді. Прощу, прощу! — підтримав його Гулак.

Не зразу, якось нехотя, взялись до чарки. Почувся сміх, хтось щось згадав різдвяне...

— Чому мовчав? — спитав Тарас у Савича.

— Набридло. Стільки я вже буцаявся із Костомаровим, у цій-таки господі, що вже язик стомився.

— Ти вчився з ним у Харкові, в університеті?

— Було...

— Пропоную за гостя тост, за пана Пантелеймона! — не випускав із рук узятих віжок Костомаров. — Скажу одверто, в мене на Куліша надія в одній важливій справі...

— В якій? — звів брови Пантелеймон.

— Ні, спершу треба випити і закусити, а вже тоді й повернемося до наших справ. Здоров'я пана Куліша!..

Розходилися о третій ночі. Брав морозець, і сніг рипів так лунко під чобітьми, що кожен крок здавався гучним пострілом. Студентів це розважало, тішило, немов дітей, і серед тиші сонного нічного міста вони зчинили таку веселу веремію, що мусив їх угамувати. Притихли, збилися довкола нього, і тільки час від часу хтось не витримував — штовхав ледь-ледь товариша, той відбивався...

— То що ви, батьку, скажете про замір із часописом? — спитав Маркович, який найдужче узяв до серця нові "Сільські читання", що їх вони надумали найближчим

часом улаштувати.

— Всує... — сказав Тарас. — Для цього треба гроші, ще й не малі, а хто їх дасть?.. І взагалі, — махнув рукою. — Шилом вхопили патоки... Замість діла справжнього, святого діла, кинули вам, голуб'ята, іграшку!

— Якщо гарненько взятися, то і часопис стане... — почав було Андрузький.

— За шаблі треба братися, — сказав Тарас. — Падлюки ті, хто вірує в царя й престол!.. Під корінь!..

Студенти попритихали. Вони були не проти рішучих дій, проте така відверта, безкомпромісна ненависть до государя і їх лякала.

— Треба йти до людей, будити, збирати їх, озброювати!.. Принаймні я не буду сидіти тут і ждати ласки царської.

— Так схоплять же й посадять, — зітхнув Маркович.

— Можуть. Проте і в нас є голови, щоб все робити з розумом, не на очах у справників.

Там, де кінчався біля Козиного болота вал, спинився, щоб попрощатись.

— Батьку, утніть що-небудь ваше на день грядущий! — першим озвався Навроцький, який усю дорогу чомусь мовчав. Він був лицем і голосом на диво схожий на Гулака, свого двоюрідного брата.

Тарас на мить задумався. Всміхнувся далі й мовив:

— Мене Куліш назвав сьогодні гайдамакою... То я вам, хлопці, і прочитаю щось гайдамацьке, з вірша "Холодний Яр".

...Де ж ти дівся, в Яр глибокий

Протоптаний шляху?

Чи сам заріс темним лісом,

Чи то засадили

Нові кати? Щоб до тебе

Люди не ходили

На пораду: що їм діять

З добрими панамі,

Людоїдами лихими,

З новими ляхами?

Не сховаєте! над Яром

Залізник витає

І на Умань позирає,

Гонту виглядає.

Не ховайте, не топчіте

Святого закона,

Не зовіте преподобним

Миколу-Нерона!..

Аж очі йому наповнилися сльозами. Замок, натяг на лоба шапку й пішов униз, до хати...

...Забілу Тарас застав уже в тяжкій журбі за щирим своїм коханням, яке убили жорстокі люди за гроші й статки. А тут іще Пантелеймон прислав йому цидулку, в якій просив на двадцять четверте січня в Оленівку, у Вознесенську церкву, де він вінчатись має із Олександрєю Білозерською, таки ж сестрою Василя. Коли збирався їхати у цю чернігівську Тмutorокань, і Костомаров, що проводжав їх з Гулаком (Гулак подався до Петербурга), також просив прийти, але на п'яте квітня, коли вони з Аліною... Мов наслання чи пошесть якась страшна! Одружуються його друзяки, і тільки він... Нема йому подружжя, нема кутка, де прихилив би голову!..

— Нalий-но ще по крапельіні...

Віктор зняв руку з кобзи, хлюпнув йому й собі горілки.

— За що?

— За волю!

Випили, заїли мовчки. Тиждень отак сидять, потрошку п'ють, бесідують, співають, плачуть...

— То що мені сказати Миколі Костомарову? — спитав Тарас.

— Нічого...

— А як питає?

— Скажеш, що я пустив коріння, немов кілок вербовий, — не виривати ж силою.

— Байдужий ти чоловік. А ще поет!

— Який вже є... Давно ти бачив Глинку? Постарів, мабуть... — мовив господар з натяком на те, що два романи написано не на чийсь там вірші, а на його. Торкнувся струн і заспівав:

Гуде вітер вельми в полі,

Реве, ліс ламає.,

— Розкукурікався! — сказав Тарас сердито.— Залив горлянку, черево напхав сальцем та ковбасою...

— А ти дивився тільки і в рот не брав? — розплився в милій усмішці. — Не піст же в нас — водохреще: пий і гуляй!..

— А скільки тих нещасних, які не мають нині чим зароситися!

— Мої селяни не голодують.

— Цього, вважаєш, досить?

— Я ж не міністр чи губернатор — простий гусар, та й то, вважай, колишній.

— А маєш коня, сідло та шаблю?

— Все є, і все напхвaті! — узяв якийсь гучний акорд на кобзі.

— Ти глянь... А сів би ти на коня, коди б народ піднявся на бій за волю?

— Сів би, але не сяду.

— Тобто?

— Ти бачив, який на річці товстенний лід? — сказав не скоро Віктор. — Замерзло вельми...

— Буде ж колись весна!

— Напевно. Та нині ще й не пахне нею... Вип'ємо?

Тарас посунув чарку.

— Глядів би й ти себе, Тарасе, трохи... Взяв би на гаплики кожуха, а то, дивись, простудишся...

— Воля — не великодня крашанка, ніхто її не подарує, — сказав Тарас.

Забіла поклав на лаву кобзу і підійшов до геть замерзлого вікна. Продмухавши на шибці вічко, приклавсь до нього й мовив:

— Мете... В дорозі зараз, десть у степу, не солодко!..

Тарас повів плечима, немов відчув на них морозний вітер, поправив шарф на шиї, що ніби грів не тільки вовною, а й малиновим кольором.

— І треба ж було Панькові в таку хурделицю...

— Хіба він знав!

— О цій порі завжди морози, віхоли, — підвівся й собі Тарас. — Не хочеться мені чогось на те весілля...

— Треба. Сусіди й трохи родичі...

— То, може, ти поїдеш сам?

— Не можна.

— Страшно мене самого лишать на хуторі, біля дівчат? — спитав Тарас і нагерголився, неначе півень: — А я такий!

— Ні, — не підтримав господар жарту. — Мабуть, того не слід було б казати...

— Почав — кажи, — нахмурився.

— Все віно, яке дають за Олександрю, піде на те, щоб ти поїхав...

— Господи, то це Панькова наречена!

— Тільки ніде ні слова, — приклав до вуст Забіла пальця. — Я ж обіцяв...

— Мовчатиму... І треба ж!.. Хто б подумав!..

Його таки розхвилювала ця новина. Дівча, яке його не бачило ні разу в вічі, зробило те, про що ніхто і не подумав... Справді, невідомі путі господні й серця жінок! Офіра варта пензля Мікеланджело чи Тіціана!

— Приїхав хтось? — припав до вічка Віктор. — Йй-бо, до нас! Розкутується... Встає... Іде до хати...

Рипнули сінешні двері, прогупотіли тверді покvapні кроки, і на порозі виросла засніжена висока постать з усмішкою на все лице.

— Чи тут боярин мій Тарас Григорович Шевченко? — спитала лунко голосом Пантелеймона Куліша.

— Тут, князю, тут! — пішов назустріч йому Тарас.

Щоб подивитися на це вінчання, зійшлася тьма народу, й, коли скінчилась служба, всі збилися на невеликій паперті й позиркували на шлях, яким приїхать мав із Мотронівки весільний поїзд. "Князь" нервував, виймав щопівхвилини годинник... Проте найдужче, мабуть, найнетерплячіше чекав княгиню боярин князя. Пантелеймон йому сказав сьогодні, що й познайомився він з Олександрю над "Кобзарем", що з того, як вона читала й відгукувалась на кожен вірш, він зрозумів її прекрасну душу і покохав...

— Вже їдуть, їдуть! — крикнув хтось із юрби.

У веремії, яка зчинилася, Тарас не зміг побачити як слід її, і тільки в церкві, в тиші перед вінчанням, він роздивився. Дивна була це пара: на нареченому Санкт-петербурзький надмодний фрак, а наречена — в одязі свого народу, в стрічках, в разках намиста і чобітках. Вона була струнка, висока, зграбна; з лиця не дуже гарна, проте немов осяяна якоюсь диво-лагідністю і добротою. Очі швидкі, виразні, чисті — мов дві тернини...

Заговорити до неї зміг аж у Мотронівці, куди вони приїхали після вінчання. Підходячи із привітанням до молодих, Тарас згадав слова з колядки й вигукнув:

— Чи ти царівна, чи королівна?

— На чужий коровай очей не поривай да собі дбай! — пожартував увесь залитий щастям і, як завжди, упевнений Пантелеймон. А молода всміхнулася і мимоволі ступила крок йому назустріч.

Тарас обняв її легенько й поцілував у ще холодну з морозу щічку.

— Поздоровляю! Будьте щасливі й дружні!

— Будемо, — сказала так просто й щиро Олександра, що він, собі на сором, позаздрив другові. Бач, відкопав у цій борзенській глушині "перл драгоценный"!..

Його відтисли інші поздоровляльники, і він, чогось засумувавши, знайшов куточок затишний і сів, аби побути на самоті. Проте Панько, не бачачи свого боярина, розшукав його невдовзі й повів за стіл, де вже всідалися весільні гості. Княгиня йому всміхнулася і подала, замість серветки, вишиваний червоно-чорним сільський рушник. І далі вона весь час чим-небудь його підтримувала та виділяла з-поміж гостей... Пантелеймон не тільки не ревнував, а й сам чим міг виказував йому свою повагу. Нарешті встав і виголосив за нього тост.

— Панове! Сьогодні в нас з Олександрою великий день. Тому, що ми з'єднали свої серця, чого давно вже прагли, бо створені одне для одного. А ще й тому, що в радісну для нас годину тут, біля нас, як друг і брат, присутній відомий вам поет, художник і патріот Тарас Шевченко. П'ю за його здоров'я, за пристрасний його талант, якого довго ждала вся Україна!

Віддав дружині чарку, обняв Тараса, що також встав, і лунко поцілував.

З усіх боків до них тяглися келихи, чарки, обличчя, усмішки; дзвенів кришталь. Останньою була чарчина молодої — така ж струнка і граціозна, як і вона.

— Спасибі вам, — промовила тремтячим, тихим голосом. — До смерті ми не забудемо цієї честі!..

Тарас також розхвилювався і не знаходив слова, аби достойно відповісти. Напевно, Куліш чекав, що він щось скаже добре про молодого "князя" та й діяча на рідній ниві...

— Я вдячний вам за шану й славу, — мовив, здолавши ніяковість. — Радий, що голос мій знайшов відлуння в душах моїх землячок і земляків... — Помітив пильний погляд Віктора, який сидів навскіс від нього. — А він, мій голос тобто, то, власне, крик братів молодших ваших, яких зневажили, впрягли в ярмо. Як бачите, у них також є серце і є душа, яка болить неволею, ганебним рабством. Як же воно так сталося, що на козацькій волі зросли пани й невольники?.. Сказав би вам ще більше, та в нас сьогодні

свято, веселий день... Хай будуть щасливі князь з княгинею! Хай так живуть і трудяться, щоб Україна-мати раділа їхній праці й уславила навіки їх!

— Віват! — гукнув панок, що вже набрався зранку.

Почувся сміх, веселий гомін, дзенькіт чарок та келихів... Смеркалося, як почалися танці. Звичайно ж, панські. Свічі горіли ясно, музика гриміла гучно, весело.

Тарас стояв із Віктором, перемовлявся знехотя, а сам очима стежив за Олександром. Не через те, що раптом він закохався в неї. Йому хотілось вивідати, що спонукало дівчину піти на жертву віна, кортіло взнати більше її химерну, як для цього оточення, жіночу душу...

Вихопив із виру танцю, одвів убік і став чомусь випитувати, чи гарний в неї голос, які пісні співає. Вона, ще часто дихаючи, відповідала то усмішкою, то жартівливим словом, напевно, теж бажаючи дізнатись спершу, нащо йому той голос і ті пісні.

— А цю ти знаєш, серденько? — спитав уже суворо й почав співати тихо:

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірня!

Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя!..

— Не знаю. Вперше чую...

— А гарна?

— Дуже гарна!

— То вчись. Отак, разом зі мною...

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірня...

Чудово! Ще спочатку...

Прийшов спітнілий Пантелеймон і також став підспівувати. А далі змовк, заслухавшись. Тарас підвищив голос. Тим часом стихла музика, і пісня вирвалася на простір зали.

— Боже, який чарівний, небеський спів!.. — сплеснула руками пані Олександра, як сплескувала колись його Оксана, його зоря...

І він уже не міг спинити пісні, як лету хмар, як вітру, як хвилі тирси в полі...

Рада б зірка зійти — чорна хмара наступає;

Рада б дівка вийти, так матуся її не пускає...

Коли замовк, побачив, що всі весільні гості зібралися довкола нього. Вибухнули гарячі оплески і не стихали довго.

— Тарасе, ще, будь ласка! Якоїсь ще... — благав Куліш. Його усі підтримали.

Задумався, поправив шарф і вволив їхню волю. Торкнув струну забуту, давню, болісну.

Ой Морозе, Морозенку,

Ой да ти славний козаچه!

За тобою, Морозенку,

Вся Вкраїна плаче!..

Потому враз, без паузи, так ніби сльози змінив на сміх, розпуку на безтурботність:

Ой горе, горе, який я вдався,

Брів через річеньку та й не вмивався...

Співав одну за одною — сумні, веселі, мужні — й на подив бачив, як прокидалося в очах гостей Панькових щось геть забуте, витравлене із їхніх душ. Хтось ворушив губами, підспівуючи дзвінким словам, хтось плакав, не помічаючи цих світлих сліз, хтось пещену, у перснях руку поклав туди, де мала бути шабля...

А далі й сам вознісся на крилах пісні, злинув у синє чисте небо й дзвенів весняним жайворонком...

— Пробач... Здається, Паньку, я зіпсував тобі весілля, — мовив, коли настала пора прощатися.

— Ні, ти прикрасив його, Тарасе! — обняв Куліш, — Сьогодні ми почули першу українську оперу...

— От бач, уже й смієшся!

— Він каже правду. Дякуємо за все, за все! — всміхнулася крізь втому пані Олександра.

— Нехай і так... А що ви мені дасте на пам'ять, серденько?

Піднісши руку, вирвала з вінка біленьку квіточку і подала поетові.

Бабусі лячно охнули: це ж на біду...

— Спасибі, — сказав Тарас. — Щастить тобі, Пантелеймоне!

— Не все ж — тобі...

Лише махнув рукою. Поцілувався з князем, з княгинею, із Василем, що закрутився у господарських клопотах і тільки зараз попав йому на очі.

— Тарасе, коні мерзнуть біля порога, — квапив його Забіла. — Ходімо вже...

— Ходімо!

Швидко вдягнув кожуха, шапку й пірнув у вир хурделиці, що не вщухала вже третій день.

Хропли, місили ногами сніг прикрашені стрічками коні, вітер жбурляв колючим снігом, сліпив...

— Ти знаєш, — мучився Тарас весіллям, — вийшло не до ладу...

— Про що ти? — сонно спитав Забіла.

— Вийшло, що я поліз у князі, на чільне місце... А треба було триматися в тіні!..

— Панька, Тарасе, в глухий куток не заженеш. Пропхається і стане в першому ряді, біля амвона! — озвався Віктор із глибини свого кожуха. — А голос, братику, у тебе справді славний! Мені б такий, до кобзи...

— Віддам, якщо підеш по Україні з піснею, — сказав Тарас.

— Ви дуже добрі. Дякую!.. Я ліпше цівкатиму своїм тихеньким голосочком на власнім хуторі, де завжди тепло й затишно...

Бадьорий, гарний настрій кудись пропав. Позаду було весілля панське, попереду — старшинський сонний хутір, де марнував своє життя Забіла — гусар, поет та бандурист...

А вітер гув, заносючи поснулі села снігом, а ніч стояла темна, сирітська ніч...

...Вже кілька днів на думці йому крутилася з дитинства знана пісенька про весну та про мандрівку. Коли ж прибігли від Лизогубів коні з легким візком і він покинув Бігач,

де малював портрети княгині Кейкуатової та трьох княжат, ця пісня з'явилась знову, випурхнувши на вільну волю, ніби із клітки пташка.

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле;
Молодому козакові
Мандрівочка пахне!..

Вдихав весняне лагідне, терпке повітря, пестив очима синє небо, де пропливали білі, мов запорозькі чайки, неквапні хмари, й чомусь йому було так весело і так тривожно. В лісі спинив візок, пройшовся рясом, вирвав на згадку квітку-другу й поклав у зошит, де переписані були його останні вірші та передмова до "Кобзаря", нового, що мав колись ще вийти в світ. Весна була вже в розпалі, якраз така, яку любив. Не буйна квітом, зеленню, а тільки ледь накреслена, тремтлива, ніжно виповнена надіями і таїною...

— Краса... — зітхнув візниця, і тим єдиним словом сказав усе.

Стрічаючи біля воріт, Андрій Іванович обняв, неначе вони давно не бачились, і наказав візниці нагодувати коней, бо до Чернігова шлях не близький.

— А може, я поштовими? — сказав Тарас.

— Щоб потім мене сумління мучило? — не приставав на те Андрій Іванович. — Шевченка випхав з дому, мов чужаницю! Зараз ми перекусимо...

— Спасибі, я поснідав. Та й поспішаю: завтра женити буду Костомарова, — сказав Тарас. — Не передумали стосовно Братства?

Андрій Іванович помовчав трохи, глянув, чи не почує кучер, і відповів непевно якось, мов вибачаючись:

— Чим зможу, тим сприятиму, а в члени — ні... По правді, я не вірю, що Братством можна зрушити таку важенну скелю...

— Підважимо з усіх сторін.

— Нема кому.

— Знайдуться люди!.. Як там мої рукописи і все таке?

— Готові, ждуть. А може б, ви, Тарасе, лишили їх? — узяв за лікоть гостя. — Не приведи господь, загубите чи вскочите в якусь пригоду...

— Хочу новий "Кобзар" скомпонувати й видати, — сказав Тарас. — А ще — збираюсь їхати на років три в чужі краї, до Рима. Вже гроші є, і скоро буде паспорт.

— Не знаю. Щось мене тривожить... Та й брат Ілля...

— До речі, він удома?

— Заснув якраз. Нездужає.

— Передавайте йому привіт. Дружині, дітям, лікареві...!

— І не зайдете в хату?

— Спасибі. Треба їхати! Весна мене бентежить, будить, кличе у зелен-світ... Це, мабуть, ще з дитинства... Як висидиш у хаті зиму... Стривайте, щось хотів просити. Згадав! Коли мене питатиме тут чоловік, із лісу, то скажете йому: "Суботів. Козак Яременко".

— Гаразд, — зітхнув Андрій Іванович і глянув жалібно, неначе мати на одинця, що йшов, на лихо, в прийми. Гукнув покоївку, яка по щось там вийшла, і попросив принести згорток із кабінету.

— На жаль, не встиг переписати... — сказав, ховаючи вологі очі.

— Я попрошу когось у Києві... І передам, — утішив його Тарас.

Нарешті коні були готові, папери сховані до чемодана.

— Ну от і все. Прощайте! — обняв Тарас господаря. — Спасибі вам за хліб, за сіль, за ласку!

— Не забувай... — уткнувся Андрій Іванович йому в плече.

— Прощайте! — гукнув, коли вже рушили веселим чвалом коні, зняв капелюха і помахав.

Андрій Іванович стояв, схиливши голову ледь-ледь набік, і сльози скочувалися йому з очей. Всміхнувся, мов дитинча, підніс поволі руку й перехрестив на добру путь веселого мандрівника...

Дорога й справді випала йому весела й добра. Вже за добу дістався до Броварів, і, поки перепрягали коней, він поголився, вмився, одягся у фрак, оскільки часу зосталось мало. Микола там уже, напевно, переживає та виглядає, бідний, свого боярина!..

— Шевченко... Гм... — І так, і сяк дивився на подорожню рудий станційний наглядач. — У Київ, отже, їдете?

— Таж не куди...

— Дніпро розлився саме. Довозим тільки до перевозу...

— Швидше давайте коней!

— Коні уже готові... Тут є один попутник, візьміть його.

— Будь ласка. Де він?

— Чекає там, — кивнув на двір. Спідлоба зміряв поглядом Тараса з ніг до голови й тицьнув йому спітнілу від рук його "бумагу".

Біля візка стояв стрункий гусарський офіцер.

— Прошу!

— Тарас Григорович? — всміхнувся він. — Оце так зустріч! Радий...

— Чомусь я вас не знаю...

— Не дивно. Ми не здибувалися. Мені про вас розповідала Глафіра Псьол, показувала вас на портреті...

— Сідайте. Треба їхати, — сказав Тарас. — Одружується мій добрий приятель, а я вже й так затримався... Паняй! — торкнувся спини кучера.

Вже за селом, дізнавшись, що офіцер — Глафірин родич, Тарас надумав його схилити до власних замірів або хоча б до Товариства Кирила та Мефодія. Почав, як кажуть, здалеку — спитав, чи має він кріпаків. Гусарин почервонів і тим сказав багато.

— Я хоч би й зараз повідпускав, так зацькують, зживуть зі світу.

— Правда. Вже добре й те, що ви свідомі, яку ганьбу покладено на вашу душу — рабство.

— Глафіра вам казала, що предок наш був запорожцем?

Тарас кивнув.

— Ви маєте якийсь зв'язок із нею? — спитав гусарина.

— Вряди-годи... Така у мене служба!

— Якщо потрібні будете, чи зможу я через Глафіру вас розшукати?

— Зможете. До ваших послуг завжди!

— Не поспішайте... Може, я щось таке проситиму, що ви мене...

— Ні, батьку, я за вами хоча б і чорту в зуби!

— Спасибі.

— Я недавно читав "Послання" ваше.

— А де взяли?

— Студент привіз і дав своєму братові, а той мені, бо знає, що не продам...

Тарас кивнув на кучера, й гусар замовк. Візок трясло, гуцикало на вимощеній дорозі, де був ще кілька років тому грузький пісок.

І знову перед очима, як тільки з лісу виїхали, постало диво Києва. Скільки б не під'їжджав до нього по цій дорозі, щоразу дух захоплює ця широчінь, цей простір, осинений Дніпром і небом, замкнутий у перспективі горами, з яких возноситься золотoverхий, святий і все ж забутий богом, Київ...

Той чорний штрих забутості та упослідженості потьмарює йому картину й спонукує сумні думки. Приїде, оженить друга, стане і сам навчати рисунка молодь в університеті, а діло його життя повзтиме, як черепаха... Мабуть, тут щось не так, потрібно, мабуть... Братство з його невизначеністю, з його відкритістю для всіх вітрів, до волі не приведе... Його ж потуги також — він розумів — не можуть скоро зрушити безкрає сонне царство: один — не воїн!.. Треба... Коли б то він міг знати, що треба, як, з якого боку взятись за це святе і трудне діло!..

— Гляньте, біля Дніпра стовбичать два жандарми, — сказав гусар.

— Порома ждуть, напевно.

— Або когось... Собача служба!

— Вчора стояли теж, — озвався кучер. — Вперше за всю дорогу. — Й на тому боці троє.

— Напевно, хтось проїде важний, — глянув на ті ляльки синьомундирі й собі Тарас.

— Сказали б нам... — пошкрібся кучер пужалном у голові. — А так ніхто нічого...

Пором ще був посеред річки, коли Тарас з гусаром покинули поштовий віз і рушили до перевозу, де, крім жандармів, ждало ще кілька душ мандрівних, підвода з сіном та пан з чималим виводком.

— Добридень вам! — гукнув Тарас.

Хто відповів, а хто й не глянув.

Гусар дістав тютюн та люльку і запалив. Попихкуючи собі димком, дивився, як течія несе корчі, колоди, якийсь селянський убогий скарб...

— Могуть! — озвався згодом.

— Велика ріка Вкраїни, свідок її падінь і злетів!.. — сказав Тарас.

Гусар помовчав трохи й озвався знову — віршем, таки ж його, Тарасовим:

Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!

Багато ти, батьку, у море носив

Козацької крові...

Хвилююче і дивно якось було почути свої рядки з чужих, не знаних вуст... А він, цей Дніпр широкий, ось тут котив могутні води в далеке Чорне море, і все довкруг здавалося таким дрібним і немічним...

Прийшов пором. Допоки його прив'язували, звільняли й вкочували на нього воза з сіном, вони, Тарас з гусаром, дивилися на швидкоплинну воду, на береги, покриті туманом віття в брості. Коли ж зійшли на дощану хитаву твердь, помітили, що й царські стражі в синьому покинули піщаний лівий берег.

— Чогось мені це, батьку, не до душі... — шепнув гусар Тарасові. — Два дні стояли, й на тобі!..

Тарас також стривожився. Згадав ураз, як придивлявся рудий станційний наглядач до подорожньої, як перепитував, чи він у Київ їде... Зиркнув краєчком ока — стоять собі... Щоправда, вдають, мов їм до нього байдуже... В одного з оком щось негаразд, із ганджем око... Глянув і відвернувся...

— Здається, це, Григоровичу, по вашу душу, — тихо сказав гусар. — Чи є у вас у чемодані щось небезпечне, цікаве їм?

Тарас знизав плечима:

— Рукописи, малюнки, одяг...

— "Послання" теж?

— І дещо гірше...

— Може, зіпхнути в воду?

— Ні, ні! — жахнувся. — Нехай беруть...

Як уявив, що все написане у Переяславі та біля нього під час хвороби піде на дно й ніколи потім люди не прочитають отих його гарячих дум, аж стало страшно. Що він без тих поем, без "Як умру...", "Трьох літ"!.. Жандарми їх збережуть як доказ його вини, крамольності...

Серед Дніпра жандарм із зизим оком ступив до нього і запитав:

— Шевченко Тарас Григорович?

— Так...

— Ось наказ про ваш арешт, — дістав папір.

— З якої речі? Це чортзна-що! — обурився гусар для того, певно, щоб випитати у них причину.

— Не знаю. Велено привести їх до губернатора, — сказав жандарм.

— Навіщо такі врочистості! Зайшов би й сам... — спромігся Тарас на посмішку.

І тут жандарм ледь одхилив завісу:

— Боюсь, що вам не скоро випаде ходити самому... Волков, візьми у пана чемодан!

Жандарм зробив, що велено, і виструнчився, мов на параді. Він, мабуть, знав, що діло тут серйозне, царське.

— Можна вас тет-а-тет? — спитав гусар жандарма, що не відходив уже від них з

Тарасом.

— Ні. Тут кажіть, — нахмурився.

— Хотілося без зайвих вух...

— Не можна.

Гусар схилився йому до вуха і щось сказав, кивнувши на чемодан. Тарас почув, що мова йде про вірші та грубі гроші.

Жандарм зиркнув на Волкова, на пана з дітьми й жінкою і мовив з жалем:

— Пізно...

Тарас дивився журно на воду, кручі берега, і жаль стискав йому до болю серце. Пропало все!.. Без нього й те, що зроблено, зійде нінащо, спиниться... Суботів, Седнів, Київ та всі міста і села, де встиг збудити, вивести людей сміливих на вірний шлях, без нього осиротіють... За Братство він і не журився, Братство, видать, і є причиною його арешту. Мабуть, не він один під ласкою синьомундирих. Якщо його тут ждали, то Костомаров і всі пани студенти — за ґратами, в руках жандармів і губернатора. Цей зизоокий знає, напевно, те, що знали тільки братчики. Не скоро, каже, випаде ходити самому... Отже, святі Кирило та Мефодій не затулили Братства своїм покровом! Всує...

Пором торкнувся берега, й хитнулись гори київські, хрести та бані храмів.

На нього справді ждали ще три жандарми з возом.

— Аж два? — спитав один з них у зизоокого.

— Ні, той гусар не з їхніх.

— Прощайте, батьку! — крикнув йому Глафірин родич, як віз минув заставу, і помахав рукою.

Тарас всміхнувся гірко: боярин їде паном, із пишним почтом; а де-то князь?..

І коні йшли помалу, а так неждано швидко з'явилась брама й сірий печорський мур. Оглянувся на синю далеч неба, води, гаїв, і сльози заслали очі. Зціпив щосили зуби. Мусить віднині бути дужим, твердим, як кремінь. Плачуть співці, поети; воїни не знають сліз!..

Ударили дзвінки куранти Лаври. Ще й ще... Спізнився-таки! Вінчання вже почалось...

Схопився з ліжка. В камері стояв світанок. Не розібрав, яку пробило у Петропавловці. Не відав, чи спав хоч трохи, чи тільки думав, згадував, витав далеко звідси, над Україною. Так ясно нині бачив своє життя, свої минулі труди та дні, що стіни ці, ці ґрати й окуті двері були немовби поганим сном... Тепер йому полегшало, тепер він був спокійний, умиротворений, бо твердо знав: жив чесно, по правді жив! З дитячих сирітських літ і до арешту на перевозі через Дніпро проніс свою козацьку душу чистою, не осквернив жадобою, нечесним вчинком, прагненням чинів та влади. Правда, було таке, що думав сісти на вороного й вивести полки на битву за волю краю рідного і всіх, хто скніє в рабстві. Так, марив цим. Проте не задля слави, не для чинів. Хотів одного — вирвати убогий люд з неволі, повести тих до сонця, хто бачив тільки землю у борозні!.. Не сталося... Хто зна, чи є у тому його провина... Може, він поспішав, горів занадто, нетерпеливився?.. Спливала болем його душа, страждала

несправедливістю, насиллям, злом, приниженням, що розлились імперією, немов чума, то як же міг він ждати!..

У коридорі почулись кроки, гомін, слова команди. Вертеп ожив, прокинувся...

Зашарудів, заклацав ключ у дверях... Летить орел довбати серце... Душу не розіб'єш, не вип'єш з неї думки!..

...За десять днів, уранці, прийшли конвойні, вийняли із піхов шаблі.

— Взяти усі пожитки!

— Нарешті... — радо зітхнув Тарас.

Жандарми презирнулися, і старший кинув з посмішкою, в якій сіріла зверхність:

— Дивак — чому радіє...

— Набридло тут.

— Тут квіточки, там — ягідки!.. Готовий? Марш!

Надворі було вже справжнє літо. Під муром, ніби злякано, тулилась травка, листячко якогось зілля... В небі пливли високі хмари, підсвічені з одного боку сонцем...

— Яке число сьогодні? — спитав Тарас.

— Передостанній весняний день, — озвався той, що спереду.

— Тридцяте, отже, травня...

У глибині підвалу стояв зимовий холод, і він зрадив, як вийшли у вестибюль.

На диво, його чекав сам Дубельт. Попов з Нордстремом були також. Врочисті всі, в мундирах, при орденах.

Його поставили перед столом, де під портретом царя Миколи сидів начальник відділу й перебирав якісь папери. Конвой завмер за спиною, не вклавши шабелі.

Дубельт підвівся важко. Зразу ж устали й слідчі.

— Іменем його величності! — врочисто мовив Дубельт. Узяв папір і прочитав: — "Шевченка оприділити рядовим в Окремий Оренбурзький корпус, із правом вислуги, під найсуворіший нагляд, із заборonoю писати і малювати, і щоб від нього ні під яким виглядом не могло виходити обурливих і пасквільних творів".

Тараса найдужче вразило оте "із заборonoю писати і малювати". Бач, не збрехав "друг велій", таки в солдати...

— Хочете сказати щось? — спідлоба глянув Дубельт.

— Спасибі. Гарний вирок. І сатана не вигадав би мені чогось жорстокішого!..

— Ведіть!

Його взяли під руки, затисли й вивели із кабінету.

Аж унизу, в підвалі, спинилися і відпустили.

— Фу ти, як налякав! — промовив старший. — Вирок тобі написаний самим царем, блаженний!

У дворі вже стояв фургон, чекаючи на новоявленого солдата.

Тарас притьмом поглянув на вікна камер і серед тих, хто вийшов хоч так його провести, побачив першим Костомарова. Микола плакав. Сльози йому стікали по бороді й, немов росинки, зблискували на сонці. Ліворуч стояв Гулак, нахмурений і незворушний. Далі були обличчя Навроцького та Білозерського, когось іще...

Всміхнувшись, зняв капелюха і помахав.

Прибіг Попов. Віддав пакет конвойному й, не глянувши на арештанта, пішов назад. Друг велій!..

Коли сідав, помітив у дверях журне лице Сидоренка. Кивнув...

Його штовхнули грубо у глиб фургона, слідом заліз один жандарм, за ним упхався другий.

— Пішов, пішов!

Рвонули коні чвалом. Заторохтіли об брук колеса... Жаско, мов барабанний солдатський дріб...